Ризаэддин Фәхреддин

АСАР

Беренче том

RUHIAT

Казан
«Рухият» нәшрияты
2006

ББК 63.3(2Рос=Тат)
Ф97

*Китап «Татнефть» ААҖнең Фәрит Вафин
җитәкчелегендәге «Чулпан» иминият компаниясе
матди ярдәме белән нәшер ителде*

Фәнни мөхәррир
Миркасыйм Госманов,
тарих фәннәре докторы,
Татарстан Фәннәр академиясе академигы

Төзүчеләр
Татарча текст: *Раиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин*
Русча текст: *Сөләйман Рәхимов*

RUHIAT

Бизәлеш рәссамы
Шамил Насыйров

Фәхреддин Ризаэддин
Ф97 Асар. 1 том. – Казан: Рухият, 2006. – 360 б.
ISBN 5-89706-100-9

ISBN 5-89706-100-9 © «Рухият» нәшрияты, 2006

Төзүчеләрдән

Сезнең игътибарга мәшһүр татар галиме, җәмәгать һәм дин эшлеклесе Ризаэддин Фәхреддиннең «Асар» дип аталган дүрт томлы биобиблиографик хезмәтенең беренче җилде-томы тәкъдим ителә. «Асар»ның бу томы 1900–1904 еллар дәвамында сигез аерым җөзьэ-кисәк рәвешендә Казан һәм Оренбург басмаханәләрендә нәшер ителгән.

«Асар» хәзерге татар теленә тәрҗемә ителеп, хәзерге әдәби тел кагыйдәләренә яраклаштырылып, шул ук вакытта авторның стиль үзенчәлекләре сакланган хәлдә бирелә.

Әсәрнең төп нөсхәсендәге бит саннары ике сызыкчадан соң квадрат җәяләр эчендә күрсәтелде.

Китапта тәрҗемәи хәлләре тасвирланган шәхесләр һәм текстта очраган географик атамалар хезмәтнең ахырында аерым күрсәткечләр рәвешендә туплап бирелде.

Ризаэддин Фәхреддин, «Асар»ның икенче басмасын эшләү ниятендә булып, 1929 елда шуңа махсус «Сүз башы» да язган. Халкыбызның тәмам бетүенә ачынып язылган әлеге кереш сүзне бу китапка кертү мәгъкуль күрелде.

«Асар»ның өйрәнү даирәсен киңәйтү максатыннан төп текст рус теленә тәрҗемә ителде.

Китапны басмага әзерләү дәвамында ярдәм иткән галимнәр Марсель Әхмәтҗановка, Алсу Арслановага, Ильяс Мөстәкыймовка, Сиринә Баһавиевага, Лилия Байбулатовага, Илшат Гыймадиевкә рәхмәтләребезне җиткерәбез.

RUHIAT

Мәдәни тормышыбыз тарихында «Асар»ның урыны

Халкыбыз кичергән гасырларның олы һәм каршылыклы вакыйгаларга бай булганлыгы бәхәссез, әлбәттә. Ләкин шул үзенчәлекле узганыбызның катлаулы һәм гыйбрәтле, вакыт-вакыт фаҗигале сәхифәләрен тулырак яктырта торган язма истәлекләр – үз телебездә иҗат ителгән махсус әсәрләр юк дәрәҗәсендә аз сакланган. Дөресрәге, андыйларның иң борынгылары безгә бөтенләй диярлек килеп җитмәгән. Төрле бәла-казаларда, ягъни объектив һәм субъектив сәбәпләр (әйтик, ихтыяҗ кимүдән күчермәләр эшләнмәү, вакыт узудан кәгазь таушалу, сугыш гарасатлары, янгын афәтләре) аркасында алар харап булып беткән.

Соңрак чорларда исә, дәүләтчелек бетерелү, ягъни халыкның этник-административ оешканлыгы, икътисади һәм мәдәни бердәмлеге җимерелү, шул рәвешчә авыр иҗтимагый һәм сәяси, рухи вә идеологик кысуларга тару нәтиҗәсендә, андый әсәрләр тудырылуга зарур булган шартлар – ихтыяҗ һәм мөмкинлек бөтенләй диярлек калмаган иде. Кешеләрнең үз тарихларына карата булган, була торган мөнәсәбәте шуңа күрә риваятьләр, мификлаша язган хатирәләр, нәсел-нәсәп истәлекләре, ягъни шәҗәрәләр, ниһаять, җыр-дастаннар нигезенә салынган аерым-өзек сюжетлар рәвешендә гәүдәләнергә мәҗбүр ителгән иде.

Бары соңгы дәверләрдә генә, яңа социаль катламнар үсеп чыгу (эшлекле буржуазия сыйныфы барлыкка килү, милли капитал туплану), беркадәре дини-рухи яңарыш омтылышлары барлыкка килү, шулар тәэсирендә милли аң – бер милләт, бер халык аңы формалашу нәтиҗәсендә татарча тарихи фикер яңадан җанланып, махсус «жанр» рәвешендә мәйданга чыга башлаган иде.

Мәдәни хәятыбыздагы бәхәссез олы шәхесләрнең берсе – бөек фикер иясе, дин һәм җәмәгать эшлеклесе, әдип вә педагог, журналист һәм мөхәррир, гаҗәп киң колачлы тарихчы галим Ризаэддин Фәхреддиннең (1859–1936) «Асар» исемле фундаменталь биобиблиографик хезмәте менә шул яңа дәвер тарихи фикеребезнең иң күренекле истәлекләреннән берседер.

«Асар»ның гыйльми хезмәт буларак кыйммәтен, тарихи чыганак буларак әһәмиятен, андагы күпкырлы материалларның бирелү үзенчәлеген төрле яклап аңлар һәм алардан нәтиҗәле рәвештә файдаланыр өчен аның жанр сыйфатына һәм, гомумән, Шәрекъ дөньясында туган, күп гасырлар хөкем сөргән мондый биобиблиографик тарихи жанрның «елга башына» мөрәҗәгать итү, аның бездәге традициясенә дә кыскача тукталып узу зарур булса кирәк.

Мәгълүм булганча, IX–X гасырларда, ягъни Якын һәм Урта Шәрекътә ислам дине киң таралып, Гарәп хәлифәлеге колач җәйгән чорларда, гарәпчә язма традиция, җөмләдән тарих һәм география белемнәре буенча булган әдәбият та, тәмам формалашып, үз йөзен таба. Соңрак гасырларда исә бу традиция гомумән һәм бу төр әдәбият бигрәк тә зур казанышларга ирешә. Гарәпчә тарих белеменең бер мөһим тармагын персоналии – күренекле шәхесләрнең (дин вә дәүләт әһелләренең, галим-голәма һәм әдипләрнең) тормыш юлларын, эшчәнлекләре белән мирасларын яктырта торган махсус әсәрләр, ягъни тәрҗемәи хәлләр тәшкил итә.

Әле генә күрсәтелгән гасырларда һәм алардан соңгы чорларда иҗат иткән галимнәрне, гарәп телендә язылган андый хезмәтләрне дистәләп-дистәләп санарга мөмкин. Шулар арасында иң характерлы һәм атаклыларының берсе сыйфатында, гадәттә, Әбү Фазыл Шиһабеддин Әхмәд бине Гали Ибне Хәҗҗәр әл-Гаска-

ланиның (1372–1449) хезмәтен күрсәтәләр. Аның «Әд-дөррел-кяминә фи агъян әл-къәрн әс-сәминә» (ягъни «Сигезенче гасырның күренекле кешеләре турында яшерен энҗеләр») дип аталган зур күләмле әсәрен һиҗри белән VIII гасырда (1300–1397) мөселман илләрендә яшәгән, үлгән күренекле шәхесләргә багышланган биобиблиографик энциклопедия дип атарга мөмкин.

Шуны да әйтергә кирәк, Ибне Хәҗҗәрнең бу фундаменталь хезмәтендә һәм аның «Зәйл...» дигән, «Әд-дөррел-кяминә...»не дәвам иткән «Өстәмә»сендә без гарәпчә биографик әдәбият жанрының тәмам оешып җиткән төп сыйфатларыннан берсен – мәгълүматларны тәрҗемәи хәл иясенең вафат вакыты буенча урнаштырылу алымын күрәбез. Ягъни биографияләрнең урыннарын билгеләүдә исем һәм фамилияләрне (бу очракта дөресрәге: тәхәллүс, нисбә яки ләкабләрне) алфавит тәртибендә түгел, бәлки кеше гомеренең соңгы чиге (эшчәнлекнең тәмамлануы) буенча тәртипкә салуны, димәк, иң эзлекле хронология принцибы кулланылуын күрәбез. Мондый алым исә тарихи эзлеклелекне төгәлрәк күзалларга ярдәм иткән.

Гарәпчә биографик әдәбиятта барлыкка килгән мондый ысул мөселман халыклары, җөмләдән татарлар тарафыннан да кагыйдә рәвешендә кабул ителгән иде. Бездә, мәсәлән, мондый кагыйдәдән үзенең «Вафийәт әл-әслаф вә тәхийәт әл-әхлаф» исемле фундаменталь хезмәтендә Шиһабеддин Мәрҗани хәзрәтләре (1818–1889) актив файдаланган. Икенче зур мисал сыйфатында Ризаэддин Фәхреддин каләменнән чыккан «Асар»ны атарга мөмкин.

Дөрес, әле аталган татар галимнәренең хезмәтләре һәм гарәпчә классик биографик әсәрләр арасындагы уртаклык бер хронология алымының охшашлыгы белән генә чикләнми, әлбәттә. Төп уртаклык биография объектының туганнан алып үлгәнгә кадәрге тормыш юлын, эшчәнлеген, аның үз шәхесен генә тасвирлау белән чикләнмичә, ул яшәгән, гамәл иткән шартлар һәм даирәне дә мөмкин кадәр тулы һәм әтрафлы итеп яктыртуда чагыла. Тулы биографиядә тәрҗемәи хәл иясенең нәсел-нәсәбе, ата-анасы, гаиләсе, барлык балалары, алар аркылы кемнәр белән туганлашуы, белем алган чактагы остазлары, укыган мәдрәсәләре, өйрәнгән китаплары, үз шәкертләре, тоткан дәрәҗә һәм кылган эшләре, шулай ук иярчен яки фикердәшләре, сафташлары, шәхси дошманнары белән көндәшләре, эшчәнлек һәм холкының өстенлекләре белән кимчелекләре хакындагы, ниһаять, вафат булгач, кемнәр җеназа укып, кайда күмүләренә кадәрге мәгълүматлар китерелгән була.

Табигый ки, биографиянең үзәгендә мәрхүмнең иң әһәмиятле эшләре күрсәтелеп, әгәр ул каләм әһеле булган булса, язган әсәрләренең исемлеге, кайберләреннән өзекләр китерелә һәм ул язган яки аңар күндерелгән хатларның вә башка документларның текстлары да урнаштырыла.

Дөрес, язылган тәрҗемәи хәлнең тулылык, объективлык һәм аныклылык сыйфаты җыелган мәгълүматларның байлыгы белән генә чикләнмәгән. Аны язучы авторның белем һәм эрудициясе, материалларны җыю һәм эшкәртү осталыгы, документ төрләренең әһәмият вә кыйммәтләрен аңлый алу, бәяли белүе, ниһаять, шуларның иң мөһимнәрен сайлаудагы маһирлыгы да зур роль уйнаган.

Шуны да искәртү зарур: тарих өлкәсендәге бөтен эшчәнлегеннән күренгәнчә, Ризаэддин хәзрәт Шәрекъ дөньясындагы мәгълүм галимнәрне яхшы белгән һәм аларның хезмәтләрен җентекләп өйрәнгән икән. Үз оппонентлары белән бәхәсләшкәндә, ул, бер Ибне Хәҗҗәр белән генә чикләнмичә, әт-Табари, әз-Зәһәби, Ибне әл-Асир, Ибне Хәлдун, әл-Фәраби, Бируни фикерләренә дә таянып хөкем чыгара.

RUHIAT

Шәрекъ дөньясында барлыкка килгән, күп гасырлар дәвамында эшкәртелгән, үстерелгән, бәхәссез дәрәҗәдә камиллеккә ирешкән биография жанрының казанышларын, барлык нечкәлекләрен үзләштерә алган Риза казый Фәхреддин, теге яки бу тәрҗемәи хәлне өйрәнгән, тасвирлаган чакта, әле күрсәтелгән таләпләрнең һәммәсен дә күз уңында тотарга тырышкан. Бер урында ул үзенең биография язу принципларын, образлы итеп, болайрак аңлата. Мин, ди, ялгыз «агачны» тасвирлау белән чикләнмичә, аның тирәсендәге башка «агачларны» да исәпкә алырга, ягъни объектны бөтен әйләнә-тирәсе, даирәсе белән күрсәтергә тырыштым, ди. Димәк, Р.Фәхреддиннең мондый эш алымында аның методологик принциплары да чагылыш тапкан. Галимнең аерым шәхесләр биографиясенә багышланган зур күләмле әсәрләреннән Ибне Рөшед, әл-Гарәби, Имам Газзали, Әхмәд бай һәм Ибне Тәймиягә багышланган китапларында, «Шура» журналында басылган зур күләмле мәкаләләрендә, ниһаять, «Асар»да урын алган биографияләрнең күпчелегендә дә аның шушы принципларга тугрылыклы булып калырга тырышуы күзәтелә.

Әлбәттә, «Асар»да яктыртылган тәрҗемәи хәлләрнең һәммәсе дә тулылык һәм төгәллек җәһәтеннән бер дәрәҗәдә түгелләр. Тәфсилле мәкалә-очерклар белән янәшәдә кыскача белешмәләр дә җитәрлек. Бары исемнәр белән үлгән ел тарихы гына теркәлгән очраклар да аз түгел. Һәм бу аңлаешлы: теге яки бу биографиягә караган материалларның автор кулына килеп керү микъдарлары да төрлечә булып, бер дәрәҗәдә, бер күләмдә саклана алмаганлыгы да табигый. Ягъни бу тәрҗемәи хәлләрнең теләсә ничек әвәләргә мөмкин автор хыялы җимешләре түгел, бәлки аңа ирешелгән реаль мәгълүматларның чагылышы икәнлеге дә бәхәссез. Димәк, югарыда куелган «таләпләрдә» сүз мөмкинлек хакында гына түгел, бәлки «шулай кирәк»лелек – идеал турында барды.

«Асар» өстендә эшләгән чакта Риза казый ихтыярында булган мөмкинлек мәсьәләсе, минемчә, кыскача булса да махсус яктыртуны сорый.

Мәгълүм булганча, 1890 елда Диния Нәзарәтенә казый итеп билгеләнгән, 1891 елдан алып Уфада яши башлаган Риза Фәхреддин тормышында зур борылыш барлыкка килә. Нәзарәттәге казыйлык эше аңар өлкән дәрәҗә, чагыштырмача мулрак тормыш шартларын гына түгел, бәлки гыйльми юнәлештә дә киң мөмкинлекләр тудырган иде. Чөнки еллар буена анда җыела килгән, тәртипсез рәвештә өелеп ята биргән басма һәм язма китапларны карый-карый, укый-укый тәртипкә салу, авыл шартларында төшкә дә керми торган төрле телләрдәге газит-журналлар белән иркенләп танышу күктән өмет иткәнне җирдән табу белән тиң иде.

Риза казыйга шулай ук Нәзарәттә йөз ел дәвамында барлыкка килгән бай архивны җентекләп өйрәнү, тәртипкә салу эше дә насыйп була. Очраган һәр кызыклы документтан үзенә күчермәләр ала бара ул. Ә Нәзарәт архивы гаҗәп бай булып чыга. Халыклар төрмәсе булган Русия шартларында бернинди дөньяви оешмалары, идарәләре булмаган, була алмаган мөселманнар өчен Диния Нәзарәте социаль-иҗтимагый тормышны да, мәктәп-мәгариф эшләрен дә әзме-күпме дәрәҗәдә тәртипкә салуга өлеш керткән, алар белән хәл кадәри идарә итү буенча да эш күрсәткән идарә иде. Шуңа күрә йөз ел дәвамында анда җыелган бихисап кәгазьләр арасында тормышыбызның төрле якларын яктырткан беренче кул документлар – асыл чыганаклар гаҗәп күп булган.

Бай китапханә хәзинәлегендә актарыну, төрле документлардан күчермәләр алу иртә-кичен дә, ял һәм бәйрәм көннәрендә дә дәвам итә. Эшчәнлеген дини публицист, иске мәдрәсә педагогы сыйфатында башлап җибәргән Риза казый әлеге китаплар, әлеге бихисап оригинал документлар тәэсирендә тарихчылык

RUHIAT

ягына борыла. Дини иманына дөньяви ышанычлары да кушылу аны үзе өчен махсус тарихи мәүзугъ – тема сайлауга китерә. Яшьли алган тәгълим-тәрбиясе, тырышып җыйган аң-белеме аңар теманы да ачыкларга ярдәм итә. Тарихи юнәлеш буенча аны ул болайрак билгели (телен гадиләштереп бирәм): «Үз мәмләкәтебездә булган ислам галимнәренең тәрҗемәи хәлләре, туу вә вафат тарихлары һәм башка әхвальләре...» Китап исеме астына аңлатма рәвешендә язылган бу сүзләргә соңрак, «галимнәрдән» соң, «вә мәшһүр кемсәләр» дигән өстәмә дә кертелгән.

Күп томлы китап булыр дип уйланылган бу яңа хезмәтенә Р.Фәхреддин «Асар» дигән тирән мәгънәле исем бирә.

Гәрчә бу сүз безгә яхшы таныш «әсәр» белән бер тамырдан булып, аның күплек саны формасына беркадәре охшап китсә дә, Р.Фәхреддиндә, ягъни нәкъ бу очракта, ул сүз «Эзләр, билгеләр, истәлекләр, калдыклар» дигән мәгънәдә кулланылган. (Асаре гатика – археологик, археографик истәлекләр, калдыклар һ.б.) Шуңа күрә аны татарча һәм башкортчада «әсәр» яки «әсәрләр» дип аңлау һич тә дөрес түгел.

Хезмәт, Риза казый уйлавынча, җилдләрдән – томнардан, томнар исә үз нәүбәтендә аерым басыла торган җөзьэләрдән – өлеш яки кисәкләрдән торырга тиеш була. Беренче томның беренче өлеше 1900 елда Казан университеты басмаханәсендә дөнья күрә. Бу томга караган башка җиде кисәге 1901–1904 еллар арасында Оренбургта нәшер ителә. Җиде кисәктән торган икенче җилд исә 1904–1909 еллар арасында шулай ук Оренбургтагы татар нәшриятларында дөньяга чыга.

Югарыда бер әйтелгәнчә, шәхесләр хакындагы биографик материаллар «Асар»да хронологик тәртип буенча урнаштырылган. Беренче җилднең беренче кисәгенең шактый өлешендә Әхмәд Ибне Фазланнан башлап Болгар дәүләте, Җучи Олысы (Алтын Урда) һәм Казан ханлыгы дәверләреннән исемнәре сакланып калган кешеләр хакындагы кыска-кыска мәгълүматлар бирелгән.

Борынгы чорга караган материалларның болай шактый «сыек» булуы, мәкаләбез башында махсус күрсәтелгәнчә, шул заманнарга мөнәсәбәтле чыганакларның гаять аз саклануына бәйле. Хезмәтнең бу өлешендәге кыскача белешмәләрнең күпчелеге Шиһабеддин Мәрҗани һәм башкаларның мәгълүм китапларыннан алынганлыгы ап-ачык. Бары икенче кисәкнең урталарыннан биографик материаллар «куерак» һәм саллырак була башлый. Ягъни XVIII гасырның ахырларында һәм аннан соң үлгән кешеләрнең тормыш юллары һәм эшчәнлекләре хакындагы мәгълүматлар җитди төс алалар. Димәк, Диния Нәзарәте архивының сыйфаты үзен сиздерә башлый. Һәрхәлдә, беренче җилднең икенче җөзьэсе уртасыннан XVIII гасырның ахырында вафат булган кешеләр хакында сүз башланса, томны йомгаклый торган сигезенче кисәктә сүз 1843 елда үлгән кешеләр белән тәмамлана. Беренче томның гомум күләме 483 бит һәм анда озынлы-кыскалы 222 биография буенча мәгълүмат тупланган.

Гомум күләме (күрсәткечтән башка) 564 биттән гыйбарәт икенче томда 1843–1874 еллар арасында үлгән тагын 243 кешенең биографиясе яктыртылган. Шулай итеп, ике томда барлыгы 465 тәрҗемәи хәл яки шулар өчен кирәкле белешмә һәм материаллар тупланган икән.

Материалның сан ягына игътибар итү белән бергә аның сыйфат мәсьәләсен дә истән чыгармаска кирәк. Ике томда бирелгән биографияләрнең зур өлеше руханиларга – шул чор татар җәмгыятенең «каймагына» багышланган. Моның хакта алда да махсус сүз булыр әле.

RUHIAT

Икенче томның ахырында бирелгән «Соңгы сүз»дән күренгәнчә, автор өченче томны, кисәкләргә бүлеп тормыйча, бер китап рәвешендә бастырырга әзерләгән икән. Хәтта «Шәрекъ» китапханәсе белән аны бастыру хакында килешенү дә булган. Тик эшләнеп беткән, 1874 елдан башлап «ошбу көнемезгә кадәр» (1909 елга) килеп җитәчәк материалларны эченә алган том «Шәрекъ» вәгъдәсеннән соң да дөньяга чыкмыйча кала.

Болай килеп чыгуга берничә фактор сәбәп булганга охшый. Беренчедән, автор үзе махсус күрсәткәнчә, сирәк кешеләр, нигездә галим-голәмалар гына файдалана торган, димәк, азрак сатылачагы алдан ук билгеле булган китапны бастыру эшенә атлыгып торучы нашир табылмый. Икенчедән, бурычка акча табыла дип торганда гына, галим башына көтелмәгән бәла-каза ишелеп төшә: 1911 елның 12 февраленә каршы төндә Риза казыйның өендә полиция һәм жандармерия тарафыннан тентү булып, аның бөтен кулъязмалары, җөмләдән «Асар»ның өченче томы да кулга алына – бер олау китап-кәгазь йөге элек Сарапулга, аннары Казанга озатыла. Шул рәвешчә, туздырылган, өлешчә югалган шәхси архив бары бер елдан соң (1912 елның 17 февралендә генә) галимгә кайтарыла. Тагын акча мәсьәләсе алга килеп баса. Авторның 1912–1913 елларда «Шура» журналы аркылы наширләргә мөрәҗәгать итүе нәтиҗә бирми. Галимҗан Ибраһимовның «Аң» журналындагы махсус мәкалә-өндәмәсе дә (җәмәгатьчелекне бераз оялтырга тырышуы да) файда китерми. Шул рәвешчә, эзләнеп-соранып йөргән арада ике-өч ел узып, беренче бөтендөнья сугышы башланып китә.

Ләкин, нәшрият юлында уңышсызлыкларга очрауга карамастан, Ризаэддин Фәхреддин «Асар» өстендә эшләвен дәвам итә. «Шура» журналы битләрендә, материаллар сорап, киң җәмәгатьчелеккә мөрәҗәгать итүен кабатлап тора. Мәгълүматлар туплавын, җыелган материалларны эшкәртүен хәтта совет чорында да – гражданлык хокукларыннан мәхрүм ителгән, мөфти килеш тә «йорт әсире» хәлендә калган рәвештә дә туктаусыз дәвам итә. Әллә кайчан язылып беткән өченче томны, хәреф җыючыларга җайлылык өчен, аерым кәгазьләрнең бер ягына гына теркәлгән текстларны, кат-кат эшкәртеп, бер төпләмгә яңадан күчереп чыга. Аңа сыймаган яңа материаллар нигезендә дүртенче томны да оештыра башлый. Нормаль кәгазь җитешмәү сәбәпле, текстларны галим амбар кенәгәләренең файдаланылмый калган ак битләренә күчереп яза. Дөрес, патша заманының амбар кенәгәләре, 20–30 нчы еллардагы совет кәгазьләренә караганда, күпкә сыйфатлырак булган икән!

Бу материаллар белән мин 1966 ел башында, Р.Фәхреддин архивы әле Диния Нәзарәтендә саклаган чакта, беренчеләрдән булып танышкан идем. Галимнең кырык томлы кулъязма архивының зур өлеше белән бергә.

Шул ук елда Ленинградтагы ориенталистлар архивында «Асар» өчен җыелган документларның төп нөсхәләре белән дә беренче булып танышырга туры килгән иде. Аларны карт галим 1935 елда академик А.Н.Самойловичка җибәргән булган. Ышанычлырак җирдә саклансын өчен. Тик алар 1966 елга кадәр ачылмаган хәлдә яткан икән. Болар хакында беренче хәбәр шул елда ук басылып чыккан иде (Казан утлары, 1966, 7 сан).

Инде килеп, «Асар»ның барлыкка килү тарихы, аның жанр үзенчәлеге, соңгы томнарының аяныч язмышы белән кыскача булса да танышкан укучыда шундый сорауларның тууы ихтимал:

Китапның язылу тарихы, соңгы язмышы гыйбрәтле генә булса да, андагы материалларның бүгенге көн өчен әһәмияте бармы, булса – нәрсәдә?

Тәрҗемәи хәл ияләренең зур күпчелеген руханилар тәшкил иткән биографик җыелманы яңадан бастырып чыгарудан фәнгә нинди файда?

RUHIAT

Ниһаять, бер мәртәбә басылган китапларны икенче кат чыгарганчы, «Асар»ның өченче-дүртенче томнарын нәшер итү турында уйлау дөресрәк булмасмы?

Мондый сорауларның вариантлары (хәтта күпкә «усалраклары») элек тә яңгыраган кебек, аларның кайберләрен бүген дә ишетергә туры килгәли. Шуңа күрә аларга кыскача булса да җавап бирергә кирәктер.

Беренчедән, «Асар»ның төп кыйммәте, югарыда махсус күрсәтелгәнчә, аның документаль мәгълүматлардан, хәтта шул документларның үзләреннән, ягъни текстлардан гыйбарәт булуында. Авторның хәбәрләре, гәрчә алар иркле хикәяләү сыманрак тоелсалар да, асылда төрле рухтагы документларның сөземтәсеннән тора. Алар исә элегрәк материал җыйган авторларның хезмәтләреннән (мәсәлән, Мәрҗанидән), Диния Нәзарәте архивыннан (әйтик, рәсми белешмәләр белән метрик язмалар, гариза һәм шикаятьләрдән) чүпләнгән, шулай ук төрле кешеләр җибәргән хәбәрләр һәм хатлардагы фактлардан гыйбарәт. Ниһаять, элекке каләм ияләренең әсәрләре аталуы, алардан үрнәкләр, өзекләр бирелүе дә биографияләрнең документаль нигезен көчәйткән. Бу уңайдан бер генә фактны атау да җитә. Мәсәлән, моңа кадәр без Шәмседдин Зәки исемле олы шагыйрьнең тормыш юлы, иҗаты хакында бары «Асар»дагы хәбәрләрдән генә белеп килдек.

Риза Фәхреддиннең бик теләп, яратып файдаланган документларының бер төре сыйфатында хосусый хатларны атарга кирәк. Чөнки галим аерым кешеләрнең бер-берсенә язган мәктүпләре ише нигездә субъектив рухлы язмаларның шул шәхесләрнең үз йөзләрен, кешелек сыйфатларын, интеллектуаль дәрәҗәләрен ачу, бәяләү өчен иң ышанычлы, димәк, бу очракта объективлыкка күбрәк якын чыганак икәнлеген яхшы аңлап гамәл кылган.

RUHIAT

«Асар»ның документаль нигезләре хакында болай тәфсилләп сөйләү һич тә очраклы түгел: галим үзе кат-кат күрсәткәнчә, бу хезмәт төгәл тәмамланган тарих китабы түгел әле. Бәлки киләчәктә язылачак тарихи әсәрләргә нигез булачак материаллар – фактлар җыелмасы ул. Шулай булгач, «Асар»га мөрәҗәгать итү һәр буын саен яңарып, кабатланып торачак. Файдаланучылар арасында татар тарихчылары белән бергә гомумән ориенталистлар да булачак. (Моңарчы да гарәп язулы төрки кулъязма истәлекләрне өйрәнгән, тасвирлаган чакта, ленинградлы совет галимнәренең һәм аурупалы ориенталистларның «Асар»дагы материаллардан файдаланулары мәгълүм факт.)

Димәк, җыеп әйткәндә, тарихыбыз өчен «Асар»ның гыйбрәтле язмышыннан бигрәк, аның документаль мәгълүматлары мөһимрәк һәм кыйммәтрәк икән. Чөнки узганыбызны азмы-күпме дәрәҗәдә үзебез үк төгәлрәк белергә, башкаларга да беркадәре белдерергә, шул рәвешчә, киләчәгебезне дә дөресрәк күзалларга теләсәк, тарихи фактлардан торган мәгълүматларны сакларга, өйрәнергә, алардан нәтиҗәле рәвештә файдаланырга тиешбез. Ә мондый ихтыяҗ исә аларның әледән-әле тулыландырылуын, мөмкин кадәр киңрәк җәмәгатьчелеккә ирешүен, ягъни басылып чыгуын таләп итә.

Гыйльми белемнең, әгәр ул чын белем булса, гомум кагыйдәсе, хәтта какшамас кануны шундый.

Икенчедән «Асар»дагы мәкаләләрнең күпчелеге руханилар, дин әһелләре биографияләренә караган булуы кайберәүләрдә икеләнүле сораулар тудыруы ихтимал. Чөнки безнең күпчелегебез вульгар һәм субъектив атеизм рухында тәрбияләнгән кешеләр: диннең тормыштагы урынын күрмәмешкә салынудан мәгънә, мәнфәгать эзләүгә күнеккән мәнсез халык. Моңарчы дини узганыбызга күз йому, руханиларга карата «мулла-монтагай» дип кенә аларны түбәнсетергә тырышулар шуның галәмәте.

Чынбарлык исә күпкә катлаулы, каршылыклы һәм шунысы белән бай эчтәлекле булган. Халык, ил тормышындагы шул каршылык һәм байлыкның аерылгысыз бер өлеше, һичшиксез, югары катламны тәшкил иткән руханилардан, аларның эшчәнлегеннән гыйбарәт булган. Чөнки XVI–XVII гасырларда баштан кичкән гарасатлы вакыйгалар, ягъни яулап алыну, талану, төрле чаралар ярдәмендә югары катламнарның, ягъни татар аксөякләренең юк ителүе нәтиҗәсендә кавемне оештырып торучы катламсыз («изүче» сыйныфларсыз) калган җәмгыятьтә үзенчәлекле социаль вакуум барлыкка килгән иде. Шул бушлыкны, моңарчы (Хөсәен Фәезхановка багышланган китапта) бер әйткәнемчә, руханилар «тутырып» торган иде. Икенчерәк итеп әйткәндә, колониаль изү нәтиҗәсендә икътисади һәм сәяси зәгыйфьләнеп, таркалып (өлешчә чукындырылып, өлешчә сөрелеп), ахыр чиктә бөтенләй диярлек туздырылып юкка чыккан татар феодалларының – элекке оештыручы көчләрнең урынын дин әһелләре алган, алырга мәҗбүр булган иде. Әгәр 1552 елдан соң бернинди дөньяви-иҗтимагый институтлары, идарә һәм оешмалары калмаган татарларның 400 елга якын сузылган аяусыз изү, эзлекле чукындыру аркылы да, – халыкның зур күпчелеге бер кавем буларак, – үз йөзен саклап чыга алган икән, монда да иң элек ислам диненең һәм мәктәп-мәдрәсә тоткан мөселман руханиларының роле, әһәмияте бәхәссездер.

Ачыграк итеп әйткәндә, дүрт гасырга якын хөкем сөргән туктаусыз тапалудан соң да халкыбызның иҗтимагый аренага Мәрҗани һәм Фәхреддиннәрне, Исхакый һәм Тукайларны чыгара алуында, милли китабын үстереп, яңаруга сәләтле әдәбиятын саклауда, вакытлы матбугатын, хәрәкәтчән театрын тудыруда, ниһаять, милли рухның эчке җегәрләреннән килә торган олы омтылышның – мәгърифәтчелек һәм җәдитчелекнең киң җәелә алуында, ягъни татарның милләт буларак саклануында, яшәп үсүендә, гел алга, гел киләчәккә каравында әлеге күпсанлы руханиларыбыз өлеше, һичшиксез, зур иде. Дөрес, руханилар эшчәнлегендә консерваторлык, кинәт калкып чыккан, актив гамәл иткән яңалыкларга каршы булу, аларның юлларына аркылы яту сыйфаты да характерлы иде. Ләкин шундый яңалыкларның тудырылып, үстерелеп торулары да шул ук руханилар тоткан юлның, тәгълиматның асыл табигатенә хас иде. Мондый диалектик эчке бердәмлекне күрмәү һәм аңламау примитив сукырлык вә мәнсезлек галәмәте булса, аны күрергә һәм аңларга теләмәү исә аңлы намуссызлыкка кайтып калыр иде. Бездә, кызганычка каршы, боларның икесе дә булды, мәгәр соңгысы күбрәк һәм оештырылган рәвештә хөкем сөреп торды. (Сүз уңаенда шуны да искәртеп үтик: әле генә билгеләп узылган консерваторлык ул бары татар тормышында гына йөз биргән күренеш түгел, бәлки җәмгыятьне оештырып, билгеле бер дәрәҗәдә тәртип саклап торырга тиеш булган һәм була торган барлык хаким катламнар өчен дә теге яки бу күләмдә хас, уртак, шуның белән котылгысыз күренеш.)

Ислам диненең, мөселман руханиларының бездәге тарихи әһәмиятләрен бары соңгы заманнарга гына хас күренешләр белән дә чикләп куярга ярамастыр. Монгол яулап алулары фаҗигасен кичергән мөселман болгар халыкның Җучи Олысы (Алтын Урда) чорында «яңадан туып», кан яңартып аякка нык басуын, Казан ханлыгы оешуга этник нигез булуын, аннан соңгы афәте өч-дүрт гасыр дәвамында болгар чоры цивилизациясенең мирасы булган болгарчылык аңын буыннан буынга әманәт итеп бирә килүен исәпкә алсак та, югарыда әйтелгән фикерләр көчәйгәннән-көчәя төшә. Бу әйтелгәннәрнең хаклылыгын аңлар өчен әйләнә-тирәбезгә күз салу да җитә. Әйтик, XIII–XVI гасырлардагы Чулман-Идел-Ука елгаларының урта агымы бассейнында масса, ягъни гомум җан исәбе ягыннан шунда яшәгән мөселман төркиләрдән әллә ничәгә күбрәк булган мәҗүси, димәк, рухи һәм иҗтимагый оешмаган фин-угор халыкларының язмышларына, бүгенге

RUHIAT

менталитет һәм мөмкинлекләренә күз салыйк. Аңлы кешегә артык аңлатма кирәкмәстер, шәт!

Димәк, элекке руханиларыбыз иҗтимагый аң, милли тел, укый-яза белү, җыеп әйткәндә, милләт саклануга да билгеле өлеш керткән икән. Ризаэддин Фәхреддин әйткәнчә, теле сакланмаган, иҗтимагый аңы (җөмләдән тарихи белеме) булмаган кавем аерым халык, милләт буларак яши алмый.

Шул ук вакытта халыкта иман һәм рух, этник кавем аңы һәм гамәли культура элементлары саклануга объектив рәвештә зур өлеш керткән руханиларыбызның шул халыкның түбән катламнарын социаль изүгә дә шактый көч куюларына күз йомып булмый. Икенчерәк итеп әйткәндә, татар мөселман руханиларының, гадәти иҗтимагый-интеллектуаль катлам хәлендә генә калмыйча, социаль категория – югары сыйныф дәрәҗәсенә дә күтәрелүе, берьюлы дөньяви функцияләрне үтәүләре дә бәхәссез. Мәсьәләнең шушы мөһим ягын да безгә әтрафлап аңларга вакыт инде.

Кыскасы, «Асар»да тәрҗемәи хәлләре тасвирланган шәхесләр узган тормышыбызның аерылгысыз өлешен – зарури социаль катламын тәшкил итүчеләр иде. Һәм Риза Фәхреддин язган биографияләр, кем әйтмешли, «мулла-монтагайларга» дан җырлау түгел, бәлки узгандагы җәмгыятебезнең өстен катлаулары-на – «каймагы һәм сөт өстләренә», аларның табигатен, рухын вә гамәлләрен, шулай ук «гамәлсезлекләрен» дә ачып бирә торган характеристикалар. Моның шулай икәнлеген Риза казый хөкемнәренең объективлыгында, хәтта кырыслыгында да күрергә мөмкин. Биография ияләренең берсен дә ул күпертеп мактамаган, ягъни идеаллаштырмаган, эшчәнлекләренең уңай, халык өчен файдалы якларын күрсәтү белән бергә, үз геройларының фикер һәм гамәлдәге ялгышларын, шәхси кимчелекләрен дә ачыктан-ачык билгеләп барган. Әлбәттә, мөмкин булган дәрәҗәдә. Элекке татар руханиларының күпчелеге урта кул белемле булуларын, еш кына юк-бар белән мәш килүләрен, фанатизмга бирелүләрен, кайбер очракта динлелек урынына динчелек белән шөгыльләнүләрен дә яшереп тормаган галим. Шушы туры сүзлелеге өчен аңар шелтәләр ишетергә дә туры килгән. Ләкин үз фикереннән, үз иманыннан Риза казый чигенмәгән. «Асар», ди галим, «мактау китабы» түгел, бәлки чорның, чынбарлыкның «көзгесе» булырга тиеш мәгълүматлар, документлар җыелмасы ул.

Шулай итеп, җыеп әйткәндә, «Асар»да тупланган материаллар, бездә элек бозып аңлатылганча, «чикләнгән, консерватив, файдасыз» нәрсәләр түгел, бәлки халык, ил тарихының реаль чынбарлыгын яктыртуга сәләтле, шуңа күрә өйрәнелүе зарур мәгълүматлардан гыйбарәт икән.

Өченче мәсьәлә яңа басмаларны «Асар»ның кайсы томыннан башлауга карый. Сүз дә юк, кулъязма килеш калган өченче-дүртенче җилдләр дә дөньяга чыгарга тиешләр. Һичшиксез. Чөнки алардагы мәгълүматлар һаман гыйльми хәрәкәттән читтә кала киләләр (кайбер хезмәтләрдә алардан аерым өзекләр генә бастырылу мәсьәләне хәл кылмый). Ләкин XX гасырның башында ук аерым-аерым, таркау кисәкләр (җөзьәләр) рәвешендә нәшер ителгән, вакыт узу белән сирәк китаплар хәленә төшкән, язу һәм тел-стиль үзгәрү сәбәпле бүгенге укучыга аз аңлаешлы булып калган, ниһаять, идеологик басым аркасында әһәмиятләре инкяр ителүгә, оныттырылуга дучар ителгән беренче-икенче томнары да гыйльми хәрәкәттә сакланган, дип авыз тутырып әйтеп булмый. Шуңа күрә «Асар»ның барлык өлешләре дә яңадан бастырылып, киңрәк гыйльми җәмәгатьчелеккә ирештерелүе ул актуаль бурычларның берсе. Димәк, эшнең беренче томнан ук башлануы табигый һәм зарури да икән.

RUHIAT

***

Югарыда әйтелгәннәрне исәпкә алып, бу басманы әзерләүчеләр «Асар»ның элек чыккан ике томын яңадан бастыруны, кулъязма хәлендә сакланган өченче-дүртенче җилдләрен дә нәшер итүне, ниһаять, бу олы хезмәтнең бераз кыскартылган рәвештә русча тәрҗемәсен дә дөньяга чыгаруны максат итеп куялар.

«Асар» теленең, бигрәк тә аның баштагы өлешләренең лексикасы, имлясы хәзерге заман укучылары өчен шактый авыр (нык архаиклашкан) булуын исәпкә алып, ул яңа язуга күчерелгән чакта беркадәре адаптацияләнеп бирелер. Ягъни текст, аның тел-стиле, лексикасы һәм имлясы җиңеләйтелгән хәлдә күчерелер. Димәк, безнең алда текстның бер язудан икенчесенә механик рәвештә «аударылган» күчермәсе дә яисә фонетик төгәллеккә, эзлеклелеккә омтылган гыйльми транскрипциясе дә түгел икән. (Бу хакта тулырак мәгълүматны төзүчеләр тарафыннан бирелгән махсус белешмәдән дә карарга мөмкин.)

«Асар»ның беренче җөзьэсе 1900 елда басылган чакта, хезмәткә Р.Фәхреддин тарафыннан язылган күләмле мөкаддимәнең – керешнең – шактый өлеше һәм мәгънәле урыннары цензор (В.Д.Смирнов) тарафыннан идеологик максаттан чыгып сызылган була. Шул беренче җөзьэнең цензор тарафыннан таланган кулъязма нөсхәсе сакланган булуыннан файдаланып, мөкаддимәнең текстын элекке хәленә, ягъни автор ихтыярына муафыйк булган тулы рәвешенә кайтару кирәк табылды. Кулъязмада кызыл кара белән аркылы-торкылы сызылган шундый урыннар бу басмадагы керештә үз урыннарына куелды. Патша цензорының нинди фикерләрне өнәмәве, алып ташлавы бүгенге укучыларга да ачык күренсен өчен, текстның андый кире кайтарылган өлешләре курсив хәрефләр белән басылды.

Дөрес, «Асар» текстын хәзерге язуга күчерелгән вариантында төзүчеләр тарафыннан да артык әһәмиятле булмаган, бары стилистик максаттан башкарылган кайбер кыскартулар кертелүен махсус билгеләп үтәргә кирәк. Мәсәлән, биография иясенең эшчәнлеген күрсәтүдә артык бернәрсә дә бирми торган, мәгънәләре буенча бүгенге укучыларга аңлаешсыз һәм, иң мөһиме, эчтәлеге белән «Асар»да ук элек китерелгән, ачыграк мәгънәле истәлекләрне кабатлаган кайбер хатларның «транскрипциядән» төшерелүе кулайрак табылды. Мондый алым шулай ук кайбер кабатланган цитаталарга да, шигъри парчаларга да карый. (Шушы характердагы кыскартулар хезмәтнең русча вариантында да бар.)

Әлбәттә, бу басманың элекке иске язулы китапларның репринтлы нәшерләреннән беренче үрнәк булуын истә тотсак, анда кайбер җитешсезлекләрнең, төгәлсезлекләрнең урын алуы гаҗәп булмас. Әгәр укучы андый кимчелекләр хакында вакытында хәбәр итсә, киләчәктә дөнья күрүе өмет ителә торган башка томнарның сыйфатларын күтәрүгә лаеклы өлеш булыр иде, дип, сүзне йомгакларга кала.

Миркасыйм Госманов.
Июнь, 2001

Сүз башы[1]

Бу көннән утыз ел элек бервакытта «Асар»ны язарга керешкән сәгатемдә булган максатыма туры китереп, шушы 1348 ел, 1 мөхәррәмдә (9 июнь, 1929) югарыда әйтелгән әсәрне икенче мәртәбә язарга башладым. Ләкин беренче мәртәбәдә язарга керешкән вакытымда булган хәлем белән бу көндәге хәлем арасында булган аерымлык мәшрикъ белән мәгъриб арасында булган аерымлыктан да ерак.

Беренче мәртәбәдәге хәлем: «Милләтебез гафләт йокысыннан уяныр, аякка басар, гыйлем вә мәгърифәткә, һөнәр вә сәнәгатькә, кәсеп вә сәүдәгә, дөнья көтүгә, гомумән, игенчелеккә сәләтлелеген мәйданга куячак, моның өстенә дә яхшы холыклы вә намуслы, диндар бер кавем, затлы бер милләт икәнлеген дөнья халкына күрсәтәчәк, яңа мәдәният нигезен салуда киң күңелле галия сахибларының хезмәтләренә катнашачак», – дип, ләззәтле өметләр белән рәхәтләнүдән гыйбарәт иде.

Шул вакытта: «Бер кисәк кенә булса да минем дә хезмәтем кушылсын. Кырмыскаларның чикерткә ботын Сөләйман галәйһиссәламгә бүләк итүләренә охшаса охшасын, һәрхәлдә, бу бөек фидакярлекләр арасында үзем кебек зәгыйфь бер хезмәтем дә катнашсын», – дигән ләззәтле, рухлы хыяллар һәм фаразлар белән мәшгуль булган идем.

Әмма бу көндәге хәлне бәян итүгә мөмкинлегем юк. Әүвәлдәге фаразларымның бөтенләй киресе вә капма-каршысы килеп чыкканлыкны күзләрем белән күрдем. Газиз милләтем җан биреп ятканлыгы күз алдымда.

Ни кайгы! Ни үкенеч! Ни хурлык һәм түбәнлек!

Бу милләт хакында: «Идел, Урал сахраларында төрки кавеме һәм ислам динендә булган олуг бер милләт мең елдан артык вакытлар гомер сөргән, мәчетләре һәм мәдрәсәләре дәвам иткән, мәшһүр галимнәре вә киң күңелле кешеләре, зур дәүләт әһелләре булган», – дип сөйләүчеләр генә булыр дип тә өметләнмим. Әгәр дә Аллаһы Тәгалә күктән бер билге җибәреп кисәтмәсә яки берәр яңартуны күндереп, рәсүлуллаһ юлын яңартмаса, безнең газиз милләтебез һәлак булачак, хәтта тарих китапларына да бер дә булмаган кебек керә алмый калачак һәм тәмам онытылачак булачак. Өч йөз еллардан артык вакытлар вәхши урысларга, җәберләүче императорларга каршы торып килгән, диннәрен һәм миллиятләрен, гореф һәм гадәтләрен саклауга батырлыклары вә дәртләре җиткән бу газиз кавем үз араларыннан җитешкән имансыз малайларга һәм һәртөрле исемнәр белән билгеле булган тинтәк ерткычларга каршы җавап кайтарудан гаҗиз калдылар, шулай ук инкыйраз дәһшәтеннән үзләрен коткарырга көчләре җитмәде. Тыштан һөҗүм итүче дошманга күрә эчтән һөҗүм итүче дошман зарарлырак. Шул сәбәптән Аллаһы Тәгаләнең казасына юлыгудан башка чаралары юк. Буласы эш булды.

«Без барыбыз да Аллаһныкы һәм аңа кайтачакбыз. Берни дә мәңгелек түгел, бөеклек һәм хөрмәт иясе – Раббың гына мәңгелек».

---

[1] Автор тарафыннан китапның икенче басмасына дип язылган әлеге «Сүз башы»н тарих фәннәре кандидаты Лилия Байбулатова әзерләде.

RUHIAT

Бу язуларны кешеләр укысыннар өчен язмыйм. «Асар»ны яңадан язсам, бездән соңгылар файдалансыннар иде дигән фикер белән язмыйм. Мондый максатларның вә фикерләрнең күңелебездә хәтта бөртеге дә калмады. Эшләрнең кайсы тарафларга барачагы инде мәгълүм булды. Безнең максатлар тәмам җимерелде, кирпеч өстендә кирпеч калмады. Өмет тәмам өзелде.

«Сүгадка ничек ирешергә? Алдында – таулар, артында – үлем. Яланаяклы кешемен, атланырга атым юк. Куллар буш һәм көчсез, юл коточкыч». Дөрес, имам Шәфигыйнең бу шигырьләре бер эшнең авырлыгын бәян кылудан гына гыйбарәт булса дә вә икенче бер шагыйрь да шушы шигыре берлә бер кадәр юатырга тырышса да: «Әгәр эшләр буталса, төенләнсә, Аллаһы теләге белән аларның чишелеше шаять, шаять, төеннәрне төйнәүче аларны чишәр», – дисә дә, эш бу дәрәҗәләрдән үтте, гырылдау заманалары килеп җитте. «Үзебезгә һәм халкыбызга зарар килде. Раббым, мин – зарар күрүче, ә син – рәхимлеләрнең рәхимлесе».

Беренче мәртәбәдә «Асар»ны зур теләк вә зәвык белән язган булсам, бу юлы инде үземнең сынган күңелемә һәм янган йөрәгемә юаныч табу, хәсрәт ялкыннарына су бөркү өчен язам. Әүвәлге мәртәбә тәртип каләмемне карага манчып язган булсам, бу дәфгасында инде күземнән аккан яшь тамчыларына манчып язам...

Ризаэддин Фәхреддин.

Россия Фәннәр академиясенең Уфа гыйльми үзәге.
7 фонд, 1 тасв., 4 сакл. бер (н/а)
Уфа. 1 мөхәррәм, 1348 (9 июнь, 1929)

RUHIAT

БЕРЕНЧЕ КИСӘК

« آثار »

اوز مملكتمزده اولغان اسلام عالملرينڭ ترجمه وطبقه‌لری، تاريخ ولادت
ووفاتلری وباشقه احواللری حقنده يازلمش بر كتابدر.

برنچی جزؤ

صاحبی
رضاء الدين بن فخر الدين

RUHIAT

дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 20 сентября 1899 г.

КАЗАНЬ
Типо-Литографія Императорскаго Университета.
1900 г.

Үз мәмләкәтебездә булган мөселман галимнәренең
тәрҗемәи хәлләре һәм дәрәҗәләре, туган һәм үлгән вакытлары
вә башка хәлләре хакында язылган бер китап

Максатка кергәнче, беркадәр җөмләләрне ошбу урында язу кирәкле дип күрелде. Бу җөмләләр исә максатыбызның нигезе.

I

Мәшһүр кешеләрнең яки халык вә мәмләкәтләрнең гомер итүләрен, тереклек итү рәвешләрен сөйләгән гыйлемгә «тарих гыйлеме» диләр. Тарих вә аның бер өлеше булган тәрҗемәи хәлләр һәм нәсел-нәсәп гыйлемнәренең файдасы чиксез икәнлеген игътибарлы һәм үткен күзле булган галимнәрнең һичберсе инкяр итмәс.

Мәккәи мөкәррәмә, Мәдинәи мөнәүвәрә, Мәрв, Исбаһан, Хәләб, Каһирә шәһәрләре хакында аерым-аерым тарихлар язылуы вә Бәгъдад илә Димәшкъ шәһәрләренең һәрберсе хакында алтмыш һәм җитмешләп җилд [том] тарих китаплары язылуы, изге сахабаларның вә сахабаларны күрүчеләр, башка галим һәм укымышлыларның тормышлары буенча хисапсыз күп әсәрләр иҗат ителгәнлеге мөселманнарда бу фәннең никадәр могтәбәр булганлыгына дәлил.

RUHIAT

Мөселманнар өстенә килгән мәшәкать вә мәгълүм вакыйгалар сәбәпле, сансыз әсәрләр, һәм бу җөмләдән күп тарих китаплары юк ителсә дә, бүген дә һаман йөзләр вә меңнәр илә мондый газиз нөсхәләр дөнья йөзендә исән булуы хәйран калырлык.

Дәүләт вә милләтләр хакында булган маҗараларны бәйан итеп мөселман галимнәре тарафыннан гомуми тарихлар тупланган кебек, биографик һәм югары катлауларга бәйле булган мәгълүматлар, гомуми тарихлардан аерып, үзенә башка җыелган. Сахабалар, сахабаларны күрүчеләр, хәлифәләр, изгеләр, әдипләр, хәдис һәм фикъһ галимнәре, тәфсирчеләр, карыйлар, тарихчылар, // [3] шагыйрьләр, хәкимнәр, вәзирләр, солтаннар, әмирләр – барчасының туган һәм үлгән урын вә елларын, остаз вә шәкертләрен, тормышларын, һөнәр вә эшләрен, берсен дә калдырмыйча, ачык һәм дөрес итеп саклаганнар.

Төрле заман вә гасырларда булган вакыйгаларның тарихларын, шулай ук һәрбер мәшһүр затларның тәрҗемәи хәлләрен, гаять тә озын һәм тәфсыйльле итеп бер урында язу вә җыю мөмкин эш түгел. Ошбу сәбәп өчен тарихларны дәвер һәм гасырларга яки шәһәр вә кавемнәргә, мәмләкәт һәм милләтләргә бүлеп өйрәнү – тарихчылар арасында гадәткә кергән. Шулай ук тәрҗемәи хәлләрне гыйлем вә фәннәргә аерып, мәсәлән, мантыйк, кәлям, хәдис, тәфсир, нәхү, фикъһ, игътикад (иман), әдәб, шигырь галимнәрен аерым-аерым язган кебек, күп вакытта мәмләкәт вә шәһәрләргә хас тарих китаплары языла. Хәтта ки бу соң заманнарда мәшһүрә хатыннарга махсус язылган гарәп һәм төрки телләрдәге әсәрләр күрелде.

II

Бу мәмләкәттә булган халыкларның иң искесе безнең бабаларыбыз – борынгы төрки вә болгарлар булган хәлдә, үзләренә багышланган тарихлары бездә булмаганы кебек, галимнәре хакында да әсәрләр булмавы – аянычлы бер хәл.

Гәрчә 559 һиҗри/1164 милади елда вафат булган Ягъкуб бине Ногман әл-Болгарый дигән бер галим безнең Болгар шәһәре вә халыклары хакында зур бер тарих язганлыгы билгеле булса да, бу тарихтан безгә һичбер хәбәр вә исем беленмәде. Шулай ук аннан элек, ягъни һиҗри 310 елда, Бәгъдадтан Болгарга илче булып килгән җәмәгать эчендә булган гарәп галимнәреннән Әбүл-Габбас Әхмәд бине Фәзлан исемле мәшһүр затның ошбу Болгар сәфәре хакында язган сәяхәтнамәсе булуы билгеле. Хәтта ки «Иктифаэл-конуг» авторы Ибне Фәзланның ошбу әсәре хакында «алман теленә булган тәрҗемәсе белән бәрабәр, Фрайн исемле бер галимнең тырышлыгы нәтиҗәсендә 1823 елда Петербург шәһәрендә басылды» дип язылса да, бу әсәр хакында мәгълүмат алырга ирешә алмадык. Петербург вә Кронштадт шәһәрләрендә булган дусларга кат-кат // [4] мөрәҗәгать итүебез, хәтта ки кайбер шәркыять галимнәренә язган хатларыбыз – барысы да нәтиҗәсез калды.

Кыскасы, ошбу урында мәмләкәт төзеп, шәһәрләр корып, сәүдәләр йөртеп, мәдәният таратып, дөньяга олуг хезмәтләр иткән бабаларыбызның (борынгы төркиләрнең) хәлләре безләргә караңгы булып калган кебек, араларында булган мәшһүр адәмнәре вә танылган галимнәре дә билгесез калган. Шөкерләр булсын ки, рус язучылары, үзләренең нәсел вә кабиләләренә тиешле тарихларны язганда, читләтеп һәм кыскалык илә булса да, безнең ата вә бабаларыбыз булган болгар, хәзәр, кыпчак халыкларын да телгә алып үткән булганнар. Булдырырдай кешеләрнең ошбу рус әсәрләреннән файдаланып бер тарих китабы язулары безнең өчен беренче дәрәҗәдә тиешле эш булса кирәк.

Ерак бабаларыбыз хәлләре хакында милли әсәрләр булмаган кебек, бабаларыбыз өстенә килгән татарлар (татарлар да безнең бабаларыбыз кеби төрки халык) әхваленнән вә алардан чыккан галимнәр хакында кулыбызда ачык мәгълүматыбыз юк.

Казан шәһәре Русия дәүләте тарафыннан алынган көндә (Басма китапта: якшәмбе көн, 13 зөлкагдә, 909 һиҗри / 2 октябрь, 1552 милади елда) Казан ханлыгы дөньяда бөтенләй булмаган мисалында калган, *Казан шәһәрендә бер мөселман калдырмый кылычтан үткәрелгән*[2]. Бу вакытта мөселманнан әсәр калмаган кеби, гыйлем җәһәтенчә булган әсәрләреннән дә хәбәр калмаган. Моннан соң Казанда да вә тирә-як авылларда булган зур янгыннар, бүгенге көндә Оренбург һәм Уфа вилайәтләреннән булган урыннарда берникадәр вакыт дәвам иткән Сәед Җәгъфәр[3] һәм Алдар[4] вакыйгалары, шулай ук Килмәк абыз (хафиз), Акай, Йосыф вакыйгалары[5], мулла Габдулла бине Мәезкилде илә Батыршаһ Гали угылының[6] яулары, Идел буенда булган мәмләкәтләрдә мәшһүр Пугачев вакыйгалары мөселман // [5] әсәрләренең вә нәфис китапларының юкка чыгуына сәбәп булган.

---

[2] Цензор тарафыннан сызылган. – *Төз.*

[3] Сәед Җәгъфәр башкорт старшинасы булып, 1662 елда ихтилал чыгарып, егерме елдан артык вакыт дәвам иткән.

[4] Алдар да башкорт башлыгы булган.

[5] Килмәк абыз, Акай, Йосыф та башкорт халкы арасында зур ихтилал чыгарганнар. Ахырында, 1737 елда әсир алынып, Петербург шәһәренә җибәрелгәннәр.

[6] Бу кешеләр Орски тирәсендә 1755 елда сугыш чыгарганнар. Батыршаһ мишәр таифәсеннән булган. Петербургка җибәрелгән.

Юкса Казан ханлыгы җимерелүеннән соң да, аз булса да, берникадәр гыйлем әһелләре булырга тиеш иде.

Мәгәр Пугачев вакыйгасыннан соң, бер гасырдан артык вакыт булыр, әһле ислам гадәттән тыш бер тынычлык вә рәхәтлектә гомер уздырдылар. Бераз нәрсәләргә игътибар итмәгәндә, бу гасырны Гомәр бине Габделгазиз (аңа Аллаһының ризалыгы булсын) заманасы белән чагыштырырга мөмкин булыр иде. Инде бу тыныч вә рәхәт бер заманда безнең галимнәребез ошбу *олуг*[7] милләт өчен нинди хезмәтләр иттеләр?! Халкыбыз өчен тарих яздылармы? Яки үзебезнең ана телебезне әдәби тел итәр өчен тырышып, нәхү һәм сарыфларны төзеделәрме? Яки яхшы әхлак хакында гүзәл әсәрләр нәшер кылдылармы? Яисә башка рәвеш илә гыйлем вә мәгърифәт сәбәпләрен җиңел итү өчен тырыштылармы?!

Без исә, бабаларыбызның хезмәт вә гыйлемдә булган мәртәбәләрен инкяр итүчеләр булмыйча, мөмкин кадәр камиллекләрен танытучылардандыбыз. Хәтта ки, төн рәхәтләрен вә төн йокыларын фида итеп, бу юлларны язып мәшгуль булуыбыз ошбу сәбәп өчен. Инде безнең югарыдагы сорауларыбызга җавап бирүче булса, хәзер мәйданга чыксын да, сораган әсәрләрне безгә күрсәтеп, гыйлем исеменә, һич тә булмаса инсанлык исеменә аңлатып бирсен!.. Моның өчен исә барчабыздан олуг рәхмәтләргә ирешер.

«Әдип вә галимнәре булмаган халык бәхетсез; мәшһүр кешеләрне оныткан халык сакланмас; әдәбияты булмаган халык рухсыз» диелгән сүз хәтерләрдә.

Шуңа күрә үз халкыбызның мәшһүр шәхесләрен җыеп таныту өчен ошбу китапны язарга ният иттем. Болардан башка, кайбер чит мәмләкәтләрдән булып та, бу мәмләкәткә килеп йөргән адәмнәрне дә телгә алырга булдым. Язылачак затлар исә үзем белгән кадәр булачак. Юкса, Аллаһы Тәгаләнең дөньясы киң булган кебек, ирләре дә күптер. Ялгыз бер вилайәт яки бер гасырның мәшһүр затларын җыяр өчен безнең кодрәтебез җитешмәс. Хәбәрләрне белмәвебез аркасында кайбер затлар хакында, әлбәттә, хәлләрен яза алмыйбыз. // [6]

III

Тарих, тәрҗемәи хәлләр язудан асыл максат исә укучылар өчен дөрес бер хакыйкатьне белдерү яисә дөрес бер хакыйкать белдерергә гайрәт сарыф итү. Шуның өчен иң элек боларга бәйләнешле булган китаплардан вә могтәбәр әсәрләрдән мөмкин кадәр җыеп өйрәнү, һәм аннан соң күңелдән озын һәм әтрафлы тикшерү кирәклеге мәгълүм. Бу исә, мөмкин булган тәкъдирдә, бер нөсхә илә генә канәгать итмичә, бәлки икенчеләренә күз салу белән була торган хәл. Юкса, тарих язмак булып, бер ишеткәнне вә колакларга килеп җитешкәнне хөкем йөртмичә һәм тикшермичә кабул итү бөтенләй дөрес булмас.

Һич әһәмияте булмаган нәрсәләргә зур әһәмият биреп яки әһәмияте булган нәрсәләргә илтифат итмичә, алтынны бакыр итәргә вә бакырны алтын дип күрсәтергә тырышкан кеше гомерен фәкать хыял илә уздырган булыр.

Хәлбуки бу китапны язып шөгыльләнгән вакытымда йөз төрле каршылыклы фикерләр илә күңелем тәшвишле вә тынычсыз иде. Әгәр дә икенче том «Мөстәфадел-әхбар...» китабын, шулай ук «Вафийәтел-әсляф...»ның кайбер кисәкләрен искә алмасак, күзем уңында китап исеменә лаек булган һичбер нәрсә булмас иде.

[7] Цензор тарафыннан сызылган. – *Төз.*

Тарих китаплары язганда булган асыл мөшкеллек заманалар вә мәмләкәтләрнең ераклыгы булмыйча, бәлки мөрәҗәгать итәрлек китап һәм чыганакларның юклыгы. Бу исә тәҗрибә итүчеләр өчен мәгълүм бер мәсьәлә.

Бу юнәлештә ничә еллардан бирле җыеп килгән мәгълүматларымның күбесе төрле кәгазьләргә язылган хатлар иде. Безнең арабызда хатлар тәртипсез язылуы бер гадәт булганлыктан, бу хатларның берсе – бер тарафтан вә икенчесе икенче тарафтан башланып, язылачак кәгазе мәйдан булган хәлдә дә читләренә чыгарып һәм дә астын өскә китереп тә язылган булыр иде. Шулай ук максатка бәйле булмаган гыйбарәләр, кыш көннәренең кичәләреннән дә озын язылганга, максат булган бер юлны укыр өчен тәмам зиһен ватуга хаҗәтле булыр иде.

Мин исә, нигездә, югарыда исемнәрен атаган китапларга игътибар иттем. // [7] Ләкин асыл игътибар итүемнән тулаем күчерү илә канәгатьләнүем аңлашылмасын! Бәлки аларда язылган шәхесләр хакында мәгълүмат алынуы өмет ителгән затларның барысына булмаса да, күпчелегенә мөрәҗәгать итеп хатлар яздым. Бәлки, дөрес бер сүз ишетелер дип уйлаган затлардан яңадан тулырак аңлатуларын сорадым. Кыскасы, тәкатем җиткән кадәр гайрәт итүдән бервакытта ялыкмадым. Кулыма алган каләмемне максатыма ирешмичә куймас өчен, тиешле эшләрен җиренә җиткерүгә каршы тормадым. Ләкин нәтиҗә хасил итү – Аллаһ бәрәкәте. Кайвакытта ахмак вә ялкаулар яткан урыннарында хәзинә табып, төнкөн тырышучылар ачлыктан җан бирәләр. Аллаһы Тәгалә хәзрәтенең һичкемгә бирәчәге вә бурычы юк!..

Фикерләгәч, тикшергәч, үз карашымча, ышанычлы булган дәлилләргә нигезләнеп, күп вакытта «Мөстәфадел-әхбар...», ягъни шәех Мәрҗанинең ихтыяр иткән сүзләренә дә хилафлык иттем. Моннан исә Мәрҗани хәзрәтләренә кылган хөрмәтләребезгә вә саклаган әдәпләребезгә зарар килмәс. Тәнкыйть һәм хөкемфикер йөртү ысулын исә без аның әсәрләрен һәм хезмәтләрен укып өйрәндек.

RUHIAT

IV

Кеше никадәр зирәк вә хәтерле булса да, һәрбер укыган һәм күргән нәрсәсен хәтерендә тулаем саклап тота алмас. Күп вакыт булыр, бер сүзне китапта күргәнлеген хәтерләгән хәлдә, урынын яки китабын онытыр. Хәтта ки, үзе язганнарны да күп чагында зиһененнән югалтыр.

Бу хикмәт өчен, кирәк булган исемнәрнең тизлек вә җиңеллек белән табылуына кулай булыр дип, күп галимнәр үзләренең китапларында могтәбәр затларны әлифба тәртибе илә язалар. Мәшһүр мөхтәрәм Шәмседдин Сами бәкнең әйтүенә караганда, бу кагыйдә иң әүвәл гарәп галимнәре тарафыннан иҗат ителеп, аннары һәрбер мәдәни вә гыйлемле халык боларга ияргәннәр. Чынлыкта бу рәвештә, әлифба тәртибенчә язылган әсәрләрдән күреп, оныткан исемнәрне генә түгел, һич укылмаган вә күрелмәгән затларның да тәрҗемәи хәлләрен исемнәре буенча эзләп табарга мөмкин. Шулай булса да мин, бу китапны гасырлар вә еллар үтүенә муафыйк тәртиптә һәм әүвәл // [8] заманнарда булганнарны алдан сөйләп, акрын-акрын соңгыларга таба килдем. Мәгәр дә китапның бер тарафына әлифба тәртибе илә бер эчтәлек өстәдем. Эчтәлек булгач, кирәкле исемне укучы һичбер кыенлык кичермәс.

Тәрҗемәи хәлләрне еллар тәртибе белән язучыларның ысуллары, гыйлемлек елдан-ел түбәнлек тарафына бара. Соңгырак заман галимнәренең мәртәбәләре, элеккегеләргә чагыштырылып, ким дәрәҗәдә була. Шуның өчен укымышлылар арасындагы муафыйк тәртип, шулай ук һәркемне үзенең лаек дәрәҗәсенә кую, еллар буенча урнаштырудан башка сурәттә булмас диюдән гыйбарәт.

Ләкин еллар тәртибенчә бирүдән минем максатым бу түгел. Чөнки югарыда әйтелгән дәгъваны бу мәмләкәт галимнәре хакында кылырга, үткәндәгеләргә вә элек заманнарда булганнарга ачык хөрмәт итүдән башка дәлил юклыгы һичкемгә сер түгел. Хәлбуки ачык хөрмәт ысулы илә тормыш юлын язу бу фәннең кагыйдәсенә тәмам каршы бер эш. Бәлки еллар тәртибенчә бирүдән минем ниятем вә ысулым, электә килгәннәр гыйлемдә камил булсалар да, булмасалар да, соңгыларга остазлык нисбәтләре бар. Бу остазлык вә шәкертлек нисбәтләрен саклау вә хөрмәт итү, гыйлем дәвамлылыгы кемнәрдән кемнәргә калуын белү, ата-бабалар хәлләрен өйрәнеп, балалар вә угылларга күчү, элекке чорларда гизеп, нәүбәте белән хәзерге заманнарга килеп тоташу, гасырлар арасында үлчәү вә чагыштырулар йөртеп, зиһеннәрне кузгату, фәһемнәрне уяту, минем күңелемдә булганча, еллар үтүенә муафыйк тәртипне ихтыяр иттем.

Юкса Бохарый, Мөслим, Тахауый, Җәүһәри, Сафани, Фәйрүз Абади, Исбаһани, Ибне әл-Әсир, Ибне Хәлдун, Зәһәби, Мәкъризи, Ибне Гасакир, Сәмгани кеби мәшһүр мөселман галимнәре әсәрләреннән кулларында гына түгел, бөтен төбәкләрендә бер кәгазе булмаган заман галимнәрен, ачык хөрмәт илә исемнәрен күтәрү өчен тырышу урынсыз булса кирәк. Ләкин бу сүзне мин үз хәзинәмә күрә яздым. Әгәр дә аларның гыйлемдә камил икәнлекләрен дәлил илә исбат итүче булса, инкяр итү түгел, җирдән күккә кадәр хупларга, мактарга хәзербез. Моның илә бәрабәр, бер-ике затны исәпкә алмаганда, соңгы заманда гыйлем мөнбәренә утыручыларны да «гыйлемдә камил иделәр» дип дәгъва итәргә кыюлыгыбыз // [9] җитми. Олуг галимнәрнең әсәрләреннән мәхрүм булган бер гасыр укымышлыларының, зур дәрәҗәдә булулары шөбһәле һәм икеле булган кебек, кулларында китаплар, аеруча ышанычлы галимнәрнең әсәрләре күп булу – бер гасыр укымышлыларының зур мәртәбәдә икәнлекләренә дәлил булмас. Асыл галимнәр вә камил гыйлемлеләр исә гыйлем вә фәннән кагыйдә илә файдаланучылар була. Мәсәлән, «Тәфсире Кәшшаф» гыйлем һәм мәгърифәттә нихәтле тирән гыйлемле бер зат әсәре булган хәлдә, бәхетсез кешеләрдән күпләр бу тәфсирдән үзләренең наданлыкларына дәлил китерүләре һәр көн күрелә килә. Мондый нәрсәләргә гайрәте килеп, бөек галим вә мәшһүр фәйләсүф Ибне Рөшед әл-Әндәлеси хәзрәтләре «гыйлеме камил булмаганнар Имам Газзалиның гыйлемгә багышланган хезмәтләрен кулланмасыннар» дигән.

Үткән заман галимнәре үзләренең көннәрен уздырып киткәннәр, киләчәкләре исә нинди сыйфатта һәм нинди хәлдә булачаклары мәгълүм түгел. Шуның өчен бу ике өлешкә саф караш ташлап, үзебезнең гасырыбызда һәм үз мәмләкәтебездә булган галимнәребез хакында фикеребезне түбәндәгечә бәйан итәбез.

Бу заманыбызда хисапсыз җаннар данлык хасталыгына вә фәкыйрьлек бәласенә дучар булды, гыйлем эстәү өчен төрле каршылыклар көннән-көн көчәйде. Башыбызга мең төрле әһәмиятле дини вазыйфалар төште. Кыскасы, дини һәм дөньяви хаҗәтләребез чиксез вә карарсыз бер рәвешкә керде. Инде безнең хөрмәтле галимнәребез, ошбу ихтыяҗларыбызны фикер итүчеләр, көне-төне шуның чарасында гамәл күрүчеләр булачак. Юкса, үзләренең кайсы заманда икәнлекләрен белмичә, дөньяның да кай өлешендә яшәүләренә игътибар итмичә, «бер тиенлек куян, ун тиенлек зыян» мәкалендәге кебек, файдасыз бәхәсләр белән көнетөне гаугалашып гомер уздырган, хәтта ки галимнәргә лаек булмаган гыйбарәләр илә бер-берен сүгеп һәм хурлауны үзләренә зиннәтле бер гадәт итүчеләрне галим дип санау – тауларны урыныннан күчерү кебек кыен бер эш.

Бүген дә Казан матбагаларында басылып чыккан хурлаулы һәм буш сүзле язмаларны яшь вакытларында тәрбиясез хатыннардан тәрбия алганнарның барчасы яза, моның өчен гыйлем хаҗәт булмыйча, фәкать беркадәр холыксыз булу җитә. // [10]

RUHIAT

V

Бу китапны язуда булган авырлыкның сәбәбе ни җәһәттән икәнен сөйләдем. Шуның өчен минем әсәрем яки «Асар»ым тулы түгел бер сурәттә булганын инкяр итәргә хакым юк. Хәлбуки камил әсәрләр иҗат итү минем кебек бер гаҗизгә генә түгел, бәлки дөньяның танылган әдипләре өчен дә зур тырышлыклар сарыф кылуны таләп итә. Үзебезне юату өчен бер-ике сүзне бу урында искә алсак, зарар булмас. Мәсәлән, 200 һиҗри / 816 милади елдан соң вафат булган Әбү Габдулла Касыйм бине Сәлям (аңа Аллаһының рәхмәте булсын) үзенең бер китабын кырык ел вакыт уздырып язганлыгын икърар иткән. 356/967 елда вафат булган Әбелфәраҗ Гали бине әл-Хөсәен әл-Исбаһани (Аллаһ аны ярлыкасын), илле ел гомер сарыф итеп, бер китап язган. 927/1521 елда вафат булган Габдулла Һатифи «Зафәрнамә»сенә кырык ел исраф иткән, мондыйлар гаять күп. Ләкин мисал өчен болар да җитәр. Шулай ук Европа галимнәреннән гадәттән тыш зирәклеге белән танылган булган Ньютон, Монтескье кебекләр кыска гына хезмәтләр язу өчен еллар сарыф иткәннәр. Һәркемнең әсәрен үзенә чагыштыру хәтергә алынса, бу сүзләрне язуым тиешсез булмас.

VI

Наданлыкка дучар булмаган, тәрҗемәи хәлләр язучы өчен нинди затларны язу вә кайсыларын язмау яки нинди сыйфатлар белән мактау, нинди хәлләргә игътибар бирү хакында иң элек күңелендә бер үлчәү хәзерләп, аннан язачак һәрбер нәрсәләрне әлеге үлчәвенә салып карау зарур була. Юкса бер-беренә мөнәсәбәтсез затларны яки үзенә туры килмәгән хәлләрне бер урынга тезеп куюдан бер файда да күрелми. Мәсәлән, фәкыйһләрне [фикъһ галимнәрен] язачак бер зат фәкыйһләр арасында Әбү Тәммам, Җөрәйр кебек шагыйрьләрне искә алуы яки тарихчыларны язган урынга Хәсән әл-Басрый кебек суфыйны, Җөббәи кебек кәлям галимен куюы көлке булыр. Шулай ук бер сыйфат илә берсен мактаганда, нәкъ шундый сыйфат белән икенчесен тәнкыйть итү зур бер хаксызлык һәм гафу ителмәслек дәрәҗәдә ачык золым булыр. // [10] Мәмләкәтебездә булган галимнәрне туплап китап язуыбызны белгән вә ишеткән затлардан күпләр хатлар илә һәм шулай ук йөзебезгә дә: «Безнең мәмләкәтебездә (бер-ике затны исәпкә алмаганда) исемнәрен кәгазьгә язарлык галимнәр булганмы? Һәрбер имам вә мөдәррис яки шәех һәм ишан исеме илә мәшһүр булганнарны мактауда асыл вә хакыйкый галимнәргә золым булмасмы?» – дип белдергәннәр иде.

Бу китапны язу максатыбыз һәм зиһенебездә булган үлчәвебез үз милләтебезгә укыту һәм гыйлем өйрәтү илә, шулай ук әсәр яки вәгазь һәм нәсыйхәт белән хезмәт иткән шәхесләрне теркәү, хәлләрен тасвирлаганда, мактаганда яисә тәнкыйть иткәндә, гаделлектән аерылмыйча, белгәнебез кадәренчә дөрес һәм тугрысын бәйан итүдән гыйбарәт.

Әсәрләре булса, аларны санау, туган вә вафат булган елларын, остаз һәм шәкертләрен һ.б. мондый хәлләрен язып китү безнең максатыбыз. Кыскасы, без язачак нәрсәләр рәсми хәлләргә бәйле. Әмма документаль ышанырлык булмаган яки гыйлеме безгә тапшырылмаган нәрсәләргә катышудан бар куәтебез белән сакландык. Мәсәлән, бер кеше турында язган вакытыбызда «бу зат Аллаһы Тәгаләнең дусты, Аллаһы Тәгалә каршында кадере зур, бу кеше үлекләрне тергезде, тәкъдирләр белән идарә итте, күрәзәлек итте» дигән кебек хикәятләр язу вазыйфабызга кермәде.

RUHIAT

Әлхәмде лилләһи, балигъ булган көнемнән бирле барлык зур ихтыяҗларымны Аллаһы Тәгалә хәзрәтенең фәкать үзеннән үтенгән һәм ялварган кебек, рәсүле әкрам әфәндебез (саллаллаһу галәйһи вәссәлам) тарафыннан хәбәр ителмәгән затларга вәли (Аллаһы Тәгаләнең дусты) дигән кебек бер батырлык кылмадым.

Инде ошбу сүзләрнең барчасын җыеп әйткәннең соңында боларны язуда булган максатыбыз, шулай ук «Безнең мәмләкәтебездә галимнәр булганмы?» дип сораучыларга әйтеләчәк җавабыбыз да беркадәр мәгълүм булыр. Ягъни бу китапны язудан асыл максатыбыз үз халкыбызга азмы-күпме гыйлем өйрәткән, кайгы һәм хәсрәтләрен тараткан шәхесләрне бәйан итү. Моннан исә хезмәт һәм мәшәкатьләре бәрабәренә, аз булса да, бер бүләк, хезмәт итәчәкләренә кызыксындыру булыр. // [12] Юкса галим дип язачак кешеләребезне Әбелвәлид Ибне Рөшед, Ибне Ризван, Хәлил, Сәйбәйвийә, Зәмәхшәри кебек мөселман галәменнән бөек галимлек исеме илә макталган затлар илә тиңләштерү максатыбыз түгел. Бәлки, һәрникадәр түбән дәрәҗәдә булсалар да, онытырга ярамаган исемнәрне язып калдырырга тиеш дип инандым. Кулымнан каләмем төшкән көнгә кадәр ошбу максатта торуымны Аллаһы Тәгалә хәзрәтеннән өмет итәм.

VII

Мәдәни халыкларның мәктәп вә уку йортлары түбән, урта, югары дигән өч өлешкә бүленә. Галимнәре дә түбән, югары дигән икегә аерыла. Түбән (башлангыч) мәктәпләр сабыйлар өчен булганга, галим исемен алуга аларда уку гына җитми. Галим исемен алыр өчен, һич югында, урта мәктәпләрдә укытылуы тиеш булган фәннәрне (дөнья тормышы өчен зарур, шәригатьтә фарыз ителгән нәрсәләрне) яхшы аңлаганнан соң насыйп була.

Урта мәктәпләрдә яхшы укып та, соңыннан университет кебек югары уку йортларында дәвам итү белән белгән нәрсәләрне гамәлләр илә тәҗрибә кылып, һәрнәрсәнең асыл һәм дәлилләрен, хикмәтләрен, сәбәп вә серләрен аңлап, осталыкка ирешүчеләр олуг галимнәр гөруһына керәләр.

Адәм баласы өчен һәр гамәлне тәмам асылына ирешеп белү вә барлык фәннәр илә кирәкле дәрәҗәдә мәгълүматлы булу мөмкин түгел. Мөмкин булган тәкъдирдә дә моның өчен гомерләр җитми. Берәүнең һәр гамәлдә камиллеккә ирешүе башкаларга йомышсыз торачагын белдергәнгә, бу эш исә тормыш мәслихәтенә каршы вә табигать таләпләренә дә хилаф була. Иң бай булган бер кеше беренче дәрәҗәдә фәкыйрьгә йомышы төшүе һәм камил бер табибның гади тегүчегә мохтаҗ булуы һәрвакытта булып тора.

Ошбу сәбәп өчен бөек галимнәр катлавына керергә теләүчеләр, гади гыйлемнәрне өйрәнеп тәмам иткәч, үзләренең табигатьләренә муафыйк вә сәләтләренә лаек дип уйланган бер яки төрле фәнне сайлап алып, шуның илә мәшгуль булалар. Бу юлда җиләк кебек газиз гомерләр, // [13] юкә балыннан татлырак вакытлар вә иң ләззәтле йокылар, мең төрле рәхәт чак һәм теләкләр фида вә корбан ителәләр. Бу дәрәҗәдә булган нәфесне тыюлар вә рәхмәтләр соңында теләгән гыйлеменнән өлеш алса, ул зур бәхет санала. Шул дәрәҗәдә ки, өстендә гади чикмән булган хәлдә, дөнья байлыгына күзе төшмәс, үзенең хәленә монасыйб бирелгән доктор, профессор, хәким, фәйләсүф, бөек галим исемнәрен алмаштырырга риза булмас.

Адәм балаларының тереклек итүләренә сәбәп булган файдалы ачышларны, кирәкле булган һөнәр вә сәнгатьләрне Аллаһы Тәгалә хәзрәтләре тырыш затлар ярдәме белән дөньяга чыгарыр.

RUHIAT

Боларга комачауларга түбән галимнәрнең тузан кадәр дә хаклары юк. Мәхкәмә вә хакимнәр өчен берәр төрле фәтва кирәк булганда, аларга мөрәҗәгать ителми. Биргән фикерләре ишетелмәс һәм тотылмас. Бәлки мондый зарур фәтвалар хакында ялгыз олуг галимнәр сүзе белән генә гамәл ителер. Ләкин бу урында тагын бер нәрсә бар ки, аны бераз бәйан итүдән зарар булмас. Ул мәхкәмә вә хакимнәр өчен яки, гомумән, тормыш итүгә бәйле нәрсәләр хакында фәтва алырга кирәк булуында, шул гамәлнең үзенә мөнәсәбәтле булган кешеләренә мөрәҗәгать ителер. Ул кешеләрнең дә үзләре кирәк дип тапкан гыйлемнәре хакында булган сүзе генә тотылыр. Мәсәлән, математика гыйлеменә мөнәсәбәте булган бер олуг галим үзенә ят булган тыйб-медицина гыйлеме хакында һичбер мәхкәмә хозурына чыгып фикер бәйан итә алмас. Шулай ук бер оста табиб, үзе шөгыльләнмәгән хәлдә, географиядән яки педагогикадан мәгълүмат сатмас, сатса – үзенең бер кимчелеген мәйданга куйган саналыр. Чөнки һәрникадәр бу гыйлемнәр урта уку йортларында кыскача күрелсә дә, аның белән генә ул гыйлем хакында сүз сөйләргә хокук бирелми. Моннан аңлашылганча, мәдәни халыкларда һәрнәрсә үзенең әһелләренә тапшырылган яки һәрнәрсәнең үзенә хас әһелләре булыр.

Изгеләр дәверендә, габбаси хәлифәләр вә Әндәлес дәүләтләре дәверендә, мөселманнар гадәттән тыш бай булган кебек, гыйлем һәм мәгърифәттә дә иң зур мәртәбәдә булганнар. Чөнки милләтләргә нисбәт илә байлык белән гыйлем берберенннән һич аерылмас. // [14] Болар исә бер кошның ике канаты яки бер көймәнең ике ишкәге кебек булырлар. Гыйлемнән башка байлык, байлыктан башка гыйлем булмас. Ягъни гыйлемсез милләт баемас вә алга китмәс, баемаган милләт гыйлем өйрәнә алмас.

Элекке заман мөселманнары дөньяның беренче байлары булган кебек, һөнәр вә сәнгать өлкәләрендә булган гайрәт һәм тырышлыклары бик тә гаҗәеп булган. Харап булып яткан туфракларны бакча итү, тап-такыр булган кырларны игенлеккә әверелдерү, арыклар белән теләгән урыннарына сулар йөртү – мөселманнарның гади эшләреннән булган. Юллар ясау, кирәк урыннарга чишмәләр казып су чыгару, кәрвансарайлар төзү гомуми гадәт булган.

Мөселман тауарлары җиһан йөзенә таралыр, кәрваннары илә иң ерак урыннарга йөрер, гарәп сәяхәтчеләре, дөньяның бер читеннән икенче читенә йөреп, һәрбер халыкның гореф вә гадәтләрен, дин һәм тормышларын, мәмләкәтләренең географияләрен язып китерер булганнар.

Һәр мәхәлләдә сабыйлар өчен мәктәп, һәр шәһәрдә урта мәктәпләр, Бәгъдад, Куртуба, Гарната, Каһирә, Нисабур, Һират шәһәрләрендә дарелфөнүннәр (университетлар) нигезләнгән. Басра, Бәгъдад шәһәрләрендә булган гыйльми мәҗлесләрдә (академияләрдә), олуг галимнәр вә бөек әдипләр җыелып, гыйльми әңгәмәләр корганнар һәм оста чыгышлар вә нотыклар тотканнар. Гарната, Басра, Бәгъдад көтепханәләренә җыелган китапларның хисабы булмаган.

Ахирәт вә дөнья өчен кирәк булган фәннәрнең зур галимнәре мөселманнарның үз араларында йөзләр вә меңнәр белән саналган. Бу галимнәрнең үзләре мөнәсәбәтле булган гыйлемнәренә нисбәтле ләкаб-титуллары да булып, мөфәссир [тәфсир галиме], мөхәддис [хәдис галиме], лөгави [тел галиме], сарфый [морфология галиме], нәхүви [синтаксис галиме], фәкыйһ [фикъһ галиме], мөтәкәллим [кәлям галиме], табиб, фәйләсүф, тарихчы, мантыйкый, мөһәндис [инженер] кебек хөрмәтле исемнәр белән бер-береннән аерылып торганнар.

Болар алдында гыйлем шул дәрәҗәдә хөрмәтле булган ки, бер сүзне үзенең белгеченнән ишетер өчен, айлар буе сәфәр мәшәкатьләрен һәм мөсафирлыкны ихтыяр иткәннәр. Гыйлем вә мәгърифәте камил булганнарны, бөтенләй башка

RUHIAT

һәм чит халыктан булса да, һаман могтәбәр тотканнар. Бәгъдад шәһәрендә мәҗүси, саиби, // [15] яһүди, христиан галимнәренең бөек мөселман укымышлылары белән янәшә утырып гыйльми әңгәмәләр коруларының сәбәбе шул.

Бүген дә мәдәни халыкларның югары сыйныфтан булган галимнәре һәрбер гыйлемне тупларга кодрәте җитмәгән кебек, элекке мөселман галимнәренең дә олуг галимнәре хакында «һәр фәнне камил белгән» дип дәгъва ителмәсә, «һәрнәрсәне белү дәгъвасындагы кеше надан» диелгән кебек, камилләре хакында да «һәрнәрсәне белгән» дип арттырып сөйләнмәс.

Бөек галимнәрнең шөһрәтләре вә камиллекләре исә бары тик үзләре шөгыльләнгән гыйлемнәрендә вә гомерләрен фида иткән фәннәренә нисбәт белән булган. Үзләре шөгыльләнмәгән гыйлемнәр турында гади галимнәр дәрәҗәсеннән үтмәгәннәр.

Гади һөнәр һәм сәнгатьләрдән башлап иң югарыларына барганчы үз өлкәсенең осталары «әһле зикер» дип хисапланган. Һәрбер гыйлемнең зур белгече һәм «әһле зикер»е – бөек галимнәре була. Инде кайсы гыйлемдә булса да хаҗәт һәм мөшкеллек чыкканда, «Фәәсъәлү әһлиз-зикран күнтум лә тәгъләмун» аяте кәримәсе, шулай ук «Әстәгыйнү галә күлли сангати бисалихи әһлиһа» мәгънәсендә булган әсәр кебек һәр гыйлемнең үзенең олуг галимнәреннән сорау вә бәйан иткән фикерләрен һәм үрнәк тоту тиешле.

Оешкан көненнән башлап Бәгъдад хәлифәлегенең вә Әндәлес дәүләтенең көчсезләнү көненә кадәр булган вакыйгаларны тарих гыйлеме белән өйрәнгән һәм мөселман әсәрләрен тикшергән затлар алдында борынгыларыбыз вә, гомумән, мөселманнарның хәлләре ошбу нигезгә корылганлыгы ачык мәгълүм. «Бу зат ошбу дәрәҗәдә булган бөеклеге вә гыйлеме белән, әлбәттә, белми калмас» дип, үзләре шөгыльләнмәгән гыйлемнәр хакында фәтва сорамаганнар һәм мәсьәлә хәл иттермәгәннәр. Хәтта ки, хәл итәрлек булсалар да, җентекләп тикшермичә торып кабул итмәгәннәр. Хәдис мәсьәләләре хакында Имам Сәйбәвийәдән, һәйәт-астрономиядә Ибне Габделбәрдән, тел гыйлемендә Бохарыйдан һәм Бине Бәйтардан, нәхүдә Имам Кәрхидән, фәлсәфәдә Әхмәд бине Хәнбәлдән, тәфсирдә Ибне әл-Һәйсәмнән, шигырьдә Әбү Каләбадән бик тәфсилле тикшеренүләрнең мөселман китапларында күчерелмәвенең баш сәбәбе шулдыр. // [16]

Бөек галимнәрнең олуг хезмәтләренең безнең өчен зур ярдәмнәре барлыгы шөбһәсез. Моны инкяр итү Аллаһ нигъмәтләреннән баш тарту булыр. Рухларны хәер-дога илә шатландыру вә мөмкин кадәр тугры сыйфатларны телгә алып мактау – бурычыбыз. Ләкин һәрнәрсәдә үзенә муафыйк үлчәве булган кебек, яхшы фикердә, хөрмәттә булуның да мәгълүм бер карары була. Карарыннан читкә чыккан мактаулар хурлауга әйләнеп киткән кебек, үлчәвеннән үткән ихтирам да мәгънәле булмас. Хөрмәт итү нияте илә пәйгамбәрләргә гыйбадәт итү хәрам булган кебек, ихтирам итәмен, дип, һәрникадәр тәкъва вә галим булса да, бер галимне гөнаһлардан азат дәрәҗәсендә тоту һичвакытта дөрес булмас.

Катгый яки зарури дәлилләр белән расланмаган хәлдә, билгеле бер галимнең сүзен дөп-дөрес вә рас дип ышану белән әлеге шәхесне гөнаһсыз дип инану арасында никадәрле аерма бар?!

Кеше никадәр сакланып һәм никадәр игътибарлы вә дикъкатьле бер галим булса да, белеп яки белмичә бер хата сүз әйтүе һәм тискәре гамәл кылуы мөмкин. Ләкин моннан бөек галимнәребезнең һәр сүзләре хата дигән кебек бер дәгъва аңлашылмый һәм аңлашылмасын. Максат исә югары дәрәҗәдә булган галимнәрдән бер төрле караш яисә сүз ишетелеп тә, дәлилләр көтмичә, сукырларча иярү вә ышану, әлеге карашны нигезле дип карау муафыйк түгел.

RUHIAT

Бүгенге ислам галәменең борынгы мөселман мәдәниятенең дәвамы булуын яки хәзерге мөселманнарны әүвәлге мөселманнарның варислары, оныклары икәнлеген исбат итәрлек дәлил булуы иң мөшкел мәсьәләдер. Чөнки гайрәт һәм тырышлык, шулай ук гыйлем вә мәгърифәт өлкәсендә бу ике гөруһ арасында кечкенә генә дә охшашлык калмаган: әүвәлге мөселманнар иртәгә дә яшәячәк кеше мисалында ахирәт өчен вә мең ел торачак кебек дөнья өчен тырышкан да булсалар, бу замана мөселманнары ялкаулык һәм ваемсызлык йокысына шулкадәр чумганнар ки, уяну ихтималы да бик ерак калган.

Әһле ислам бәхет дәрәҗәләренең беренчесенә ирешкәннән соң ни хикмәт өчен җәһәннәм төбенә төштеләр?! Моңа ишарәт итүнең дә вакыты җитте. Бу юнәлештә киң вә тирән тикшерүчеләрнең мәгълүматларына күрә, // [17] мөселманнарның түбән төшүенә ошбулар сәбәп булган:

1) Аерымлык. Аллаһы Тәгалә хәзрәте: «Аллаһы Тәгаләнең бавына җыелышып ябышыгыз да аерылышмагыз!» – дип фәрман итеп торган хәлдә, мөселманнар, үз араларында булган бердәмлек бауларын өзеп һәм кисеп, нәфрәтләнеп, бер-берсеннән аерылганнар. Бу фирка теге фиркане бидгатькә нисбәт иткән, теге фирка исә монысын азгыннар дип санаган. Бәланең зурысы шул ки, мондый яман уйларны дин вә шәригать исеменнән йөрткәннәр. Рәсүле әкрам әфәндебез (саллаллаһу галәйһи вәссәллам) үзенең өммәтен үз юлына һәм изге сахабалар (Аллаһ алардан разый булсын) юлына чакырып, шуннан аерылудан кисәткән вә тыйган хәлдә, мөселманнар бу изге әмерне җиренә җиткерү өчен үзләренең гамәл һәм инанулары сахабалар юлына төшү зарур вә бер карыш аерылудан сакланырга фарыз булган хәлдә, мөселманнар рәсүле әкрамның өммәтен фиркаләргә бүлү вә вак-төяк сәбәпләр белән күпләрне бер читкә аерып чыгарганнар.

2) Милләт киләчәгеннән вә милләткә бәйле файда һәм зарарлардан хәбәрләр исә аять вә хәдисләрне ялгыш аңлатып, халыкны байлыктан нәфрәтләндергәннәр. Моның нәтиҗәсе буларак әһле ислам кәсеп вә һөнәр, сәүдә һәм сәнгатьтән туктаганнар. Кулларыннан байлык киткән, башкалар ярдәменә мохтаҗ булып калганнар. Табигый, караклык вә талашу арткан. Юллар киселгән, кәрваннар тукталган. Байлык беткәч, гыйлемлек, үз-үзеннән сүнеп, мөселманнар белән хушлашкан.

3) Түбән җанлылар вә ялганчылар пәйда булу. Болар аркасында мәүзугълы (проблемалы) хәдисләр күбәйде, тәфсир китаплары Бәни Исраил кыйссалары белән тулды.

4) Мөнәсәбәте булмаган кешеләрнең гыйлемнән мәгълүмат бирүләре. Болар тарафыннан аять һәм хәдисләр ялгыш һәм хата тәфсир кылынганнар. Һөнәр вә сәнгатьләр шәригатькә хилаф дип аңлатылганнар.

5) Арасту вә Әфләтун фәлсәфәләренең пакь шәригатькә кушылып китүе. Моның аркасында ысуле игътикадат [инану ысуллары, ислам нигезләре] юнан-грек философлары терминнары белән өйрәтелә башлаган.

6) Гыйлемнәр өйрәтү һәм укыту өлкәсендә гадәттән тыш башлангыч өлешләре белән генә шөгыльләнү. Шәкертләр исә ун-унбиш еллар үзләренең уку вакытларын башлангыч мәйданында әйләнеп үткәрергә мәҗбүр булганнар. Вә бу сәбәптән максатларын күрүдән һәм осталыкка ирешүдән мәхрүм калганнар. Исламның артта калуына моннан башка сәбәпләр дә күп булган. // [18] Куәтле язучыларга без бу урында ишарә иткән маддәләрнең һәрберсе хакында томнар тулы китаплар язарлык.

RUHIAT

VIII

Бездә беркадәр дәрес китапларын күргән биш-ун том микъдарындагы китапларга ия булучылардан кайбер адәмнәр үзләрен галим вә мөселман шәригатенә хезмәт итүче дип ышаналар. Мондый ышануның тиешсез нәрсә икәнлеген аз булса да белдерү өчен үткән бүлекне яздык.

Кайбер дәрес китапларының өстәмә һәм кушымталарыннан, остазларыннан ишеткән ысул белән укыту галим булу өчен җитмәгән кебек, кайбер шәхесләрнең әсәрләрен үзеңдә булдыру да шәригать хадиме исемен алырга җитәрлек булмас. Бәлки хадим булу өчен иң газиз гомер вә вакытларны корбан итү һәм иң ләззәтле теләкләрне фида кылу, ишеткән авыр сүзләргә сабырлы булу, көне-төне элгәреләрнең әсәрләрен тикшереп, һаман укуда булып, киләсе буыннарга йә телдән, йә язып гыйлем өйрәтү юлында булу кирәк.

Үзебезнең мөселман гыйлемнәренә булган хезмәтләребезнең дәрәҗәсен ачык белү өчен, Европа галимнәренең тырышлыклары илә чагыштыру җитәр. Европа галимнәренең дөньяви гыйлемнәргә булган хезмәтләре белән түгел, бәлки безнең шәргый гыйлемнәребезгә булган хезмәтләре бик тә гаҗәеп. Мәсәлән, мөселманнарның иң кыйммәтле нөсхәләрен кулларыннан чыгарган хәлдә, европалылар, дөнья малларын сарыф итеп, мөселман әсәрләрен җыйганнар. Европаның мәшһүр китапханәләрендә хисапсыз мөселман китаплары саклануның сәбәбе шушы. Коръәни Шәрифне иң элек Европа галимнәре бастырганнары кебек, сирәк очрый торган тәфсир вә хәдис китаплары да алар тарафыннан дөньяга таратылган. Бу җөмләдән «Тәфсире Кәшшаф»ны Ли исемендә бер галим 1276/1860 елда Калькуттада, «Тәфсире казый Бәйзави»не Фляйшер исемендә бер алман Лейпциг шәһәрендә бастырды. Алман галимнәреннән Фел исемендә бер зат Лейпцигта басылган тәфсир өчен камил сурәттә бер эчтәлек-каталог та төзегән. «Сахихел-Бохарый» өч том булып, 1868 елда Лейден шәһәрендә басылган. Шәмседдин әз-Зәһәбинең «Мөштәбә»се Де Юнж исемле галимнең төзәтүе илә 1881 елда Лейден // [19] шәһәрендә басылды. Сийәр, ягъни Мөхәммәд пәйгамбәрнең гадәт һәм әхлагын, тормышын яктырткан китаплардан «Сийәрәте Ибне Һошшам» ике томлы булып, 1857 елда Гуттенгенда алман галимнәреннән Востенфельд тырышлыгы белән, Имам Вакыйди тарихы «Фөтухе ислам» алман галимнәреннән Фон Крамер гайрәте илә 1856 елда Калькуттада, Биләзаринең «Фәтхел-әмсар» исемле китабы өч томлы булып, Диэ Жуйе һәм Эһельварт тарафыннан 1864 елда Лейденда басылганнар. Әбү Хәнифә әд-Дәйнүринең «Әл-әхбар әт-тауваль» исемле әсәре Җәрҗис исемле галим тарафыннан 1888 елда Лейденда нәшер ителде. Ибне Катибәнең «Китабел-мәгариф» исемле әсәре 1850 елда Востенфельд тарафыннан Гуттенгенда, «Тарихе Табарри»ның күп урыннары Диэ Жуйе, Барис, Нольдки, Лос исемле галимнәрнең әһәмият бирүләре белән 23 кисәктә Лейден шәһәрендә 1879 елда басылды. Имам Мәсгудинең «Мәһүәҗеззәһб» исемле әсәре 1861 елда Де Майнард исемле француз галиме тарафыннан Парижда 14 томлы итеп басылган. Ибне әл-Әсир хәзрәтләренең «Камилет-тәварих» исемле әсәре 14 томлы булып, Лейден шәһәрендә Турнберг исемле галимнең төзәтмәләре белән 1851 елда басылган. Бу әйтелгән әсәрләр фәкать үзебезнең мөселман шәригатебезгә бәйле нәрсәләр. Хәлбуки бу хакта сөйләмичә калганнарыбыз болардан да күбрәк. Әмма дингә бәйле булмыйча, мөселман әдәбиятына караган нәрсәләр дә (мәсәлән, шигырь, фикерләр, бәйан, риторика, сарыф, нәхү, тарих кебек) Европа галимнәренең күрсәткән һөнәрләрен бәйан итеп язу безнең көчебездән килми. Шулай ук бу хакта языласак бәхәснең ахыры һәм очы да чыкмас. Без исә, үз мәмләкәтебездә булган мөселман галимнәре илә Европа галимнәре арасында булган гайрәт вә тырышлыкларын үлчәүчеләргә, бәлки, ярдәм булыр, дип, әлеге мәгълүматны яздык. Һәркем, үзенең вөҗдан вә инсафына кайтып, бер төрле хөкем йөртер. // [20]

1. Әхмәд бине Фәзлан бине әл-Габбас бине Рәшид бине Хәммад әл-Бәгъдади

Бәгъдад галимнәреннән иде. Дүртенче (милади унынчы) гасырның башында исән-сау булганлыгы мәгълүм. Габбаси хәлифәләрдән Әбелфазыл Җәгъфәр әл-Мокътәдир Билләһи тарафыннан безнең Болгар шәһәренә җибәрелгән илчелектә кятиб [секретарь, язып баручы] итеп билгеләнгән булган. Шуның сәбәбеннән Болгарга озын бер сәяхәт итте. Болгар хакында китап язган галимнәрнең (безнең уйлавыбызча) әүвәлгесе – ошбу зат. Рус халкы хакында булган мәгълүматның күбесен тарих галимнәре Ибне Фәзланның бу әсәреннән алганнары кебек, башкорт халкының исеме дөньяга чыгуына да ул сәбәпче булган. Ибне Фәзлан Болгар мәмләкәте хакында күп мәгълүмат биргән. Үзе күреп белгән нәрсәләрне дикъкать вә дөреслек белән язса да, кешедән ишетеп, риваятьләргә нигезләнеп язган кайбер вакыйгаларында арттырулар да булган икән. Андый хәлләр һәрбер сәяхәтчеләрдә булганга, Ибне Фәзлан да чыгарма түгел. Әлеге илчеләр, 309 һиҗри/921 милади елның 11 сәфәрендә/21 июньдә Бәгъдадтан аерылып, Хорасан, Хәрәзем мәмләкәтләрен үтеп, Оренбург вә Самара вилайәтләре урыныннан кичеп, Болгарга килеп җиткәннәр. Бу вакытта Болгар ханы Алмас бине Силги исемле зат иде. Илчеләр хозурында үзе исемен мөселманча Җәгъфәр исеме белән алмаштырган[8]. Ошбу илчеләр төркемендә олуг галимнәр, мәшһүр әдипләр, танылган укымышлы затлар, хәтта ки астроном һәм мөһәндис тә [инженерлар] булган. Болгар шәһәре мәчетенең нигезе дә болар хозурында нигезләнгән. Әлеге илчеләр илә килгән халыкның Болгарда калганнарыннан башкалары, Бәгъдадка кире сәфәр итеп, 310 һиҗри/922 милади елда изге мөхәррәмнең 12 сендә/12 майда Бәгъдадка ирешкәннәр. Гәрчә «Иктифаэль-конугъ» авторы Ибне Фәзланны 309/921 елда вафат булды дип язса да, Аллаһы әгъләм [белүче], ялгыш язылса кирәк. Чөнки һиҗри 310/милади 922 елда // [21] Бәгъдадка кайтып кергәнлеген үзе анык язган.

RUHIAT

2. Хамид бине Идрис әл-Болгарый (казый)

Һиҗри 500/милади 1107 елларда исән булган. Сөләйман бине Дауд исемле зат «Зөһрәтер-рияз» китабында ошбу кешедән хәдисләр китергән.

3. Әбү Хәмид әл-Әндәлеси

Әндәлес галимнәреннән булып, 529/1135 елда Болгарга килгән. Ошбу вакытта Болгарның мәшһүр галиме һәм казые Ягъкуб бине Ногман илә күрешеп, әңгәмәләр корганнар.

4. Ягъкуб бине Ногман әл-Болгарый

Бу зат Болгарда казый булып, Болгар хакында махсус тарих китабы да язган. Остазы Әбүл-Мәгалә Габделмөлек бине Габдулла әл-Җүвәйни[9]. 559/1164 елда вафат булган. Кабере Болгарда булса кирәк.

---

[8] Бөтен Болгар вилайәтендә хакимлек иткән бер хан, гарәп галимнәре хозурында үз исемен мөселман исеменә алмаштырган хәлдә, безнең имамнарыбыз саф грек исемнәре булган Әфләтун (Платон) кеби исемнәрне балаларга кушып киләләр.

[9] Бу зат Нисабурга (Нишапур) буйсынган Җүвәйн авылыннан булып, берникадәр Бәгъдадта торган. Аннан Мәккә илә Мәдинә шәһәрләрендә яшәгән вә бу мөнәсәбәт илә «Имам әл-хәрәмәйн» исеме белән танылган. Ахырында Нисабурга кайтып, «Низамия» мәдрәсәсендә (бүгенге университет мәдрәсәләре исемендә) дәрес әйткән һәм 59 яшендә 478/1085 елда Нисабурда вафат булган. Боларны игътибарга алганда, Ягъкуб казый, бик яшь вакытында ошбу шәһәрләрнең берәрсенә барып, бу заттан гыйлем өйрәнгән булган.

5. Мөхәммәд Әбү Габдулла бине Габдеррәхим бине Сөләйман (Гарнати)

560/1165 елдан соң вафат булган. Әндәлес галимнәреннән булып, 530/1136 елда Болгарга килеп, казый Ягъкуб бине Ногман илә күрешеп, мәҗлесендә булган. Башкортлар арасында да сәяхәт иткән. «Төхфәтел-әхбаб вә нәхбәтел-әгъҗаб» исемле китабында Болгар вә башкорт мәмләкәтләре хакында беркадәр хәбәрләр язган. Ләкин беркадәр хаталы булганлыктан, ышанырга бик кыендыр. Гадь кавемнәренең тешләрен башкортта күрдем, дип, зурлыкларын белдергән. Мәгәр дә бу тешләр гадь кавеменең тешләре булмыйча, бәлки шул гасырларда чуд (фин) халкы тарафыннан җыелып, сәүдәдә булган су сыерлары (морж) тешләре булганлыгы бик ихтималга якын. Элекке заманнардан калган хорафатларга ышанып, бу тешләрне башкортлар гадь кавеме тешләре дип уйлап хәбәр биргән булырлар. Бу кеше дә аларның хәбәрләрен инкяр итми язган булыр. Чөнки гадь кавемнәренең урыннары билгеле булып, башкорт сахраларында булмаганы кебек, Болгар // [22] тирәсендә дә түгел. Хәлбуки тарихчылар гадь кавемен, риваятьләрдә күрелгәнчә, манаралар кадәр озын бәдәнле вә гаҗәеп куәтле кешеләр булмыйча, гади инсаннар иде дип дәгъва итәләр. Болар сүзенә караганда, әүвәл заман хикәятчеләре, һичбер зарурлык булмый торып, Гауҗ бине Гаукъ кеби олуг бәдәнле вә озын гомерле, дөньяга тудырылмаган бер заттан хәбәр биреп, ничә төрле вакыйгалар булдырган хәлдә, гадь кавеменең дә гадәттән тыш куәтле вә гаҗәеп эшләрен күргәннән соң, боларның буй һәм куәтләре хакында тел белән күңелгә килгән кадәр хорафатны сөйләгәндә, бер-береннән арттырганнар. Боларның фикерләренчә, зур биналар төзү өчен, һичшиксез, зур бәдәнле вә куәтле булу кирәк, имеш. Хәлбуки гаҗәеп олы һәм зур эшләр тудыру, бәдән зурлыгына бәйле булмыйча, мәдәнияткә бәйледер. Гадь кавемнәре дә бик мәдәни халыклардан булганнар.

RUHIAT

6. Мохтар Әбүр-Риҗа Нәҗмеддин бине Мәхмүд бине Мөхәммәд (Заһиди)

688/1289 елда вә бер риваятьтә 658/1260 елда вафат булган. Бәркә[10] хан гасырында Сарай шәһәренә килеп, Бәркә хан исеменә атап «Әр-рисаләтен-насыйрийә» исемле китабын язган. Асылы Хәрәзем вилайәтендә Газмин исемле шәһәрчектән. Мәзһәбләрне белүдә, бәхәскә осталыкта беренче дәрәҗәдә мәшһүр булган. Гыйлемдә камиллеккә ирешкәч, Бәгъдад шәһәренә барып, галимнәре илә әңгәмәләр корган. Язган әсәрләре күп. Мәгәр дә бу дәрәҗәдә олуг бер кеше булган хәлдә, сүз күчерүдә игътибарсызлыгы күп булыр иде, диләр.

7. Хәсән бине Гомәр әл-Болгарый

Туксан яшеннән узып, 699/1300 елларда вафат булган. Вафат вакыты турында башка төрле сүзләр дә бар. Болгарга килеп, берничә еллар торган. Дошманнары тарафыннан зур бер бәла килү ихтималы булганга, Болгарны калдырып, Бохара шәһәренә киткән. Бохарада Гобәйдулла Садрешшәрига хәзрәтләре үзенә мөрид булган.

---

[10] Җучи хан угылы булып, асыл исеме Бүркә иде. Татар ханнарыннан иң элек исламга күчеп, исемен Бәркәгә алмаштырганнар. Әбүл-Мәгалә Насреддин дип тә йөртелгән. Татар ханнарының мәшһүр һәм танылганнарыннан булган.

8. Хөсәен бәк бине Измир бәк

Кабер ташына язылганга караганда, җитмеш алты яшендә, 744/1343 елда мөхәррәмнең җидесендә вафат булган. Кабере Уфадан Самарага // [23] барганда икенче тукталыш, «Чишмә» исемле вокзалга якын мәшрикъ тарафында. Өстендә тәрәзә вә ишекле таш бинасы бар. Әлеге бина кабер өстенә корылганмы, югыйсә бина үзе мәнфәгатьтән чыккач, ерткычлардан саклансын өчен җеназаны башта булган әзер бина эченә җирләнгәнме – монысы мәгълүм булмады. Нәкъ ошбу бина кебек үк, шул урынга якын җирдә тагын бер башка бина бар. Монысында исә кабер-фәлән юк. Бер риваять буенча, Аксак Тимер, Туктамыш хан илә сугышып йөрүендәме яки башка бер сәфәрендәме, ошбу урында берникадәр вакыт калып, әлеге биналарны үзенә торыр өчен төзеттергән, имеш. Ошбу вакытта аның алты бие вафат булып, бу бинаның янына җирләнгәннәр. Гәрчә боларның өсләрендә ташлар булса да, аларда язулар юк. Кайберәүләр фикеренә күрә, бу корылма, кабер өстенә төзелмичә, нугай ханнарының җәйге тору урыннары булып, алар өчен бина кылынганнар, имеш. Хөсәен бәк каберенең өстенә зур таш куелып, исеме һәм яшәгән еллары уелып язылган.

Бабур мирза Заһиреддин Мөхәммәд бине Мирза Гомәр хан («Бабурнамә» китабының авторы) тарафыннан, иң беренче мәртәбә буларак, Хөсәен хаҗи исемле бер кеше Русия дәүләтенә илче булып килгәч яки илчелек хезмәтен тәмам итеп кайтып барганда Иделнең мәшрикъ тарафында бер урында вафат булып калганга, әлеге илченең үзедер дип фикер йөртүчеләр бар. Ләкин еллары моңа туры килми. Бу тарафта булган башкортларның ата вә бабаларыннан ишетелеп калган риваятьләренә караганда, бу зат (Хөсәен бәк) Төркестан шәһәреннән, имеш. Төркестан тарафында мәшһүр булган Хуҗа Әхмәд Ясәви исемле шәехнең мөридләреннән булып, гүя остазы вә шәехе тарафыннан бу вилайәттә булган башкортларга ислам дине һәм шәригать өйрәтү өчен җибәрелгән, имеш. Монда килеп башкортларга гыйлем өйрәтү илә мәшгуль булган вә бер заманда хаҗ кылып та килгән, имеш. Тәне һәм акылы бик сәламәт булган хәлдә вафат иткән. Кабер ташы әллә ничә дөя белән Сәмәркандтан вә бер риваятьтә унике үгез белән Бохарадан китерелгән. Башкортлар гүя моның каберендә нур күрәләр яки күргәннәр. Шуның өчен һәр тарафтан килеп каберен зиярәт итәләр, корбаннар да суеп китәләр. Ошбу әтрафта булган күп мәҗүсиләрне күркәм вәгазе илә мөселман иткән. Башкортлар риваяте монда тәмам булды. Ләкин бу хикәяттә күп күпертүләр булса кирәк. Әгәр дә тарихларында // [24] бер хаталык булмаса, Хөсәен бәк Хуҗа Әхмәд Ясәви тарафыннан җибәрелергә заманнары туры килми. Бәлки бу кеше туган көндә Хуҗа хәзрәтләре күптән, ягъни 562/1167 елда вафат булган. Шулай ук, ул заман мөридләрендә «бәк» кебек ләкабләр булмаган. Бәлки бу ләкаб түрәләр вә мирзаларга махсус бер титул булган. Моннан өстен, һиҗри җиденче гасырда, Идел буенда вә Урал вилайәтләрендә ислам дине җәелеп, камил дәрәҗәдә ныгыган иде. Араларында галимнәр һәм мөхтәрәм затлар күп булган, мөселман мәмләкәтләренең кәрваннары өзлексез йөргән. Шуның өчен башкортларга ислам өйрәтергә килде дигән сүзне кабул итү бераз кыен. Сарайда булган ханнар тарафыннан ошбу якларны идарә итәр өчен җибәрелгән бәкләрнең берәрсе булыр дип уйлаучылар да бар. Бу да бик ихтимал. Милади 1891 елда май аеның 24 ендә яки 25 ендә ошбу урыннарны йөреп, күргән идем. Гаять тә хуш урыннар. Яныбызда булган башкорт дөнья күргән бер мәгълүматлы зат иде. «Боларны сахабалар кабере дип әйтәләр», – дип, тагын беркадәр зират күрсәтсә дә, язуларын укыгач, һиҗри XII (XVII) гасырның башында вафат булган башкортлар зираты булып чыкты. Ошбу заттан күп нәрсәләр сорашып сөйләтсәм дә, күбесе хорафат һәм нәзер ашаучылар тарафыннан сеңдерелгән нәрсәләр дип хөкем йөрттем.

RUHIAT

9. Ибраһим Борһанеддин бине Хәзир әл-Болгарый

751/1350 елда исән булган. Бу зат «Фосулен-Нәсәфи фи гыйльмил-җәдәл» исемле китапка шәрех (комментарий) язган Ибраһим Борһанеддин бине Йосыф идеме, түгелме – мәгълүм булмады.

10. Әхмәд бине Мәхмүд әл-Җәнди

«Гаҗаибел-мәкъдур» китабында әл-Хөҗәнди рәвешендә язылган. Сарай шәһәрендә торганлыгын Ибне Гарәбшаһ язган. Имам Матразиның «Әл-мисбах» исемле китабына 751/1350 елда «Әл-мәкалид» исемендә бер шәрех тә язган. Вафаты соңрак булса кирәк.

11. Садир Әбү Мөхәммәд бине Галәведдин әл-Болгарый

Таҗеддин Ибраһим бине Мөхәммәд атлы шәкертенә 766/1365 елда иҗазәтнамә (ишанлык шәһадәтнамәсе) язган.

12. Мөхәммәд Котбеддин бине Мөхәммәд әр-Рази әш-Шафигый әт-Тәхтани

Үзбәк, шулай ук Җанибик ханнар заманасында Сарай шәһәрендә торган. Безнең мәмләкәтебездә гамәлдә булган «Шәмсийә шәрхе» китабы ошбу зат // [25] әсәре. 766/1365 елда вафат булган.

13. Мөхәммәд шәйх Болгарый

«Кәшфез-зөннун» китабында Кятиб Чәләби әйтүенчә, «Хәзинәтел-голәма вә зиннәтел-фөкара» исемендә бер хезмәт язган. Башка әхвале билгесез.

14. Ибраһим Минһаҗеддин бине Сөләйман әс-Сарайи

Сарай галимнәреннән булган. «Һидайә» китабы авторының «Әл-фәраизел-Госмани» исемле китабына язылган «Мәфатихел-әкъфаль» исемле шәрех ошбу затныкы.

15. Әхмәд бине Шәмседдин

Сарай галимнәреннән мәшһүр шәхес. Гарәп, фарсы, төрки телләрен камил дәрәҗәдә белгән. Моны Аксак Тимер Сәмәрканд шәһәренә алдырды, диләр.

16. Мөхәммәд Әбү Габдулла бине Габдулла бине Мөхәммәд бине Ибраһим (Ибне Батутта) әт-Тәнҗи. Ләкабе [кушаматы] **исә Шәмседдин**

Гарәп галимнәреннән бик мәшһүр бер зат. 703/1304 елда мәгърибтә Тәнҗә шәһәрендә дөньяга килеп, 77 яшендә 780/1378 елда вафат булган. 23 яшендә башлаган сәяхәтендә дөньяның һәр тарафына барган. Гыйрак, Мисыр, Шам (Сүрия), Йәмән, Һинд өлкәләрен гизгән. Шулай ук Синоп шәһәреннән Кара диңгез аркылы Кырымга чыккан. Мөхәммәд Үзбәк хан заманасында Сарайга килеп, беркадәр сәяхәт кылды. Аннан Төркестан, Кытай мәмләкәтләренә киткән. Аннары Африка эчләрендә сәяхәт итеп, Әндәлескә барган. Шунда сәяхәтнамәсен тә-

RUHIAT

мамлап, «Төхфәтен-нәзар фи гараибел-әмсар вә гаҗаибел-әсфар» дип исем куйган. Бу китапны исә Европа галимнәре, җаннарыннан кадерле күреп, Европаның барлык телләренә тәрҗемә иткәннәр, кабат-кабат бастырып, нәшер иттеләр. Шулай ук французча тәрҗемәсе илә асыл нөсхәсен француз галимнәре, дүрт том итеп 1874 елда Париж шәһәрендә бастырганнар. Шулай ук 1288/1871 елда Каһирәдә дә 2 томлы итеп бастырылган. Бу сәяхәтнамәнең кыскачасы да бар. Кыскачасы исә 79 кәгазьдә 1287/1870 елда Каһирәдә басылган. Сарайга килүендә Үзбәк хан хозурына кабул ителгән вә, шул заманның гадәтенчә, ханның хатыннары хозурына да кергән. Ордуҗа, Биләмүн, Тайтагълы, Кәбәк исемле хатыннарыннан, Иткөчек исемле кызыннан зур илтифатлар вә олуг хөрмәтләргә ирешкән. Хәтта ки ханның хатыннары кулыннан савыт белән кымыз алып эчү сирәк затларга насыйп булган зур бер илтифат булган, Тайтагълы ханәш (ханбикә) // [26] үз кулы илә бу затка кымыз да биргән. Үзеннән исә күп нәрсәләр сорашып, бик хөрмәт иткәннәр. Иткөчек солтан, Гайсә исемле бер түрә никахында булып, ханнан бер читтә торган, имеш. Бу кешене кабул иткән вакытында мәҗлескә сәед Шәриф ибне Габделхәмид исемле затны, шулай ук казый вә галимнәрне, шәкертләрне дә бергә чакырган.

17. Мәсгудь Кәмаледдин Хөҗәнди

Төп чыгышы Хөҗәнд шәһәреннән булып, хаҗ сәфәренә юнәлгән. Кайтканда Тәбриздә туктап, яшәр өчен калган. Дәшти Кыпчакның Туктамыш хан гаскәре белән Тәбризне яулап алгач, Мәсгудь Хөҗәнди Сарай шәһәренә җибәрелгән. Дүрт ел Сарайда калып, аннан Тәбризгә киткән. 792/1390 елда вафат булган. Кабере Тәбриздә. Шәех һәм шагыйрь булган. Ләкин югары катлауларны мактап шигырь сөйләмәгән, диләр. Хуҗа Хафиз Ширази илә дә замандаш һәм дус булган. Сакалы бик озын булган, имеш.

RUHIAT

18. Мәсгудь Сәгъдеддин бине Гомәр әт-Тәфтазани әш-Шәфигый

792/1390 елда Сәмәрканд шәһәрендә Аксак Тимер хозурында кинәттән вафат булган. Җеназасы Сәрхәскә күчерелеп җирләнгән. Сарай шәһәренә килеп, Үзбәк хан һәм Җанибик хан заманнарында беркадәр яшәгән. «Мөхтәсар шәрхе тәлхыйс» китабының кереш өлешендә әлеге Җанибик хан исемен телгә алган.

19. Йосыф Җәмаледдин бине әл-Хәсән бине Мәхмүд

Сарай шәһәреннән булган. Соңрак Тәбриздә дә торган. Имам Нәвоинең «Әрбәгыйн» китабына бер шәрех [комментарий] язган. 884/1479 елда вафат булган.

20. Мөхәммәд бине Хафизеддин бине Мөхәммәд Шиһабеддин бине Йосыф. Ибне Бәззаз исеме белән мәшһүр булган

Чыгышы белән Хәрәземнән булып, Сарай шәһәрендә торган. Аннан Кырым мәмләкәтенә барган. Соңрак Хаҗитархан (Әстерхан) шәһәренә килеп, галимнәре белән аралашкан. Бу шәһәрдә күп еллар гомер кичергән. Аннан Хәрәземгә кайтып киткән. Шуннан соң, икенче мәртәбә килеп, Рум мәмләкәтенә сәфәр иткән. Анда исә Шәмседдин әл-Фәнари илә күрешкән. «Әл-важиз» исемендә булган фәтваларны (бездә «Фәтави Бәззазийә» буларак мәгълүм) безнең бу мәмләкәтебездә туплаган. Сиксән яшеннән узып, 827/1424 елда вафат булган.

21. Гыйсамеддин бине Габделмөлек әл-Мәргыйнани // [27]

«Һидайә» китабы авторы нәселеннән булган. Сарай шәһәрендә яшәгән. Хаҗдан кайткач, 814/1411 елда Әстерхан шәһәрендә дә берникадәр гомер кичергән. 840/1437 елда Сәмәрканд шәһәрендә булган. Вафаты соңрак булса кирәк. Абруйлы вә шагыйрь бер зат булган.

22. Әхмәд Шиһабеддин бине Мөхәммәд бине Габдулла (Ибне Гарәбшаһ)

Димәшкъ шәһәрендә дөньяга килгән. Аксак Тимер, Димәшкъ әтрафын яулаганда, Ибне Гарәбшаһны, барлык кавем һәм кабиләсе илә әсир итеп, Сәмәркандка җибәргән. Сәмәркандта төрки телен өйрәнеп, гарәп һәм төрки телләрендә оста булган. Аннан Идел буйларына, Урал тарафларында сәяхәт иткән. Болгарга килеп, озак еллар Сарай вә Әстерхан шәһәрләрендә торган. Әстерханда вакытында 813/1410 елда Габделваһаб исемле угылы дөньяга килгән. Соңрак Кырымга вә аннан диңгез илә Әдернәгә киткән Солтан Мөхәммәд бине Госман тарафыннан угылы Морад өчен китаплар тәрҗемә итү хезмәтенә билгеләнгән. Ошбу хезмәтендә азмы-күпме булып, ахырында туган урыны Димәшкъкә кайткан. 854/1450 елда Димәшкътә вафат булган. Яше 63тә булган. Гарәп галимнәренең мәшһүрләреннән, фикъһ галиме, әдип, шагыйрь, тарих гыйлеменә маһир бер зат булган. Аксак Тимер хакында язган «Гаҗаибел-мәкъдур фи нәуаиби Тимур» исемле китабы мәшһүр. Бу китап тел җәһәтеннән бик матур һәм аңлаешлы, шигъри һәм ләззәтле булса да, тезмә әсәр дип каралырга мәҗбүр булуы сәбәпле, күп файда алыначак урыннары караңгылыкта калган. Телен зиннәтләүдән бигрәк, мәгънәсенә игътибар биргән булса, файдасы тагын да күбрәк булыр иде. Әлеге китапны исә Голбус исемле бер европалы галим 448 кәгазьдә 1636 елда Лейден шәһәрендә бастырган. Шулай ук 1812 һәм 1818 елларда Калькуттада вә соңрак 1285/1868 һәм 1305/1888 елларда Каһирәдә нәшер ителгән.

23. Касыйм бине Ибраһим әл-Казаный

Казан халкы һәм Казан әтрафында Касыйм шәех дип мәшһүр булган бер зат. 998/1590 елда Кәрминәдә вафат булган. Бу шәхес турында мөхтәрәм Мәрҗани «Казан халкында Касыйм шәехнең Казан кешесе булуы мәгълүм, хәтта ки кайберләре, Казанда җирләнгән, диләр. Мәвараэннәһер тарафында да аны Казанга нисбәт итүчеләр бар, ләкин кабере билгеле. Казан шәһәрендә Беренче мәчет мәхәлләсендә // [28] бер йортны «Касыйм шәех йорты» дип, нәзер вә садакалар китерәләр.

Ошбу йортның күбрәк өлеше хәзер Гали бине Максуд атлы кеше милкендә, ләкин ул исә садака вә нәзерләрдән файда күрми. Әмма бер өлеше Габделвәли бине Йосыф балалары – Әхмәд, Салих, Гайшә милкендә. Болар садакалардан файда итәләр. Ләкин бу урында Касыйм шәех үзе булмыйча, бер мөриде генә булган дигән сүз дә бар. «Тәварихы Болгария» китабында бу кешене «Казан халкыннан иде, вафаты да Казанда булды. Яңа Чаллы авылында Юныс бине Зөлмөхәммәд исемле кешенең мөриде иде, дип әйтелгән» дип язган. Казан шәһәре Русия тарафыннан басып алынган вакытта чыгып китеп, Мәвараэннәһергә барган дип уйлаучылар да бар.

24. Хисамеддин бине Шәрәфеддин

Үзе язуына караганда, Казан вилайәтендә Ташбилге авылы халкыннан вә Мөслим баба исемле затның нәселеннән. Һиҗри (милади XVI) гасыр ахырында исән булган. «Тәварихы Болгария» исемле әсәре халкыбыз арасында билгеле. Кырык битле булып, Казанда берничә мәртәбә басылып таралган. Кульязма нөсхәләреннән күпләрен вә гаять тә оста язылганнарын күрдек. Фәкать язганнары беркадәр озынрак. Бу әсәрне күчереп язып, бу кадәр таратуларыннан халкыбызның тарих гыйлемен бик яратканлыгы һәм сәләтле икәнлеген, вә язган нәрсәләргә аз гына булса да хөкем йөртеп карамыйча ышануларын, иярүчән булуларын әйтергә мөмкин. Әлеге тарихны Сәгъдеддин әт-Тәфтазани хозурында укып кайтканның соңында, 34 ел эчендә язганлыгын вә 992/1584 елда Ташбилге авылында мөхәррәмнең 15 көнендә/28 гыйнварда тәмам булды дип күрсәткән. Бу тәкъдирдә әлеге китабын Тәфтазани вафатыннан (аның вафаты исә 792/1390 елда) ике йөз ел соңрак тәмам иткән була. Болай булган хәлдә Тәфтазаниның шәкерте булганлыгына ничек ышанырга? Моннан башка вакыйгаларны сөйләгән вакытында күрсәткән руми вә гарәпчә һәм фарсыча айларның һичбере бер-беренә туры килми. Хәтта ки китабы тәмам булган вакытны бәйан иткән чагында булган мөхәррәм җивәзгә түгел, дәлү, ягъни гыйнварга туры килә. Инде шулкадәре язуны дөресләмәгән кешенең башка сүзләренә ничек ышанырга кирәк? Адәм угылы ялган сөйләргә мәҗбүр булган вакытында гарәпчә һәм руми айларны күрсәтү кирәк дип белсә, мөмкин кадәр туры китерергә тиеш. Шуның өчен, фикеребезчә, бу китап тагын беркадәр // [29] еллар соңрак язылган булса кирәк. Илле яки йөз ел үткәннән соң руми илә гарәпчә айларның туры килгән көннәрен тикшермичә, уйламыйча язган булып чыга. Безнең фикеребез шулай. Китабында гадәттән тыш күп нәрсәләр җыеп язуына гаҗәпләндек вә хөкем йөртмичә язганлыгы өчен дә борчылдык. Бичараның газиз гомерләре вә кыйммәтле вакытлары урынсызга һәм файдасызга әрәм булган. Китабында унберенче (милади унҗиденче) гасыр галимнәреннән мәгълүмат бирелгән хәлдә, Казанда булган Шәрифкол кеби олуг затлардан, шулай ук Казан шәһәренең русиялеләр тарафыннан яулануы кебек дөньяның беренче дәрәҗәдә зур вакыйгасыннан аз булса да хәбәр вә ишарә булмаганлыгына да һичбер сәбәп таба алмадык. Хәлбуки үзе «Русиялеләрнең Покрау бәйрәме Казан алынган өчен һәр елда, октябрь башында билгеләп үтелүче шатлык көннәре» дип язган. Моның китабы турында хөкем йөртү һич ниятебездә булмаса да, бу кадәресен яздык. Уебызча, бер мавыгучан адәм булып, гомерләрен зиратларда йөреп, һәрбер нәзер вә садака ашаучылар тарафыннан чыккан хәбәрләргә ышанып язып йөргән булса кирәк. Рәтен[11] бабайның 600/1204 елдан соң рәсүле әкрам әфәндебезгә (салаллаһу галәйһи вәссәллам) әңгәмәдәшчелек дәгъвасын белдергән хәлдә, Хисамеддин бабайның 200 елдан соң Тәфтазанига шәкертлек дәгъвасын белдерүе бик гаҗәп булмас. Күп могтәбәр шәхесләрнең каберләрен безнең мәмләкәтебездә итеп

[11] Әберриза Рәтен бине Кәрбаль бине Рәтен. Һиндстанның Битрәндә шәһәреннән булган. Сахабалыкны һәм хәзрәти Фатыйманың никахында булганлыгын дәгъва иткән. «Камус» китабы авторы «Сахабалардан түгел иде» вә «Камус шәрхе» авторы булган Сәед Мортаза да «бер ялганчы иде» дигән. Ләкин Хафиз Зәһәби, бу кешенең дөньяга килүен кире кагып, бер уйдырма адәм булганлыгын белдергән. Мөхтәрәм Мәрҗани милкендә булган «Камус» нөсхәсендә бу урында «Сахабалардан түгел иде» җөмләсе төшеп калган булса кирәк. «Мокаддимәи вафийәтел-әсляф...»ка мөрәҗәгать ителде.

күрсәтсә дә, рәсүле әкрам әфәндебез (саллаллаһу галәйһи вәссәллам), шулай ук аның хәлифәләренең (Аллаһы Тәгалә алардан разый булсын) каберләрен Болгар мәмләкәтендә итеп күрсәтергә батырчылыгы җитмәгән. Монысына да күп шөкер!..

25. Янсарый бине Хафиз бине Байсарый бине Килдеш бине Килуаз

Казан ягында Оры авылыннан. 1099/1687 елның мөхәррәмендә/ноябрендә вафат булган. Оры зиратында кабере мәгълүм. Балалары һәм нәселе шул якларда таралганнар. Йүчәнәһал исемле кызы Юныс бине Иванай никахында булган. Бу кешенең вафаты белән Казан шәһәренең русиялеләр тарафыннан // [30] яулануы арасында 130 елдан артык вакыт үткән. «Хафиз» дип хәдис әһелләрендә эчтәлек һәм дәлилләре илә йөз мең хәдисне күңеленә алучы ятлаучыга әйтелсә дә, Бәгъдад мөселманнары тарафыннан үзенең лаеклы кешеләрен атый торган бу исемтитулны безнең халкыбыз алып, үзләренең һәрбер олылаган, бөек дип саналган кешеләренә мактаулы исем буларак кулланган. Хәтта ки укый-яза белмәгән кешеләргә дә әйтә башлаганнар. «Абзый», «абыз тутай», «абыстай» сүзләре «хафиз» сүзеннән үзгәртелгәннәр, диючеләр дә бар. Ләкин Сибириядә булган христиан татарлар бу исем белән үзләренең попларын да атауларын кайбер сәяхәтчеләр сөйләделәр. Бу очракта «хафиз»дан үзгәртелмичә, төркичә сүз булганлыгы да бик ихтимал.

RUHIAT

26. Иванай бине Усай

Казан төбәгендә Кәче авылында имам вә мөдәррис булып, 1100/1689 елларда вафат иткән. Казан якларында нәселе күп. Мәшһүр Юныс әфәнде бу затның угылы булган. Язуга оста булган. Мөхтәрәм Мәрҗани «Иванай хафизның бүген булган нәсәпләре үзләренең нәсел шәҗәрәләрен Иванай бине Габделхаликъ бине Шаһнәсәб бине Габделкадыйр бине Габделкәрим бине Габдеррәхим бине Габделмәннан бине Габдулла бине Мәсгудь бине Әбүзәр дип йөриләр. Ерак бабалары гүя изге сахабалардан булган. Әбүзәр әл-Гаффари булган. Бабалары Габдеррәхим бине Габделмәннан Шамда (Димәшкъ, Сүрия) вә ике угылы Габделкәрим һәм Габделҗәлил. Габделҗәлил исә «Әмалый касыйдәсе»нә шәрех язган, имеш. Ләкин Әбүзәр әл-Гаффариның ялгыз бер угылы булып, атасы исән вакытта өйләнмичә вафат булган, кыз балаларыннан башка баласы калмады» дип язган. Бу тәкъдирдә Әбүзәр әл-Гаффари (аңа Аллаһның ризалыгы булсын) нәселеннән булулары дөрес түгел. Хәлбуки Иванай илә Әбүзәр арасында бабалар да бик аз. Алар гөман иткәнчә булса, шәҗәрәдә күп кешеләр булыр иде.

27. Хуҗашөкүр бине Гаузбай

Сибирия галимнәреннән үзенең остазы тарафыннан язылган бер иҗазәтнамәсендә (ишанлык шәһадәтнамәсе) «тарикать әһеле мулла Хуҗамшөкүргә рөхсәт ви иҗазәт бирелде. Моны яздым фәкыйрь Дәүләтшаһ ибне Шаһ Габделваһаб әл-Хөсәени. 1106/1694 елның рабигыль-ахир аеның 14 көнендә/2 ноябрендә» диел-

гән. Вә үзенең таб[12] халкына язган бер нәсыйхәтнамәсен дә күрдек. // [31] Башында «олуг вә кече таб халкы җәмәгатьләренә» һәм ахырында «бу нәсыйхәтнамәне фәкыйрь Хуҗашөкүр бине Гаузбай, татар башлыгы яздым, тарих 1114/1703 елкы елында дәлүнең 18 ендә, рамазан аеның тугызы/27 гыйнвар, шимбә көн язылды» дип язылган. Вафат елы беленмәде. Мөхтәрәм галимнәрдән Тобол шәһәрендә булган Хуҗашөкүр бине Йосыф исемле зат башка кеше – Нигъмәтулла әфәнде Карамшак бәйан итүенә караганда, элеккерәк елларда Сибириядә мондый тарихлары мәгълүм вә билгесез иҗазәтнамәләр һәм башка гыйльми әсәрләр күп табылса да, аларны җыйнаучы булмаганлыктан, күбесе таралып, чәчелгән. Шуның белән берлектә бүген дә күп әсәр-истәлекләр бар икән. Моңа караганда, гыйльми язмаларны, ата вә баба ядкәрләрен саклауда, безнең Идел буе мөселманнары белән чагыштырганда, Себер мөселманнары гайрәтлерәк булганлыклары күренә.

28. Мөхәммәд бине Муса әл-Каддәкый әш-Ширвани

Каспий диңгезенең көнбатыш тарафында булган Ширван мәмләкәтеннән. 1139/1727 елда үз кулы белән язган хатын күрдем. Вафат елы исә соңрак булса кирәк. Фикъһ, ысул, бәйан, нәхү, сарыф һ.б. фәннәрдән осталыгы камил булган. Заманасында мәшһүр вә могтәбәр галимнәрнең берсе булган. Безнең Болгар һәм Казан ишаннарының гыйлем силсиләсе бу затка тоташа. Хаҗга да барып, гыйлем эстәү нияте илә күп рәхәтләр чиккән. Йәмән вилайәтендә кайбер галимнәрнең хезмәтендә булган.

Остазы: Дауд әд-Дагыстани һ.б.

Шәкертләре: Әхмәд әд-Дагыстани һ.б.

Әсәрләре: «Әлгауамилел-мийә шәрхе», «Әлфауаидез-Зыяийә» өчен булган «Гыйсам хашийәсе» һ.б. китап һәм хезмәтләре күп.

29. Мортаза бине Котлыгыш әс-Симети

Мортаза әфәнде, Мортаза хафиз, Мортаза хаҗи исемнәре белән билгеле шәхес. Дагыстан тарафында гыйлем алып, хаҗга барган. 1136/1724 елда исән-сау булган. Вафаты исә соңрак булган. Кабере Мамадыш төбәгендәге ике Симет авыллары арасында. Әсәрләреннән кайбер иске китап читләрендә күрелгән фәтвалар, шулай ук намаз хөкемнәре хакында гарәп телендә бер китапчыгы бар. Бу әсәренең кереш өлешендә үз исемен // [32] дә Хаҗи Мортаза әл-Казаный дип билдергән.

Шәкертләре: Мансур бине Габдеррахман әл-Борындыкый, әл-Мөхәммәд бине Сүкәй әш-Шәмәки, Әгъзам бине Габдеррахман әт-Тенеки, Габдеррәшид бине Кадермөхәммәд әс-Сабауый, Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавый һ.б.

[12] Тобол елгасының уң тарафындагы билгеле бер җәмәгать һәм кабилә.

30. Мансур бине Габдеррахман бине Әнәс әл-Борындыкый

Тау ягында Зөя төбәгендә Борындык авылыннан. Мөхәммәдҗан мөфтинең әтисе ягыннан бабасы, имеш. Башта Мортаза әфәнде хозурында укып, аннары Бохарага барып кайткач, үзен, Мортаза әфәндедән гыйлемлерәк санап, һәр мәсьәләдә аңа каршы булган. Зур мәдрәсәләр тотып, күп шәкертләр җыйган. Риваятьләргә караганда, бу мәмләкәт мөдәррисләре башлангыч сыйныфларга сарыф буенча «Зәнҗани» һәм нәхүдән «Мисбах» вә «Ифтитах» китаплары укыткан. Мансур әл-Борындыкый, Бохарадан кайткач, яңа ысул (?) белән, ягъни сарыфтан «Бидан» вә «Шәрхе Габдулла» һәм шулай ук нәхүдән «Кавагыйд» вә «Гауамил» әсәрләреннән дәрес бирү кагыйдәсен уйлап тапкан һәм «Гауамил» өчен фарсы телендә сүзтезмәләр дә язган, имеш. Вафат елы һәм кабере кайда икәнлеге билгесез.

Әсәрләре: башлангыч сыйныфларда укучылар арасында бүгенгә кадәр гамәлдә булган «Әлгауамилел-мийә» исемле китапка шәрех [аңлатма] рәвешендәге «Тәракибе мәнсурийә» әсәре. Китабының башлам өлешендә әйтелүенә караганда, бу китапны 1139/1727 елда язган. Фәкать үз исемен язмыйча, Габдулла әл-Болгарый дию белән канәгатьләнгән. // [33]

RUHIAT

ИКЕНЧЕ КИСӘК

ایکنچی جزء　　　　　　　　　　　　　　　　　　برنچی جلد

« آثـــار »

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهورکیمسه‌لرینک ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش برکتابدر .

RUHIAT

ایکنچی جزئی

صاحبی
رضاء الدین بن فخر الدین

لَيْسَ الْفَتَى بِفَتًى لاَ يُسْتَضَاءُ بِهِ　　وَلاَ يَكُونُ لَهُ فِي الأَرْضِ آثَار

Дозволено цензурою С.-Петербургъ 20 апрѣля 1901 г.

Оренбургъ.
Типографія Г. И. Каримова.
1901.

29. Мортаза бине Котлыгыш әс-Симети

Мортаза әфәнде, Мортаза хафиз, Мортаза хаҗи дип танылган кеше. Дагыстан тарафында укыган вә хаҗ сәфәрендә булып кайткан. 1136/1724 елда исән булып, вафаты соңрак булган. Кабере Мамадыш төбәгендә ике Симет авылы арасында. Бибисолтан исемле кыз карендәшенең кызы Нәзым исемле булып, аның угылы Госман вә аның угылы Әмир вә аның угылы Ногман. Ошбу Ногман, Уфа янындагы Сәмән исемле авылдан булып, Әбеннасыйр әл-Курсавыйның якын шәкертләреннән булган.

Шәкертләре: Мансур бине Габдеррахман әл-Борындыкый, әл-Мөхәммәд бине Сүкәй әш-Шәмәки, Әгъзам бине Габдеррахман әт-Тенеки, Габдеррәшид бине Кадермөхәммәд әс-Сабавый, Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавый, Габдессәлам бине Уразмөхәммәд, Максуд бине Афак әл-Уфавый һәм башкалар.

Элекке заманда яшәгән мөселман сәяхәтчеләре яки заманыбызның Европа мөсафирләренең әсәрләре кебек үк бай мәгълүматлы булмаса да, бу галимебезнең моннан бер гасыр элек язылган // [34] әсәре булуы җәһәте белән бер сәяхәтнамәсе бирергә күрсәтелде. Сөйләм вә хәрефләренә булдырган кадәр игътибар ителсә дә, файдалану өчен бер нәрсә дә таба алмадык. Киресенчә, бәхәс вә тәнкыйть өчен күп нәрсәләр күренә. Сәяхәтнамәсе шушы:

«Бу сәфәребездә юлыбыз мактаулы Бохара шәһәре аша узып, анда беркадәр тукталып, голәма вә дәрәҗәле кешеләре белән аралашудан хөрмәт вә бик күп файда күреп, хаҗ кылу теләге белән Хәрәмәен тарафына юнәлдек. Юлыбыз Хорасан вилайәте аша узды вә Гыйрак вилайәтенә иреште. Бу вилайәтләрдә күргән шәһәрләрдән кайберләре: Мәрвишаһҗиһан – Фарсы вилайәтендә, Мишһәд, Тус, Нишабур, Сәбезвар, Бөстам, Дамган, Сәмнан, Кәшан, Исфаһан, Һәмдан, Керманшаһ, Бәгъдад, Мәусыйль, Нәсыйбин – болар Гарәбстанда. Болар шулай ук Гарәбстанда: Диярбәкер, Көрдестан, Гарәфә, Хәлеб, Хөма, Хамас, Шамшәриф, Мәзриб, Мәдинәи мөнәүвәрә, Мәккәи мөкәррәмә, Мисыр, Рәшид, Искәндәрия. Соңгы өч шәһәр мөбарәк Нил елгасы буенда.

Моннан соң Урта диңгез аша Рум иленә юлланып, Родус шәһәренә килдек. Аннан Сакызга, Кәлибулигә, Истанбулга килдек, аннан Кара диңгез белән Кырым вилайәтенә чыктык. Азау диңгезе илә Тайганга, аннан Хаҗитарханга, аннан үз вилайәтебезгә вә ватаныбызга сау вә сәламәт кайтып кердек. Дүрт елгадан өчесен, ягъни Җәйхун, Дижлә, Форатны кичтек, мөбарәк Нилдән үттем. Гарәфат, Мөздәлифә, Мина, Сафа, Мәрвә, Мәсҗидел-харам, Мөлтәзим, Хәҗәрел-әсвад, // [35] Бабе Шәриф, Мизабе Рәхмәт, Мәкаме Ибраһим – боларның һәммәсендә догалар кылдык. Без каберләрен зиярәт иткән изге пәйгамбәрләр һәм бөек шәехләрнең кайберләре болар: Хивада Пәһлеван Мәхмүд хәзрәт, шәех Нәҗмеддин әл-Көбра, шәех Мохтар хәзрәт, Баба хәзрәт, Хөсәен Газизан; Бохарада хәзрәти Әюб галәйһиссәлам, Әбү Хәфас хәзрәт әл-Кәбир, Казыйхан, Садреш-шәрига, Суфиян Сәүри, Хуҗа Баһаведдин Нәкышбәнд, Әбү Йосыф Габделхаликъ Гыйҗдивани, Сәед Әмеркилял хәзрәт вә гайреләр. Мишһәдтә имам Риза (Аллаһының ризалыгы булсын) белән күрештек. Нишабурда шәех Гаттар вә Әбү Зәед Бөстами, Сәмнанда шәех Галәэд-Дәүлә, Бөстамда вә Бәгъдадта имам Әгъзам, Бәшәр Хафи, шәех Шәмбәли, мәшһүр Кәрхи, Мансур Хәллаҗ, Зөннун әл-Мисрый, Бәһлул Дивани, Җөнәйд, Йаушигъ бине Нун галәйһиссәлам, Дауд Таи, Муса әл-Кязыйм вә Локман Хәким хәзрәт; Гәркүктә Даниал хәзрәт галәйһиссәлам, Газир галәйһиссәлам, Хинин хәзрәт; Мәусыйльдә Җәрҗис хәзрәт илә Юныс хәзрәт галәйһиссәлам; Нәсыйбиндә имам Зәйнелгабидин; Диарбәкердә Халид бине Вәлид; Гарәфәдә Мәүлед Ибраһим вә Мәнҗаникъ Нәмруд; Хәлебтә Зәкә-

рия галәйһиссәлам; Шамшәрифтә Яхъя галәйһиссәлам, Билал Хәбәши, Могавия, Мәдинәи мөнәүвәрәдә Рәсүл әс-Сәкыйлин (саллаллаһу галәйһи вәссәллам) хәзрәтләре, Әбү Бәкер әс-Ситдыйк, Гомәр хәзрәт, Фатыйма вә Гайшә хәзрәтләре, Мотаһира вә Рәсүлулла кызларының ирләре; Бәкыйгъда Госман хәзрәт, имам Хәсән, имам Гали әл-Бакыр, имам Җәгъфәр әс-Садыйк, Габбас хәзрәт, имам Җәгъфәр әт-Таййар, Әбү Һөрәйрә, Габдулла бине Габбас, Әнис бине Малик, Хәлимә, Әхәд һәм Хәмзә. Язылды рәҗәб аеның 29 нчы көнендә, 1110 елда/1699 елның 31 гыйнварында, ахун Максуд Афак угылының Мортаза Гали әфәндедә укып чыккан заманында тәмам булды».

Бу сәяхәтнамәдә күрсәтелгән кешеләрнең күмелгән урыннары күбесе хата күрсәтелгән һәм асыл язма бозык каләм илә игътибарсыз язылып, «моны фәкыйрь, мохтаҗ Мортаза Гали бине Котлыгыш суфый язды» дигәне Мортаза әфәнденең үз язуы, аннан соңгысы – шәкерте булган ахун Максуд әфәнде язуы. // [36]

30. Мансур бине Габдеррахман бине Әнәс әл-Борындыкый

Тау ягында Зөя өязендә Борындык авылыннан. Мөхәммәдҗан мөфтинең атасы булган Хөсәен мулланың атасы. Вә бер риваять буенча Хөсәен мулланың атасы булмый, бәлки бер туганы. Башта Мортаза (кара: 29) әфәндедән укып, соңрак Бохарага барып белем алган, бу мәмләкәткә кайткач, үзен Мортаза әфәндедән галимрәк белеп, һәр мәсьәләдә аның каршы тарафын ала торган булган. Мортаза әфәнденең «Тәкбире ифтитах»та һәмзәне сузып әйтүенә ризасызлык белдереп, Мортаза әфәнде моңа җавап сурәтендә гарәби бер рисалә язган.

Зур мәдрәсәләр тотып, күп шәкерт җыйган. Сөйләгәннәргә караганда, бу мәмләкәт мөдәррисләре гади халыкка сарыф [морфология] гыйлеменнән «Зәнҗани» һәм нәхүдә [синтаксиста] 1538 елда вафат булган Насыйр бине Габдессәед Әбелмәкярим бине Гали Әбелмозаффар Әбелфәтех әл-Мотаразыйның[13] «Әлмисбах» һәм аңа аңлатма булган «Ифтитах» укытканнар. Мансур бине Габдеррахман, Бохарадан кайткач, җәдид ысулы белән, ягъни сарыфтан «Бидан» вә «Шәрхе Габдулла», нәхүдән «Кавагыйд» вә «Гавамил» нөсхәләреннән дәрес бирү кагыйдәләрен эшләгән. «Гавамил»дә фарсый теленнән кушымта да биргән. Үлгән елы вә кабере кайда икәне беленмәде.

Әсәре: халык арасында бу көнгә кадәр кулланылышта булган «Әл-гавамилелми йә» исемле рисаләгә аңлатма рәвешендә «Тәрякибе мансурия»се. Бу китабын 1139/1727 елда язып, үз исемен күрсәтми, бары «Гобәйдулла әл-Болгарый» дип кенә канәгатьләнгән. // [37] Бу әсәре арабызда шулкадәр күп күренә ки, мондый зур күләмле бер китапның каләм илә язылып, бу кадәр күп таралуыннан әлеге шәхеснең шәкертләре күп вә шөһрәте дә аеруча зур булуы турында нәтиҗә ясарга мөмкин. Мансур ахунның үз каләме илә күчереп, бу гыйбарәләр язылган: «Бу бәетләрне Мансур бине Габдеррахман мөбарәк шәүвәл аенда гарәфә көнендә 1118 елда/1707 елның гыйнвар аенда язды». Аның кайбер маҗаралары булганы да сөйләнә.

RUHIAT

[13] Бу кеше, кайберәүләр уйлаганча, Зәмәхшәри шәкерте түгел, бәлки игътизальдә хәлифәсе мәкамендә булган. Чөнки Зәмәхшәри вафат булган елны дөньяга килгән. Болай булганда шәкертлеге күздә тотылмас.

31. Ишмөхәммәд бине Тукмөхәммәд (Тәмәк) бине Нияки бине Төнләч бине Сабырхуҗа бине Йәмаш бине Бәраш бине Байтөгәл бине Габдерраззак бине Сардак бине Йәмин

Тукмөхәммәд, Болгар шәһәреннән чыккан биләрдән булып, Дагыстан тарафына барып укыган. Һәм Тукмөхәммәд хафиз, Тукмөхәммәд шәех дип танылган. Ишмөхәммәд Малмыж өязендә Адай авылында һиҗри белән XII йөз башларында/милади белән XVII гасыр ахырларында аеруча шөһрәт казанган бер зат, Шәех баба дип танылган. Саба авылында имам булган Габделхәмид бине Динмөхәммәд бине Шыгай моның шәкертләреннән.

Уфа вилайәтендә Көбәк авылында имам булган хаҗи Ишмөхәммәд бине Мөхәммәдзаһид каләме белән үзенең «Фәтави Һиндия» нөсхәсенә язганнан бер өзеге, бу урынга мөнәсәбәтле булганга, биредә китерелә: «Адай авылының Тәмәт Хафиз угылы Шәех баба булып, исеме Ишмөхәммәд. Аның угылы Балтай, Балтай кызы Ниязбикә исемле. Ниязбикә кызы Сәгадәт булып, Сәгадәтнең ике кызы булды. Берсенең исеме Хәдичә вә икенчесенең исеме Хәҗәр. Хәҗәрнең кызы Фатыйма бинте Гомәр булып, әл-хаҗ Мөхәммәд хатыны. Сәгадәт илә Хәсән икесе бертуган вә Ниязбикә бинте Балтай балалары булып, аталары да Габдулла исемле зат иде». Ишмөхәммәд хаҗи бине Мөхәммәдзаһиднең // [38] «әл-хаҗ Мөхәммәд» дигән кешесе үзедер.

Бу затның үлгән елы мәгълүм булмады. Кабере Адай авылында.

32. Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавый

RUHIAT

Казан өязендә Курса авылында имам вә мөдәррис булган.

Остазы Мортаза әфәнде (кара: 29) булып, шәкертләре: Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Вәлид бине Сәгыйдь әс-Сәгыйди һәм башкалар. Габделгазиз исемле улы булган. Кыска төннәрдә Болгар халкына ястү намазы уку кирәклеге хакында бер рисаләсе бар икән.

33. Юныс бине Иванай (кара: 26) бине Усай

Казан өязендә Оры авылында имам вә мөдәррис булып, гыйлем биргән. «Юныс әфәнде», «Юныс ахун» дип шөһрәт булган бер зат. 1046/1639 елда дөньяга килеп, сөйләгәннәргә караганда, икенче тапкыр хаҗ сәфәре вакытында вафат булган.

Хатыны Йүчәнәһал бинте Йансарый хафиз (кара: 25) иде.

Балалары Нәзар, Сәфәр, Максуд булып, нәселе күп вә Казан тирәләрендә таралган. Бу көндә булган нәсел-нәсәбенең фикеренчә, Казан мөселман дәүләте [Казан ханлыгы] җимерелгәннән соң, беренче тапкыр буларак Урта Азиягә сәфәр итеп, укып кайткан зат Юныс әфәнде булган. Бу сәфәрендә казакъ ханнарыннан Җингиз хан исемле зат (мәшһүр Әбелхәер Мөхәммәд бине Ачаның угылы булса кирәк) тарафыннан кабул ителеп, асыл ватанына кайткач, Мөһлибикәсолтан исемле кызга өйләнгән. Монда кайтып азмы-күпме торгач, Юныс әфәнде никахында булган хәлдә, вафат булган. Оры зиратында күмелгән.

Юныс әфәнде һиммәтле вә заманына күрә төпле гыйлемле бер зат булган. Болгар мәмләкәтендә булган ислам әһелләренә гошернең мәҗбүри булуы турында язган фәтвасы, дөрес яки хата булуына игътибар итмәстән, мөһим вә ха-

лык өчен кирәк булган бер зур мәсьәлә илә шөгыльләнүенә // [39] дәлил булыр[14].

Сарыф гыйлеме буенча булган «Бидан» рисаләсе бу затныкы дип исәпләнсә дә, хакыйкате мәгълүм булмады. Шушы «Бидан» китабына язылган хашияләр [аңлатмалар] вә «Шәрхе Габдулла» исемле фарсы әсәрләренең авторлары хакында булган эзләнүләребез нәтиҗәсез калып, боларны белү вә хакыйкатьне ачу хезмәте әдәбиятка киләчәк гайрәтле вә яңа буынга әманәт ителгән. «Ахун» сүзенә килгәндә, үзебезнең асыл сүзебез булып та онытылганмы яки башка халыктан алындымы – анык булмады. «Чнд» калыбында буларак, сахиб, малик, әфәнде мәгънәсендә булган «хунд» сүзеннән алынган булуы да ихтимал. Асылында фарсы буларак, бу сүз җиденче, сигезенче, // [40] тугызынчы гасырларда Мисыр вә Шам (Сүрия) мәмләкәтләрендә шаһлар хозурында булган якыннарының һәм башка дәрәҗәле кешеләрнең аталып йөрүе тарихта расланган. «Мулла» сүзе гарәп телендә булган «мәүля»дан алынган хәлдә, хәрефләре үзгәртелеп, «мелла» вә «даменла» сурәтендә халык арасында таралып, соңрак гарәпчәсе онытылу белән, гарәпчә кулланылышында да үзгәргән хәлдә таралып, гарәби сүзләр исәбенә кергән. Максаттан чыксак та, «Юныс ахун», «Шәрхе мелла Юныс» сүзләре мөнәсәбәте илә бу сүзләр язылды.

34. Әлмөхәммәд бине Сүкәй бине Айтуган бине Шаһйосыф бине Шәмәк

Тау ягында Шәмәк авылында 1155 елда җөмадиел-ахирның 20 се, якшәмбе көн/1742 елның 11 августында вафат булган. Остазы Мортаза әфәнде (кара: 29) үзенә 1110/1698 елда ишанлык шәһадәтнамәсе язган[15].

1136/1724 елда Хәнифә исемле кызы илә Габделвахид исемле угылы, 1138/1726 елда Хафаса исемле кызы дөньяга килгән. Болардан башка тагын Габделҗәлил вә Мөхәммәделәмин исемле угыллары бар. Габделҗәлил угылы Габбас вә аның угылы Сабит булып, Сабит угыллары – Исмәгыйль илә Хәйрулла. Мөхәммәделәминнең Яһүдә исемле угылы 1138/1726 елда дөньяга килгән.

35. Ибраһим бине Мөхәммәдтүләк бине Бикмөхәммәд

Котлыгмөхәммәд мирза бине Тәүкил бине Мәмеш 1743 елда Оренбург шәһәренә нигез салдыру хезмәтендә булганда, Ибраһим ахун моның хозурында имамлык вазыйфасын башкарган, кайсы кабиләгә караганлыгы вә вафат елы мәгълүм булмады, ләкин 1155/1742 елда исән булган. Нигъмәтулла исемле угылы ахун Габделмәннан бине Мостафа хозурында укып, // [41] 1187 елның 4 мөхәррәмендә/1773 елның 17 мартында «Фәраизе Шиһабия» язып тәмам иткән. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани «Бетчә ахун» дип танылган иде, мөһере Бохара мөфтие вә казыйлары мөһереннән зур вә шул рәвештә булып, «Ибраһим бине Мөхәммәдтүләк әл-мөфти» дип язылган иде, «Һидая» китабын русчага тәрҗемә итүе халык арасында сөйләнсә дә, әлбәттә, хата сүз булыр. Мәгәр берәр мәсьәләне тәрҗемә иткән булса да, гаҗәп түгел» дигән. Мөфти исеме дәүләт тарафыннан рәсми бирелгәнме яки үзе генә язганмы – безгә мәгълүм булмады. Болгар вә Казан дәүләтләреннән мирас булып калган булса кирәк, элекке заманнарда голәманың олугларына мөфти, казый исемнәре бирелүе китап вә җыентыкларның читләрендә күп күренә.

RUHIAT

[14] Бу фәтва сурәте элекке җыентыкларда, «Мохтәсарел-викайә» аңлатмаларында күп күрелгәнгә, биредә язылмады, «Мөстәфадел-әхбар...»да да искә алына (2 нче кисәк, 188 б.).
[15] «Мөстәфадел-әхбар...»да искә алына (2 нче кисәк, 214 б.).

Биредә телгә алынган Котлыгмөхәммәд мирзаның хатыны Хәдичә бикә Сәгыйдь авылында 1165/1752 елда вафат булган, кабере өстенә таш бина куелган вә Ибраһим ахунд угылы каләме илә вафат тарихы да язылган.

36. Ишбулад мелла

Казан шәһәрендә гайрәт вә дини куәте илә шөһрәт казанган бер зат, мөселманнарны яклап вә фетнәләрдән саклап, гүзәл исеме таралып, «Ишбулад заманасы» дигән гыйбарә дә булган. Императрица Анна заманында 1253/1837 елда әле исән булган. Габдерраззак // [42] исемле углының кызы Хәбибә Гаид бине Габделбакый бине Хөсәен бине Котлыг бине Биккенә бине Бики бине Нугай бине Турай никахында булып, әлеге иреннән соң 1222/1807 елда вафат булган.

37. Габдессәлам бине Уразмөхәммәд (Урай) бине Колмөхәммәд бине Колчура бине Колаб

Асылы Казан өязе Алат юлы буенда Мәңгәр исемле авылдан. Казан ягындагы Ташкичү авылында имам вә мөдәррис иде.

Остазы – Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле. Сарыф вә телгә караган бер китап язып, ахырында бу сүзләре теркәлгән: «Бу нөсхә җөмадиел-әүвәл аенда, җомга көнне, мелла Габдессәлам мәдрәсәсендә тәмамланды. Иясе Габдессәлам бине мелла Уразмөхәммәд бине Колмөхәммәд, 1144/1733 ел».

Балалары: Габденнасыйр, Әбелфәтех, Әбелфәиз вә башкалар.

Әбелмәних исемле шагыйрьнең «Шәһре Каргалыда фәкыйрең мәүлиде... Дәүридә остазы кол Габдессәлам...» дигән юлларында шушы Габдессәламнең исеме атала.

Бер кызы Эстәрлетамак ягында Кырмыскалы авылында ахун Вәли бине Максуд ахун бине Афак бине Дустмөхәммәдтә булган. Императрица Елизаветаның 1744 елдагы фәрманына нигезләнеп, Казан ягындагы Саба авылыннан Сәгыйдь бине Гадәл-Хәйалый исемле батыр һәм һиммәтле сәүдәгәр Сакмар елгасында 1750 елда Сәгыйдь авылына [Оренбург Каргалысы] нигез салу өчен якыннары белән күчеп килгәч, Габдессәлам бине Уразмөхәммәд тә, әлеге авылга барып, имам вә ахун булган. 1155/1742 елда Ташкичүдә булуы мәдрәсәсендә язылган китаплардан мәгълүм. Алла белә, Сәгыйдьнең күчүе дә шул елларда булса кирәк. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Габдессәлам бине Урай мәдрәсәсендә Ташкичү авылында Бәшир бине Габдеррәхим бине Уразмөхәммәд «Шәрхе гавамил»[16] язып тәмам иткән вә Илми бине Үтәш исемле зат фикъһ гыйлемендә Габдулла бине Мәхмүд әл-Мәусыйли төзегән «Мохтар китабы»н язып тәмам иткән», – дигән. // [43]

38. Мортаза бине Гали бине Йосыф

Мортаза әфәнде (кара: 29) хозурында укып, заманасының танылган галимнәреннән булган. Сембер вилайәтендә Бизнә авылында имам булып, 1157/1744 елларда вафат булган. «Зәнҗани» китабын язып тәмам иткәч, ахырында ошбу сүзләре язылган: «Җомга көн, 1102 елның шәүвәл ае/1691, июнь. Мортаза бине Гали әл-Болгарый язды».

Мозаффар исемле угылы 1215/1800 елда вафат булып, Габделмәҗид, Зәйнеддин, Бәрхайә, Зәбир исемле угыллары калган.

---

[16] Кызганычка каршы, бу шәрехнең исемен вә язучысы кем икәнен бәйан итмәгән.

39. Әбелхәер Мөхәммәд бине Айрыш бине Ача бине Айчуак бине Бүләкәй бине Үсәк бине Әбү Сәгыйдь Җанбик хан

Казакъ ханнарының мәшһүрләреннән. Ерак бабасы Әбү Сәгыйдь Җанбик хан IX гасыр башында/милади XV гасырда Сарай шәһәрендә падишаһлык иткән Борак хан бине Каерчык хан бине Рысхан угылы. Әлеге шәхес, Казакъстанда хан булып, 1142/1730 елда Алдар исемле башкорт старшинасы ярдәме белән Уфа шәһәрендәге Русия гаскәре башлыгы Бутурлин исемле заттан Русия кулы астына керү турында ярдәмен сорап үтенгән. Киләсе елда Русия дәүләте тарафыннан әлеге Алдар вә иптәше Таймас илче сыйфатында Әбелхәер хан хозурына җибәрелгән. Котлыгмөхәммәд мирза бине Тәүкил илчеләргә тәрҗемәче буларак кушылган. Шушы елларда Әбелхәер хан, Оренбург вилайәтендә булган Ор шәһәренә килеп, Коръәни Шәриф тотып ант итеп, Русия дәүләтенең хакимиятен таныды. Соңрак гаскәр вә тарафдарлары белән Үргәнеч мәмләкәтенә һөҗүм итеп, шәһәрне басып алды. Хәрәзем тәхетенә менеп, биш көн хакимлек иткәннән соң, «Шәрекъ Наполеоны» булган Надиршаһ Төрекмәнинең гаскәр башы булган Таһир хан бине Рөстәм хан килүеннән хәбәр алып, тәхетен ташлап качкан. Бу вакыйга 1152/1739 елда булса кирәк. 1161/1748 елда вафат булып, Нургали, Яргали, Әхмәд, Айчуак, Гадел, Җинкиз исемле балалары калган. Бу зат бик зур гыйлем әһле булмаса да, мөселманнар арасында мәшһүр вә эш-гамәлләре телдән телгә сөйләнгәнлектән, бу көндә Русия дәүләтендә күп мәшһүр // [44] фамилияләрнең нәсәпләре моңа тоташканга, тәрҗемәи хәленнән беркадәр булса да хәбәр бирелде.

40. Ахундхуҗа бине Маһийәмхуҗа

Төркестанлы Хуҗа Әхмәд Ясәви нәселеннән булып, Хаҗитархан янында Хантүбә исемле җирдә дөнья кичереп, картайган. 1169/1756 елда вафат булып, Каләндәр хуҗа, Габдеррәхим хуҗа дип танылган угыллары калган.

41. Габделкәрим бине Балтай бине Ишмөхәммәд (кара: 31) **бине Тукмөхәммәд**

Бу мәмләкәт голәмасы хозурында укыганнан соң, Бохара тарафына сәяхәт итеп, шәех Габделәхәд әс-Сәрһәнди угылы Мөхәммәд әл-Мәгъсүм хәзрәтләренең эшен дәвам иттерүче булган ишан Имляшәех Әбү Габдулла әл-Бәлхигә иптәш булу өчен тарикатьтә рөхсәт алган. Бу җирләргә килгәч, Сәгыйдь авылында имам вә мөдәррис булып, мөридләр җыйган. 1171/1758 елда вафат булып, Сәгыйдь зиратында җирләнгән, кабере мәгълүм вә вафат тарихы ташына язылган. Мин фәкыйрь, 1314 зөлкагдә/1897 елның март аенда Сәгыйдь авылына барып, хәтердә булган бөек затларга вә туфрак астында ялгызлык галәмендә булучыларны зиярәт иткән вакытымда ошбу затның төрбәсендә дә булдым (Аллаһу Тәгалә һәммәсенә рәхмәт әйләсен!). Моның шәехе вә остазы булган Хәбиб әл-Бәлхи 1167/1754 елда Бохарада вафат булган.

42. Габдерраззак бине Ишмөхәммәд бине Тәйми

Казан өязендәге Көтернаҗ авылыннан булып, Түнтәрдә кырык еллар имам булып вафат. Мөхәммәд исемле угылы Семипалат шәһәрендә булган Әхмәд ишанның атасы. Габдерраззак бине Ишмөхәммәднең мәдрәсәсендә Габдулла бине Нәзир исемле зат 1176/1763 елда «Зәнҗани» вә «Мисбах» китапларын күчереп язып тәмам иткән. // [45]

43. Габдеррахман бине Туймөхәммәд бине Бикмөхәммәд бине Янбулат бине Ягъкуб бине Симән бине Илаз бине Габдулла бине Бикчура хан

Элеккеге китапларның читләренә вә күпсанлы кәгазьләрдә язылганнарга караганда, Бикчура хан Җаек елгасы башындагы Карагай исемле урында булган икән. Әмма кайсы гасырдадыр балалары вә оныклары Минзәлә һәм Зәй елгаларына килгәннәр. Янбулатның бер угылы Кадермәт, аның угылы Уразмәт (Кадермөхәммәд һәм Уразмөхәммәдтән үзгәртелгән булса кирәк). Уразмәт угылы Сөләй, аның угыллары Әмин илә Сөбханкол булып, Әмин Минзәлә өязендәге Мортыштамак авылында, ә Сөбханкол Бөгелмә өязендә Яңа Кәшер авылында торганнар. Кадермәтнең икенче угылы (Уразмөхәммәднең бер туганы) Ураздәүләт булып, аның кызы Сабира. Сабираның угылы Күҗәкәдә Габделҗәлил исемле зат икән. Янбулатның икенче угыллары Теләүмәт илә Әхмәд Абыздан таралган нәсәпләрнең күпчелеге Йөзкәй Тәкермән белән Әхмәт Абыз авылларында. Янбулатның Акмәт (Әхмәд) исемле угылының угылы Тукмәт (Туймөхәммәд), аның угылы Сәгыйдь бистәсендә Иманай булып, Иманай угылы Мөхәммәд. Туймөхәммәд бине Бикмөхәммәднең олы угылы Әлмөхәммәд исемле булып, Минзәлә өязендәге Әлмәт авылында дәрәҗәле вә шөһрәтле бер зат булган. Соңрак Зәй елгасында булган Әлмәт[17] авылына күчкән. (Һәр ике авыл моның исеме белән аталган булуы ихтимал.) Әлмөхәммәднең Рәхмәтулла исемле угылы Зәй Әлмәтендә (бу көндә атнада бер көн базары булып, почта вә телеграф һәм өч җамигъ мәчетле олы бер авыл) имам вә мөхтәсиб булып вафат иткән. Әлмөхәммәднең ошбу угылыннан башка Рахманкол һәм Габдеррәхим исемле угыллары булган. Туймөхәммәднең икенче угылы әлеге Габдеррахман 1102/1691 елда Мортыштамак авылында дөньяга килеп, күп вакытлар гыйлем юлында йөреп, акыл иясе булып җитешкән. Гыйлем илә гакылы бер дәрәҗәдә булганга, заманасында фикъһедән белемле бер зат булган. Бөгелмә өязендә Зәй елгасының сул ягындагы Тайсуган авылында имам вә ахун булып, тирә-яктагы мөселманнарның дәгъваларын ислам шәригате буенча хәл иткән, зур мәдрәсәләр оештырылу белән төрле фәннәрдән күп тырышлык куеп дәрес укыган. Шәкертләре Оренбург илә Казан арасында таралган. 74 яшендә // [46] 1176/1763 елда әле исән булган. Моннан соң никадәр яшәгәндер, мәгълүм булмады.

Балалары: Габделмәннан, Гобәйдулла, Габделхәмид, Габдессәлам, Фәйзулла, Габделҗәббар, Гыйсмәтулла, Мәрфуга, Зөбәйдә. Мәрфуга мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим никахында булып, Зөбәйдә Кинәле елгасы буендагы Солтанкол авылындагы Сәлим исемле бер зат никахында булган. Габделҗәббар – 1166/1753 елда, Гыйсмәтулла 1176/1763 елда дөньяга килгәннәр. Балаларыннан күп затлар бу китапта телгә алына булса кирәк. Чөнки моның йорты бу мәмләкәт мөселманнары арасында мәшһүр вә хөрмәтле бер гыйлем йорты булган. Кабере Тайсуган авылында. Язып тәмам иткән китапларыннан «Мөнният» шәрхе «Хәләби», «Бөстан әл-фәкыйһ», «Ифтитах» нөсхәләрен күрдек. Һәрберсенең ахырында исемен вә тарихын язган. Әүвәлгесен 1139 елның 22 рәҗәбендә /1727 елның 4 мартында, икенчесен 1141 елның рабигыль-ахирында /1728 елның ноябрендә, өченчесен 1159/1746 елда язып тәмам иткән. Язуы гүзәл, дөрес вә игътибарлы, гарәби сүзләре дә зарарсыз. Үзе, тәкъва, диндар бер зат булып, сөннәт илә гамәл иткән. Гаять тә әсәрле рәвештә язган бер васыятьнамәсе дә игътибарга лаек булды. Бу васыятьнамәсе 1140/1728 ел белән билгеләнгәнгә, 38 яшьләрендә язган булырга тиеш. Васыятьнамәсендә иң дикъкать иткән нәрсәләрдән

[17] Хәзерге Әлмәт шәһәре турында сүз бара. – *Төз.*

балалары һәм тарафдарларына, һәммә якыннары һәм сөеклеләренә әһәмиятле дини вә дөньяви мәсьәләләр буенча сөйләгән нәсыйхәтләре, гыйлем илә мәшгуль буларак, наданнар илә аралашудан искәртүләре, туганлык вә карендәшлек хакын хөрмәт илә һәрвакыт хезмәттәшлек вә ярдәмләшү өчен файдалануга кызыктыру вә өндәүләре булган. Әлеге затның шулай ук рәсүлулланы мактап язган шигыре дә билгеле. // [49]

Мөхтәрәмә анам Мәүһубә бинте Рәмколның анасы Фәрхиҗәмал бинте Гыйсмәтулла бине Габдеррахман бине Туймөхәммәд булганга, ошбу Габдеррахман хәзрәт анам ягыннан бабам була. // [50]

44. Габдеррәшид бине Йосыф бине Кадермөхәммәд бине Бикмөхәммәд бине Тәтеш

Чыгышы белән Сәгыйдь авылыннан. Казан шәһәрендә беренче мәчет хозурында имам булып, 1188/1774 елда Казан шәһәрендә вафат булган. 1767 елның 26 маенда Казан шәһәренә императрица Екатерина килеп, таш мәчетләр салу турында мөселманнарга рөхсәт биргәч, беренче таш мәчет салу тугрысында ошбу затның зур тырышлык куюы сөйләнелә. Русия дәүләте Казан шәһәрен басып алганнан соң, иң әүвәл төзелгән таш мәчет ошбу беренче таш мәчет булып, 1184/1770 елда тәмам булган. Мөхәммәдшәриф исемле угылы, Малмыж өязендә Портянур авылында имам вә ахун булып, 1248/1832 елда, туганы Гобәйдулла бине Йосыф, 100 яшенә ирешеп, 1242/1827 елда Казанда вафат булганнар.

45. Исмәгыйль бине Бикмөхәммәд

Сәгыйдь авылына бәйле бер зат. 1165/1751 елда Ягъкуб, Габдеррахман, Надир исемле иптәшләре белән озын бер сәяхәт ясаган. Сәгыйдь авылыннан башлаган бу сәфәрендә Хәрәзем, Бохара, Һәрат, Кандаһар, Килат, Басра, Хәйдәрабад, Бинарис, Мәккә, Мәдинә, Шам[18], Коддес[19], Истанбул кеби зур шәһәрләрдән узганнар. 31 биттән гыйбарәт булган ошбу әсәрдә заманасының мәшһүр кешеләре илә очрашып сөйләшү яки фәнни вә әдәби берәр нәрсәдән мәгълүмат бирү кебек, сәяхәтнамә язуда әдәп вә гадәт булган нәрсәләр очрамый. Гади халыктан алынган хәбәрләрдән укучылар өчен файда чыкмас яки укып тору мәшәкатенә бәрабәр тормас // [51] дәрәҗәдә файда гына булыр. Исмәгыйль әфәнденең төркичәдән башка тел белмәве вә 1190/1776 елда исән икәнлеге әлеге әсәреннән аңлашыла.

46. Габдессәлам бине Хәсән

Чыгышы Уфа вилайәтеннән булган. Казан өязендә Кариле исемле авылда шөһрәтле бер мөдәррис булган. Заманының сәләтле вә дөрес галимнәрнең берсе булып, Мортаза әфәнденең (кара: 29) якын иптәшләреннән булуы вә Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавыйдан (кара: 32) да файда күрүе сөйләнә. Кайбер кешеләр Кызлар шәһәреннән әсир буларак килгән Габделлатыйф исемле бер фазыйльдән дә гыйлем алуы турында сөйлиләр. Ир баласы булмаганга, соң гомерендә Минзәлә өязендәге Шыгай авылына кияве Мөхәммәдшәриф бине Сөләйман тәрбия-

[18] Гыйлемияләре Шам сүзен Сүрия мәгънәсендә кулланса да, гади халык Нас (Димәшкъ) шәһәренә махсус куллана.
[19] Яһүдчә исеме Иерусалим яки Оршалайм, ә аннан элеккерәк исеме Илйа булган. Соңрак Бәйтелмөкаддәс дип тә әйтә башлаганнар.

сенә килеп гомер кичергән һәм дәрес бирү белән мәшгуль булган. Аннан соң Мәлем авылында булган кияве Зәйнеддин әл-Мәлеми йортына күчеп, әлеге Мәлем авылында вафат булган. 1190/1776 елда исән булып, вафаты шуннан соң. Кабере Мәлем зиратында икәнлеге мәгълүм булса да, ташы вә тарихы юк. Шәкертләре вә шәкертләренең шәкертләре тирә-якта күп булып, кызлары ягыннан булган балалары вә нәселләре ничә вилайәтләргә таралса да, бу газизнең кабере-нә билге куярлык вә тарихын язып, дога өчен сәбәп булырлык бер һиммәт сарыф ителмәгән.

Шәкертләре: Зәйнеддин әл-Мәлеми, Габделваһаб бине Бикмөхәммәд әл-Чакмагышый, Хәмид бине Мортаза әл-Әлдермеши, Җәгъфәр бине Ягъкуб әл-Әгерҗеви, Салих бине Сәгыйдь әл-Кенәри әл-Кили, Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый, Вәлид бине Максуд әл-Уфавый, Габделҗәлил бине Габдеррәшид әл-Мөслими, Габдеррәшид бине Мөхәммәд әл-Хәнәфи әш-Шөкри, Нәриман бине Сөләйман әл-Уфавый, Чураш бине Чүкәй әл-Колшәрифи, Габдулла бине Җәгъфәр әл-Әлмәти, Габид бине Габделгазиз әл-Кенәри һәм башкалар.

Кызлары: Рабига – Мөхәммәтшәриф бине Сөләйман // [52] хатыны; Мөхибә – Зәйнеддин әл-Мәлеми[20] хатыны; Фазыйлә илә Хәбибә, берсе Җәгъфәр бине Ягъкуб әл-Әгерҗеви вә икенчесе Габделваһаб әл-Чакмагышый хатыны булган. Мәдрәсәсендә язылган китаплар һәр урында күрелә. Ләкин «Бидан» вә «Шәрхе Габдулла», «Гавамил», «Әнмүзәҗ» нөсхәләрен бервакытта да очратмадык. 1177/1769 елда язылган бер «Ифтитах» вә 1186/1772 елда язылган бер «Мелла Җами» вә 1187/1773 елда язылган (исемен оныттым) бер нөсхәне күргәнебез булган иде. Габдеррәшид әш-Шөкри моның хозурында 1190/1776 елда бер «Мелла Җами» язып тәмам итүе китабының ахырыннан мәгълүм булды. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «1186/1772 елларда Кариле авылында бер хәят вә мәдрәсәсе булуы мәгълүм. Ишнияз әфәнденең әхвале тәрәккый итүен күрү сәбәпле, шәкертләренең аңа мәхәббәт вә ихтирамнарын күрү өчен бер мәҗлестә җыелып, гыйлем өлкәсендә фикер алышып, Ишнияз әфәнденең гыйлеменең дәрәҗәсен күрсәтү өчен гайрәтләнсә дә, бу хәлгә... Ишнияз әфәнденең бергә җыелудан саклануы халыкта билгеледер», – дигән.

RUHIAT

47. Әмир бине Нурмөхәммәд

Уфа ягыннан булган галимнәрнең берсе. Ахун вә мөдәррис булып, тирә-яктагы мөселманнарның дәгъваларын хәл иткән. Бөре өязендә Көндәшле авылында 1193/1779 елда әле исән булган. Бөгелмә өязендә Түбән Шәлчәле авылының Хәсән бине Гаед исемле кеше моның мәдрәсәсендә «Һәдиятес-Сәгълук» китабын // [53] язып тәмам иткән. Туганы Ибраһим ахун бине Нурмөхәммәд вә аның угылы Таҗеддин ахун ошбу авылда бере соңында икенчесе ахун вә мөдәррис булганнар икән. // [54]

48. Габделмәннан бине Габдеррахман (кара: 43) бине Туймөхәммәд

Тайсуган авылында имам вә мөдәррис булып, гыйлем вә яхшы мөгамәлә илә имтияз казанган. Фәкать яшьли вафат булуы сөйләнә. 1194/1780 елда әле исән булган. Русия мөселманнары арасында олы бер шөһрәт казанган Вәлид бине Сәгыйдь моның хозурында Коръәнне укып өйрәнгән. Шөгер авылында Габдеррәшид бине Мөхәммәд тә моның тарафдарыннан иде. Остазы Габдессәлам бине

[20] 1810 елда вафат булып, кабере Мәлем авылында.

Хәсән әл-Кариле булса кирәк. Фазлулла исемле угылы да зур галимнәрдән булган. Язып тәмамлаган Ибне Һөшшамның «Кавагыйдел-игъраб»ын күргәнебез булды. Язуы дөрес вә гүзәл.

49. Сәлимҗан бине Дустмөхәммәд

Казан тарафында Кавал авылында имам булган. 1146/1733 елда дөньяга килеп, 1194/1780 елларда вафат булган. Китаплары өлкәсендә кайбер әсәрләре булуы билгеле. Рәйхана исемле кызы Фәхреддин бине Габдеррәшид никахында булган.

50. Мөхәммәдшәриф бине Сөләйман бине Чикә бине Бимәк суфый

Кичү елгасы // [55] буендагы Чупай исемле авылдан. Минзәлә өязендәге Шыгай авылында имам вә мөдәррис, 1194/1780 елда вафат булган. Бер «Кыйссаселәнбия» китабы язып, 1110/1698 елда тәмам итүе, үз язуына караганда, бик озын гомер сөрүе аңлашыла. Кабере Шушма елгасы буендагы Иске Иштирәк авылында, кабере мәгълүм, ләкин ташы искергән вә язулары укылмас бер хәлгә килгәннәр. Анам ягыннан булган бабам Рәмкол бине Максуд шул якта җирләнгәнгә күрә, 1305/1888 елда һәр икесенең төрбәләренә зиярәт кылган идем.

Хатыны Рабига бинте Габдессәлам (кара: 46) 1209/1795 елда вафат булган.

Балалары: Шәмседдин, Борһанеддин.

51. Габделләтыйф бине Габдессәлам (кара: 37) **бине Уразмөхәммәд**

Сәгыйдь авылында беренче мәчеттә имам булып, яхшы дәресләр укыткан. Остазы атасы Габдессәлам ахун иде. 1194/1780 елларда вафат булган.

RUHIAT

52. Ибраһим бине Габдулла бине Габделгафур

Тау ягындагы Барыш авылыннан булып, 1195/1781 елда Урбар авылында вафат булган. 1167/1754 елда Хәсәншәех авылында, 1178/1764 елда Казакларда, 1182/1768 елда Урбарда дәрес әйтүе мәгълүм. Мәдрәсәсендә язылган бер «Каһестани» ахырында гарәпчә болай дип язылган: «Моны Сәйфулла бине Габделкәрим ахун Ибраһим бине Габдулла мәдрәсәсендә, Казаклар авылында 1174/1760 елда язды». Үзе галим, ләкин ялгышучан табигатьле кеше булуы билгеле.

Остазы – Мортаза әфәнде (кара: 29) вә шәкертләре болар: Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый, Сәйфулла бине Габделкәрим әс-Саснавый вә башкалар. Атасы Габдулла Вятка вилайәтендә Нократ авылында имам булган икән. // [56]

53. Вәли хан бине Аблай хан

Казакъ ханнарыннан. 1739 елда атасы Аблай хан Русия хакимлеген кабул итеп, 1781 елда вафат булган. Казакъларның сайлавы вә императрица Екатеринаның раславы белән 1192/1782 елда Уфа шәһәрендә атасы урынына Вәлинең ханлыгы рәсми рәвештә расланган. Бу вакыйга бөек вә солтанатлы булып, Уфа шәһәренә рус чиновниклары вә казакъ түрәләре хисапсыз микъдарда җыелган-

нар иде[21]. Ант мәҗлесендә ахун (бу ахунның кем икәнлеге безгә мәгълүм булмады, ихтимал ки, Ибраһим бине Түләк яки Мөхәммәдҗан мөфти булыр) артыннан Вәли солтан ант кәгазен кычкырып укыган, Коръәни Шәрифне ихтирам йөзеннән үбеп, баш өстенә күтәргән. Кайбер җыентыклардан аңлашылганча, моның ханлыгы озак вакытлы булмый, бәлки яшьлегендә вафат булган.

54. Мөхәммәдкол бине Табай

Ык елгасындагы Бәйрәкә авылында имам вә мөдәррис булып, 1200/1786 елларда вафат булган. Гыйлем әһелләре арасында белемле вә камил дигән исеме таралган.

55. Хөсәен бине Габдеррахман бине Әнәс әл-Борындыкый

Уфа вилайәтендә Эстәрлебаш авылында 1132/1720 елларда имам вә мөдәррис булган. Аның дәвамчысы булган Гаделшаһ бине Габдулла 1210/1796 елда Эстәрлебашта мөдәррис булганга, бу гасыр башында вафат булса кирәк. Исеме язылган таягы бу көнгә кадәр мәчеттә саклана вә хатыйблар кулында берсеннән берсенә күчеп йөрүе мәгълүм. Үзе галим, үзе изге, нәсыйхәт итүче[22] бер кеше // [57] булган икән. Бер риваять буенча, әлеге зат Мансур ахун (кара: 30) бине Габдеррахман угылы. Вә, һәрхәлдә, Русиядә беренче мөфти булган Мөхәммәдҗанның атасы.

56. Мөхсин бине Сәфәр бине Юныс (кара: 33) бине Иванай

RUHIAT

Казан өязендә Оры авылында имам булып, 1204/1790 елда вафат булган. Остазы Хөсәен бине Габделкәрим. Мөэмин исемле угылы булган.

57. Габдессәлам бине Хәсән бине Кадермәт (Кадермөхәммәд) бине Теләнче бине Байгилде бине Туеш

Ерак бабасы булган Туеш Минзәлә ягындагы Бикбау авылында вә Байгилде бине Туеш Азалак авылында күмелгәннәр. Теләнченең Кадермәт илә Сәрмәкәй исемле угыллары Мәллә елгасының башында Кәкре Елга атлы бер авылга нигез салганнар. Кайбер җыентыкларда язылганнарга караганда, авылның нигезләнүе 1709 милади/1121 һиҗри ел ахырында булган. Тирә-ягындагы җир, урман, печәнлекләрне һәм, гомумән, яхшы вә яман җирләрнең барчасын Надир бине Уразмәт (Уразмөхәммәд) атлы кешедән сатып алып, үзләренең милке иткән. Сәрмәкәйнең Әлмәт исемле угылы, бу якларда беренчеләрдән буларак, Русия дәүләтенә сусар тиресеннән ясак биргән. Алтынбай бине Әлмәт бине Сәрмәкәйнең балалары Исмәгыйль, Мәрхәба, Габдеррәшид, Җәгъфәр, Ягъкуб, Яхъя, Тәхаведдин булып, туганы Тимеркәй бине Әлмәт балалары: Миңлекәй һәм башкалар. Кадермәт бине Теләнче угыллары Мостафа вә Хәсән. Габдессәлам бине Хәсән замандашлары арасында бер мөдәррис булып танылып, Кәкре Елга авылында озак вакытлар укыту белән шөгыльләнеп, 1204/1790 елда вафат булган. 1115/1703 елда язып тәмам иткән бер «Шәрхе викайә»се күренгән. Үзенең угылы язып тәмам иткән бер китап (беренче бите югалганга күрә, исемен белә алмадым, ләкин эчтәлегеннән шигый галимнәрнең әсәре икәне ачык аңлашыла) ахы-

[21] Бу вакыйга турында рәсми газеталарда тәфсилле бирелгән иде. 1892 ел саны.
[22] «Эстәрлебаш тарихы», 5 б.

рында шул рәвешле язылган: «Уфа вилайәтендә Кәкре Елга авылы мәдрәсәсендә // [58] атабыз Габдессәлам бине Хәсән һәм мин, фәкыйрь Габделгаффар бине Габдессәлам бине Хәсән тарафыннан 1185/1771 елда язылды».

Балалары: Габделгаффар, Шәмседдин, Зәйнеддин, Габдессаттар һәм башкалар. Оныгы Сәгъдеддин бине Габдессаттар Кәкре Елгада имамлык итеп, 1300/1883 ел ахырында вафат булган. Ир баласы булмаганга күрә нәселе дәвам итмәгән.

Ошбу урында исеме телгә алынган Надир бине Уразмәт[23] Тау ягы мирзаларыннан булып, Казан алынган вакыттамы яки Урал тарафында булган чуалышлар вакытындамы, дәүләт өчен олы бер хезмәт күрсәтеп, Зәй, Кичү, Шушма, Сок елгалары буенда бертоташтан буларак, яхшы хезмәте өчен, Хива мәмләкәте кадәр җир һәм урманнар белән бүләкләнә. Әлеге җирләрдә кырыкка якын мөселман авылы урнашса да, ничек тә җиргә ия булырга теләмәгәннәр, шуңа күрә мондый хуҗасыз мирас һаман да иясез кала биргән. 1770 елда мәшһүр бер дәгъва вәкиле тырышлыгы белән өч-дүрт авыл халкы үз биләмәсендә булган җирләрне үз милекләре буларак хөкүмәт тарафыннан раслаттырсалар да, башкалары бу файданы үз күзләре белән күргән хәлдә, сүз аңламас йорт башлары аңсыз муллаларының: «Монда, әлбәттә, бер хәйлә вә мәкер бар», – дип хәвефләнүләреннән мондый зур вә мәңгелек хәзинә кулдан киткән. Безнең халкыбызның гадәте исә: булса – җирне сату, ә алу түгел. Иннә лилләһи вә иннә иләйһи раҗигун!

58. Хөсәен бине Габделкәрим бине Ярмөхәммәд бине Янсарый (кара: 25) бине Байсарый

Казакларда, Орыда, Ушмыда имамлык итеп, 1205/1791 елда Оры авылында вафат булган. Бу кеше мәшһүр Хәбибулла ишан илә Фәтхулла ахуннарның ата907лары була. Болардан башка Исхак исемендә бер угылы булган. // [59]

59. Габделкәрим бине Габдеттәүуаб бине Габделгани бине Габделкоддус әл-Мәрҗани

Йөз яшенә ирешеп, 1205/1791 елда Мәрҗан авылында вафат булган. Садака, гошер җыеп тереклек итәргә риза булмаганга, имамлык хезмәтен кабул итмәгән икән.

Балалары: Рәхмәтулла, Сөбхан, Госман, Габдулла, Габдеррәшид.

60. Ишнияз бине Ширнияз бине Ярмөхәммәд

Асылы Үргәнеч мәмләкәтеннән булып, илебезгә килү белән төрле урыннарда мәдрәсәләр тотып, укыту белән шөгыльләнгән. Ишнияз әфәнде, Ишнияз ахун дип танылып, 1205/1791 елда Сәгыйдь бистәсендә вафат булды. Анасы Хәдичә бинте Шәриф исемле булган.

Шәкертләре: Сәгыйдь бине Ибраһим әл-Барышый, Ибраһим бине Арыслан әл-Киюми [Кимеви – ?], Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Ширвани, Монасиб бине Габдеррәхим әл-Казаный вә башкалар.

---

[23] Надир бине Уразмәт бине Тотыш бине Туйбакты бине Тәүкилде бине Шәехмөхәммәд бине Габдеррахман бине Габдулла бине Хөсәен бине Ослыхуҗа бине Маҗак. Зәй елгасында булган Надир авылы моңа бәйле.

RUHIAT

Әсәре: «Гакаиде Болгария» атлы бер төрки рисалә. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Һәрникадәр дөрес вә сәләтле галим булмаса да, ватаныбызга игътибары зур булган. Җәй көннәрендә кыска кичләрдә, якыннарын вә шәкертләрен биек тау башларына алып барып, шәфәкъ баеганын күрсәтә торган булган. Кыска төннәрдә ястү намазы фарыз, диюне, шушындый үзенчәлекле вә кирәкле мәкаләләрне йортыбызга тараткан зат шушыдыр. Ахыр гомерендә кайбер шәкертләре, бу мәзһәбләрнең хакыйкатьләренә ирешеп, үзен инкяр иткәннәр», – дигән. Элекке җыентыкларда вә китап читләрендә үзеннән беркадәр фәтвалар язылган, нәтиҗәләренә дикъкать ителгәндә, күчерүчеләрнең игътибарсыз икәнлекләренә күңел хөкем итәр. Бу уңайдан берсе шушыдыр: «Ишнияз әфәнде бине Ширнияздан ишеттем. Конут догасына тәкбир әйткән вакытта бармакларын колак йомшакларына тигерсә, намазы бозык булыр, дип». Хәдис китапларында Ифтитах вә Конут тәкбире вакытында колак йомшакларына кул тигерүгә боерып бер өйрәтмә күрелмәсә дә, бу гамәлләрнең намазны бозачагы турында һичбер дәлил беленмәде.

Ошбу Ишнияз әфәндегә // [60] нисбәт ителгән сүз илә моннан утыз ел элек Бөгелмә өязенең олы вә кече голәмасы, шәехләре вә дәрәҗәле кешеләре катнашкан бер мәҗлес Әлмәт авылының Искәндәр бине Хәбибрахман йортында шәех Зәйнулла әл-Халиди Модәзалә хәзрәтләренең гыйлеме имтихан ителгән. Унөченче гасырның ахырында килгән галимнәребезнең бу рәвешле китап читләрендә вә дәлилсез җыентыкларда язылган сүзләргә игътибар итүләре өчен гаҗәпләндек тә, кайгырдык та.

61. Нургали хан бине Әбелхәер хан (кара: 39) бине Ага

RUHIAT

1762 елда казакълар тарафыннан, әманәт буларак, Русия дәүләтенә тапшырылган иде. Оренбург вә аннан Уфа шәһәренә китерелеп, Уфада күпме ай торганнан соң азат ителгән. Казакъ кабиләләреннән кайбер таифәләренә хан булган. «Шәрекъ Наполеоны» булган Надиршаһның гаскәр башлыгы Таһир хан бине Рөстәм ханны Үргәнеч мәмләкәтендә үтергән. 1204/1790 елда яңадан Уфага китерелеп, 1205/1791 елда вафат булган. Кабере Иске Уфа исемле урында кирпеч заводлары янында. Бер мәгълүматлы кеше дәлилләре илә каберен эзләп тапкан идем. Өстендә кечкенә бер таш булса да[24], язуы юк. (Кирәк Надиршаһ, кирәк Надиршаһның гаскәр башын үтерәчәк мәртәбәдә баһадир вә югары дәрәҗәгә ия ул, дөньяның карары шулайдыр!..)

Моннан соң угылы Ишем хан вә аның туганы Айчуак бине Нургали хан вә аның улы Җантура бине Айчуак вә аның туганы Ширгази бине Җантура берберсе артыннан ханлык тәхетенә утырганнар. Ләкин боларның ханлыклары исемдә генә булып, чын идарә Русия дәүләтендә булган. Ишем хан 1212/1798 елда вафат, Ширгази хан 1240/1825 елда әле исән булган. Нургали ханның икенче улы Бүкәй хан 1226/1811 елда // [61] Бүкәй иленә хан булып, Русия дәүләте тарафыннан расланган. Вафаты 1238/1823 елда. Моннан соң карендәше Вәли хан ханлык исемен алган.

[24] Бу көндә кенәз Солтан Әхмәд бине Җиһангир хан тарафыннан төрбә өстенә таш бина салынып, тирә-ягына озын итеп чокыр казылды.

62. Шәмседдин бине Габдеррәшид бине Гаед

Атасы Габдеррәшид 1183/1769 елда Казан шәһәрендә исән булган. Үзе Казанда имам вә ахун булып, 1207/1793 елда вафат булуы сөйләнә. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Шәмседдин әфәнде дип танылып, заманасында ахун, Казан тирәсендәге дини дәгъваларны хәл итәр иде. Әхмәд бине Сәгыйдь әш-Ширвани сабый вакытында Кишет авылына килеп тикшереп йөрүен күргәләгән, вә рус кавеменнән сәркәтибе дә булган икән.

Шәкертләре: Максуд бине Корбангали әл-Күлбаши һәм башкалар.

63. Вәлид бине Максуд бине Афак бине Дустмөхәммәд бине Байгура бине Тукгура бине Чукгура

Эстәрлетамак ягындагы Кырмыскалы авылында имам вә ахун булып, олуг бер шөһрәт иясе булган. Уфа шәһәрендә Диния Нәзарәте ачылганга кадәр мөселман җәмәгате өчен мөрәҗәгать итәр һәм сиеныр кешесе булып, кирәкле җирләрдә мәчет салуга рөхсәт бирә һәм имамнарны куя торган була. 1179 елның шәгъбан/1766 елның гыйнвар аенда хөкүмәт тарафыннан указ алган, 1207 яки 1208 елда[25] вафат булган. Төрбәсе Кырмыскалы авылында. Угыллары Вилдан ахун илә Суфиян ахун да заманының мәшһүрләреннән булганнар. Атасы Максуд бине Афак, Казан вилайәтендә Яңа Сала исемле авылдан күчеп, // [62] Уфа өязенә Биш Курай авылына килеп гомер иткән, үзе дә голәмадан булып, Мортаза әфәнде (кара: 29) хозурында файда күргән.

64. Әбүбәкер бине Ибраһим бине Йосыф бине Ишбулад бине Ишморад

Казан халкыннан вә Казан шәһәрендә имам булып, 1208/1794 елда вафат вә Казан зиратында күмелгән. Остазы Вятка вилайәтендәге Янгул авылыннан Мәсгуд бине Бикмәт исемле кеше булып, аның хозурында «Мисбах шәрхе», «Ифтитах» язып, 1175/1762 елда тәмам иткән. 1204 елның рабигыль-әүвәл аенда/1789 елның ноябрендә Уфа шәһәрендә мөселманнарга махсус идарәханә оештырылганда иң элек әгъза булып барган өч кешенең берсе. Әгъза булуы Мөхәммәдҗан мөфтинең иҗтиһады илә булып, аның теләгенә муафыйк һәм бу хезмәтендә өч нәүбәт тоташтан калган. Диния Нәзарәтенә кагылышлы кәгазьләр таралып вә әрәм-шәрәм ителеп беткәнгә, бу затның шәригать мәсьәләләре хакында язган әсәрләре вә фәтваларына нинди китапларны куллануын белү мөмкин булмады. Бер-ике имзасын санамаганда, һич әсәре очрамады, дию мөмкин булыр. Заманында игътибарлы бер зат булып, Казан вә тирә-ягында булган дини дәгъваларны тыңлап вә низагларны хәл иткән. Озын буйлы, камил әгъзалы, куе сакаллы бер зат булган. Ир баласы булмаганга, бу яктан дәвамы булмыйча, Әбүбәкер бине Йосыф никахында кызы Гафиядән Садреддин бине Әбүбәкер дөньяга килгән, Габдеррәшид бине Исхак бине Юлдаш никахындагы кызыннан оныклары бар икән.

---

[25] Бу зат милади белән 1793 елда вафат булса да, кайсы айда икәнлеге тәгаен булмаганлыктан, бу елда 1207 елның ахыры, 1208 елның башы җыелганга, шул рәвешле күрсәтелде.

65. Габдеррәшид бине Кадермөхәммәд

Казан ягында Сатыш вә Саба авылларында имам булып, мәдрәсә тоткан вә заманының зур мөдәррисләреннән берсе булган. Остазы – Мортаза әфәнде (кара: 29). Моның хозурында шәкертләреннән Габделкәрим бине Ибраһим әл-Болгарый 1175/1762 елда «Каһестани» язып тәмам // [63] иткән; Зәй елгасы буендагы Түбән Мактама авылының Зәйнелгабидин бине Габид 1793 елда «Фәраизе Сираҗия»гә булган «Сәед шәрхе»н язып тәмам иткән; Шушма елгасы буендагы Сары Биккол авылының Әлмөхәммәд бине Думай бине Бимәк суфи 1197/1783 елда «Каһестани» язып тәмам иткән; Чирмешән елгасында Киекле-Бурмәт авылының Йосыф бине Иманколый әл-Болгарый 1197/1783 елда «Әмалый касыйдәсе» өчен Гали әл-Карый (аңа Алланың рәхмәте булсын) тарафыннан язылган шәрехне күчергән. Уса тирәсендәге Балтач авылының Бинейәмин бине Йәһүдә бине Балтач 1208/1794 елда «Каһестани» язып тәмамлаган. Ошбу шәкертләренең язулары дөрес вә гүзәл булганга, үзенең дә җитеш, камил булуы аңлашыла.

66. Фазлулла бине Габделмәннан (кара: 48) бине Габдеррахман

Бөтенлек вә камиллек иясе булган зур галимнәрдән. Тайсуган авылында имам вә мөдәррис һәм ахун булып, 1209 елның 23 җөмадиел-ахирында/1795 елның 4 гыйнварында вафат булган. Тайсуган зиратында күмелгән. Дини бер мәсьәләне хәл итү өчен заманының мөфти Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен тарафыннан чакырылган бик абруйлылары // [64] арасында бергә булып, фикер алышу вакытында әйткән фикере һәммәсе тарафыннан кабул ителүе һәм яхшы дип табылуы халык арасында сөйләнә.

RUHIAT

Остазы мәгълүм булмады. Бәлки, атасы Габделмәннан булыр.

Балалары: Габдулла, Гобәйдулла, Фәтхулла, Габденнафигъ, Мөфаззал, Мәүһүбә, Сәрвиназ, Фәрхиназ. Сәрвиназ Шәмседдин никахында; Мәүһүбә Борһанеддин никахында булган, һәр икесе Мөхәммәдшәриф (кара: 50) бине Сөләйманның угыллары вә Габдессәлам (кара: 46) бине Хөсәен әл-Кариленең оныклары. Габдулла исемле угылы беренче дәрәҗә гүзәл вә дөрес язучылардан булып, 1260 елның 14 шәүвәлендә/1844 елның 15 октябрендә вафат булган. Моның вафаты белән Габдеррахман (кара: 43) бине Туймөхәммәднең Тайсуганда булган гыйлем йорты сүнгән; мәдрәсә вә шәкертләрне тәрбия итү өчен Габденнасыйр бине Габдеррәхим Каран авылыннан күчеп киткән. Габдулла бине Фазлулланың угылларыннан Шаһиәхмәд 1300/1883 елда, Габделмәннан 1311/1894 елда вафат булдылар.

67. Габдулла бине Мөслим бине Гали бине Әлмөхәммәд бине Чуенчал мирза бине Дәвеш мирза

Муса хаҗи бине Фәтхулла сөйләгәннәргә караганда, ерак бабалары Алтын Урдадан чыгып, Дәвеш мирзаның нәсел вә нәсәбе Уфа вә Оренбург вилайәтләренә таралган булган вә кенәз Дашкин фамилиясе илә танылганнар. Күп кешеләрдән ишеткәннәребезгә күрә, Русиядә мәшһүр рус дворяннарыннан Дашковлар ошбу зат тармагыннан икән. Гобәйдулла мирза бине әл-Хөсәен Дашкинның сөйләвенә караганда, Дәвеш мирза, беркадәр үзгәртелеп, Дашка дип танылган булганга, Дәшкә сурәтендә әйтелеп йөргән тармаклары (болар күбесе мөселманнар) Дашкин дип танылганнар; Дәшкаү рәвешендә аталып йөргән тармаклары (болары христианнар) үзләренә Дашков нисбәте биргәннәр. Ике төрле нисбәт-

нең аермалыгы бары шивә (диалект) вә әйтелеш җәһәтенчә булган аермалык сәбәбеннән мәйданга килгән. Гали бине Әлмөхәммәд, хаҗ сәфәрендә йөреп кайтканга, Хаҗи Гали дип танылган иде. Мөслим бине Гали дәүләт тарафыннан бүләкләнеп имтияз алу соңында, Чиләбе ягына килеп, бер авылга нигез салган һәм аны, үз исеменә нисбәт итеп, Мөслим авылы дип атаган.

Ошбу Габдулла Верхний Урал илә Тройски арасындагы киң сахрада бер авылга нигез // [65] салып гомер иткән, үзе мөдәррис вә ахун дәрәҗәсендә булганга, авылы да Ахун авылы дип аталган. Остазы Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстаный булып, һәртөрле гыйлемнәрне туплавы белән мөселманнар арасында бигрәк тә дәрәҗәле вә игътибарлы булуы сөйләнә. Дәүләт тарафыннан илчелек сыйфаты белән Бохарага барган вә бу хезмәтенә рәхмәт йөзеннән алтын орден вә күп мөлкәт белән бүләкләнгән. Уфа шәһәрендә Диния Нәзарәте оешканга кадәр дини мәсьәләләрне хәл итү, имам вә мөәззиннәрне билгеләү, җомга вә гаетләрне уку өчен рөхсәтләр биргән. Заманында Иван бине Емельян исемле кеше Пугачев Өченче Петр бине Федор исеме белән 1185/1773 елда чыкканда, Габдулла ахун башкорт халкын вә, гомумән, ислам милләтен чакырып, каршы алган. 1209/1795 елда вафат булып, васыяте буенча үзе салган мәчет тарафына күмелгән, каберендә таш булып, исеме вә тарихы язылган, диләр.

Балалары: Ибраһим, Габделмөҗиб, Мөхәммәдъяр, Хәнифә. Хәнифә исемле кызы Габделҗәлил бине Фәйзулла хатыны булып, голәмадан Мөхәммәдзариф бине Габделҗәмилнең анасы.

Хатлары[26]: 1. «Типтәрләр старшинасы Сагынбай Солтанай угылы карамагында булган Калкан авылында Үлмәс Хуҗамкол угылын мәхәллә җәмәгатьләре, үзләренә имам вә мөдәррислек өчен лаек күреп, иттифак иткәннәр. Мөселманнарның ризалыклары сәбәпле, гает вә җомга укырга рөхсәт кылып, Калкан авылында шәригать буенча идарә итәргә ихтыярландырдым. Ышанычлык өчен имза иттем: ахун вә депутат Габдулла Мөслим угылы һәм мөһеремне салдым. 1771 ел миләди, июль 17 дә (118 нче номерда)». // [67]

Беренче хатын ахун Муса әфәнде бине Фәтхулла Ахун авылыннан, икенче хатын Гобәйдулла әфәнде бине әш-Шәех Габделхәким Мидиәк авылыннан, Габдулла әфәнденең үз каләме илә язган нөсхәләреннән күчереп җибәргәннәр иде. Беренче хатында әйтелгән Үлмәскол Хуҗамкол угылы Верхний Урал ягында атаклы вә шөһрәтле бер галим булган икән. Икенче хатта бәйан ителгән мәчеттә 1205/1797 елда Әбелләес исемле кеше, рөхсәт алып, имам булган. Беренчесе Сәгыйдь авылында Вәлид ишан тарафдарларыннан, икенчесе Юлык авылында Габделлатыйф шәкертләреннән.

68. Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстаный (Казакай ахун)

Дагыстан вилайәтендә зур голәмадан булып, каза (хөкем) вазыйфасында булган. Шуның өчен ул тараф халкы үзенә «Казый акай» дигән икән. «Ака» вә «ага» сүзләре безнең төрки телдән булып, гарәпләрнең «мәүля, сәед, рәис» мәгънәсендә кулланыла.

«Казый акай», бераз үзгәртелеп, «Казакай» дип шөһрәт алган. Дагыстан вилайәтендә абруй вә игътибар иясе булган хәлдә, сәбәбе безгә ачык беленмәгән җәһәт белән, Русия эченә куылган. Оренбург ягындагы Сакмар елгасы буенда Кондырау вә бер риваятьтә Кондырау Нугай исемле авылда урнашып, мәктәп вә мәдрәсә оештырып, укыту белән шөгыльләнеп, 1210/1796 елда вафат булып, Ка-

[26] Төп нөсхәдә ике хаты бирелгән.

RUHIAT

закъстанда Сау Каен атлы су буенда күмелгән. Кабере мәгълүм вә ташында исеме һәм тарихы язылган булса да, ташының баш тарафы сынып төшкән икән.

Балалары: Мөхәммәдҗан, Йосыф.

Язма әсәрләреннән бернәрсә дә сакланып калмаган.

Остазы Әхмәд әд-Дагыстаный, аның остазы Мөхәммәд бине Муса әл-Каддәкый, аның остазы Дауд әд-Дагыстаный.

Бу кешенең дагыстанлы булу-булмавы беркадәр каршылыклы. Дагыстаннан куылуы, Дагыстанда казый булуы, Дагыстан халкына гыйлем бирүен дәлил итеп, күп кешеләр аның дагыстанлы булуын дәгъва итәләр. Кайберәүләр асылы казанлы булып, аннан Кабулга барып укып, Дагыстанга кайтып урнашуы һәм ахырда аннан куылуы турында фаразлар әйтәләр. Ничек кенә булса да Мөхәммәд бине Гали, күп мәшәкатьләр чигеп, замана җәфасының һәртөрле фәненнән дәрес алган. Бер риваятькә күрә, кайбер мирзаларда ат тоту (кучерлык) // [67] хезмәтендә булып, ахырында хәле беркадәр тәрәккый итү өчен аларның мәҗлесләренә катышкан вә үзенең сәләте булган музыка уйнау һөнәрен күрсәткән. Бу сәбәпле боларның күңел ачу мәҗлесләрендә газиз гомеренең бер кисәген әрәм иткән. Ләкин шул ук вакытта, «һөнәр ашарга сорамас, ашарга бирер» дигән кебек, бу һөнәр үзенә кимсетелүдән вә гомерлек кол булу хурлыгыннан котылырга сәбәп булган. Скрипка уйнаган бер мәҗлесендә әдәпле вә намуслы кайбер затлар, моның бер галим, бер гыйлем диңгезе икәнен аңлап, иясеннән үтенеп вә ялварып азат иттергәннәр. Ахун хәзрәтләре, әсирлектән котылып, иректә тереклек иткәндә, укыту юлына кереп, тәрбия илә шөгыльләнгән. Шәкертләренә фән ысулларын һәм мәгърифәт нигезләрен укыткан. Ислам җәмәгатьчелеген ныгыту, дини кардәшлекне вә милли бердәмлекне берек тоту өчен бар куәтен сарыф иткән. Җыеп кына әйткәндә, бу кешенең безнең мәмләкәтебездә булган мөселманнар өчен иткән хезмәте вә күрсәткән эше бәһасез. Үз иленнән куылып, безгә җибәрелүе милләтебез өчен зур бәхет булып хисаплана. Хәйрулла бине Габделхәбир әл-Эстәрли хәбәренә күрә, бу кешенең ислам дине гыйлеменең күбесендә тирән белемле булса да, шулардан аеруча өстен күргән гыйлемнәре «Мәган», «Бәйан» кебек гарәп әдәбияты булган икән. Коддури шәрхе булган «Холясатеддәлаил» исемле китапның кереш өлешенә аңлатма бирүе сөйләнә. Бер риваять буенча, Казан шәһәрен Русия басып алганнан соң, әүвәл мәртәбә буларак гарәп теленең сарыф вә нәхүен укыткан зат шушы була. Пугачев фетнәсе вакытында һәммә якыннары вә дуслары илә бергә Казакъстанга күчеп китеп, югарыда әйтелгән Сау Каен исемле җирдә вафат булган. // [69]

RUHIAT

Шәкертләре: Габдессаттар әл-Камывый, Габдулла (кара: 67) бине Мөслим, Мөхәммәдҗан әл-мөфти, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни, Нигъмәтулла бине Рәхмәтулла әт-Тәүзыйхи, Сөбханкол бине Бикмәт, Мөхәммәдсәлим бине Рәхимкол, Мөхәммәд әл-Богавый, Рәхимкол әл-Калмашый һәм башкалар.

69. Җәгъфәр бине Ибраһим бине Сәрмәт бине Әлмәт бине Алыш

Чистай ягында Яңа Әлмәт исемле авылда имам булып, 1210/1796 елда вафат булган. Кабере Әлмәттә. Балалары вә оныкларыннан хәтта бу көнебезгә кадәр олуг затлар килеп чыга тора.

Үзе язган бер «Каһестани» ахырында болай ди: «Бу нөсхә Казан вилайәтенең Болгар ягы Нугай юлында Яңа Әлмәт авылында 1178/1764 елда җомга көн Җәгъфәр бине Ибраһим бине Сәрмәт Хафиз бине Әлмәт әл-Әфзал бине Алыш

тарафыннан язылды». Милади белән 1744 елда, перепись вакытында[27] «Ибраһим Сәрмәт угылы 54 яшендә, Хөсәен Ибраһим угылы 20 яшендә, Җәгъфәр Ибраһим угылы 15 яшендә, Зәйни 12 яшендә, хәмәл (кучкар) йолдызлыгында» дип язылган икән. Казан шәһәрендә зур сәүдәгәр Бикбау бине Исхак бине Солтангали кызы әлеге затның никахында булуы кайбер җыентыкларда күренде. Кизләү авылындагы шәех Гобәйдулла хәзрәтләре моның угылы иде.

70. Мортаза бине Габделгазиз бине Бикмөхәммәд

Казан ягындагы Кышкар мәдрәсәсендә укып, Казан шәһәренә имам булган вә 1211/1796 елларда вафат. Кадер исемле мөдәррис хозурында «Нигъмәве Алла» дигән китап язып, 1167/1754 елда тәмам иткән. Анасы Бөстан бинте Ярмөхәммәд иде.

Балалары: Шәмседдин, Фәхреддин, Габдессаттар, Габделгаффар һәм башкалар. Чыгышы Зәй елгасы башында Бөгелмә өязенең Каратай авылыннан. // [70] Үзе вә ничә еллар буе угыллары вә оныклары һәртөрле ярдәмнәрне әлеге Каратай авылына китереп вә җибәреп торганнар иде.

71. Миңлеакай бине Хаҗиморад бине Дуенкилде

Карагач таифәсеннән Байгынды ыругыннан булып, Әстерхан шәһәрендә имам вә мөдәррис бер зат иде. Шәкертләренә «Гакаиде Нәсәфи» китабын укыткан. Үзе бер «Тәүзыйх» язып, 1206/1792 елда тәмам итүе шул китап ахырында язылган. Мәдрәсәсендә язылган бер «Рамазан» нөсхәсе ахырында булган тарихы шушы «Замана голәмасы арасында мәшһүр Миңлеакай хозурында Хаҗитархан шәһәрендә 1211/1796 елда әл-фәкыйрь Хаҗикол бине Бузылбай язды».

RUHIAT

72. Мәсгудь бине Бинейәмин

Хәйрулла ахун әл-Уфавый хәбәренә күрә, Эстәрле ягында укыту илә шөгыльләнгән булган. Идрис бине Ягъкуб бине Халид бине Нөркәй бине Өтекәй исемле кеше моның мәдрәсәсендә 1211/1796 елда китаплар язып тәмамлаган.

73. Габдеррәшид бине Мортаза бине Исмәгыйль бине Мәмәт (Мөхәммәд)[28] бине Нурмөхәммәд бине Бисуфый бине Муса бине Мәмәт бине Хәмадиш бине Үдәмиш бине Хөсәен бине Җәгъфәр

Бу зат үзен 1207/1793 елда 11 гыйнварда сишәмбе көнне Иштирәк авылында шушы рәвешле бабаларын язган. Әмма аннан элегрәк 1185/1771 елда язган бер кәгазендә Исмәгыйль илә Нурмөхәммәд арасында Мәмәт төшереп калдырылган. Өченче бер язуда Мәмәт илә Хәмадиш арасында Хәмаф сурәтендә тагын бер исем күренде. Исмәгыйльнең анасы вә Хәматның хатыны Бики исемле булып, Түмәки кызы. Түмәки бине Янкилде бине Кайбула бине Бәхшәндә бине Кармыш бине Тансар. Риваятьләргә күрә, ата тарафыннан булган ерак бабасы Хөсәен бине Җәгъфәр Болгар шәһәрендә мөселман дәүләте исән вакытта Ус исемле җирдә казый булып // [71] торган икән. Вә аннан соң булган һәммәсе үз заманында гыйлем әһелләре булып килгәнлеге сөйләнә. Бики атасы булган Түмәки бине Янкилде Казан ягында Зөя өязендәге Шырдан авылыннан булган Таҗеддин әл-

[27] Русия дәүләтендә булган икенче ревизия.
[28] Мәмәт илә Нурмөхәммәд бер кешенең исеме булса кирәк.

Иштирәки календареның кырына ошбу сүзләрне язган: «Әткәм тарафыннан булган Янкилде абыз, аның угылы Җанъегет абыз Сембер урынын шәһәр итү өчен биргән. Әүвәлдә үзенең милке булган икән, моның бәрабәренә дәүләт тарафыннан бүләк алган. Җанъегет угылы Сәүкә, Сәүкә угылы Метрәй, Метрәй угылы Шәфи». 1759 милади елда Мортаза бине Исмәгыйль вә хатыны исән булганнар әле. 1172/1173 елларда үлә. Габдеррәшид бине Мортаза, заманасына күрә гыйлем вә мәгърифәт туплап, Казан вилайәте Спас ягындагы Акмәд (Әхмәд) авылында имам вә мөдәррис булган. Мәдрәсәдән кайтып, имам булуы да 1169/1756 елда. Әлеге авылда 30 елга якын яшәгәннән соң, 1198/1783 елның 12 октябрендә дүшәмбе көн бу авылдан күчеп китеп, җиде көннән соң Оренбург вилайәтенә бу көн Самара вилайәтендәге Бөгелмә өязендә Шушма елгасы буендагы Яңа Иштирәк авылына урнашкан. Бу авылда ун еллар гомер кичереп, 1211/1796 елда яки 1212/1797 елда вафат булган. Монда да имамлык вә укыту илә шөгыльләнүе сөйләнә. Хатыны Гөлзәгыйфә бинте Рәҗәб бине Йосыф бине Үркә бине Кырымсарай бине Тунбай бине Бикбулат бине кенәз Бигеш булып, 1221/1806 елда әле исән булган.

Балалары вә туган еллары:

1) Шәмседдин – 1170 ел, 9 мөхәррәм/23 сентябрь, 1756 ел;
2) Хафизә – 1174 ел, 19 җөмадиел-ахир/15 гыйнвар, 1761 ел;
3) Нәҗмеддин – 1176 ел, 26 шәгъбан/1 март, 1763 ел;
4) Таҗеддин – 1184 ел, 15 сәфәр/30 май, 1770 ел;
5) Хисамеддин – 1185 ел, 24 зөлхиҗҗә/18 март, 1772 ел;
6) Сәйфелмөлек – 1187 ел, 17 шәүвәл/21 декабрь 1773 ел;
7) Сәхибҗәмал – 1193 ел, 18 зөлкагдә/16 ноябрь, 1779 ел;
8) Гыйсмәтулла – 1201 ел, 24 рабигыль-ахир/2 февраль, 1787 ел;
9) Фатыйма – 1202 ел // [72] 7 җөмадиел-әүвәл/3 февраль, 1788 ел.

Бер туганы Сәхибҗәмал бинте Мортаза 1173 елның 16 рабигыль-әүвәлендә/27 октябрь, 1759 елда дөньяга килгән. Таҗеддин мәшһүрләрдән булганы өчен, аның турында аеруча сөйләнер. Аннан башка ир балалар тарафыннан бу бөек кабиләнең шөһрәте бу заманнарда югалганнардыр. Гәрчә Иштирәк авылында Бакый бине Гыйсмәтулла бине Шәмседдин бине Габдеррәшид калса да, гыйлем әһеленнән булмаганга, нигездә, билгесез. Хафизә исемле кызы Камы Исмәгыйль авылында Галиәкбәр исемле кешедә никахта булган. Хафизәнең Бәдрелҗәмал исемле кызы Иштирәк авылында имам Мөхәммәдкәрим никахында булган. Моның улы Шәлчәле авылында имам Гыйльман бине Мөхәммәдкәрим бүген дә исән. Сәрвиҗәмал исемле икенче кызы Камы Исмәгыйль авылында имам Гайсә бине Габделмәҗид никахында булган. Габдеррәшид хәзрәт бик яхшы язучы булып, үз гомерендә бик күп Коръәни Шәриф күчереп язган. Язган гарәби вә төрки әсәрләреннән читкә таралганнан калганнары Иштирәк авылында төрле вакытта булган янгыннарда әрәм булуы сөйләнә.

Язган китапларыннан хәзерге вакытта исән булганнары вә тарихлары:

1) «Ифтитах шәрхел-мисбах» – 1166/1753 ел;
2) «Шәрхе Әрҗүзә» – 1127 ел, 19 зөлхиҗҗә/5 декабрь, 1715 ел;
3) «Әхтәри» – җөмадиел-әүвәл, 1172 ел/3 гыйнвар, 1759 ел;
4) «Гөлстан» – 28 җөмадиел-ахир, 1173 ел/5 февраль, 1760 ел;
5) «Холясател-Коддури» – 1185 ел/1771 ел;
6) «Шәрхе Чәгъмәйни» – 29 шәгъбан, 1193 ел/31 август, 1779 ел;
7) «Каһестани» – 1 зөлкагдә, 1195 ел/8 октябрь, 1781 ел;
8) «Әүфак әл-Коръән» – 9 рәҗәб, 1197 ел/30 май, 1783 ел; Акмәт авылында;
10) «Мәҗмугаи фарси вә гарәби» – 1199/1785 ел;

RUHIAT

11) «Шәрхе фәраизе Сираҗия» – 29 рамазан, 1202 ел/22 июль, 1788 ел;

12) «Мәфдихел-җинан» – 8 җөмадиел-ахир, 1208 ел/31 декабрь, 1793 ел; Иштирәктә. // [73]

1786 елда 23 мартта, сишәмбе кичендә, зур янгын булып, йорты януы вә зур каза күрүе үзенең җыентыгында раслана.

Остазы Мансур ахун (кара: 30) дип уйланылса да, хакыйкате мәгълүм булмады. Тәрҗемәсендә [биографиясендә] бирелгәннең күбесе оныгы Габделхак әфәнде бине Зыяддин бине Таҗеддин әл-Иштирәки ярдәме белән үз җыентыкларыннан вә каләме илә язылган элекке кәгазьләрдән алынганга күрә, иң дөрес хәбәрләр булыр дип өметләнәбез.

74. Арыслан бине Туйчы бине Тәмә бине Иртуган

Казан ягындагы Бәрәскә авылында имам булып, 1212/1797 елда вафат. Ибраһим исемле улы Кимедә имам булып, 1259 елның рабигыль-ахир аенда/1843 елның май аенда вафат. Бикчәнтәй бине Ибраһим шәкерте иде.

75. Сабанчы бине Богай

Сибирия голәмасыннан бер мәшһүр зат. Могтасыйм бине Билал әл-Камәрәви хәбәренә караганда, Тугыз авылында имам булып, 90 яшенә ирешеп, 1215/1800 елда вафат. Укуы Чиләбе ягындагы Әлмән авылында казый Габделкәрим дип мәшһүр бер кеше хозурында булган. Мәккәи мөкәррәмә мөфтие булган Габдулла әс-Сираҗинең «Салимел-әнвәр» дигән рисаләсендә әйтелгән Сабанчы башка кеше. // [74]

RUHIAT

76. Бикчәнтәй бине Ибраһим әл-Бәрәскәви

Казан ягындагы Бәрәскә авылында имам вә мөдәррис булып, алтмыш яшьләренә ирешеп, 1215 елда 26 шәгъбан/1800 елда дүшәмбе кичендә вафат булган. Диния Нәзарәте оештырылган көндә беренчеләрдән Уфа шәһәренә әгъза булып барган өч затның берсе. Барон Игельстром дигән олуг бер чиновник әлеге мәхкәмәнең идарәсен оештырып, рәсми ачкан вакытта язган дәлилләмәсендә әлеге затның да имзасын күрдек. Бу кәгазь хәзерге көндә идарәханәдә бик тә дикъкать вә абруй өчен саклана. Үзе вафат булганнан соң, Габдеррәхим исемле угылы алмашчысы булды.

Шәкертләре: Ибраһим бине Арыслан әл-Кимеви, Сөбхан бине Габделкәрим әл-Мәрҗани, Хәмид бине Солтан әл-Бәрәскәви, Габдессаттар бине Сәгыйдь әш-Ширданый, Габид бине Габделгазиз әл-Кенәри, Фәиз бине Габделгазиз әл-Кенәри, Рәхмәтулла бине Сөбхан бине Йосыф бине Арыслан, бине Габделваһаб бине Габдулла бине Нуреддин, Мөхәммәд бине Гали әл-Калмашый һәм башкалар. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Болгар вилайәтендә булган галимнәрнең иң мәшһүрләреннән иде; шәкерте күп булыр вә шөһрәте таралган иде; гыйлем алу нияте белән хозурына ерак җирләрдән килерләр иде; Бәрәскә авылында 28 ел укыту хезмәтендә булды; казый булып, Уфага баруы үзе сайлап түгел, бәлки Мөхәммәдҗан әфәнденең соравына нигезләнә иде», – дигән. Асылы Олуг Саба авылыннан вә, бер риваять буенча, Буклавыч авылыннан булган икән. 60 яшендә вафат булган.

77. Исхак бине Габделкәрим (кара: 41) **бине Балтай**

Атасыннан соң күп ел имам вә мөдәррис булып, 1216/1801 елда вафат булган. Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни, моның хозурында укып, кызын никахлаган. Әбелхәсәнгали исемле угылы, Оренбургта халык җыелган вакытта Меновный базарындагы мәчеттә имамлык итеп, халык таралу белән Сәгыйдь бистәсенә кайтыр иде. Соңыннан бу имтияз үзеннән алынгач, Казан шәһәренә барган, басма Коръәни Шәриф нөсхәләрен // [75] төзәтү белән шөгыльләнгән. 1259/1843 елда вафат булган. Мәдрәсәсендә язылган бер «Ширгател-ислам» китабы ахырында гарәпчә мондый гыйбарә күренде: «Бу нөсхәне Исхак бине Исмәгыйль бине Габдеррахман бине Бикмәт Исхак бине Габделкәрим бине Балтай мәдрәсәсендә язды. 1776 ел».

78. Габделхаликъ бине Әгъзам бине Габдеррахман әт-Тенеки

Атасы Әгъзам «Имкә мулла» дип танылган вә 1146/1733 елда әле исән булган. Кыска төннәрдә ястү намазы уку хосусында кайбер әсәрләре бар[29].

Бу зат Мамадыш ягындагы Тенеки Сабасы исемле авылда имам вә мөдәррис булып, 1216/1801 елда вафат булган. Диния Нәзарәте ачылганда, беренчеләрдән әгъза булып барган өч әгъзаның берсе.

Остазы: атасы Әгъзам бине Габдеррахман.

Шәкертләре: Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңарый, Һибәтулла бине Ислам әс-Салавычый, Таҗеддин бине Габдеррәшид әл-Иштирәки вә башкалар. Мантыйк (логика) гыйлемендә бәхәс ителгән «4 шәкел» кагыйдәләрен бәйан итеп, бер кагыйдә сөйләгән.

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Заманасында мәшһүр мөдәррис вә фазыйльләрдән иде; «Тәүзих» вә «Тәлвих» хашияләрендә үзенең кайбер аңлатмалары бар. Габделгалләм бине Габделкадыйр әс-Сабавый моны төрле фәннәрне бик белгән дип мактар иде. Аннан башкалар хәбәренә күрә, Диния Нәзарәтендә хезмәт итү максаты белән авылыннан киткәч, шәкертләре Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый хозурына барганнар, ләкин аның гыйлемен моның мәртәбәсеннән түбән тапканнар икән,» – дигән. Вафатыннан соң Кәмаледдин исемле угылы дәвамчысы булып калган. // [76]

79. Сәйфелмөлек бине Мортаза бине Сәлим бине Исмәнән

Агыйдел елгасының уң ягындагы Коры Алачык авылында имам булып, шәкерт җыеп гыйлем биргән. Сиксән яшенә ирешеп, 1217/1802 елда вафат булган. Биредә аталган ата вә бабаларының һәммәсе гыйлем вә белем әһелләре булган кеби, балалары да голәмадан булганнар.

Угыллары: Габделҗәббар, Габдегаффар, Габделкадыйр, Габдессаттар. Бу кешене Габделкәбир әфәнде: «Дәресе гүзәл, үзе тәкъва вә диндар, сөннәт илә гамәл итү турында зур дан казанган иде», – дип белдерә. Баһадиршаһ бине Сәйяркол әл-Гәйнәви исемле кеше моның мәдрәсәсендә 1185/1771 елда «Дөррәтен-нәсыйхин» китабын язып тәмам иткән.

---

[29] «Мөстәфадел-әхбар...» (1 нче кисәк, 72–73 б.).

80. Фәхреддин бине Габдеррәшид бине Гаед

Казан имамнарыннан. Фәхреддин әфәнде дип танылган. Өченче нәүбәттә Уфа шәһәренә Диния Нәзарәте әгъзасы буларак барган. 1802 елның 26 апрелендә имза куйган кайбер кәгазьләрен күргәнебез булды. 1217 елның мөхәррәмендә/1802 елның маенда әле исән була. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Кавал имамы Сәлимҗан (кара: 49) бине Дустмөхәммәднең Рәйхана исемле кызын алып, мөәззин Халид бине Исхак бине Исмәгыйль бине Ибраһим әс-Сагәтигә баҗа иде; әлеге мөәззин имтиханга барганда, Фәхреддин әфәнде Уфа шәһәрендә казый иде», – дигән.

81. Вәлид бине Мөхәммәделәмин бине Сөләйман бине Бикмөхәммәд бине Азай

Вәлид ишан дип танылган зат. Чыгышы белән Тәтеш ягындагы Кайбыч исемле авылдан. Мөхәммәд (кара: 68) бине Гали әд-Дагыстаный хозурында укыганнан соң, Бохарага барган. Вә аннан ике мәртәбә Кабул шәһәренә сәфәр иткән. Кабул шәһәрендә 1217 елның беренче мөхәррәмендә/1802 елның 22 апрелендә вафат булган шәех Фәезхан бине Хозырхан хәзрәтләреннән шәһадәтнамә алып, бу илгә кайтты вә Сәгыйдь авылында имам булып, шәехлек итте. // [77]

Бохарада вакытында 1192/1778 елда «Мелла Җами хашиясе»н язып тәмамлаган. 1214/1799 елда хаҗ сәфәре теләге белән Сәгыйдьтән чыгып киткән. Каһирәгә килгәндә Наполеон җитәкчелегендә булган французларны куу өчен хәзерләнеп торган инглиз гаскәренә юлыкканга, Каһирәгә бару өчен юл булмый, беркадәр вакыт туткарланырга мәҗбүр булган. 1216/1801 елда хаҗ кылган вакытта пәйгамбәрләр солтаны саллаллаһу галәйһи вәссәлламның изге каберен зиярәт кылган. 1217/1802 елда Мәдинәи мөнәүвәрәдә вафат, «Җәннәте бакыйгта» күмелгән.

Фикердәшләре: Нигъмәтулла бине Гомәр әл-Утарый, Гобәйдулла бине Җәгъфәр әл-Кизләви, Җәгъфәр бине Имай әл-Бикмәти, Котлыәхмәд бине Заһид әд-Дустәми, Габделҗәббар бине Габдеррахман әл-Тайсуганый, Әхмәр бине Хәсән әл-Мастакый һәм башкалар. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Бу җиргә кайтып, шәкертләр тәрбия кылды, тәрбияле әхлак вә яхшы әдәп юлында иҗтиһадлы вә Болгар олугларының берсе вә бу мәмләкәт яхшыларының берсе иде», – дигән. // [78]

Мөхәммәд исемле угылы Сәгыйдь авылында 1254/1838 елда вафат булып, Таибә исемле кызы калды.

82. Җәгъфәр бине Имай

Бөре өязендә Бикмәт авылында шәехлек итеп, мөридләр тәрбияләгән. Шәехе Вәлид (кара: 81) бине Әмин әс-Сәгыйдинең вафат хәбәрен ишеткәннән соң, 1217/1802 елда вафат булган. Шәмседдин бине Дәванай исемле шәкерте үзенә алмашчы булган. Тәкъва вә диндар булып, үзенең кул кәсебе илә ризыкланып, дөньясын уздырган. // [79] Мөридләре илә бәрабәр мәчеттә зикер әйтү вә аралашу өчен төн уздыра торган булган. Сөйләгәннәргә караганда, Бикмәт халкының надан вә сүз аңламауларыннан шикаять итеп, остазы булган Вәлид ишаннан икенче бер авылга күчеп китәргә рөхсәт таләп иткән, остазы вә шәехе исә: «Аллаһы Тәгалә пәйгамбәр хәзрәтләрен надан халыкларга да җибәрде, аларның кавемнәре бәлки, сезнең мәхәллә әһелегездән күбрәк надан булганнардыр, шуның

RUHIAT

белән бергә алар һәрвакыт тырышлык белән камил илчелек иттеләр. Бер кеше туры юл тапсын өчен никадәр мәшәкать күрергә туры килсә дә түзделәр. Инде син дә, хөрмәтле пәйгамбәрләр юлына иярү теләге белән, торган урыныңда нык булып, олугларына нәсыйхәт, кечеләренә гыйлем бирсәк, шаять, зарар булмас, әгәр дә син алардан китәр булсаң, аларга кем нәсыйхәт бирер? Алар кемнән гыйбрәт алыр? Хәлбуки вәгазь сөйләгән сәгате белән үк нәтиҗәсе күренмәсә дә, күп мәртәбә булыр, соңында нәтиҗәсе булыр; адәм угылы ун ел ишеткән гыйлеме илә бүген килеп гамәл итәр; шуңа күрә күчеп китү турындагы фикерегезне муафыйк күрмәс идем», – дип аңлаткан. Чыннан да гүзәл бер нәсыйхәт вә Җәгъфәр бине Имайның бик тә акыллы булуын раслаучы бер аңлатмадыр.

83. Баһадиршаһ бине Сәйяркол бине Габдеррәшид бине Ишбулад

Уса ягындагы Каҗмакты авылының имамы вә Сәйфелмөлек (кара: 79) бине Сәлимнең шәкерте. Үзебезнең төрки телебездә 1219/1804 елда «Һәфтияк шәриф» өчен бер тәфсир язган. Бу тәфсир исә 1275/1858 елда Казан шәһәрендә казна матбагасында басылган. «Әдәбияте мәган» вә «Бәйан»да булган дәрәҗәсен белү өчен, әлеге тәфсирендә язган гарәп телендәге хотбәсен күрү дә җитәр. 1219/1804 елда әле исән булган.

84. Габделхәмид бине Үтәгән бине Ярмөхәммәд бине Котлыгмөхәммәд бине Мөхсин

1172/1759 елда Мәчкәрәдә, 1195/1781 елда Адай авылында вә аннан соң Салавычта // [80] вә ахырында үзенең төп ватаны булган Түнтәр авылында имам булып, 1220/1805 елда вафат булган.

Угыллары: Сабит, Габделгаффар, Габделфәттах. Сабит Чутай Завод авылында имам булган, Габделгаффар Яңа Тазлар авылында имам булган хәлдә, 1223 елның 9 мөхәррәмендә/, 1808 елның 24 февралендә Габделгаффар Иске Салавычта имам булган хәлдә 1283/1866 елда вафат булганнар.

85. Вәлид бине Сәгыйдь бине Фулад бине Әмин

Минзәлә елгасы башындагы Минзәләбаш исемле авылдан булып, атасы яки бабасы Сәгыйдь бистәсенә барып, сәүдәгәр булып язылган. Бу кеше бу заманыбызга кадәр Вәлид ахун дип мәшһүр булган бер зат. Минзәләбаш авылында имам, мөдәррис вә ахун буларак, 53 яшендә 1221 елның 25 рабигыль-әүвәлендә/1806 елның 31 маенда вафат булган. Кабере әлеге авыл зиратында. Әүвәл берара дәрес илә мәшгуль булып, соңрак 1789 елның 11 февралендә мәхәллә әһеле тарафыннан сайлап куелып, рәсми рәвештә дә имам булган. Диния Нәзарәтенең югалып, әрәм булудан сакланып калган иске кәгазьләре арасында иттифакнамә очрап, ошбу урыны күчереп бирелә: «1789 елның 11 февралендә Уфа наместничествосы Бөгелмә округы Мөслим Бакый сотнясы Минзәләбаш авылының типтәрләр, Сабай Корбанай угылы, Юлдаш Сәед угылы, Мөхәммәд Максуд угылы бирдек ошбу язуны. Оренбург губернасы Сәгыйдь бистәсенең өченче гильдия купец Вәлид Сәгыйдь угылына үз авылыбызда җомга мәчетебездә (моннан 110 ел элек бу авылда җамигъ мәчете булган икән!) имамлык хезмәтен башкарып, угылларыбызга сабак өйрәтү хакында тереклек итүенә риза булып». (Бу урында утыз кеше тамга салган.)

Остазлары: Габдессәлам (кара: 46) бине Хәсән әл-Кариле, Габделмәннан (кара: 48) бине Габдеррахман әт-Тайсуганый һәм башкалар.

Шәкертләре: Шаһиәхмәд бине Рәфыйк әс-Симәки, Гашир бине Каракай әш-Шөгери, Габделвахид бине Габделмәннан, Габбас // [81] бине Рахманкол әл-Әсәи һәм башкалар.

Балалары: Хәдичә, Шәмседдин, Мөхәммәдшафигъ һәм башкалар. Мөхәммәдшафигъ исемле угылы 1204/1790 елда Уфа шәһәрендә вафат булып, шунда күмелгән. Моның Әхмәделислам исемендә бер угылы булып, 1309 елның рамазан аенда/1892 елның апрелендә Уфа шәһәрендә вафат булган. Хәдичә исемле кызы үзенең шәкерте Габделвахид бине Габделмәннанда кияүдә булган. Мөһере «Әл-мөтәвәккил галә Аллаһы Тәгалә ахун әл-Болгарый Вәлид бине Сәгыйдь» дип язылган иде. Язган китаплары: «Каһестани», 1189/1775 елда Габдессәлам бине Хәсән хозурында тәмам иткән. Тагын исеме хәтеремнән чыккан бер китап, 1194/1780 елда Габделмәннан бине Габдеррахман әт-Тайсуганый хозурында тәмам иткән. «Хөләсател-Коддури»ны, имам вә мөдәррис булган хәлдә, 1195/1781 елда Минзәләбаш авылында тәмам иткән.

Мәдрәсәсендә язылган китаплар: «Мәнар» хашиясе «Җамигыль-әсрар», ахырында мондый сүзләр язылган: «Моны Рәхимкол бине Рәфыйк бине Сөләйман Минзәләбаш авылында заманының гыйлемле әфәндесе Вәлид бине Сәгыйдьтә укыган чагында 1201 елның 2 җөмадиел-әүвәлендә/1787 елның 9 февралендә язды». Әлеге Рәхимкол Уфа шәһәре янындагы бер авылдан[30].

Вафат булгач, шәкерте вә кияве Габделвахид бине Габделмәннан имамлык, ахунлык, мөдәррислек вазыйфаларында үзенә алмашчы булган. Бу Габделвахид ахун чистайлы Габделгафур бине Габделмәннанның бертуганы вә безнең шөһрәтле атабызның кардәше иде. Вәлид ахун гыйлем өлкәсендә галим исемен хаклы рәвештә казанган, үзе кебекләр арасында дәрәҗәсе югары, гарәп вә фарсы телендә гүзәл иншалар язуга сәләтле бер зат булган. Язуы дөрес вә сүзләре урынлы кулланылган. Нәхү, фикъһ, ысуле фикъһ фәннәрен аңлап вә аңлатып укыткан. Борынгы китап читләрендә вә «Каһестани» аңлатмаларында «Вәлиди» имзасы белән күп әсәр күренде. Дусты, шәкерте булган Габдеррафигъ бине Таиш ән-Нөркәвигә 1218/1803 елда // [82] язган фарсыча хаты гыйлем куәтенә бер гадел шаһид[31].

Исеме телгә алынган Габдеррафигъ бине Таиш Минзәлә өязендәге Нөркәй авылында тормыш итеп, сиксән яшеннән узып, 1258/1842 елда вафат булган. Мөхәммәдҗан әфәнде бине Кадермөхәммәд әл-Вәрәши сөйләгәннәргә караганда, вәкарь вә гыйлем иясе, яхшы холыклы бер зат булган икән.

86. Габделҗәлил бине Мирсәлим бине Мәкаш бине Чунбай мирза бине Әлмөхәммәд мирза

Ерак бабалары Казан кешеләре булып, Верхний Урал якларына күчеп киткәннәр. Габделҗәлил әфәнде, Казан тарафында гыйлем алып, ватанына кайтып килгәндә, Ахун авылында Габдулла ахун (кара: 67) йортына кунак булып кереп чыккан. Ахун исә, бу кешедә камиллек вә акыл иясе билгеләрен күреп, чын күңелдән ошаткан вә, үзенең кызын биреп, әлеге Ахун авылына мөдәррис итеп билгеләгән. Ахун авылында 50 елга якын укыту белән шөгыльләнгән, хозурында күп затлар файда күреп, камиллеккә ирешкәннәр.

Балалары: Фазлессаттар, Мөхәммәд һәм башкалар.

[30] Бу кешенең каләме илә язылган бер «Шәрхе мисбах» ахырында ошбу сүзләр күренде: «Моны Рәхимкол мулла Таһир бине мулла Уразай мәдрәсәсендә Мусай авылында 1197 елның җөмадиел-ахир/1783 елның май аенда, якшәмбе көн язды».

[31] Ошбу хат «Мөстәфадел-әхбар...»да тулысынча языла (2 нче кисәк, 225–227 б.).

87. Габделхәмид бине Динмөхәммәд бине Шыгай бине Мәмәт (Мөхәммәд) бине Акман бине Илкәй бине Дулаҗан бине Әюбшәех бине Хуҗашәех бине Юллыкшәех

Казан ягындагы Саба авылыннан. Бу авылның рәсми исеме Мәмәт булганга, беренче нигез салучы Мәмәт бине Акман булмады микән дигән фараз бар. Дулаҗан хафиз бине Әюбшәех заманында Казан шәһәре Русия тарафыннан басып алынган икән. Габделхәмид әфәнденең остазы, кайбер җыентыкларда күрелгәнчә, Ишмөхәммәд (кара: 31) бине Тукмөхәммәд әл-Адайи. Әлеге Саба авылында имам буларак вафат булган.

Балалары: Сәйфулла, Фәйзулла, Нигъмәтулла, Хисамеддин, Габделкәрим, Габделгаффар, Габдессаттар, Әхмәд, Мөхәммәд һәм башкалар. Сәйфулла Салавыч авылында имам вә мөдәррис булган. Фәйзулла Сабада имам вә Әхмәд Сабада мөәззин булганнар. Мөхәммәд исемле угылы, үзе сиксән // [83] яшенә ирешкәннән соң никахлашкан хатыны Шәмгуннан дөньяга килеп, Олыязда имам вә соңыннан вазыйфасыннан китеп, 1277/1861 елда вафат булган.

Оныгы Габделвәли бине Габделкәрим Сабада вә икенче бер оныгы – Мөхәммәдәмин бине Сәйфулла – Наласада имам булганнар.

88. Үтәгән бине Уразмәт

Малмыж өязендә Урбар авылында бай вә гакыллы бер кеше булып, 1221/1806 елда вафат. Беркадәр гыйлем вә дәрәҗәсе булган хәлдә имам вә хатыйблык вазыйфасын сайлаган. Хәнифә исемле кызы Йосыф бине Исмәгыйль бине Апанай никахында булган.

RUHIAT

89. Сәлим бине Габдеррәхим

Саба авылыннан булып, Бохарада тереклек иткән вә 1223/1808 ел ахырында вафат булган. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Бохарада вакытында дамелла Сәлим дип танылган... дөрес вә фикъһедән белемле галим булса да, кайвакытта исерткеч эчемлекләрне авыз итүе турында сөйләнә иде», —дигән. Бу мәмләкәттә булган төп исеме Рәхим булган икән.

90. Сөбханкол бине Бикмөхәммәд бине Юлдаш бине Ишкәй бине Түмкәй бине Янгилде бине Кайбула бине Кормаш

Бу шәҗәрә якынча моннан илле-алтмыш ел элек язылган, Фәсыйхеддин бине Сөбханкол хатыннан күчереп алдым. Соңрак Габделхак әфәнде бине Зыяддин әс-Саснавыйның Габдеррәшид (кара: 73) бине Мортаза әл-Иштирәкинең элекке җыентыкларында язган әсәрләреннән күчереп җибәрелгән хаты илә танышкач, Габдеррәшид хәзрәт язуында Кайбула илә Кормаш арасында Бәхшәндә дигән бер зат исеме күренде. Һәм дә Кормашның атасы Тансар дип күрсәтелгән. Юлдаш бине Ишкәй Казан губернасындагы Зөя өязе Шырдан авылыннан булып, Кичү елгасы башына күчеп килгән (Бөгелмә өязенә), үзенә нисбәтле рәвештә нигез салган авылы Юлдаш вә елгасына бәйләп Кичүчат дип аталган. Юлдаш бабайның Биккол, Бикмәт, Морад исемле угыллары булуы билгеле. Бикмәт (Бикмөхәммәд) бине Юлдашның Сөбханкол вә Рахманкол исемле угыллары булып, Рахманкол баласыз // [84] вафат булганга, бу көндә дәвамы югалган. Гәрчә моңа нисбәтле Кичүчат авылында кайбер кешеләр булса да, алар асылда Сөбханкол балаларыннан булган хәлдә, фәкать бер сәбәп өчен туганы булган Рахманколга нисбәт ителәләр. Әлеге Сөбханкол, ата-анасыннан рөхсәт вә ризалык алып, шул заманның гадәтенә күрә, елкы көтүеннән яхшы бер ат алып, Кичүчат

авылыннан чыгып киткән. Бәләбәй ягындагы Кыска Елга исемле авылда якын карендәшләре булып[32], аларда тукталган.

Азмы-күпме торганнан соң, Мөхәммәд (кара: 68) бине Гали әд-Дагыстани хозурында калырга теләп, Казакай ахун хозурында тоташтан алты ел торып, әүвәлге гыйлеменә ныклык биреп, зур файда күргән. Асыл ватанына кайтканда Куак елгасындагы Түбән Шәлчәле авылында имам булып, 33 ел гыйлем бирү, дәрес укыту илә шөгыльләнгән. Соңрак Габдрахман авылындагы Габделмәннан бине Аблай исемле кеше белән икәүләп Оренбург губернаторы тарафыннан чакырылганнар. Моның сер вә сәбәбе һич мәгълүм булмаганга, хәвефкә төшеп, һәммә балалары һәм якыннары илә ризалашып вә саубуллашып, Оренбургка юнәлгәннәр. Губернатор исә, боларны дәүләт исеменнән рәсми сурәттә старшина итеп раслап, ватаннарына озаткан. (Бу вакытта исә старшиналык мәртәбәсенең иң әүвәл кертелү заманы булып, мөселманнарның үзләренә хас буларак, дәүләт тарафыннан билгеләнер һәм Төркия нәзарәтендә булган шәехләр кебек иң абруйлы вә галим затлардан билгеләнеп, үзләренә һәртөрле дәгъва вә талашуларны килештерү вазыйфасы бирелә икән. Соңрак, заманалар үтү белән, әкренләп бу мәртәбәләр, беренче халәтеннән чыгып, хәзерге хәлгә килде; фикъһ, хикмәт, хафиз сүзләре кебек, сүзе исән булган хәлдә, эчтәлеге тулысынча үзгәрде. Кичүчат авылында берничә ел исән-имин тереклек итеп, 1223/1808 елда вафат булган. Хатыны Сахибә исемле булып, Шушма елгасы буендагы Шөгер авылында Каракай бине Госман бине Бикмәт кызы булган. Ул, 83 яшенә ирешеп, 1246/1830 елда ваба авыруы белән вафат булган. Кабере // [85] Кичүчат зиратында, Гашир бине Каракай илә бертуган иде.

Балалары: 1) Сәйфеддин (тәрҗемәи хәле бирелер). 2) Фәсыйхеддин – 1193 елның зөлкагдә аенда/1779 елның 8 ноябрендә дөньяга килеп, 1278 елның рамазан аенда/1862 елның февралендә вафат булды. Таҗеддин, Нәҗмеддин, Әхмәди, Шәрәфеддин, Әхмәдҗан исемле угыллары калган. 3) Мәхфүзә 1205 елның рабигыль-ахирында/1790 елның декабрендә дөньяга килеп, Чистай өязендәге Киек Бурмәт авылында имам Габделҗаббар бине Гомәргә никахланып, 1295 елның рабигыль-ахирында/1878 елның апрелендә вафат булды. Вәлиулла, Әхмәдҗан, Гыйссамеддин исемле балалары калды. 4) Фәхреддин (тәрҗемәи хәле бирелер). 5) Габид Кичүчат авылында тормыш итеп, 1271/1855 елда вафат булды. Фәтхия, Миңлебай исемле балалары калган. 6) Фәрхана. Шөгер авылында Габдеррәшид бине Мөхәммәд никахында вафат булды. 7) Сәгыйдә. Сугышлы авылында Мөхәммәдшәриф бине Мансур никахында вафат булып, Мөхәммәдкәрим вә Мөхәммәдзариф исемле балалары калды. Сөбханкол бине Бикмөхәммәднең язуы хуш, рәсеме [каллиграфиясе] дөрес, гарәпчә әсәрләре зарарсыз. Язып тәмамлаган «Мохтасарел-Коддури» китабында ошбу сүзләр күрелде: «Миңа хәер-дога кылсын дип, ошбу китабымны углым Фәсыйхеддингә милек итеп бирдем, мин Сөбханкол Бикмөхәммәд, 1807 ел». Габдулла әл-Кизләви вә Гомәр әл-Киекле илә аралашып, бергә гыйлем туплап яшәгәннәр. Биредә телгә алынган Каракай бине Госман 1773 елда Пугачев гаскәренә каршы сугышта үтерелгән. Кабере Шөгер авылына каршы булган тауның көнбатыш тарафында вә кыйблага каршы агып торган чишмә янында. (Элекке заманда халык үзләренең могтәбәр вә хөрмәтле кешеләрен, билгеле булсын вә чишмә янына килгән-киткәннәр хәер-дога әйтеп // [86] китсеннәр өчен булса кирәк, шул рәвешле чишмә яннарына күмә торган булганнар.)

Ата-бабаларым вә кардәшләрем булганга, бу урында беркадәр тәфсыйльлерәк яздым. Аллаһы Тәгалә хәзрәте һәммәсен гафу итеп, гаепләрен кичерсен!

RUHIAT

[32] Моның Габделлатыйф бине Сөбханкол әл-Корычыйның анасы булуы сөйләнә.

91. Хәмид бине Мортаза бине Нурмөхәммәд

Казан өязендәге Әлдермеш авылыннан булып, Казан шәһәрендә имам булган иде. Моннан соң, яки элегрәк заманда, бервакытта Кариледә дәрес бирүе мәгълүм булды. Кариледә вакытта моның хозурында Мөхәммәдгали бине Зәйнелгабидин исемле кеше «Мелла Җами» язып тәмамлаган.

Остазы Габдессәлам (кара: 46) бине Хәсән әл-Кариле һәм башкалар. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Мантыйк гыйлемендә остазлыгы булу белән шөһрәт казанган иде. Казан шәһәрендә башлангыч мәдрәсә тәрбия иткән зат булуы сөйләнә; 1210 ел ахырында/1796 ел уртасында, Диния Нәзарәтенә барып, имтихан бирде», – дигән. 1223 ел ахырында/1809 елның башында әле исән булган.

92. Габденнасыйр бине Торымтай

Бәләбәй ягындагы Ирсай [?] авылында имам, 1223 ел ахырында/1809 ел башында вафат булган. Шәкерте күп булу җәһәте илә тиңдәшләре арасыннан өстенрәк булган.

Шәкертләре: Салих бине Габдулла әл-Чокрый, Әхмәд әл-Казанчый, Габделханнан әл-Казанчый, Таҗеддин бине Ялчыгол әл-Иштирәки, Әмирхан бине Кучкар әл-Үтәки һәм башкалар. Бу кеше Бәләбәй ягындагы Төреш авылында булган Габденнасыйр бине Морадбакый[33] исемле мөдәрристән һәм шулай ук Габденнасыйр әт-Тайсуганыйдан башка кешедер.

93. Габделкәрим бине Хәлил

Вятка губернасындагы мәшһүр Бубый авылында 1226/1811 елда вафат. Газизә исемле кызы Нигъмәтулла бине Монасыйб никахында иде. Бу кеше укыту илә мәшгуль вә гыйлем юлында тырышып шөгыльләнүче кешеләрнең берсе булуы сөйләнә. «Шәрхе тәлхыйс» өчен «Ясин хашиясе»н, «Мотауваль» өчен «Чәләби хашиясе»н, «Тәүзыйх» өчен «Тәлвих», вә «Тәлвих» өчен «Хәсән Чәләби» хашиясен, «Тәфсире Бәйзави» өчен «Шәехзадә»не үз каләме белән язган икән. Бу әсәрләрне хосусан мәмләкәтебездә язып туплауның зур иҗтиһад нәтиҗәсе икәнлегендә шөбһә булмас.

94. Фазыл бине Сәйфулла бине Хәбибулла

Чистай өязендә Чирмешән елгасы буендагы Кизләү-Курманай авылыннан. Казан шәһәрендә имам булган вакытта – 1227/1812 елда, башка бер чыганак буенча, соңрак вафат булган. Бохарага барып, шәех Ниязколый бине Шаһнияз Төрекмәни хезмәтендә булган. Илебезгә кайткач, Мәмсә авылында имам булып, өйләнгән. Соңрак Курсага вә аннан соң Казанга күчкән.

Остазлары: Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый һәм башкалар.

Шәкертләре: Нигъмәтулла бине Биктимер әл-Эстәрли, Шәрәфеддин бине Зәйнеддин әл-Эстәрли һәм башкалар. Шәрифә атлы кызы Әхмәд бине Сәгыйдь әш-Шырданый никахында вафат булган. Мөхәммәдвафа исемле угылы, Бохарада гыйлем алып, Казанга кайтып, имам була, 1256/1840 елда имамнар тарафыннан сайланып, берара Диния Нәзарәтендә әгъза булып хезмәт иткән һәм 1264/1848 елда вафат булган. Ошбу Мөхәммәдвафаның Гайшә исемле хатыны калган. Оныгы Әхмәдсафа бине Мөхәммәдвафа да Казанда имам булып, 1286/1869 елда вафат булды. Һәммәсенең каберләре Казанда. Әхмәдсафаның остазлары Баймурад бине Мөхәррәм, Мөхәммәдкәрим бине Мөхәммәдрәхим, Шиһабеддин әл-Мәрҗани һәм башкалар. Бохарага барып, ун елга якын вакытын уздырган. // [89]

---

[33] Бер элекке китап ахырында болай язылган: «Моны Габделгазиз бине Надир бине Ишбулад 1169/1756 елда Төреш авылында мулла Морадбакый бине Нурмөхәммәд мәдрәсәсендә Казан юлында язды». Аз гына мөнәсәбәте булганга, бу гыйбарәне бирегә язу муафыйк күрелде.

ӨЧЕНЧЕ КИСӘК

اوچونچی جزء　　　　برنچی جلد

« آثـــار »

ممالکمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهور کیمسه‌لرینک ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش بر کتابدر.

اوچونچی جزئی

صاحبی
رضاءالدین بن فخرالدین

المرء بعد الموت احدوثة　　یفنی ویبقی منه آثاره
فاحسن الحالات حال امرئ　　تطیب بعد الموت اخباره

« اوفا »

۱۳۲۰ سـنـه

Дозволено цензурою С.-Петербургъ 23 Октября 1902

Оренбургъ.
Типографія М.-Ф. Г. Каримова.
1903.

RUHIAT

95. Сөләйман бине Мостафа бине Юныс (Сүнәй) бине Ишали бине Ишанмыш бине Ханмирза бине Хантимер бине Каракай

Уфа шәһәреннән 40 чакрым көнбатыш тарафында булган Каршин Шәриф исемле авылда ахун булган. Бабалары, Нижгород шәһәренә караган бер авылдан күчеп килеп, ошбу авылда яшәгәннәр. Риваятьләргә караганда, Сөләйман ахун шөһрәтле галим, бик гайрәтле һәм вәкарьле булган. Вә үзе зур хөрмәт иясе булган кебек, борынгы галимнәрдән Әбү Мөхәммәд әл-Йәзидидәй угылларының да мәшһүр затлар буларак, хәтта аларның зур гыйлемгә ия булып картаюларын күреп, дөнья куйган. Хатыны 1237/1822 елларда исән булган.

Балалары: Габделкадыйр, Габделкаюм, Габдессаттар, Нәриман, Габделкаһир һ.б.

Габделкаюм исемле угылы Каршин Шәриф авылында укыту илә[34] мәшгуль булган. Хаҗ сәфәренә китеп, шунда вафат булган. Мөхәммәд исемле бер угылы калып, Казан төбәгендәге Үрге авылында имам булып, шунда вафат булган.

Габдессаттар исемле угылы Оренбург шәһәрендә Меновный мәчетенә имам булып, 63 яшендә 1257/1841 елда вафат булган. Мөхтәрәм бер зат булган, диләр. Остазы Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни. Вәлиэддин исемле угылы да үзеннән гыйлем алып, вафатыннан соң шул ук Меновный мәчетенә имам булган. Ун елдан соң, ниндидер сәбәп белән, 1268/1852 елда // [90] вазыйфаларыннан азат ителгән. Габдессаттарның Вәлиэддиннән башка Сәлахеддин, Габдулла исемле угыллары да булган.

Габделкаһир әдип һәм шагыйрь булып, Каршин Шәриф авылында 63 яшендә ваба авыруы илә 1247/1831 ел рабигыль-әүвәл/август аенда вафат булган. Хатыны Шәмсенниса да 63 яшендә 1256/1840 елда дөнья куйган.

Рәхмәтулла исемле угылы Оренбург шәһәрендә мөәззин вә Мөхәммәд исемле угылы Уфа янындагы Акбаш авылында мөхтәсиб булып, болардан башка Әхмәд вә Гобәйдулла исемле угыллары булган. Хәбибә исемле кызы Казарма авылында Мөхәммәдвәли ахунда, Гарифә исемле кызы Сәфәр авылында Юныс исемле имамда, кызы Фатыйма Уфа тарафларында мәшһүр булган Мөхәммәдшаһ ахунда (Солтанай авылында) булган. Габделкаһир әфәнденең туганы Габделкадыйрга язган шигъри бер хаты. [Төп нөсхәдә Р.Фәхреддин 1803 елгы хат текстын китерә.] // [93]

Мондый башка шигъри хатларын да күргән идек. Барчасы да гадәти хатлар рәвешендә язылганнар. Риваятьләргә караганда, иң ашыгыч вакытларында хатларын шулай шигъри итеп язган. // [94]

Бөре төбәгендә Мортаза авылында имам Мөхәммәдшакир әфәнде Сөләйман ахунга кагылышлы ошбу хатны язган иде: «Ишарәгезгә нигезләнеп, Каршин Шәриф авылына бардым. Хәзер бу авылда Сөләйман ахун нәселеннән Шәрәфеддин бине Шәмседдин бине Нәриман исемле зат имам. Авылның көньяк вә Кармасан елгасының көнбатыш тарафында иске каберлектә зур-зур иске ташлар бар. Болардан берсе якынча җирдән өч чирек аршын кадәр биеклектә, юынмаган гади таш булып, көнчыгыш тарафына бераз авышкан. Язуы батырылып язылган булса да, бик ачык укырлык түгел. Дүрт юлда болай дип язылган: 1) һәза мәркадь [бу кабер], 2) Сөләйман бине Мостафа, 3) вә зәүҗәтиһи Мөхиббә вә ибнәһума [хатыны Мөхиббә һәм угыллары], 4) Габделкадыйр.

[34] Бер кульязма китап ахырында мондый язма күрдем: «Моны күчерүче Гыйсмәтулла бине ахун Зөбәер, Уфа вилайәтенең Каршин Шәриф авылында Габделкаюм бине Сөләйман мәдрәсәсендә». 1806 елның 19 октябре.

RUHIAT

Ләкин ташның беренче һәм ахыргы юлларында берәр сүз чамасында таш уалып төшкән һәм өченче юлда хатынының исеме бик ачык укылмый. Мөхиббә булырга язуы да бик үк туры килми. Мөхиббәме яки түгелме – аңлашылып бетмәде. Әмма вафат вакыты язылмаган. Янә бу ташның көнбатыш ягында якын җирдә тагын бер таш бар, алты юл итеп, яхшы вә калкытып болай дип язылган: «Әл-мәрхүм әл-мәгъфүр Габделкаһир бине мулла Сөләйман, 63 яшендә, 1831 елда». Моңа якындагы тагын бер ташка алты юл итеп болай дип язылган: «әл-мәрхүмәтил-мәгъфүрә Бибишәмсеннисә, хәлиләти Габделкаһир [Габделкаһир хатыны], 63 яшендә, 1840 елда». Бу тирәдә тагын бераз зур һәм язулы ташлар булса да, түрәләр һәм кантон башлыкларының каберләре икәнлегеннән хәбәр алгач, язмадым вә язарга да хаҗәт күрмәдем».

Сөләйман ахун гаиләсе бәрәкәтле бер гаилә, аның балалары һәм нәселеннән мәмләкәтебездә һәр вилайәт вә һәр дәвердә олуг затлар чыгып торган. Кайберләре, инша Аллаһ, безнең бу әсәребездә дә телгә алыныр. Югарыда телгә алынган нәсел чылбыры Фәхреддин бине Нәриман кулы белән күчерелгән кулъязма «Тәнбиһел-гафилин» китабыннан күчерелде.

96. Әхмәд бине Хәсән бине Колмәмәт (Колмөхәммәд)

Саратов вилайәтендә Хвалынь төбәгендә Иске Мастак авылында имамлык вә ишанлык итеп, 1227/1812 елларда // [95] вафат булган. Сәгыйдь (Каргалы) бистәсенең Вәлид ишаннан ишанлыкка рөхсәт язуы алган.

97. Мәхмүд бине Мөхәммәделәмин бине Ярмөхәммәд бине Мамыш

Атасы: Мөхәммәделәмин 1155/1742 елларда исән-сау булып, бер хаҗәте өчен Петербург шәһәренә баргач, дәүләт тарафыннан «Фәтави Казыйхан», «Никайә шәрхе Шәмәни», «Сәххахел-Җәүһәри» китапларына, бүләк буларак, ия булганлыгын сөйлиләр. (Бу вакыйга Бөек Петр кызы Елизавета императрица вакытында булса кирәк.) Ул Казан шәһәрендә дөньяга килеп, атасыннан соң 7 нче җамигъ мәчеттә имам булган. Шәкертләр җыеп, дәрес әйтү белән мәшгуль булган. 1227/1812 елда вафат булган. Казан зиратында җирләнгән.

98. Габденнасыйр бине Әбеннасыйр бине Ибраһим бине Ярмөхәммәд бине Иштирәк әл-Курсавый

Атасы Ибраһим 1205/1791 елда вафат булган. Анасы Миһербан бинте Әмин бине Мансур Максабаш авылыннан. Кыз карендәше Мәрхәбә Ибраһим кызы Мәчкәрәдә Габдулла бине Габдессәлам никахында булып, Гобәйдулла, Муса, Мөхәммәдҗан, Хөснибану исемле балалары дөньяга килгән. 1243/1828 ел ахырында вафат булган дип сөйлиләр[35].

Әбеннасыйр 1190/1776 елда дөньяга килеп, 37 яшендә 1227/1812 елның 10 рамазанда / 17 сентябрьдә вафат иткән. Вә бер хөрмәтле шагыйрьнең «Йәмүтү каумун вә лиәййәси ләһүм әхәд, Вә вахид мәүтиһи һум ли-икуам» шигыренә туры килгән. Моның вафаты илә Казан вә Болгар мөселманнары, бәлки, гомумән, ислам галәме зур бер галимнәрен югалтканнар.

Казанга якын Курса авылында дөньяга килеп, башлангыч гыйлемнәрне Малмыж төбәгендәге Мәчкәрә авылында өйрәнгән. Аннан соң Бохара шәһәренә ба-

[35] «Мәшһүр хатыннар» [Р.Фәхреддин әсәре] исемле әсәрдә дә телгә алына.

рып, олуг укымышлылардан дәресләр алды. Олуг шәехләр белән әңгәмәләшеп, күренеп торган һәм яшерен, шәкли һәм мәгънәви камиллекләргә ирешкән. Ватанына кайткач, җизнәсе Габдулла бине Габдессәлам угылларының ярдәмнәре белән зур мәдрәсәләр нигезләп, күп шәкертләр җыеп, гыйлем өйрәтте. 1222/1807 елда янәдән Бохара шәһәренә сәяхәт иткән вә кайтышлый Хивада тукталып, берникадәр вакыттан Әстерханга, вә аннан асыл ватанына әйләнеп кайтты. 1227/1812 елның шәгъбан/август аенда хаҗ нияте илә дусларыннан бер төркем илә бергә, Казаннан чыгып, Истанбулга баралар, вә анда ваба авыруы илә вафат булып, Искедарда солтан җамигында җирләнгән.

Остаз вә шәехләре

Мәчкәрәдә Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый, Бохарада шәех Ниязкол бине Шаһнияз әт-Төрекмәни. Болардан башка да остаз һәм шәехләре күп булса кирәк.

Шәкертләре: Мөхәммәделәмин бине Сәйфуллаән-Наласавый, Ногман бине Әмир әс-Сәмәни, Нигъмәтулла бине Биктимер әл-Эстәрли, Хәбибулла бине Рәфыйк ән-Надири, Фәхреддин бине Хәбибулла әл-Хаҗитархани, Әхмәд бине Сәгыйдь әш-Шырдани, Надир бине Исхак әл-Камышлый, Таиб бине Зәид әл-Верхуралый, Зәйнулла бине Үлмәзкол әл-Калканый, Габдулла бине Әмирхан әл-Верхуралый, Җәмаледдин бине Шәмседдин әс-Сабавый, Габделмөэмин бине Фәез әл-Мишәви, Әхтәм бине Бикмөхәммәд әл-Ярмунчауый, Тимурбәк бине Вилдан әл-Куганакый, Габделгафур бине Габделмәҗид әл-Уфауый[36] һ.б.

Әсәрләре: 1) «Әл-иршад[лил-гыйбад]»; 2) «Китабел-ләуаих»; 3) «Шәрхел-гакаид ән-Нәсәфийәтил-кадим»; 4) «Шәрхел-гакаид ән-Нәсәфийәтил-җәдид»; 5) «Рисаләти исбатис-сыйфат»; 6) «Китабен-нәсаих»; 7) «Шәрхи мөхтәсарел-мәнар»; 8) «Хашийәтил-гакаидел-җәдид»; // [98] 9) төрки телендә «Һәфтияк шәриф тәфсире». Болардан башка кыска-кыска рисалә-әсәрләре бар. Сәгыйдь бистәсендә (Оренбург Каргалысында) замандашларыннан булган мөдәррис Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәнигә язган бер хаты ошбу[37].

Бу хатта Габдеррахман әл-Кирмәнигә махсус язылганлыгын дәлилләрлек нәрсә күрелмәсә дә, 1312/1894 елның 22 мөхәррәмендә / 26 июлендә Сабабаш авылында Тимерпулад бине Акчура өендә шәйхе Зәйнулла әл-Халиди хозурында, // [99] элекке казый Борһанеддин бине Насреддиннән ишеткәнемә таянып яздым. Ихтимал, бу хат Бохарада булган маҗарасыннан соң язылгандыр. Мөхтәрәм Мәрҗани белдерүенчә, «Китабен-нәсаих»та «әййуһа, әш-шәйх!» дип мөрәҗәгать ителгән зат Сәгыйдь бине Ибраһим әл-Барышый яисә Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни булырга тиеш.

Шәхси сыйфатлары

Озын буйлы, киң маңгайлы, зур күзле, үткен сүзле, арык вә төз гәүдәле, табигате зирәк, зиһене камил һәм тугры, фәһеме дөрес, җавабы тиз, татлы телле, вәкарьле, ачык сүзле булган.

[36] Бу затны Бохарада гыйльми бәхәс мәҗлесенә Әбеннасыйрның үзе алып барганлыгын сөйлиләр. Арыслан авылы Хәлил бине Насреддин һ.б. остазы булган.

[37] Гарәп телендә язылган бу хатта Ходай Тәгаләнең куәте һәм кодрәте, аның сыйфатлары турында сүз бара. Дәлилләр итеп Мөхәммәд пәйгамбәр, мөселман фәкыйһләреннән Раббани, Тәфтазани сүзләре китерелгән. – *Төз.*

RUHIAT

Дошманнарының бәяләмәләре

Төрле урыннардан җыйганнарымнан ошбулар:

Беренче[38]. // [100] Имзалар:

1) Әмир Хәйдәр;
2) Казый Мир Зәйнеддин бине казый ишан Корбан Бәдәл;
3) Хуҗа Гатаулла;
4) Казый Гыйнәят;
5) Мөфти Әбеннасыйр Хуҗа;
6) Казый Мирза Фәзыйль;
7) Казый Мир Габдулла мөфти Җуйбар;
8) Казый Торсынбакый;
9) Казый Мирза Нигъмәтулла мөфти бине мирза Нияз Мөхәммәдгали;
10) Казый мирза Шәмседдин бине Миршаһ әл-Хөсәени;
11) Казый Ниязбирде;
12) Мөфти мирза Габдеррахман Әгъләм;
13) Мир Габдеррәхим Хуҗа мөфти Гаскәр;
14) Мөхәммәд Зыя мөфти;
15) Шәйхелислам Голүви мирза Рәхмәтулла Хуҗа бине Гатаулла Хуҗа Насыйри;
16) Мир Габдулла хуҗа әл-Хөсәени[39].

Икенче. Бохара шәһәреннән Болгар галимнәренә булган хат:

«Каргалыда һәм Казан вилайәтендә мәшһүр мөселман галимнәре вә укымышлылары бар иде. 1223/1808 елда нугай [татар] Әбеннасыйр мулла, гыйлемнәр башкаласы – данлыклы Бохара шәһәренә кайтып, бөек галимнәр һәм мөхтәрәм фәкыйһләр каршында үзенең ялгыш иманыннан баш тартты...

Шәйхелислам ахун Гатаулла Хуҗа мөфти, казый мирза Шәмседдин Хуҗа, мөфти мирза Габдеррахман Әгъләм».

Өченче. Казый Торсынбакый бине Габдеррәхим әл-Бохарый хаты: «Болгар вилайәтендә мәшһүр галимнәр һәм мөхтәрәм фәкыйһләр бар иде. Габденнасыйр исемле зат 1223/1808 елның сәфәр аенда гыйлемнәр башкаласында, шөһрәтле Бохара шәһәрендә әмир галиҗәнаплары һәм дин галимнәре каршында үзенең ялган, ахмак, динсез инануларыннан баш тартырга әзерләнде, һәм ул үлем җәзасына лаек иде. Ул диннән язганнар рухындагы сүзләр белән сөйләгән. Шуннан соң ул бу шәһәрдән качкан. Хәзер мәгълүм булды: ул яңадан үзенең ялган инануында икән. Ул, динсез, галим һәм фәкыйһләргә каршы килеп, аларны шелтәләгән, ә үзен мактаган. Үзенең җиңелүен ул яшергән. Вакыйгаларны тискәре итеп аңлаткан.

1225 ел, 22 җөмадиел-әүвәл/1880 ел, 14 июнь, дүшәмбе. // [102]

---

[38] Бу урында Курсавиның карашларын шәригатькә хилаф дип бәяләгән фарсы телендәге документ тексты бирелгән. – *Төз.*

[39] Күчерүчеләр сәбәбе беләнме, нидәндер, бу имзалар төрле рәвешләрдә язылганнар. Төрле нөсхәләрне бергә җыеп, мөмкин кадәр дөресләп язсак та, кайберләрендә һаман шөбһәдән азат булмадык. Кулларында ачык вә дөрес нөсхәләре булган затлар бу турыдан безгә аңлатма бирсәләр яхшы булыр иде.

Мөляхәзә [фикерләү]

Әбеннасыйрның Бохарада булган бу маҗарасы безнең өчен караңгы. Чөнки кулыбызда монда язылганнардан вә кайбер риваятьләрдән башка чыганак юк. Хәлбуки, мәсьәләне әтрафлы белү өчен, хөкемнамәнең үзен күрү зарур. Әгәр дә Бохара шәһәрендәге архивтан шул эш алынып нәшер ителсә, мәсьәләне һәркем хәле җиткәнчә тикшереп, нәтиҗә чыгарыр иде.

Зур бер җәмәгать тарафыннан имза куелган хат хөкем мәҗлесенә вә казыйлар дикъкатенә бирелгән фәтванамәме, әллә хөкүмәт исеменнән чыгарылган асыл хөкемнамәме? Бу исә безгә һаман мәгълүм түгел. Әгәр дә бу бер фәтванамә булса, хөкүмәт башында утырган вә мәхкәмәләрнең [суд] гамәлләрен идарә итүче әмир ни өчен моңа имза куйган?.. Бу исә ни канун, ни шәригать буенча яраксыз бер эш. Чөнки патша фәтва (бәяләмә) биргән нәрсәләргә каршы хөкем итәргә берәр мәхкәмәнең кодрәте бармы?.. Һәм дә бу кәгазь анык бер фәтванамә булса, моны берәр мәхкәмә тикшереп хөкем игълан иткәнме? Итсә, нинди хөкем игълан кылган?!

Әгәр дә фәтванамә булмыйча, хөкемнамәнең үзе булса, монда Әбеннасыйр тарафыннан бирелгән җаваплар вә җавапларның хата икәнен күрсәткән дәлилләр һәм аннан соң хөкүмәт тарафыннан шәфкать белән бирелгән нәсыйхәтләр дә язылып; болардан бер нәтиҗә чыгу-чыкмаячагы мәгълүм булса, мәҗбүри бер хөкем игълан ителүе язылу тиеш иде. Хәлбуки бу кәгазьдә андый бер нәрсә дә күренмәде.

Адәм угылының абруе вә хөрмәте шулкадәр бөек ки, бер мөселманны кәферлектә гаепләү түгел, гади бер кешегә шелтә ясар өчен генә дә мәхкәмәләр тарафыннан сарыф ителгән чыгымнарның кайвакыт 20–30 мең сумнарга җитүен сөйлиләр.

Хәтта бер шелтәнең сүзе, урынсыз бирелмәсен өчен, кылны кырыкка ярырлык дәрәҗәдә тикшерелә, гаепле кешедән кат-кат җавап алына. Көн вә сәгате илә хөкем мәҗлесе билгеләнеп, иң зур мәхкәмәләр хозурында булган, университетларда гыйлем алган затлардан // [103] торган иң акыллы вә иң зиһенле бер җәмәгать дикъкать белән күздән кичерә. Моның өстенә күп вакыт хөкүмәт тарафыннан, акчасыз һәм бушка яклаучы адвокатлар куела. Моңа кагылышлы язулар һәм кәгазьләрнең очы-ахыры булмый.

Инде бер мөселманга шелтә түгел, бәлки, Алла сакласын, «кәфер, мөртәд булдың!» дип хөкем итү өчен никадәр дикъкатьле булу вә никадәр тикшерүләр кирәк булганлыгын һәркем үзе инсаф белән нәтиҗә ясасын!

«Кәфер булдың!» дию шәм сүндерү яки кием салу кебек җиңел бер эшмени?.. Болай дип әйтү «Җәнабы Аллаһының рәхмәтеннән мәңгелеккә сөрелдең!» дию булганга, гаять авыр һәм зур эш. Бу сүзне күтәрергә тауларның, ташларның көче җитмәс, җир вә күкләрнең куәтләре булмас.

Үткән заманнардагы изге кешеләр дәверендә кәферлектә гаепләү гаять зур гаеп саналган һәм шәригатьтән гайре каршылыкларга бөтенләй әһәмият бирелмәгән. Күп мөселманнарның каннары түгелүенә сәбәпче вә гайрәтле имам хәзрәти Гали әл-Мортазага (Аллаһ аннан разый булсын!) каршы килгән хәуариҗләләр хакында «Болар кәферләрме?» соравына имам хәзрәтләре «Юк! Дин карендәшләребез!..» дип җавап биргән.

Мөхәддисләр шәйхе Мөхәммәд бине Исмәгыйль (Аллаһ аннан разый булсын!) хәдис сөйләгән хөрмәтле остазлары арасында хәуариҗ, җәбрийә, шыйга, кадрия, могътәзилә мәзһәбләрендәге затлар булганлыгы инкяр ителми. Моннан аңлашылганча, борынгылар (Җәнабы Аллаһ алардан разый булсын!) бер кешенең газиз иманына кагылу түгел, хәтта бидгатькә нисбәт итүдән дә тыелганнар.

RUHIAT

Әбеннасыйрга каршы язылган хатларга бөек затларның катнашлары булуында шөбһә юк. Чынлыкта боларны гади кешеләр язган дип уйласак, бөртек кадәре дә әһәмият бирмәс идек, хәтта китабыбызга да кертмәс идек. Үзебездә булган бу кадәр зәһәрле хатлар вә ачы сүзләргә бер көлемсерәү белән // [104] Әбү Габдеррахман Хәлил бине Әхмәд әл-Фәрһуди әл-Издинең... шигырен укыган кебек, мондый бер каршылык белән канәгатьләнер идек. Бәлки, безнең боларны сөйләп фикерләребезне бәйан итүебез аларны бөек вә газиз затлардан санаганга.

Бу хатларны язучыларга җаваплылык йөкләмәвебез һәм аларга начар мөнәсәбәттә булмавыбыз аларны, кадәри хәл, изгеләрдән санаган хәлдә, әлеге хатларына тугры сүз дип тануыбызда зур шик бар.

Чынлыкта һәрбер бөек остаз дип ышанган затларыбызның дин вә шәригать исеменнән сөйләгән сүзләрен уйламый-тикшерми кабул итсәк, күп мәртәбә ике каршылыкны берләштереп расларга тиеш вә сукырларча иярүгә дучар булыр идек. Хәлбуки гыйлем бәхәс илә артыр, вә тикшерү нәтиҗәсендә бикле ишекләр ачылыр.

Фикеребезчә, бер шикне кире какканда канәгатьләнерлек вә дөрес дәлилләр китерелергә тиеш иде. Хәлбуки бохаралыларның Әбеннасыйрга каршы язмаларында җитди вә ышанычлы бер дәлил // [105] түгел, хәтта уйланырлык та берни күренми.

Берәүнең кәферлеге турында фәтва бирелү өчен, Алла сакласын, аның Мөхәммәд рәсүлулланы инкяр итүе кебек бер хәлдә булуы зарур түгелме? Һәм телгә алынган хатларда әһле сөннәткә нисбәт ителгән нәрсәләр хас мөселман булу өчен кирәкле игътикад-инанулармы? Әһле сөннәткә хас игътикадлар булса, катгый дәлилләр белән исбатланган нәрсәләрме? Болар борынгы инануларны саклый торган махсус мөселман әсәрләренең кайсысында телгә алынган?! Уйлавыбызча, боларны исбат итү җиңел түгел.

Инде ни дин ысулына, ни борынгы изгеләргә мәгълүм булмаган нәрсәләр турында гыйлем каласы һәм мактаулы шәһәр – Бохарадагы мөселман имамнары үзара җыелып, гыйлем сөючеләрне вә элеккеге изгеләрнең юлларын эзләп, «аһваһ» итеп йөрүче бичараларын кәферлектә гаепләп мөһерләр суксалар, мәмләкәтебездәге боларга керүчеләргә ни кала? Һәммәбезне дә Аллаһ яраткан, аның катына кайтабыз. Юкса мөселман имамнарының вазыйфалары туры килгән кешеләрне, сәбәпле-сәбәпсез, кәфер дип атау, шыйга, могтәзилә, бәдмәзһәб, ваһабийә кебек сүзләр белән пычрату һәм сүгүмени?

Җәнабы Мөхәммәд рәсүлуллаһ вә аның сахабалары, вә борынгы изге затлар тугры юлга өммәтләрен иманга яхшылык белән түгел, мондый кәфер дип атау белән чакырганнармы?

Асылсыз вә чыганаксыз, хосусан изге сахабалар һәм борынгы галимнәр әйтмәгән нәрсәләр турында мөселманнар бер-берсен сүгешсәләр, хәтта изге вә иң газиз байлык булган иманга кагылсалар, исламның яхшы һәм өстен сыйфатлары нәрсәдә калыр? Әһле исламның мондый мөгамәләләре Европа галимнәреннән мәшһүр бер затның: «Ислам бөеклек һәм өстенлекләрне туплаган бер дин, ләкин әһеле кыйммәтен тәкъдир итә белерлек // [106] камиллектән мәхрүм булганлыктан, бу газиз динне әрәм иткәннәр. Моны саклау исә европалылар җаваплыгында!..» – дигән сүзен раслау булып тора.

Мөхтәрәм философ шәйхе Җәмаледдин әл-Әфгани (аңа Аллаһның рәхмәте булсын!) хәзрәтләреннән «Ислам шәригатебезне пакьләү вә тазарту өммәт өчен иң беренче бурыч булган хәлдә дә, бу бурыч мөселманнар тарафыннан һаман үтәлми» дип ишеткән сүзләрнең серен, үкенечкә каршы, бик соң аңладым.

RUHIAT

Гакыл әүвәлгерәкме, сөйләмме?.. Мөселман галимнәреннән һәр ике тараф яклылар бар. Сөйләм белән гакыл, бер көймәнең ике ишкәге яки кошларның ике канаты кеби, кешеләр өчен зарур нәрсәләр булып, һәр икесенә ихтыяҗ бар. Сөйләм Җәнабы Аллаһының бер хикмәте булган кебек, гакыл да бер хикмәттер.

// [108] *Дүртенче хат.*

Казан ягындагы Оры авылында ахун Фәтхулла бине әл-Хөсәен тарафыннан мөфти Мөхәммәдҗан Хөсәен угылының җәнабларына түбәнчелек илә без, Царевококшай округында Казаклар Орысында җамигъ мәчеттә указлы имам, мөдәррис вә мөхтәсиб мулла Фәтхулла Хөсәен угылыннан 1810 ел, 11 ноябрьдә язылды. Шул хакта, Казан округында Югары Курсада Габденнасыйр Ибраһим угылы мөҗтәһидлек [дини китаплар буенча яңа хөкемнәр чыгаручы] дәгъвасын кылып, Гомәр ән-Нәсәфи хезмәтенә шәрех язып, // [109] дүрт йөз елдан бу заманга кадәр килгән мөҗтәһидләрдән һәм изге галимнәрдән булган Тәфтазани, Дәвәни, Сәед Ширази һ.б. шундыйларны түбәнсетә. Мәдрәсәләр салдырып, шәкертләр җыеп, наданлык таратып, дәрес бирәмен, дип, мөселманнар иманын бозып, бидгать юлы вә түбәнлеккә тарта. Чөнки ничә кешеләр, аның мәдрәсәсеннән чыккач, әүвәлдән җомга һәм гаед кылып киленгән авылларга имам булып, мөселманнарны җомга һәм гаедтән мәхрүм иттеләр. Моның белән түбәнчелек илә белдерәбез: ул тугры юлдан адашучыга изге шәригатебезнең хөкемен чыгарып, мөселманнарны юлдан яздырудан тыйсагыз иде. Хезмәтләрегезгә күрә Аллаһның әҗер вә саваплары булыр иде.

Мөляхәзә

RUHIAT

Ахун хәзрәтләре бу хатларын 1225/1816 ел 25 шәүвәл/23 ноябрь, җомга көн язганлыгыннан, югарыда телгә алынган хатларны күргәч язылган булуы ихтимал. Ничек булса да, безнең уебызча, // [110] бу хат мантыйк кагыйдәсенә тулаем муафыйк язылган.

Ахун хәзрәтләренә хөрмәтебез күп булып, хатының матурлыгын да таныган хәлдә, кайбер шөбһәләребезне язудан каләмебезне тыя алмадык. Чынлыкта шөбһәләр бөек остазларга яки акыллар хәйран калырлык әсәрләргә каршы язылыр. Моннан башкаларга шөбһә белдерү кырмыска оясына таяк тыгып туздыру кебек файдасыз бер эш.

Бу хатны алганнан соң, мөфти әфәнде нинди чара күргәнлеген бик беләсебез килсә дә, Диния Нәзарәтенең мондый иске кәгазьләре, кызганычка каршы, юкка чыкканлыктан, аларны күрү насыйп булмады. Уфа шәһәре тирәсендәге авылларда Мөхәммәдҗан мөфтинең китап һәм җыентыклары булырга мөмкин дип уйланылган җирләрдә дә, өметләнеп йөреп тә, һичбер нәрсәгә тап булмадык.

Ахун хәзрәт әйткән кебек, Әбеннасыйр чынлыкта да мөҗтәһидлек дәгъвасын кылган идеме? Мөҗтәһидлек дәгъвасында булганлыгын үзеннән ишетеп яки берәр китабыннан алса, бу җөмләсенә бер сүз дә юк. Әмма әгәр дә арадашчылар белән килгән хәбәрләргә нигезләнсә, дөрес бер дәлил дип ышанырга ярамый. Фәтхулла ахун заманында булган кешеләр түгел, аннан күпмедер гасырларга элек язылган күп китапларда телләренә түгел, хәтта күңелләргә килмәгән нәрсәләр дошманнар сөйләвенә таянып язылганлыгы тарих белән исбатланган.

Мөселманнар арасында булган каршылыкларның сәбәбе мондый рәвештә, сөйләүләрендә игътибарсыз вә күпертергә яратучы кешеләрнең хәбәрләренә ышану, үзләреннән турыдан-туры ишетелмәгән яки билгеле булган шартлар белән сөйләнмәгән дәлилләрен хак дип белеп китапларга язу, хәтта күпчелек заманнарның хөкемдар вә вәзирләренең сәясәт һәм нәфис максатлары өчен оеш-

тырылган ялган, ялаларга ышану булганлыгы тикшеренүчән, төпченүчән затларга мәгълүм. // [111]

Кайвакытта сөйләнә торган сүзнең башы һәм ахыры дөрес аңланмаганлыктан яки язма нөсхәләренең бозыклыгыннан тиешле сүз тулаем киресенчә сөйләнер. Китабында күрелмәгән, шулай ук урынында бәйан ителгән шартлар илә сөйләнмәгән сүзләргә һәркем ышана алмый.

«Әбеннасыйр, әлбәттә, мөҗтәһидлек дәгъвасын кылгандыр, чөнки Фәтхулла ахун кебек галим вә тугры кеше белмичә әйтмәс һәм игътибарсыз сөйләмәс дисәк, саф фикерләребез илә дошманнар файдасына сөйләгән булырбыз. Хәлбуки мондый чакларда яхшы фикердә булу гына үзен акламый. Чөнки адәм баласы гөнаһсыз булмаган кебек, белмичә сөйләве дә, игътибарсызлыгы да мөмкин. Мөселманнарның иң бөек галим вә иң мәшһүр философларыннан берсе – философларның башлыгы булган Әфләтун, хәзрәти Гайсәнең чакыру-өндәве ирешкәч, «без тәрбияле кешеләр, тәрбия итүчеләргә хаҗәтебез юк дигән» мәгънәсендәге бер сүзне җиткерә.

Һәркем өчен Коръән вә хәдисе шәрифтән дәлилләү фарыз диюеннән дә Әбеннасыйр мөҗтәһидлек дәгъвасында булганлыгы аңлашылмый. Чөнки мондый дәгъва илә мөҗтәһидлек арасында уртаклык юклыгы мәгълүм. // [112]

Әбеннасыйр мөҗтәһидлек дәгъвасын кылган булса да, аның бу дәгъвасы ни җәһәттән гаеп санала соң? Юкса мөҗтәһидләр яңгыр кебек күктән явалармы яки мәрҗән кебек диңгездән чыгалармы? Әгәр дә һәркемгә мәгълүм булган гади кешеләр арасыннан чыксалар, гыйлем өчен көне-төне тырышкан, гарәби гыйлемнәрне дә камил белгән хәлдә, Аллаһы Тәгалә хәзрәтләреннән башка һичкемнән, хәтта Бохара падишаһының солтанәтле мәҗлесендә курыкмыйча үзенең хаклыгын белдергән бер затның мөҗтәһид булуында яки мөҗтәһидлек дәгъвасы кылуында гаепләнерлек ни бар?!

Мөҗтәһидлек дәрәҗәсе, изге вә бөек вазыйфа булып, һәр заманның вә һәр вилайәтнең иң сирәк затларына насыйп булып килгәнлеген инкяр итмибез. Ләкин ничек кенә булса да әйткәннәребез камиллегенең вә Алла мәрхәмәтенең җир йөзеннән аерылган яки Болгар һәм Казан мөселманнары моннан мәңгелеккә мәхрүм торачакларын ахун хәзрәтләре дә дәгъва итмәгән булса кирәк. // [113]

Тәфтазани, Дәвәни, Сәед Шәриф Ширази үз заманнарына күрә һәрникадәр сирәк галимнәр булсалар да, инануыбызча, гөнаһсыз булмаганнар. Сөйләгән сүзләре дә илаһи вәхи булмаган. Әсәрләре һәм хезмәтләрендә дә, күп булганлыктан, кайбер вакытта кире кагылырлык яки хурларлык сүзләре булуы гаҗәп түгел? Хата һәм ялгыш сөйләүдән азат булу – аз кешеләргә насыйп була. // [115]

Мәдрәсәләр салдырып, белемсез шәкертләрне җыйнауда нинди зыян булуы безгә аңлашылмый. Шәригатебез буенча, белгәнне өйрәтү, белмәгәнне өйрәнү фарыз дип беләбез.

Берәүнең мәдрәсә салдыруы һәм шәкертләр җыеп укытуын ахун хәзрәт кебек галим һәм мәгариф сөюче бер зат, килешле эш дип күрмичә, шикаятькә лаек тапса, башкаларга ни кала?

Әй мөхтәрәм остаз! Мөбарәк авызыгыздан чыккан сүзләрегезне вә каләмегездән түгелгән әсәрләрегезне ишетү вә күңелләренә салып ятлау өчен дәвамчыларыгыз бер-бере белән ярышып йөгерешүләре, һәрбер хәрәкәт вә гамәлләрегезне үрнәк итеп тотарлык изге дип санаулары, бөек исемегезне мактап искә алган хәлдә, каләмегезгә нәрсә булды да, ник мондый зәһәрләргә батырдыгыз? Әхлак төзәтү вә милләт тәрбияләү юлында башкаларга үлчәм һәм үрнәк булырга лаек булган коралыгыз ни өчен болай кимсетү коралы һәм ялган булды?!

RUHIAT

Мәктәп бина итү вә шәкерт җыюны гаепләгән затларны «нишләсеннәр бичаралар, белмиләр!» дип гафу итүчеләр, мондый сүз өчен хәзрәтләрегезне гафу итәрләрме? Итмәсләр дип уйлыйбыз. Чөнки сез беләсез, һәм дә башкаларга караганда бик яхшы беләсез! // [116]

Әй газиз остаз! Боларны язуымнан максат, Алла сакласын, шаныгызны кимсетү түгел. Мактаулар булсын ки, минем гаҗиз каләмем Сезнең кебек бөекләргә түгел, хәтта иң кечеләргә болай кимсетү гамәлендә булганы юк. Бу җәһәттән каләмемнән разый вә канәгатьмен. // [119]

Башка әхваль вә әсәрләре

Мәчкәрә мәдрәсәсендә вакытында атасы Ибраһим вафат итү илә яшьли ятим калган. Укуында гаять оста булып, кайбер мәсьәләләрдә остазының аңлатуына канәгать булмыйча, шул заманда гыйлемнәр мәркәзе һәм мәгърифәт чишмәсе саналган Бохара шәһәренә сәфәр иткән. Андагы гыйлем әһелләре арасында бик тә алга киткән кәлям гыйлеме илә шөгыльләнүдә гадәттән тыш остарган, остазларыннан чакрымнарга алга киткән.

Аннан һәрбер инану вә гамәл хакында җавап бирәчәк бер көн барлыгын хәтеренә китереп, өмет итәргә лаек нәрсәләре булып-булмавын белү өчен үз инануларын тикшергән. Ул вакытта хәзинәсендә булган нәрсәләре нигезле булмаганлыгын күреп бик хәсрәтләнгән һәм, юнан [грек] фәлсәфәсенә[40] бирелеп, Коръән, рәсүлулла сөннәтен тикшерергә керешкән. Иманны боларга ноктага-нокта иярү өчен барлык гайрәтен сарыф иткән, шуның аркасында Коръән вә хәдис гыйлемнәрен тирәнтен өйрәнеп белүгә ирешкән. Изге тәфсирчеләр, олуг хәдис галимнәре һәм суфыйларның әсәрләрен укып, бик күп файда хасил иткәнлеге мәгълүм.

Бохара шәһәрендә могтәбәр шәехләрдән Мөхәммәд Ниязколый әт-Төрекмәнигә кул биреп, аннан дүрт ел гыйлем алып, шәһадәтнамә алып аерылышкан. Асыл ватанына кайтып, укыту, иҗат һәм шәкертләр тәрбияләү белән шөгыльләнгән. 1222/1807 елда Курсадан янә Бохарага барып, андагы галим-голәма белән дини һәм гыйльми бәхәс-әңгәмәләр корган. Аларга дин исеменнән фәлсәфи хезмәтләр ярдәмендә Коръәнгә вә Мөхәммәд рәсүлулла хәдисләренә ябышу мөмкинлеген белдергән. Ләкин бу гамәле үзенең зур бәлаләргә төшүенә сәбәп булган.

Әбеннасыйр үз карашларын көннән-көн куәтләве һәм гыйлем әһелләре булган яшь шәкертләр арасына таратып, һичкемнән хәвефләнмичә, зур кыюлык белән үз максатларын белдергәнлектән, дошманнары тарафыннан иманы төкәнгәнлеге игълан кылынган. Моның нәтиҗәсе исә, әмир хозурында рәсми бәхәс мәҗлесе тәшкил ителеп, шунда тикшерүгә карар бирелүдән гыйбарәт булган.

Әбеннасыйр мәҗлесләрдә саф фикер, буш гайбәтләрдән бер файда чыкмаганын ачык белгән, мондый мәртәбәле бәхәс мәҗлесе корылуына шатланган. Бичара! Мәҗлестә дәгъва һәм җаваплар гаять тыныч бәйан ителер дип уйлаган. Шуңа күрә, иркенләп сулыш алып, солтанәтле бу мәҗлестә максатын камил сабырлык вә вәкарь белән аңлаткан. Ничә еллардан бирле тәртипләп сөйләүдән гаҗиз булган максатын да тирәнтен аңлатып, дошманнарының шөбһәләрен нигездән вәйран иткән.

[40] Хәзерге замандашларыбызның, европалыларда нәрсә ишетсәләр дә, тикшерми-нитми кабул итүләре кебек, габбаси хәлифәләре дәверендә дә юнанлыларда тәрҗемә ителгән нәрсәләрнең барчасын шул заман яшьләре һәм яңалык тарафдарлары кабул иткәннәр, хәтта дин исеменә дә баглаганнар. Кәлям китапларындагы дөнья яратылышы, сыйфатлар, холык-фигыльләр мәсьәләләре һ.б. шундыйлар хәрефкә-хәреф юнаннардан алынган.

RUHIAT

Ләкин кайбер үзсүзле затлар Әбеннасыйрның мондый ыклыгын һәм фикри тотрыклылыгында булган осталыгын кабул итмәгәнлектән, сорау һәм җавабы бер тарафка чыгарылып, мәҗлес тәмамланган. // [121]

Әбү Госман әл-Мазиныйның «Үз мәзһәбемә таянып җавап бирдем, дошманнарым да, үз мәзһәбләренә нигезләнеп, мине хаталануда гаепләделәр» дигәне кебек, Әбеннасыйр тарафыннан хата дип белдерелгән сүзләр белән үз сүзләре үк хата һәм бидгать дип белдерелгән.

Мондый фетнәләр адәм баласына кайвакыт килә. Моннан ун гасыр элек бөтен ислам галәменә остаз булган шәех, хәдис галиме Мөхәммәд бине Исмәгыйль әл-Бохарый (Аллаһ аннан риза булсын!) да мондый бер бәлагә туры килгән.

Сөйләүләренә караганда, элегрәк заманда Әбеннасыйр хакында язылган фәтва кәгазьләре вә башка хатлар безнең мәмләкәтебездә күктән иңгән вәхи яки ләүхелмәхфуздән күчерелгән бер нөсхә кебек ышанычлы хисапланган. Ләкин хәзер мондый кәгазь вә мөһерләрнең бөртек кадәр дә куәте вә үрмәкүч тозагы хәтле дә нигезе юклыгын һәркем аңлый.

Бәхәс маҗарасыннан соң ул, шәехе Мөхәммәд Ниязкол әт-Төрекмәни васыятенчә, Бохарадан киткән.

Бу зат хакында мөхтәрәм Мәрҗани түбәндәгеләрне язган: «Әбеннасыйрның гыйлемен вә камиллеген мактаучылардан Бохара һәм Сәмәрканд шәһәрләрендә күп теләктәшләрен күрдек. Казый Әбессәгыйдь әс-Сәмәрканди (Сәмәркандтә 1265/1849 елда вафат) Әбеннасыйрны мактаганда бик зурлый, Болгар вилайәтеннән баручылардан аның хакында сорашыр иде; казый Рәхмәтулла (Бохарада 1263/1847 елда вафат) бине Габдеррәхим «Әбеннасыйр Аллаһы Тәгалә хәзрәтеннән тәүфыйк алган бер бәндәсе иде, ләкин, ни чара, аның сүзен аңларлык куәт безнең галимнәрдә булмады» ди иде.

Әбеннасыйр саф, борынгыларча иманда иде, ләкин замандашлары көнчелектән һәртөрле ялалар яктылар. Заманасында тиңдәше юк иде димим. Болай дип әйтү аның дәрәҗәсен төшерү булыр иде. Бәлки гакълый гыйлемнәрдә осталыкта, мәзһәбләр һәм төрле агымнарны белүдә, әдәп һәм бәхәстә, хәдис ятлауда, изге хәдисләрнең бүленеш һәм төрләрен аңлап белүдә, көчле тырышлыкта якында да, еракта да аның кебек камил затны бу заман күзе биш йөз елдан бирле күрмәгән иде. Әгәр дә гомере булса, элекке һәм соңгы заман галимнәрен берләштерүчеләрдән берсе булыр иде. Хәлбуки, кырык яшенә ирешмичә вафат булган хәлдә, заманасында булган адәм балалары арасында тиңдәше юк иде. Мондый камиллеккә ирешкән хәлдә күп гыйбадәтле, тәкъва вә диндар, // [123] бидгатьләрдән сакланучан, әүвәлге һәм хәзерге буыннарга тугрылыклы бәндәләрдән иде».

Ихласлы дусларының бәяләмәләре

Ногман бине Әмир әс-Сәмәни: «Гыйлем әһелләреннән күп затлар Әбеннасыйрны Мөхәммәд галәйһиссәлам тарафыннан шатлыклы хәбәр бирелгән мөҗәддидләрдән [яңалык кертүчеләрдән] дип ышаналар иде. Әбеннасыйрның зиһене төгәл, Коръән һәм сөннәт гыйлемнәренә оста, тырышлыгы зур иде», – дигән.

Әхмәдҗан бине Әмирхан әл-Ушмавый, аның вафат хәбәрен ишеткәч, чиктән тыш кайгырган.

Габдеррәшид әфәнде бине Гомәр әс-Себери сөйләвенчә, Тобол вилайәтендә Хуҗамвирде исемле галим кыска төннәрдә ястү намазы фарыз түгел дип ышанып, бу хакта никадәр нәсыйхәт кылсалар да, никадәр китап һәм язмалар китерсәләр дә, һич тә канәгать булмаган. (Бәлки, «Фәтхел-кадыйр» китабы күрсәтелмәгән яки нөсхәсе булмагандыр.) Бервакыт Әбеннасыйр хезмәтен (фикеремчә,

«Әл-иршад...»тыр) китергәч, озак һәм дикъкать белән укып, «инде әүвәлге карашыма тәүбә иттем, калган намазларымны үтәячәкмен, бу китап мине канәгатьләндерде» дигән һәм һәрвакытта Әбеннасыйрны олылаган, мактаган.

Габделхәбир бине Габделваһаб әл-Мөслими: «Әбеннасыйрда булган гыйлем, сәләт чиксез булганга, илаһи бәрәкәт булганлыктан, остазларын уздырган», – дип сөйләгән.

Низамеддин бине Сираҗеддин әс-Сәлими Әбеннасыйрны мактап һәм дәгъвасының да фәкать савап икәнлеген бәйан иткән.

Шәех Нигъмәтулла бине Биктимер әл-Эстәрли (Аллаһның рәхмәтләре булсын!), аны бик хөрмәтләп, шәкертләренә Курсавыйның «Гакаиде Нәсәфийә» китабына язган шәрехен укыткан.

Чалпы авылында булган олуг мөдәррис Галибай бине Ярмөхәммәд Әбеннасыйрның гыйлемен зурлаган вә шәкертләренә «Мәнар шәрхен» зур ләззәт белән укыткан. // [124]

Күчерелгән бер нөсхәсендә күргәнемчә, шәехе булган Мөхәммәд Ниязкол әт-Төрекмәни, Курсавыйга фарсы телендә язган хосусый хатында беркадәр вәгазь вә нәсыйхәтләр биргәч, бик хөрмәтләп үзе һәм нәселе өчен хәер-дога сораган.

Бохарадан чыгып асыл ватанына кайтканда, Хива аша үткәндә, андагы галимгоәма яхшылап каршылаганнар. Хива казые тарафыннан гыйлем вә диянәте, мәгърифәт вә камиллеге сыйфатлы бирелгәнгә күрә, хаким тарафыннан аерып хөрмәт күрсәтелгән. Затлы бүләк киеме кидерү белән бергә ике йөз алтын бүләк итеп бирелгән. Хивада мөдәррис буларак калуын сорасалар да, авыр тормышта булган анасын күрергә теләвен белдереп гафу үтенгән.

Без дә үз гомеребездә Курсавыйны гыйлем вә мәгърифәт, хөрмәт һәм һидайәт (тугры юл) иясе булганлыгын танып, күркәм иманын олуглаган күп намуслы затларны күрдек. Болар: шәйхе Зәйнулла бине Хәбибулла әл-Халиди, мөхтәрәм Галимҗан бине Мөхәммәдҗан әл-Баруди, ахун Хәйрулла бине Госман әл-Уфавый, казый Борһанеддин бине Насреддин, Хәбибулла бине Харис әл-Эстәрли, Хуҗаҗан бине Җарулла әс-Сатышый һ.б.

Аның хакында булган хатлардан кайберләре

1. Әбеннасыйр әл-Курсавый гыйлеме зур, хөрмәте бөек, фикере үткен, фәһеме ачык, сүзе үткен кылыч кебек, дәлиле исбатлы, җавабы сүздән туктатырлык, катгый карашлы бер зат булган. Аны исә лаек дәрәҗәсендә мактау һәм олуглаудан вә аның хакындагы хисләремне бәйан итүдән каләмем һәм телем гаҗиз.

Ниязмөхәммәд бине Сөләйман бине Габделбакый бине Сөләйман. Петропавел шәһәре.

2. Әбеннасыйрның «Гакаиде Нәсәфийә»гә булган шәрехен укыдык. Озын сөйләү вә кимчелекләрдән саф булып, тугры гына борынгылар карашына муафыйк язылган. Тәфтазани кебек, гакыйдә-ининуны какшатырлык // [125] сурәттә фәлсәфә катыштырмаган һәм Мәрҗани кебек авыр сөйләмәгән. Сөйләгән сүзләре бөекләргә лаек. Тәкъва бер зат булса кирәк. Ләкин җентекләп тикшерү һәм төгәллектә Мәрҗани дәрәҗәсендә күренми. Ихтимал, инсаф һәм суфыйлыгы моннан беркадәр тыйгандыр.

Мөхәммәдсабир бине Мөхәммәдҗан әл-Хәсәни.

Тройски шәһәре. // [128]

Мөляхәзә

Моңарчы сөйләгәннәребездән Әбеннасыйрның кем икәнлеген без һаман белә алмадык. Чөнки барлык сөйләгәнебез дуст яисә дошманнарының фикерләрен күчерүдән гыйбарәт. Әгәр дә кайберәүләрнең сүзләренә һәм мактауларына таянып, ихласлылык зарур булса, икенчеләренең сүгүләренә күрә нәфрәтләнергә тиешбез. Шуңа күрә без Әбеннасыйрның үзен турыдан-туры тану теләгендәбез. Фәкать мондый бер максатка ирешү насыйп булырмы?

Кешенең уку һәм кәсеп, омтылыш һәм тырышлык белән теләгәненә // [129] ирешү – Алла мәрхәмәте. Ходай кайбер бәндәләренә рәхимлек күрсәтер, ә кайберәүләр кайчак мондый мәрхәмәттән мәхрүм калыр һәм моның өчен гаепле булмыйча, үзенә йөкләнгән вазыйфасын үтәү белән генә макталыр. Бу сәбәп өчен без дә Әбеннасыйрны тану һәвәсенә төштек. Ләкин аны белүдән әүвәл, аның карашларын вә сөйләгән фикерләрен аңлау зарур. Боларны белгәннән соң, Әбеннасыйр үзеннән-үзе беленер, танылыр.

Курсавыйның карашлары белән танышу нияте белән ике-өч әсәрен газета вә журналлар, яраткан әдәби китаплар кеби түгел, бәлки тагын да күбрәк дикъкать белән укыдык. Моның өчен вакытларның иң тынычларын сайлаган кебек, һәрникадәр даими кайгыру һәм эч пошу белән шомлансак та, күңелләребезнең беркадәр хуш вә шатлыклы чакларын да ихтыяр иттек.

Хасыйл булган нәтиҗәләребезгә күрә бу әсәрләр җитди, куәтле буларак, «ни Зәет сүзенә муафыйк булсын һәм ни Гомәр сүзенә каршы булсын»[41] өчен язылмыйча, ачык вә тугры хаклык өчен язылганнар. Укыган кешеләрнең күңелләрендә Аллаһны олуглау, Мөхәммәд рәсүлуллага мәхәббәт хисе уяныр, дәрәҗәярату, тәкәбберлек, ызгыш кебек нәрсәләргә нәфрәт хасил булыр. Шуңа күрә Курсавый үзе дә өммәт өчен хәер хаһ (изге теләктә) булган һәм, халыкны тугры юлга күндерүдә тырышлык күрсәткән бер зат булып, борынгылар мәзһәбенә хезмәт иткән һәм аны яклаган.

Әгәр дә берәр кеше минем фикеремә каршы сөйләсә һәм дәлил белән исбатласа, минем, әлбәттә, һич дошманлыгым булмас. Бу дөньяда кешеләрнең фикере хөр вә һәркемнең вөҗдан вә инсафы зур булганга, һичкем беркемнең фикеренә буйсынырга бурычлы түгел. Ислам хөкеменә күрә иярү фарыз һәм барлык фәрманнарына карышмыйча буйсыну зарур булган нәрсәләр фәкать хак юлны күрсәтүче Коръәни Шәриф вә юлбашчыбыз булган хәзрәти Мөхәммәт саллал-лаһу галәйһи вәссәллам җәнаплары.

Вә тулаем Әбеннасыйр мәмләкәтебезнең сирәк вә бәһале галимнәреннән булып, тарих китапларында «гомерләре кыска булганнарның гамәлләре озын» дип искә алынган, илләр яулау остасы Искәндәр Руми, ислам хәкиме Ибне Баҗҗәһ, фарсы һәм гарәп философы Ибнел-Мокаффәгъ, шәех Сәйбәвийә, шагыйрьләр падишаһы Әбү Тәммам, баһадир вә сәясәтче Әбү Мөслим әл-Хөрасани, әһле кәлям остазы Ибраһим ән-Низам кебек мәшһүр затларга беркадәр охшаган. Болгар дәүләте ислам динен кабул иткәннән соң әсәрләре зур игътибарда булган зат Курсавый булган кебек, Казан мөселманнарының (әгәр тиешенчә тырышлык булса) гыйлемдә камиллеккә ирешерлек хәлдә булуларын исбат иткән мисал да шушы зат. Барлык хезмәтләрен бастырып чыгару милләтебез өчен бер горурлык булса да, мондый эшләр зур байлык белән саф гыйлемгә ихтыяҗ бар чакта гына мөмкин булганга, вакыты һаман да җитмәгән әле. Күп галимнәребезнең кыйммәтле булган гомерләре дошманлык вә мәгънәсез низаглар белән үткән кебек,

RUHIAT

[41] Гарәп әйтеме.

никадәр байларыбызның мөлкәтләре дә хатыннарга ука-чук асудан артмый. Юкбарга акчалар исәпсез-сансыз бирелгән хәлдә, яхшы бер әсәрне нәшер итү яки гыйлем вә мәдрәсә юлына сарыф итәр өчен акча табу – иң авыр бер эш.

Кайбер мөхтәрәм затларга сукырларча ияреп, шәкертлек вакытында Әбеннасыйрга карата яман фикердә идем. Соңрак, Аллаһының тәүфыйгы аркасында, бөек затларның вә исламны яклаучыларның әсәрләрен уку насыйп булды. Шул вакытта, Курсавыйның бөек шанын аңлап, әүвәлге фикеремнән аерылдым. Яман фикерем сукырларча иярү нәтиҗәсе буларак, яхшы фикерләрем тырышлык вә төпченеп тикшеренүләрем нәтиҗәсе булды. // [131]

99. Рамазан бине...[42] әл-Болгарый

Фәезхан бине Хозырхан әл-Кабулиның эшен дәвам иттерүче. Асылы Болгардан булып, Бохарада яшәгән. 1228/1813 елда вафат булган. Суфый, тәкъва бер зат булып, үзен Бохара халкы ихластан хөрмәт иткәнлеге вә ышанулары мәгълүм.

100. Әхмәдҗан бине Әмирхан бине Кучкар бине Ягъкуб

1202/1788 елдан соң Малмыж төбәгендә Сасна авылында дөньяга килеп, гарәпләрнең «изге затлар кыска гомерле» дигән мәкальләрендәгечә, 28 нче яшендә, 1229/1814 елда Ушма авылында вафат булган. Гыйлемне атасы Әмирхан бине Кучкардан алган.

Шәкертләре: Габделмөэмин бине Фәез әл-Мишәви, Габделҗәлил бине Үтәкол әл-Үтәки, Ибраһим бине Ярмөхәммәд әл-Чалпыуый, Мөхәммәдвафа бине Габид әл-Мактамауый һ.б.

Хезмәтләре: «Сәнийәтүл-бәшарә фи сәнийәтил-ишарә», «Фәтхел-җәлил фи сәнийәти тәсвимел-гамаим фи җәмигыль-әхваль», «Рисаләти фил-җөлус билхилька», «Рисаләти фи сәнийәти ибтидаит-тагам бил-милк», «Рисаләти фи иннә кыйраәтил-Коръән бил-әҗрәти бидга», «Рисаләти сәнийәтил-вакъф гыйндә раәсә күлли айәт» һ.б.

Хәдис вә сөннәт гыйлеменә хезмәт итүгә сөенеп керешсә дә, кызганыч ки, гомере кыска булды. Хәлбуки азын гомер сөргән затлардан күбрәк ядкәр калдыруга һәм үзен могтәбәр авторлар янәшәсенә куюга иреште.

Хезмәтләре гарәп телендә, кимчелекләрсез язылганнар. Фәкать Гали әл-Карый әсәрләре белән бик мавыкканлыктан, аңа ияреп сәҗгы [рифмалы проза] белән артык шөгыльләнүе гаеп дип исәпләнергә лаек.

Габдеррәфигъ бине Таеш ән-Нөркәйинең Фатыйма исемле кызына никахланса да, зөфафка кадәр вафат иткән. Моның кебек заманының мөхтәрәм вә сирәк затларыннан булган угылының вафатына атасы Әмирхан хәзрәт гаять хәсрәтләнгән // [132] вә күп еллар буе кайгыдан дөнья ләззәтен күрмәгән. Чынлыкта да мондый өметле вә милләт хезмәтен күрерлек кешенең болай яшь килеш туфрак астына кереп югалуы атасы өчен генә түгел, бәлки барча гыйлем әһелләре өчен зур югалту.

Үзе риялык вә тәкәллефне белмичә, барлык эшендә тугрылык һәм хак сүзлелекне ихтыяр иткән.

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Никадәр яшь булса да, гыйлемлеге белән мәшһүр иде, хәтере куәтле иде, китаплар язды, күп нәрсәләр ятлаган иде,

[42] Төп нөсхәдә шулай. – *Төз.*

хәтта ки, дүрт мең хәдис ятлаганлыгын сөйлиләр иде; фәһеме тугры, зиһененең дөрес икәнлегенә иҗат иткән хезмәтләре шаһит. Әгәр дә гомере булса, гыйлем өлкәсендә, әлбәттә, олуг бер эше булыр иде», – дигән.

Мөхтәрәм әтиемнең ир кардәше Фәхреддин бине Сөбханкол белән дуслыклары булган кебек, яшь вә гыйлем җәһәтеннән дә кордашлар иде. Әмирхан бине Кучкар илә Сәйфеддин бине Әбүбәкер әс-Сабавый боларның гыйлемнәрен чагыштырганда, Әхмәдҗан хәзрәтне өстен куйган хәлдә, Әмирхан Фәхреддин бине Сөбханколны өстен куюы мәгълүм.

Ул никахланган Фатыйма Габдеррәфигъ кызы, Әмирхан хәзрәт ишарәсе буенча, шәкерте булган Хәбибулла бине Гобәйдулла әл-Бәйрәкәвигә кияүгә чыккан. Хәзер исәндерме-юктырмы, белмим. Хәбибрахман исемле бер угылы Минзәлә төбәгендә, Зәй елгасында Кызыл Чапчак авылында имам, Мәхбүбрахман исемле икенче угылы шул авылда мөәззин булган. Болар күптән вафат иткәннәр. Габдеррәфигъ бине Таеш Вәлид бине Сәгыйдь (кара: 85) тәрҗемәи хәлендә телгә алынган зат.

Әхмәдҗан хәзрәтнең нәсел шәҗәрәсендә кайбер затлар, Ягъкуб урынына Нәриман дип язылса да, Үтәк авылында имам Хәбибеннәҗар әфәнде ачыклавына нигезләнеп, Ягъкуб дип язылды.

101. Сәгыйдь бине Ибраһим бине Габдулла бине Габделгафур әл-Барышый

Казан төбәгендә Кышкар авылында имамлык һәм дәрес әйтү белән мәшгуль булып, 1229/1814 елда вафат.

Остазлары: атасы Ибраһим (кара: 52) бине Гобәйдулла, Ишнияз ахун (кара: 60) бине Ширнияз һ.б. Җирнең түгәрәк икәнлеге хакында бер китапчык язып, // [134] балык, үгез өстендә торуы хакындагы кыйссаларны ялган-уйдырмалардан санаган.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Олуг вә галим, изге булып, заманасының сирәк адәмнәреннән иде», – дип язган. Шәмседдин исемле угылы Иске Кишет авылында имам булып вафат итте, кабере шунда.

102. Габделвәли бине Сәгыйдь бине Әхмәд бине Мөхәммәд әл-Казаный

1230/1815 елда Бохара шәһәрендә вафат. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Үткен зиһенле, олуг зат иде. Камил шәхесләр һәм туганнары арасында иң абруйлысы иде; Әбеннасыйр Курсавыйны ихластан олуглаучы вә һәрвакытта әдәп һәм хөрмәтен саклар иде; аның хезмәтләренең күбесен җыйган иде», – дигән. // [135]

103. Габделкәрим бине Габдулла бине Солтан әл-Чалпыуый

Бабалары Казан вилайәтендәге Норма авылыннан. Үзе Бөгелмә төбәгендәге Чалпы авылында имам вә мөдәррис булып, 1230/1815 елда вафат булган. Мәгърифәт һәм олуглык белән шөһрәте булып, заманының күренекле шәхесләреннән.

Остазлары: Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавый, Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле.

Шәкертләре: Тәуабил бине Сабикъ әл-Йөгәмеши, Габдессаттар бине Габдессәлам бине Хәсән һ.б.

104. Морадбакый бине Ишали бине Ишмөхәммәд бине Йосыф бине Сөләйман

Богырослан төбәгендә Гали авылында яшәп вафат булган. Тайсуган авылында Габдеррахман (кара: 43) бине Туймөхәммәд хозурында гыйлем алгач, Копал шәһәре тарафларында сәяхәт итеп, Нәҗмеддин ишан исемле берәүдән суфыйлыкка өйрәнгән. Кайбер язган хезмәтләре күренсә дә, буталчыклардан гыйбарәт.

Мөхәммәдҗан мөфти илә кайбер маҗаралары, мөфти һәм казыйлары хакында // [136] булган кайбер шигырьләрен күргәнебез булды. Аны гаять инкяр итүчеләр булган кебек, чиксез хөрмәтләүчеләре дә булган. Бар гомерләрен аның яхшылыкларын сөйләп кичергән затлар булганлыгы да мәгълүм.

Элекке заманнарның бөек вә изге галимнәре беткәннән соң язган китапларының күпчелеге изгелекләр вә гадәттән тыш хикәятләр белән тулы булганлыктан, Морад хәзрәт изгелекләрен санап гомер уздырган затларга гаҗәпләнмибез. Чөнки соңгы заман мөселманнарының гомерләре француз, инглиз, немец гомерләре кебек кыйммәтле түгел!..

Морад хәзрәт ачык гыйлемнәрдән камиллеккә ирешкәнче, суфыйлык белән шөгыльләнеп, мавыгып китеп, теленә килгәннәрнең һәммәсен тыңлаучыларга аерып-нитеп тормый сөйләгәнлеге дә билгеле.

105. Нигъмәтулла бине Рәхмәтулла бине Иманкол бине Рахманкол

Казан төбәгендә Наласа авылында имам вә мөдәррис булган. Хаҗ сәфәренә китеп, 1231/1816 елларда Искәндәриядә вафат вә имам Бусайри төрбәсе янында җирләнгән. Кабере билгеле, исеме дә язылган. Мәмләкәтебездә мәшһүр булган «Тәүзих» китабы белән күп шөгыльләнгәнгә, «әт-Тәүзихи» исеме белән танылган, имеш.

RUHIAT

Остазлары: Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстани (кара: 68), Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни һ.б.

Шәкертләре: Габделләтыйф бине Әдһәм әл-Йулыкый, Габделләтыйф бине Чураш әл-Кенәли һ.б. // [137]

106. Муса бине Габдеррәшид бине Үтәгән бине Ярмөхәммәд бине Котлыгмөхәммәд бине Мөхсин әт-Түнтәри

Асылы Түнтәр авылыннан вә шәех Гали хәзрәтләренең кардәшләреннән. Мәмсә авылында имам буларак хаҗ сәфәренә китә һәм кайтуында, 1231/1816 елда, Искәндәрия шәһәрендә вафат булган.

Остазлары: Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстани (кара: 68), Ишнияз бине Ширнияз әл-Хәрәзми (кара: 60), Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле (кара: 46) һ.б.

107. Габдеррәшид бине Габделкәрим әс-Сәгыйди

Сәгыйдь бистәсендә (Оренбург Каргалысында) имам вә мөдәррис булып, 88 нче яшендә, 1231/1816 елда вафат булган. Көлке сүзле һәм мәзәкле бер кеше булган, диләр. Димәшкътә гыйлем эстәп, ике хәдис китабының берсен ятлаган, дип сөйлиләр. Әгәр дә бу сүз дөрес булса, әлеге затның гаять тырыш вә гыйлемгә ихласлы булганлыгы күренә. Ләкин мондый күп хәдис белгән бер затның хәдис гыйлеменә булган мәхәббәтеннән үзеннән соңгы буыннарга бер истәлеге-әсәре дә калмаган. Нәселе Сәгыйдь бистәсендә калган булса кирәк.

Шәкертләре: Сәйфулла бине Үтәгән, Ибраһим бине Габдеррәшид[43] һ.б.

108. Әхтәм бине Әхмәр

Бөгелмә төбәгендә Тимеркә исемле авылда дөньяга килеп, Сарлы авылында имам булып, мәдрәсәләр нигезләп, күп шәкерт туплады. 1231/1816 елларда исән-сау булган.

Шәкертләре: Хәбибрахман // [138] бине Мәхмүд әл-Әлмәти, Мөхәммәдкәрим бине Исхак әл-Мәчтәйи һ.б.

Оста әдип, мәзәкчән бер зат булган, диләр. Кайбер көлкеләре бүгенгә кадәр халык арасында мәгълүм.

109. Байым бине Динпакь әл-Бөрҗани

Ур (Орск) төбәгендә Байым авылында имам вә мөдәррис булып, 77 яшендә, 1231/1816 елларда вафат булган. Вәлид бине Әмин әс-Сәгыйди дусларыннан. Мөхәммәдгали исемле угылы 1274 ел ахырында/1858 ел урталарында вафат. Хаҗиәхмәд атлы угылы да голәмадан санала иде.

110. Габдүш бине Габдессәлам бине Исмәгыйль бине Нурмөхәммәд бине Ишмөхәммәд бине Рысмөхәммәд баба

Ерак бабалары Сембер төбәгендәге Кырык Садак авылыннан мишәр таифәсеннән. Нурмөхәммәд, Исмәгыйль, Габдессәлам – Казан төбәгендәге Мәмдәл авылында яшәп вафат булганнар. Туганнарыннан Ихсан бине Габдессәлам Мәмдәлдә мөәззин, Әхмәр бине Габдессәлам Дөбъяз авылында имам булганнар. Зөбәйдә Габдессәлам кызы Мәңгәр авылында имам вә Диния Нәзарәтендә әгъза Сафкол бине Котый никахында булган.

Габдүш хәзрәт Кавал авылында имам булып, икенче мәртәбә хаҗ сәфәреннән кайтуында, 1232/1817 елда, Идел өстендәге көймәдә вафат булган. Саратов шәһәреннән 9 фәрсәх[44] түбәндә бер тарафка чыгарылып җирләнгән. Кабере «Золотой» исемле пристань янында билгеле булып, пароход өстеннән күренә, имеш.

Балалары: Галиеләкбәр, Гобәйдулла, Ганбәр, Сәгыйдә, Хәдичә, Шәрифә. Ганбәр Мостафа бине Мортаза әл-Мөндеши никахында, Сәгыйдә Ямаширмә имамы Сәйфеддин бине Хәлил никахында, Хәдичә Сәрдә имамы хаҗи Госман никахында, Шәрифә Көек авылында Фәхреддин // [139] атлы имам никахында булганнар. Галиеләкбәр Олы Кавалда имам булып, угылы Хөснеддин мөәззин вә аның угылы Җәлаледдин дә имам булды. Гобәйдулла хаҗи Сәрде авылында имам булган, угылы Исмәгыйль хаҗи бу көндә Истанбулда.

Шәкертләре: Газиз бине Госман бине Габдеррахман әл-Күлбаши, Мөхәммәделәмин бине Нәүрузгали, Максуд бине Корбангали әл-Күлбаши, Гобәйдулла бине Кәлим әс-Солабашый һ.б.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Галим, олуг, тәкъва, суфый иде. Аннан күпләр гыйлем эстәделәр», – дигән.

---

[43] Барон Виктор Розен исемле затның Петербургта булган Азия музейханәсендә саклана торган кулъязма китаплар каталогында (1881 елда төзелгән) 121 нче номер астындагы «Һәдиятес-сагълүке» китабының ахырыннан мондый юллар күчерелән. Бу нөсхә Болгар вилайәте Каргалы авылында мулла Габдеррәшид бине Габделкәрим мәдрәсәсендә Ибраһим бине мелла Габдеррәшид кулы белән 1202 елда күчерелде. Сибириядә Тара шәһәрендә имам булган кеше түгелме?

[44] Ф ә р с ә х – ераклык үлчәве. 1 фәрсәх 6–7 чакрымга тиң.

Үз кулы белән күчерелгән бер «Касыйдә» китабының ахырында болай дигән: «Бу касыйдәне Алла колы зәгыйфь Габдүш бине Габдессәлам әл-Болгарый (Мәмдәлдә туган һәм Кавалда яшәүче) Мәккәи мөкәррәмәдә 1232/1817 елның 1 шәгъбанында/16 июнендә күчереп тәмам иттем». Язуы бик матур һәм дөрес.

111. Мөхәммәдъяр бине Габдулла (кара: 67) **бине Мөслим**

Габдеррәхим бине Госман әл-Утыз Имәни шәкертләреннән булып, Бохарага барып укыган. Кабулга сәфәр итеп, шәех Фәезхан бине Хозырханнан ишанлык рөхсәте алган. Шул ук сәфәрендә хаҗда да була. Ватанына кайткач, янәдән хаҗ сәфәренә китеп, 1232/1817 елда чума авыруы илә вафат булган. Кабере Кара диңгез янындагы Анафа шәһәрендә, вә бер риваятькә караганда, Истанбулда. Ялгыз бер кыз баласы калып, Таиб бине Зәед бине Колмөхәммәд әт-Табыный никахында азмы-күпме торып, Мәдинәи мөнәүвәрәдә вафат булган.

Мөхәммәдъяр әфәнде гаҗәеп зиһенле галимнәрнең берсе булып, кыска төннәрдә ястү намазының фарызлыгы хакында гарәп телендә бер хезмәте бар. // [140] Аны остазы Габдеррәхим Утыз Имәнигә каршы язган, диләр. Мәкәрҗә базарына килгәч, махсус Оры карьясенә барып, Әбеннасыйр әл-Курсавыйдан өстен чыгу өчен Фәтхулла ахун илә дини бәхәскә кергән һәм җиңгәнлеге мәгълүм.

112. Габделмөҗиб бине Габдулла (кара: 67) **бине Мөслим**

Туганы Мөхәммәдъяр (кара: 111) әфәнде илә берлектә сәфәр итеп, 1232/1817 ел чума эпидемиясендә Анафа шәһәрендә вафат булган. Бер риваятьтә исә, хаҗдан кайтып, озын гомер сөреп, төп ватаны булган Ахун авылында дөнья куйган. Дөреслекне ачык белүче тарафыннан хәбәр алуга ирешә алмаганга күрә, бу ике риваятьне дә яздым. Юкса үз туган төбәгендә моның хакында дөресен белүчеләр күп булса кирәк.

Остазлары: Орыда Хәбибулла бине әл-Хөсәен һ.б.

Туганы Мөхәммәдъяр кебек галим вә мөхтәрәм булып, Мөхәммәдмәгъфур исемендә бер угылы булган. Бу зат та Ачулы авылында Габдеррәшидтән, Йулык авылында Габделләтыйф бине Әдһәмнән гыйлем алып, Габделхәким бине Корбангали әл-Чардаклыйдан ишанлыкка рөхсәт алган. Ләкин мөридләр җыю белән мәшгуль булмаган, диләр. 88 яшенә ирешеп, 1289/1872 елда вафат булган.

113. Нигъмәтулла бине Гомәр әл-Утарый

Казан төбәгендә Утар авылыннан Ибраһим әфәнде бине Хуҗаш әш-Шәрләмәвидән гыйлем өйрәнеп, Кабулга сәфәр иткән вә анда шәех Фәезханга мөрид булып, ишанлыкка рөхсәт алган. Аннан соң хаҗга сәфәр итеп, Истанбулга килгән вә, хуш кабул кылынып, Истанбулда шәехлек белән шөгыльләнгән. Истанбулда шәехләр башлыгы Сәед Исмәгыйль бине Ибраһим әл-Бәгъдадый // [141] (Гыйсмәт бәк) хәзрәтләре аңа мөрид булган. 1232/1817 елда Истанбулда вафат. Безнең мәмләкәттә Фәхреддин исемле бер угылы калып, Нигъмәтулла бине Рәхмәтулла әт-Тәүзихый кызына никахланган. Солтан Сәлим бине Мостафа исеменә атап язган гарәп телендәге «Рисаләи мәдәнийә» әсәре билгеле. Дәвәни вә башкалардан күчергән урыннары матур булса да, үзеннән сөйләгән җирләре алай ук түгеллеге укыганнарга мәгълүм булса кирәк. Замандашларыбыздан Мөхәммәд Әсгадь бине Мәхмүд бине Әхмәд бине әл-Хөсәен әл-Гыйракый әш-Шәһрәзвәри «Нурел-һидаййә вәл-гыйрфан» исемле китабында «Рисаләи мәдәнийә»дән кайбер сүзләрен күчергән.

RUHIAT

Казаннан Ибраһим әфәнде бине Хуҗашның фәтва сорап язуына җавап булырак, Кабул яки Истанбулдан язган бер хаты Ш.Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар...» китабында (2 том, 322 б.) әйтелгән.

114. Мөхәммәдрәхим бине Йосыф бине Габделкәрим бине Арыслан бине Әбкә әл-Ашытый

Атасы Йосыф бине Габделкәрим Ашыт авылында имам булган. Ир туганнарыннан Габдеррәшид бине Йосыф хаҗга баргач, Каһирәдә Габдеррәфыйгъ бине Йосыф 1212 ел ахырында /1798 ел урталарында Семипалат шәһәрендә вафат булганнар. Кыз карендәшләреннән Йосыф кызы Мөнәүвәрә Ибраһим әфәнде бине Хуҗаш никахында вә Миһербан Йосыф кызы Госман бине Габдулла бине Иманкол бине Рахманкол әл-Ябанчыуый никахында булганнар.

Мөхәммәдрәхим хәзрәт Ашыт авылында имам булып, өч елдан соң Ибраһим бине Хуҗаш илә // [142] гыйлем эстәү өчен Дагыстан тарафына сәфәр иткәннәр. Ул якларда бөек гыйлем ияләреннән ун ел гыйлем өйрәнеп, күп мәгълүмат туплаганнар. Туган якларына кайткач, Мөхәммәдрәхим әфәндене Мәчкәрә байлары, үз мәчетләренә имамлыкка чакырып, имам вә мөдәррис итеп куйганнар. Имам вә мөдәррис вазыйфасыннан өстен ахунлык дәрәҗәсе дә өстәлеп, 1232/1818 елда[45] Мәчкәрә авылында вафат булган. Габдессәлам бине Үтәмеш исемле сәүдәгәрнең берсе артыннан икенчесен Мәхбүбә һәм Хәбибә исемле кызларына никахланган.

Балалары: Мозаффар, Габдулла, Гобәйдулла, Мөхәммәдшәриф, Мәүһүбә, Рәбига, Газизә, Шәрифә, Фаизә, Фатиха.

Шәкертләре: Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавый, Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши, Фәхреддин бине Габдеррахман әл-Бәхтияри, Сөбхан бине Габделкәрим әл-Мәрҗани, Мөхәммәделәмин бине Дәмин әл-Казый, Шәрәфеддин бине Зәйнеддин әл-Эстәрли, Нигъмәтулла бине Биктимер әл-Эстәрли, Таһир бине Сөбхан әл-Мокраи, Ихсан бине Гомәр әл-Мәмсәви, Гаделшаһ бине Гомәр әт-Теләкәйи, Хәсән бине Мансур әс-Сәрдеки, Әмирхан бине Габделмәннан әт-Талкышый, Нигъмәтулла бине Гобәйдулла әл-Әлмәти, Рәхмәтулла бине Гобәйдулла әл-Кизләви, Фазыл бине Сәйфулла әл-Кизләви, Гали бине Сәйфулла әт-Түнтәри, Габделхәким бине Зәйнелгабидин әл-Мортыши, Шаһиәхмәд бине Рәфыйк әл-Курсавый һ.б.

Бу зат фикъһ, ысуле фикъһ, мантыйк, кәлям, гыйльмет-тәүхид вәс-сыйфат фәннәреннән дәрес әйткән, мәмләкәтебезнең мәшһүр галимнәренә остаз булган бер бөек камил шәхес.

Моның хакында фазыйль Мәрҗани: «Мөхәммәдрәхим хәзрәт тәкәллефсез бер зат булып, дәресләре үрнәк дәрәҗәдә булган, // [143] гыйлемдә өстенлекле һәм хәтерен игътибарга алмаганлыклары өчен булса кирәк, Әбеннасыйр әл-Курсавый илә Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүшидән – һәр икесеннән риза булмаган хәлдә вафат булган», – дигән.

1816 елның 4 ноябрендә язылган бер хаты «Мөстәфадел-әхбар...»да (2 том, 36–37 б.) бирелгән. Үз кулы белән язылган икенче бер хаты[46] монда күчерелә.

«Изге һәм тугры булган Мәскәү мулла хәзрәтләренә... Угланчыкларыгыз Габделләтыйф вә Габденнасыйрның, инша Аллаһы Тәгалә, сәләт вә тырышлыклары бар. Сезләрдән һәм безләрдән хәер-дога булса, үзләренең дә теләк-омтылышла-

[45] Ахун хәзрәтләре милади илә 1817 елда вафат булган хәлдә, кайсы айда икәнлеге хакында мәгълүмат табылмады. Ул ел һиҗри илә 1232 вә 1233 елларга туры килгәнгә, бу рәвештә язылды.

[46] Бу хатны егерме елдан артык саклагач, юкка чыкмасын дип, монда яздым. Мөхтәрәм әтием, озак вакытлар саклап, миңа биргән иде.

ры зур булса, Аллаһы Тәгалә үзе бирүчедер. Киләчәктә хаҗәт китаплар табылса, алыр идек, дип, киңәшкән вакытларында әйткән идек: «Бохарадан алдыру яхшы, мондагының мәшәкате күп», – дип. Бу сүзне хуп күреп, сезләргә кәгазь (хат) күндерделәр дип беләбез. Оренбургта Казанлы сәүдәгәр Гомәр Мостай угылы бар, мәгъкуль күрсәгез, аңа мөрәҗәгать итегез, аннан кулай кеше юк. Чөнки китапны белеп алырга Бохарада аның кешесе бар. Вәссәлам (елы кәгазьдән өзелеп төшкән). Мөхәммәдрәхим».

Ошбу хат язылган зат Бөгелмә төбәгендә Чалпы авылында имам булып вафат итте. Фатыйма исемле бер кызы Ташлыяр авылында Әбүбәкер // [144] бине Шәмгун угылы – Мирзахан исемле затка 1253/1837 елда никахланган. Габденнасыйр атлы угылы хакында һичбер хәбәр беленмәде. Габделләтыйф исемле угылы да Чалпы авылында имам булган. Ахун хәзрәтнең мондый дуслыгына лаек булган затның тәфсыйльле әхвален белү өчен сорап язган хатыма Чакмак авылының Габдулла бине әл-Гафур хәзрәтләре «Мәскәү мулла безләргә мәгълүм бер зат булып, «Мәскәү мулла» диюдә артык камиллеге юк, гыйлемнән мәхрүм бер кеше иде» дип җавап язган иде. Мондый тәкъдирдә ахун хәзрәтләре югарыда бәйан ителгән хатын фәкать тәкәллефсезлектән вә шәкертләре өчен хәер хаһ булганлыктан язгандыр. 1215/1800 елда Бәрәскә авылында Гомәр бине Мостай бине Борнай исемле зат булган. Ошбу хатта телгә алынган зат, бәлки, шул кешедер.

Мөхәммәдрәхим хәзрәт угылы Мөхәммәдшәрифнең 1831 елда Эстәрлебаш авылында шәех Нигъмәтулла бине Биктимер хәзрәтләренә яртылаш гарәп, яртылаш төрки-татар телендә язылган бер хатын күргәнебез булды. Хаталы булганлыктан, бу урында бирелмәде.

RUHIAT

115. Таиб бине Уразай бине Имәкәй бине Бимкәй

Минзәлә төбәгендә Усы авылында имам вә мөдәррис булып, 1232/1817 елда вафат.

Остазлары: Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавый, Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле һ.б.

Оста сүзле, зирәк бер зат иде, диләр.

116. Хәбибулла бине Әлхөсәен (кара: 58) бине Габделкәрим

1176/1762 елда җөмадиел-әүвәл 5 нче көн/22 ноябрь (дүшәмбе көн) дөньяга килеп, 1233/1818 елда 1 рамазанда/5 июльдә Оры авылында вафат булган.

Бохара шәһәренә барып, Гатаулла бине // [145] Габделһади (1210/1796 елда вафат) вә башка галим-голәмадан гыйлем алган. Аннан соң Кабулга сәфәр итеп, шәех Фәезханга мөрид булып, аннан ишанлыкка рөхсәт алган. Ватанына кайткач, күп шәкертләр җыеп, гыйлем өйрәткән. Тарафдарлары да хисапсыз күп булган. Хатыны Орыда мәшһүр байлардан Рәхмәтулла бине Туктамыш бине Мөслим бине Котлыг бине Җанмирза бине Хуҗасәед кызы Зөбәйдә.

Шәкертләре: Юныс бине Ибраһим әл-Какчырлый, Динмөхәммәд әл-Манчашый, Габденнасыйр бине Сәйфелмөлек әл-Ашытый, Искәндәр бине Ишкәми, Габденнасыйр бине Габид бине Рахманколый, Мөхсин бине Биккол әш-Шашый, Фазыл бине Нигъмәтулла бине Бәшир әл-Әҗеми һ.б.

Эшен дәвам итүчеләр: угылы Габделгалим, Габделҗәмил бине Бикмөхәммәд әл-Куйсуый һәм угылы Мөхәммәдюныс әл-Куйсуый һ.б.

Фикердәш һәм тарафдарлары, хосусан мишәр таифәсе, аңа бик ихласлы булып, хәтта ки сәфәр вакытларында чана вә тәгәрмәч (көпчәк) эзләрен ятып үп-

кәннәр һәм елаганнар, нәзер вә садакаларын җыеп изге санаганнар, имеш. Мишәрләр, әгәр дә имам сайласалар, имам булачак заттан: «Изге Орыга бардыңмы? Изге суфый янына кердеңме?..» – дип сораганнар. Әгәр дә барган һәм кергән булса, имамлыкка уздырганнар, югыйсә, олуг бер галим булса да, кире какканнар. Орыда булган туфан (су басу) вакыйгасы моның вафатыннан аз көннәр элегрәк булган.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Орыда таш мәчеттә имам булгач, байлар илә арасына дошманлык вә нәфрәт төште, байлар тырышлыгы белән ахырында мәчеттән читләштерелде. Бервакыт мөфти булырга[47] омтылган һәм тырышты. Моны белгәч, мөфти Мөхәммәдҗан, үзенә дошман булып, үч алу өчен форсат эзләде. Мәчеткә зарар дип, мәчетне яндырырга фәрман бирде. Ләкин мөфтинең бу әмере ни сәбәптәндер җиренә җиткерелмәде. Үзенең ир туганы Фәтхулла ахун да, зур дошманы булып, һәр зур вә кечкенә эшләрдә араларында // [146] каршылык булыр иде. Бу ике мөбарәк хәзрәтне шәйтан бер фикергә туплаган иде. Кием-салым, тормыш-йөрмеш әсбаплары бик тәкәллефле булыр, ат-арбалары бик гүзәл вә яхшы булыр иде, кыйраәте хуш, фикъһ, ысуле фикъһ, нәхү фәннәреннән дәресләре булса да, күп дәгъва вә низаг илә мәшгуль булу сәбәпле, ахыр гомерендә әүвәлге дәрәҗәсе бераз төшкән иде», – дигән.

Аңа Фәезхан әл-Кабули тарафыннан фарсыча язылган хат түбәндәгечә.

Хатта иман һәм гыйлемнең сафлыгы, хөрлек турында язылган һәм «шәехләрегездән алданудан сакланыгыз» дип киңәш ителгән. Тоткан юлыгыз тугры, дип, ихлас теләктәшлек белдерелгән. Хат: «Ел саен Сезгә һәм башка Болгар галимнәренә хатлар күндерәбез. Ни сәбәпле барып ирешмиләрдер? Быел Баязид бай[48] һәм Габделкәрим мулла, Муса бине Нәзир[49] җибәргән Европа күлмәкләре, Вәли мулла җибәргән акчалар килеп иреште. Аларга Ходайның рәхмәтләре яусын! Дусларыгыз да хат язсыннар?! Ходай бу хатны мулла Хәбибулла әл-Болгарыйга ирештерсен иде», – дип тәмамланган.

RUHIAT

117. Сәлим бине Рәхимкол бине Урман бине Капкай бине Юлай бине Колай бине Сөләйман бине Тимери бине Рәми бине Ихсан

Бу нәсел шәҗәрәсе Оренбург төбәгендәге Мостафа авылында имам Гыймран бине Әхмәдҗан бине Сәлим һәм Эстәрлетамак шәһәрендә имам Мөхәммәдгариф бине Бәхтегәрәй бине Исмәгыйль әр-Рәмеви иске китаплар һәм кульязма җыентыклардан җыйнап җибәргән иделәр.

Риваятьләргә караганда, Тимери бине Рәми Мәскәү шәһәрендә дәүләт хезмәтендә булган һәм күп еллар, тәрҗемәче буларак, руслар арасында Митрий Рамеев исеме белән шөһрәт казанган. Рәмиев атамасы шуннан калган.

Рәхимкол бине Урманның Сәлим ахуннан башка Исмәгыйль исемле угылы булган, Исмәгыйльнең Габделкәрим атлы угылы булып, Эстәрле тирәсендәге Йөргән авылында 1268/1852 ел ахырында вафат булган.

Габделкәрим бине Исмәгыйльнең Бәхтияр, Бәхтегани, Бәхтегәрәй, Мөхәммәдсадыйк исемле угыллары булган. Бәхтегәрәй Толынхуҗа әл-Йөргәни, Габдеррахман әл-Балыклый, Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши, Мөхәммәдкәрим бине Мөхәммәдрәхим әл-Казаныйлардан гыйлем алып, Эстәрлетамак авылында имам булган. Вә соңрак вазыйфасын угылы Мөхәммәдгариф әфәндегә тапшырган. 78 яшендә 1312/1894 елның мөхәррәм/июль аенда вафат булган. Тәкъва, сабыр

[47] Бу эш мөфти Мөхәммәдҗан әфәнде хөкем астында калгач булса кирәк.
[48] Кышкар авылының Баязид бай бине Госман бине Габделкадыйр булса кирәк. 1210/? елда вафат булып, Кышкар зиратында җирләнде.
[49] Оры авылында Муса бине Нәзир бине Туктамыш булса кирәк.

бер зат иде, диләр. Мөхәммәдсадыйк 1310/1893 елда Орски төбәгендә Йулык авылында вафат булган. Бу көндә Русия мөселманнарының зур сәүдәгәрләреннән саналучы Мөхәммәдшакир вә Мөхәммәдзакир Рәмиев әфәнделәр – моның угыллары.

Рәми угыллары, Зәй елгасы (Бөгелмә вә Минзәлә өязләрендәге мәшһүр бер елга) буеннан күчеп, Эстәрле төбәгенә килгәннәр // [150] вә, бер риваятькә күрә, Габделкәрим бине Исмәгыйль, Сарайлы авылыннан күчеп, Йөргәндә яшәгән.

Сәлим бине Рәхимкол, Кондыр вә Нугай исемле авылда Мөхәммәд бине Гали əд-Дагыстани хозурында гыйлем алып, укуын тәмамлагач, Уфа янында Тәтер суы буенда Арыслан авылында имам вә мөдәррис булган. Монда озак вакыт торып, Оренбург янындагы Сәгыйдь бистәсенә, Каргалы тамагы тарафына, икенче мәчеткә имамлыкка билгеләнә. (Ихтимал, мәншур-указсыз килеш бу хезмәтне үтәгәндер.) Аннан соң, Агыйдел янында Эстәрле елгасындагы Эстәрлетамак шәһәре нигезләнгәч, җамигъ мәчет төзелеп, аның беренче имамы итеп билгеләнгән. Анда гомеренең ахырына кадәр имам һәм ахун вә мөдәррис дәрәҗәсендә хезмәт итеп, 85 яшьләрендә вакытта, 1234/1819 елда дөнья куйган. Кабер ташында «әл-мәрхүм ахун Сәлим бине Рахманколый, 1234/1819» дип язылган.

Угыллары: Хәлим, Габделгалим, Мирзакай, Ибраһим, Әхмәди, Мөхәммәдҗан, Фәхреддин, Хөсәен, Фазылҗан, Әхмәдҗан. Кызлары: Мәймүнә, Сәгыйдә, Мөслимә, Шәрифә, Хамидә, Шәфига, Фатыйма. Болар арасыннан Әхмәдҗан турында язылыр.

118. Фәхреддин бине Сөбханкол (кара: 90) бине Бикмөхәммәд

Тумышы Кичүчат авылында булып, анасы Сахибә Каракай кызы. Әлкәй авылында Хисамеддин бине Мөэмин, Сабада Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңарыйлардан гыйлем өйрәнеп, 1222/1807 елда Бохара шәһәренә сәфәр иткән. Вә бу сәфәрендә өч ай микъдар гомерен Сәгыйдьтә (Каргалыда) Габдеррахман әл-Кирмәни мәдрәсәсендә уздырган. Вә шул ук елда, Бохарага барып җитеп, галим-голәмасыннан 5 ел гыйлем алган. Аннан хаҗ нияте илә Бохарадан киткән. Мәккә һәм Мәдинәгә барып, галимнәре белән әңгәмәдәш булган вә, Истанбулга килеп, солтан Мәхмүд бине Габделхәмид әл-Госманый белән күрешкән. Аның тарафыннан Кара диңгез буендагы Анафа шәһәренә казый итеп билгеләнгән. Хезмәтен намуслы башкарып, 1234/1819 елда вафат булган. // [151]

Вафат хәбәре ирешкәч, анасы вә башка туганнары чиктән тыш хәсрәтләнгәннәр. Бу хәбәр мөхтәрәм әтием хәзрәтләре туган вакытка туры килгәнлектән, ядкәр булсын дип, аңа «Фәхреддин» дип исем куйганнар. Үзеннән аз көннәр соңрак хатыны да вафат булып, Ләтыйфа исемле бер кызлары калган. Үзендә булган газиз китаплары, хатынының атасында калып, бүген кем кулларына күчкәннәрдер? Бохара һәм Анафадан җибәрелгән хатлары Бәйрәкә авылында мәшһүр Исхак бай вакыйгасыннан соң туганнары тарафыннан яндырылганнар. Зиһенле, мәгълүматы ачык әдип бер зат булып, язуы гаҗәеп матур вә дөрес. Әхмәдҗан бине Әмирхан замандашларыннан булып, яшьли вафат булган. Бохарада вакытында Габденнасыйр бине Габдеррәхим әт-Тайсуганый моннан гыйлем өйрәнеп, якын фикердәшләреннән саналган.

Анасы исеменнән үз кулы белән язган васыятьнамәсе бу урында күчерелә. «Бисмилләһи рәхмани рәхим. Әлхәмделилләһи раббилгаләмин. Вәссаләте вәссәлам галә рәсүлиһи Мөхәммәдин саллаллаһу галәйһи вәссәллам вә галә алиһи вә әсхабиһил-кирам. Шул хосуста васыять иттем, мин, зәгыйфә, Аллаһ колы Сахибә Каракай мәрхүм кызы, үз карарым дөрес заманда. Әүвәл саф иманым белән гуаһлык бирәмен, Аллаһы Тәгалә хәзрәтеннән башка һичбер илаһи зат юк, ул ялгыз, охшашы да юк. // [152] Икенчедән, васыять итәмен, мин, зәгыйфә кол Са-

хибә Каракай кызы, балаларыма, ягъни угылларыма вә кызларыма, туганнарыма һәм якыннарыма, Аллаһы Тәгаләгә тәкъвалык итегез! Минем мал-мәтрүгем булса, үз малымнан, булмаса, үз көчегез җиткәнчә кәфенләп, җиһазлап җирләгез. Вә моннан соң бирәчәк бурычларымны үтәп, алачакларымны алыгыз!.. // [153] Ошбу васыятьләремне үтәү өчен васый иттем угылларым мелла Сәйфеддин, мелла Фәсыйхеддин вә Фәхреддиннәрне, әманәтләренә, диянәтләренә, шәфкатьләренә ышанып һәм тагын җирләгәннән соң, һәркайсыгыз угылларым вә кызларым, берәр Коръән укып рухыма багышлагыз!

Вә без – зәгыйфь коллар Сәйфеддин, Фәсыйхеддин, Фәхреддин мулла Сөбханкол угыллары – Аллаһы Тәбарәкә вә Тәгаләнең шәфкатенә ышанып, әнкәбезнең ошбу васыятен кабул иттек».

Бабабыз Сәйфеддин бине Сөбханколның кульъязма «Мөхтәсарел-Коддури» нөсхәсенең бер читенә, «1801 ел рабигыль-әүвәл 17 сендә «Холәсател-Коддури»дан дәрес башладым» дип, Фәхреддин әфәнде язып куйган.

119. Мәүлед бине Мостафа бине Юныс

Уфа шәһәреннән ике станса ераклыкта Калтай авылына нисбәтле булып, Сөләйман ахун (кара: 95) һәм мәшһүр затлардан Габделмәннан ахуннарның ир туганы. Язуы бик матур булып, дагыстанлылар язуына охшаган. Имамлыгына өстәмә буларак 1778 елда ахунлык мәншуры [указы] да алган. 1236/1821 елда вафат булып, Калтай зиратында җирләнгән. Тәкәллефсез садә бер зат, дөньясы иркен булган. Пугачев явыннан куркып бөтен авыл халкы урманга качкан вакытта, Мәүлед ахун берьялгызы авылда калган. Пугачев кешеләре, авылга килеп, ахунның күз алдында алтын вә көмеш һәм башка әйберләрен алып, йортына ут төрткәннәр. Бер сәгать эчендә // [154] бөтен авылны җир белән тигезләгәннәр.

Шәкертләре: Габделкадыйр бине Сөләйман һ.б.

Балалары: Йосыф, Мөхәммәделәмин, Әхмәд, Исмәгыйль һ.б. Йосыф исемле угылы Үршәк елгасында Аерыкул авылында имамлык иткән, яхшы гыйлемле иде, диләр. Угылы Әхмәд Калтайда ахун хәзрәт урынына имам булып, 63 яшендә 1265/1849 елда дөнья куйган. Аның Фатыйма атлы кызы Уфа шәһәрендә мөәззин Хәйреддин бине Һашим бине Рахманкол никахында иде.

Мәүлед ахунның үз кулы белән язган бер хаты бу урында күчерелә.

«Солтанай авылында булган дин карендәшләребездән Чалпы мулласы Биккенә вә башка ил җәмәгатьләре һәм тирә-як авыл әһелләре – барчалары берләшеп, әлеге авылда җомга вә гает уку хакында миңа килеп рөхсәт таләп иттеләр. Газиз ислам динебезнең көннән-көн бөек һәм куәтле булуы теләгеннән җомга вә гаетләр укуга рөхсәт бирелде... Имам Шафигый вә Мөхәммәд хәзрәтләре «имамнан башка кырык кеше булсалар, ни җирдә теләсәләр дә, җомга уку дөрес» дигән. Бу заманда моңа фәтва һәм гамәл булды. Боларны әйтте һәм язды ахун Мәүлед бине Мостафа».

Бу фәтвасының елы куелмаса да, Аллаһы әгъләм, бу Уфа шәһәрендәге Диния Нәзарәте нигезләнгәнче булган язу.

120. Габдессәлам бине Габдеррахман бине Габделгазиз бине Рәфыйк (кара: 32) әл-Курсавый

Ташкичүдә имам булып, 1236/1821 елда вафат булган. Озын гомер сөреп, хаҗга бару бәхетенә дә ирешкән.

Остазлары: Бикчәнтәй бине Ибраһим әл-Бәрәскәви, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни.

RUHIAT

Балалары: Җәмаледдин, Фәхреддин, Насреддин, Сираҗеддин. Җәмаледдин, Бохарада гыйлем эстәп кайтканнан соң, юкка мал исраф итеп, Эрбет тарафында һәлак булганлыгын сөйлиләр. // [155]

121. Сәфәр бине Исмәгыйль бине Морад бине Кадермәт (Кадермөхәммәд) бине Әхмәд бине Җәлмәт бине Гәрәй әт-Талкышый

Ерак бабасы Җәлмәт бине Гәрәй, Сембер тарафыннан күчеп килеп, Чистай төбәгендә Чирүле Шонталы исемле авылга тукталган. Морад бине Кадермәт Шонталыда җирләнеп, гади халык аның каберен зиярәт итә, имеш. Исмәгыйль бине Морад Талкыш авылында игенчелек белән шөгыльләнгән.

Сәфәр бине Исмәгыйль Малмыж өязе Сасна авылында укып, соңрак шул авылда имам вә мөдәррис булган. Таҗеддин бине Габдеррәшид әл-Иштирәкидән әүвәлрәк, Югары Саснада икенче мәчеттә, «Сәфәри мулла» дип танылган зат ошбу булса кирәк. Ун еллар торгач, Сасна байлары илә дуслыгы китеп, төп ватаны булган Талкыш авылына кайтып, имам булган. 1236/1821 елда вафат. Вафат булгач, шәехе Гобәйдулла бине Җәгъфәр әл-Кизләви махсус Талкыш авылына килеп зиярәт иткән һәм вафатына бик тә кайгырган. Аның мәдрәсәсендә күчерелгән түбәндәге кулъязма китапларны күргәнем булды. Бер «Холәсател-Коддури» китабы ахырында «Казан вилайәте Талкыш авылында Сәфәр бине Исмәгыйль мәдрәсәсендә 1202/1788 елның шәүвәл/июль аенда тәмам булды», бер «Тәфсире Сәгъләби» китабы ахырында «Казан вилайәте Талкыш авылында Сәфәр бине Исмәгыйль мәдрәсәсендә 1206/1792 елда күчереп язылды» диелгән.

Шәкертләре: Габделләтыйф бине Чураш әл-Колшәрифи һ.б.

Хәзер Талкыш авылында имам булган Шамил әфәнде бине Фәхреддин Сәфәр хәзрәт хакында мондый эчтәлектәге бер хат күндергән иде: «Хатыгызны алу белән Сәфәр хәзрәт әхвален белешә башладым. Ләкин Сез сораган нәрсәләр хакында мәгълүмат табу бик тә кыен. Аның әхваленнән беркадәр булса да Фатыйма Әбүбәкер кызы исемле бер килененнән сораштым. Ул, Сәфәр хәзрәтнең укуы Саснада икәнлеген сөйләсә дә, остазы кем булуын белми. Сәфәр хәзрәтнең китаплары күп тапкырлар булган янгыннарда юкка чыкканнар. Сәфәр хәзрәт, бик гайрәтле бер зат булып, күп гамәлләрне үтәгән, дәресе куәтле, шәкертләре күп булганлыгы билгеле булса да, мәдрәсәсендә гыйлем // [156] эстәгән затлар бу якларда ишетелми. Каберендә булган ташын карау өчен бардык. Таш мүкләнгәнлектән, язуын уку мөмкин булмады. Су илә юып чистарткач, күп тырышкач укыдым. Гәрчә укылышында кайбер шөбһәләрем булса да, төп максат мәгълүм булды. Җиде юлга язылганнардан: таш иясе Җучи нәселеннән бер хан булып, 700/1301 ел шәгъбан/апрель аенда вафат булган. Авыл халкының Сәфәр хәзрәт ташы дип белгән ташлары шулай булып чыкты. Ташны кем куйган вә бу җиргә ни мөнәсәбәт белән килгән, моннан беркемнең хәбәре юк. Сәфәр хәзрәтнең тормыш юлы бу якларда бөтенләй онытылган. Ничек булса да, исеме калган, халкыбызның хәленә күрә исеме калу да бик гаҗәп!..» // [157]

Балалары: Әхмәд, Мөхәммәд һ.б. Мөхәммәд, Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши хозурында гыйлем эстәп, атасы вафат булгач, аның урынына имам булган. Кадер-хөрмәте бар иде, диләр.

122. Үзбәк бине Сөбханкол бине Мостафа

Оренбург Каргалысында имам булып, 1236/1821 елда вафат булган. Чыгышы белән Сембер губернасы Шәйморза авылыннан. Госман, Гатаулла исемле угыл-

RUHIAT

лары Каргалыда имамлык иткәннәр. Гатаулла оста хаттат [каллиграф] булган. Оныгы Габдессәлам бине Госман яхшы карый буларак шөһрәт казанган.

Шәкертләре: Алты Ата авылының Мөхеддин бине Хәсән һ.б.

123. Фазыл бине Ибраһим бине Котлыгъәхмәд әл-Эчкени әл-Әлмәни

Төп чыгышлары Кирмәннән (Касыймнан) булып, Тенәкәч кабиләсенә нисбәтлеләр. Чиләбе төбәгендәге Әлмән авылында имам вә мөдәррис булып, 1237/1822 елда вафат. Бәләбәй төбәгендә Габделваһаб бине Шәриф[50] исемле зат хозурында // [158] гыйлем алганда, 1187/1773 елда «Фәраизе Сираҗийә шәрхе» китабын күчереп, тәмам иткән. Моннан соң Оренбург Каргалысына барып, гыйлем эстәгәнлеге дә мәгълүм.

Балалары: Фәхреддин, Габделхак, Габделфәттах, Әхмәд, Бәдреддин, Гыйльмия, Сабира, Хаифә, Сагыйрә. Гыйльмия исемле кызы Мөхәммәдзариф бине Габделҗәмил никахында булган.

Шәкертләре: Гайнулла бине Әсәдулла әл-Эчкени, Шәфи бине Янбулат әл-Эчкени, Габделкадыйр бине Каһарман әс-Сафакүли, Руза ишан әт-Туплый, Габделмөҗиб бине Илхан әл-Карманый һ.б.

Бу шәхес шул якның олуг затларыннан һәм ышанычлы галимнәреннән булып, Әбеннасыйр әл-Курсавый фикерендә буларак, һәрвакыт аңа өстенлек биргән. Бохара шәһәренә илчелек сыйфаты илә барып, Истанбул вә Дагыстан тарафларында сәяхәт иткән. Ошбу вакытта хаҗ кылу бәхетенә дә иреште. Нәхү, фикъһ, мантыйк, кәлям, гакаид, ысуле фикъһ, мәгънә һәм тәфсир фәннәреннән дәрес әйтеп, күпләргә гыйлем өйрәткән. Тройски, Кызылҗар төбәкләрендә вә Себердә күп мәртәбә сәяхәт итеп, сәфәр вакытларында үзе белән бергә шәкертләрен дә алып, һаман укыту һәм гыйлем тарату белән мәшгуль булган. Һәм йөргән җирләрендә, мөмкин булганда, шәкертләрен укыту өчен урнаштырып та калдырган.

RUHIAT

1231/1816 елларда Тара ягына барып гыйлем өйрәткән һәм шул тарафта булган галим-голәма, берләшеп, дәресләр тыңлаганнар. Берникадәр вакыт шулай дәвам иткәч, Ибраһим бине Җәгъфәр атлы шәкертен дәрес әйтү өчен билгеләп, үзе асыл ватаны булган Әлмән авылына кайткан. Аның заманында Әлмәндә Габденнасыйр бине Сабит исемендә икенче бер галим вә мөдәррис булса да, бу тарафларда, күп сүзле, аз эшле халыклар булмагангамы, ни хикмәттер, аралары тәмам дуслык һәм ихтирам белән кичкән. // [159]

124. Җәгъфәр бине Әднакол әл-Әгерҗеви

Төп чыгышы Гәйнә илендәге Мәл авылыннан. Вятка губернасында Әгерҗе исемле авылда имам вә мөдәррис булып, 1237/1822 елда вафат булган. Язуы матур булып, ул күчергән кульязма Коръәни Шәриф нөсхәләре бүгенгә кадәр халык арасында кулланылуы мәгълүм.

Остазы Габдессәлам бине әл-Кариле булып, хатыны да шул ук остазының кызы Хәбибә булган. Улы Әбүбәкер турында алдарак сөйләнәчәк.

---

[50] Чакмагыш авылында Габдессәлам әл-Кариле кияве Габделваһаб ахун вә аның угылы Хәбибулла ахун исемле мәшһүр галимнәр бар. Боларның, беренчедән, шәкертләре күп булганлыктан һәм, икенчедән, алдарак сөйләнгән Сөләйман ахун белән кардәшлекләре дә булганга, тәрҗемәи хәлләрен белү өчен бик тә тырыштым. Туганнарыннан һәм нәселдәшләреннән билгеле булган затларга хосусый вә гомуми хатлар яздым. Бәлки, ирешмәгәннәрдер дип, яңадан яздым вә кайбер затлар аркылы да үтендем. Әмма бу тырышлыкларым нәтиҗәсез калды, бер җавап та килмәде. Шул сәбәпле бу затларның хәле минем өчен караңгылыкта калды.

125. Фәйзулла бине Габбас бине Мөэмин бине Мөслим

Минзәлә ягындагы Мөслим авылында мөдәррис булып, 1238/1823 елда вафат булган.

Остазы – Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңари. Остазыннан Саба авылында беркадәр вакыт гыйлем өйрәнгән. Соңрак үз авылына кайтып, шәкертләр җыйган. Берара хаҗга да сәфәр иткән.

126. Гобәйдулла бине Җәгъфәр (кара: 69) **бине Ибраһим**

Чирмешән елгасы буендагы Кизләү авылында имамлык һәм шәехлек иткән. 72 яшендә вакытында, шәүвәл аеның 26/6 июль көнне, 1238/1823 елда вафат булган. Кабере Кизләүдә булып, өстенә куелган ташы да бар. Габдессәлам бине әл-Кариле хозурында гыйлем өйрәнгәч, Вәлид бине Әмин әс-Сәгыйдидән белем алып, камиллеккә ирешкән һәм үзеннән дә күп затлар укып өйрәнгәннәр. Хатыны Иске Сәлман авылының Әбелкасыйм кызы Хафизә булып, 1248/1833 ел зөлкагдә-/апрель аенда вафат булган. Вә икенче хатыны Габидә Әхтәм кызы да шул ук Сәлман авылыннан булып, 1258/1842 елда Казан шәһәрендә вафат булган.

Балалары: Нигъмәтулла, Рәхмәтулла, Мөхәммәд, Хәбибулла, Габделбәдигъ, Әхмәд, Хәбибә, Мәхбүбә, Гайшә, Фатыйма. Хәбибулла Кәкре Тау авылында һәм Габделбәдигъ Исәнтимер авылында имам булып, Әхмәд кечкенә яшьтә вафат булганнар. // [160] Хәбибә Алабуга өязе Илмәт авылы Назар Илмәт угылы никахында, Мәхбүбә Уразгилде фамилиясендә Бикмөхәммәд бине Мөхәммәдрәхим никахында, Гайшә Чистайда Габделхәким исемле зат никахында, Фатыйма Казанда Кәшәй Мортаза никахында булганнар. Башка балалары турында алда аерым сүз булачак.

Шәкертләре һәм тарафдарлары: Габделваһаб бине Иманкол әр-Рәҗәби, Бәшир бине Җомгаколый әл-Җәбәли, Габделҗәббар бине Габделкәрим әл-Әлмәти, Монасыйб әл-Җәбәли, Һибәтулла бине Исхак әл-Мачауый, Әхтәм әл-Җәбәли, Ярулла бине Бикмөхәммәд әс-Сатышый, Хәмзә әл-Җәбәли һ.б. Үз телебездә тарикать-ишанлык әдәпләре хакында бер китабы булган. Бу зат хакында Мәрҗани: «Заманында мәшһүр вә олуг галимнәрдән бере иде. Мөридләр тәрбияләп, ишанлыкта шәех иде», – дигән.

127. Биниәмин бине Йәһүд бине Балтач

Уса төбәгендә Аклуш авылында имам булып, 1238/1823 елларда вафат булган.

Остазы – Олы Саба авылында Габдеррәшид бине Кадермөхәммәд. Ахун Мөхәммәдкасыйм әл-Мансури хәбәренә караганда, тирә-ягында гыйлеме белән шөһрәтле булган.

RUHIAT

ДҮРТЕНЧЕ КИСӘК

دورتنچی جزء

برنچی جلد

آثار

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهور کیشیلرینک ترجمه وطبقه‌لری
تاریخ ولادت ووفاتلری وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر .

دورتنچی جزء

RUHIAT

صاحبی
رضاء الدین بن فخرالدین

ان آثارنا تدل علینا   فانظروا بعدنا الی الآثار

« اوفا »

۱۳۲۰ سنه

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 13 Іюня 1903 года

باشلمه‌سنه رخصت بیرلدی سانکت پیتربورغده ۱۳ نچی ایون ۱۹۰۳ سنه

Оренбургъ.
Типографія М.-Ф. Г. Каримова.
1903.

128. Габделкадыйр бине Сөләйман (кара: 95) **бине Мостафа бине Юныс**

Уфа шәһәреннән көнбатышка таба Кармасан елгасы буендагы Каршин Шәриф авылында имам, мөдәррис, ахун булып, 1238/1823 елда вафат булган вә иске зиратка күмелгән. Хатыны Чакмагыш авылының Габделваһаб ахун, ә бер риваятькә күрә, Габделваһаб ахун угылы Хәбибулла ахун кызы.

Балалары: Габделгалләм, Сибгатулла, Хәйрулла, Сөнгатулла, Габделфәттах, Габдессамад, Хәбибә.

Остазлары: Мәүлед бине Мостафа, Габделләтыйф бине Ибраһим әл-Бәйрәкәви (бу кеше 1203/1789 елда әле исән булган) һәм башкалар. Язылып тәмам ителгән бер «Ифтитах» ахырында мондый язу бар иде: «Бу рисалә 1198/1784 елда Калтай авылында заманының абруйлы вә олуг галиме ахун Мәүлед мәдрәсәсендә Габделкадыйр бине Сөләйман кулы белән язылды».

Габделфәттах вә Габдессамад исемле угыллары ягыннан бу көндә нәселе юкка чыккан. Заманасында гыйлем вә мәгърифәт илә мәшһүр булып, шәкерте күп вә дәресе куәтле вә файдалы булган икән. Җәгъфәр ишан турында инануы камил булып, беренче тарафдарларыннан булган, диләр.

Үз каләме белән язылган беркадәр хатлары биредә китерелә.

Беренче хаты.

[1815 елның 25 сентябрендә Бубый авылында укучы улы Габделгалләмгә язылган.] // [163]

Икенче хаты.

Бубый авылында Габделкәрим хәзрәт мәдрәсәсендә угылларыбыз Габделгалләм илә Сибгатуллага. Каршин Шәриф авылыннан.

Габбас, Габделгалләм илә күндерелгән хәбәрегезне алып, сәламәтлекләрегезне белеп хуш булдык. Уку-язуга күз йоммагыз. Китаплар турында Әхтәм кияү илә сөйләшкән юк, чөнки бу араларда өйдә күп торганы юк. «Аксакал» кантоныбыз илә Алкин һаман низаг илә торалар. Алкин берничә көн вазыйфада булган иде. Хәзер һәр икесен яңа военный Оренбургка чакырып алды. Кайсы булып кайтыр? Ун көнләп Алкинда кунак булдык, бик нык хөрмәт итте. Дустыбыз мелла Габделмәҗид агайга сәламебезне җиткерегез. Үзенә хат язарга вакыт тар булды. Үзенең хатын хәзер генә алдым. Мелла Габделгалләм китәр өчен атын иярләгән иде. Шуның өчен язу мөмкин булмады. Уку, гыйлем алуны кайгыртыгыз. Гомерне заяга үткәрмәгез. Хаҗәт китапларны кулга төшерергә тырышыгыз. // [164]

Габделфәттах һаман йортта, һич кәсеп теләге юк. Писарьлек өчен Алкин үтенгән иде, үзе ни хәлдә кайтыр. Әгәр дә булып кайтса, бирергә дә ярар иде. Вәссәлам. Һәрдаим хәер илә дога кылучы әткәгез Габделкадыйр бине мелла Сөләйман. 10 апрель, 1817 елда.

Өченче хаты.

Сәгыйдь бистәсендә олуглардан олуг остазыбыз Габдеррахман хәзрәт хезмәтендә гыйлем алучы угылыбыз Габделгалләмгә Каршин Шәриф авылыннан.

Почта илә күндерелгән хатларыгызны алып, сәламәт булуыгызны аңлап бик куандык. Моннан соң да сәламәтлек хәбәрегезне көтәбез. Чакмагышларга җибәргән хатыгызны монда Гыйсмәтуллага тапшырдык, Уфадан кайтканда кунак булып китте. «Хашияи мәгъһүдә»не алып җибәргән икән, мелла Габдессаттар илә юлладык. Бик каты авыру булганга, Габдессамадны ул тарафка җибәрү мөмкин булмады. Әлхәмдүлилләһи, хәзер сыйхәтләнеп, аягына басып йөри башла-

RUHIAT

ды. Анда гошер буларак бирелгән ашлыкларыгызны угланнардан берсе барып алып кайтыр, ләкин хәзергә ашлыкның кыйммәте юк. Быел йорттан бал чыкмады. Бибихәбибә кечерәк чиләк илә аз гына бал, ярты кадак чәй, бер каз, азрак җиләк кагы, бер сөлге җибәрде. Аллаһы насыйп итсә, тозга баручылар илә үзегезгә нәрсәләр җибәрелер. Юкса хәзер җибәрергә мөмкин түгел. Махсус яллап җибәрелсә, азыкның хакы үз хакыннан күпкә кыйммәт булыр. Мелла Габдессаттарга аңа охшаган зат илә «Казыйхан»ны монда кайтарып җибәр. Шулай ук «Гакаиде Нәсәфи» китабын Ильяс илә кайтарып җибәр! Чөнки бу китаплар хәзер монда зарур була. Мелла Сәгъдулла мәсҗид астында торырга барыр идем, дип хәбәр // [165] итә, китаплар хаҗәт булыр. Әхтәм кияү «Казыйхан» китабын баручы Ибрай угылы илә җибәрергә, дип әйтте, мелла Габдессаттарга да әйтте.

Бу заманнар авыр, форсатны бәхет санап, дәрес вә язу җәһәтендә буласыз, кергәннән чыккан күп булмасын. Габделфәттах кантоннан билет алып, Габдессаттарга тапшырыр. Бу билетны алганнан соң, искесен ертып, сандыкта сакларсыз, килүче булса, монда җибәрерсез. «Ягъкуб Чәрхый»ны, «Ногман» вә «Гыйсмәтулла»ны кайтарырсың, анда китап табыла торган урын, кирәк булганда табарсыз. Кызыбыз Хәбибәгә Аллаһы Тәгалә бер кыз насыйп кылды, Бибифатыйма дип исем бирдек. Аллаһы Тәгалә тәүфыйклы вә гомерле итсен!

Әткәгез Габделкадыйр бине мелла Сөләйман. 4 гыйнвар, 1818 елда.

Сигезенче хаты.

Саба авылына. Угылларым Габделгалләм илә Сибгатуллага, мелла Мөхәммәдигә сәлам юлладык.

Кадерле әнкәбез бер // [170] көенчә гыйбадәтендә дәвамлы хәер-дога кылып тора. Габделфәттах сау-сәламәт, һаман хат алгалап торабыз. Быел ул якларда ашлык вә печән булмаганга, беразга кайту ихтималын яза. Бөгелмәгә баручылар илә җибәргән хатыбыз Исмәгыйль Искәндәр угылына бирелгән икән, шаять, сезгә тапшырылгандыр. Күзләре авыру булганга, Габделкаһир үзе Бөгелмәгә бара алмады.

RUHIAT

Бу тарафта ашлык көннән-көн кыйммәтләнеп бара.

Арыш оны Уфада бер сум сиксән-бер сум туксан тиен, бодай оны ике сум илле тиен булды. Сыер хайваны зарарланып үлеп бетте, үзебезнең әле исәннәр. Габделвәли урынына кантон сайларга Уфага җыелганнар иде, Алкинны земский суд военныйга тәкъдим итү сәбәпле тоткарладылар, аннан карар көтәләр. Хәбибулла Гобәйдулла угылы илә әниегез чиләге белән ун кадак бал җибәрде. Остазыгызга безнең сәламебезне тапшырыгыз. Дога кылып, әткәгез Габделкадыйр бине мелла Сөләйман. 1 октябрь, 1821 елда.

Тугызынчы хаты.

Каршин Шәриф авылыннан Олуг Саба авылында бәгъребез парәсе угылыбыз Габделгалләмгә күп сәламнәребезне күндерәбез.

Угылыбыз Хәйрулла ике көннән бирле хаста булып тора. Кадерле әнкәгезнең биш вакыт намазда җитешсезлеге юк. Сибгатуллалар ошбу көн сәламәт кайтып җиттеләр, сәламәтлек хәбәрегездән шат булдык. Габделфәттах исән-сау кайтып җитте. Быел кәрван һәм кыргыз булмаганга, чыгымнары азрак, мәгәр дә уннан артык аты бар. Габделкаһир илә уртакка Габдессамад он алды. 1900 пот оныбызны салырга урын юктан гаҗиз булып торабыз. Габделкаһир ун меңнән артык подряд салды. Гәрәй урынына һаман кантон юк, хезмәтен ярдәмчесе Габделгазиз үтәп тора. Безнең мишәрләр шар салыр өчен Сәфәр авылына җыелдылар, кемгә шар күп булыр. Ләкин Габделвәли, эшеннән тазарынса, кире үз урынына

керергә исәпләп тора. Алкин кире кагылды, һич булачак түгел. Габделфәттахның өе тәмам булды, тиз көннән җәмәгатен китермәкче. Җай булганда башка мәдрәсәгә күчәргә теләсәгез, бездән рөхсәт, ләкин остазыгыз рәнҗерлек булмасын. Бу авылда һич нәтиҗәсе юклыктан, атабыз бер хәерле // [171] урынга күчәргә әмер бирде, диярсез. Акмәттә дә урын булырга тора. Шунда сезнең өчен тамга алырга ярар дип хисапланыла. Шәкертләр илле-алтмышлап бар. Хәзергә «Мелла Җами»дан югары дәрес юк.

Дога кылучы әткәгез Габделкадыйр бине мелла Сөләйман. Декабрь, 1821 елда.

Унынчы хаты.

Каршин Мөхәммәдшәриф авылыннан Саба авылында гыйлем алучы угылым Габделгалләмгә. Хатыгызны алып шатландык. Габделкаһир, Уфага барып, паспорт алды һәм аның кешесе Бәшәр Исмәгыйль Искәндәр угылына биреп җибәргән, шаять, алгансыздыр. Сибгатулла Чакмагышка киткән иде, бәлки, Мәкәрҗәгә баручылар илә бәрабәр китәр. Быел керем-чыгым хәле мөшкел, сыер җенесе бетте, ашлыкны елдан бирле сатып алабыз. Бу көнгә кадәр арыш оны бер сум алтмыш, бодай оны ике сум илле тиен булды.

Башкортларга Габделгазиз, мишәрләргә Габделгаффар карендәшебез кантон булды. Казарма вә чакмагышлар кантонлык теләгеннән өзелделәр. Дәүләтбай кантонны ашамый, эчми, голәмага дус, диләр, безгә ихласы бар, берничә бүләге дә килде. Ләкин никадәр кунакка чакырса да, бару мөмкин булмады, анабызны ташлап йорттан чыгу лаеклы күрелмәде. Габделкаһирның кантонлыгы бик хәтәрдер, ахыры хәерле булсын. Мелла Мөхәммәдвәли аркылы мелла Габдессаттардан хат алдык, барча җәмәгатьләре илә сәламәтләр икән. Мелла Габделкаюмнан һич хәбәр юк. Ул яктан хәбәр булса, язарсыз. Гыйлем алуда иҗтиһадлы булып, усал фигыльле кешеләр белән аралашмассың, хаҗәт китапларны тырышып яз!

RUHIAT

Дога кылучы әтиегез Габделкадыйр бине мелла Сөләйман. 20 июль, 1822 елда.

Ошбу хатларда исемнәре күрсәтелгән затлардан Габделгалләм, Сибгатулла, Хәйрулла, Сөнгатулла, Габделфәттах, Габдессамад ахун хәзрәтләренең үз угыллары вә Бибихәбибә – кызы, Бибифатыйма – кызының кызы вә Әхтәм – кияве. Әхтәм илә Бибихәбибәнең угылы Габделхаликъ булып, бу көндә Уфа шәһәрендә дәгъва вәкиле булган Әбессәгуд әфәнденең атасы була. // [172]

Габделкаюм, Оренбургта булган Габдессаттар ахун хәзрәтнең туганнары вә Шәмседдин илә Фәхреддин туганы булган Нәриман угыллары. Йосыф Мәүлед ахунның угылы була.

Мөхәммәдвәли бине Мостафа бине Юныс Уфа ягындагы Казарма авылында имам булып, соңрак Оренбург тирәсендәге Сәгыйдь бистәсенә имам вә ахун буларак күчкән.

Алкиннан Йосыф мирза бине Мөхәммәд бине Гали әш-Шәмәки булса кирәк. Бу затның милке Уфа янында вә бу көндә Самара-Златоуст тимер юлы өстендә Юматау илә Чишмә арасында. Йосыф мирзаның хатыны Суфия бинте Йосыф мирза бине Котлыгмөхәммәд әт-Тәүкили булып, сиксән яше ахырында, 1842 елда вафат булды вә Алкин каберлегендә күмелде. Боларның угыллары Мөхәммәдгәрәй вә аның угылы Гаделгәрәй. Гаделгәрәй исә Уфа шәһәрендә Диния Нәзарәтендә берара сәркәтиблек хезмәтендә булган. Маһипәрвәз исемле кызы генерал Мәхмүд бине Шәехгали никахында булып, бу көндә Уфа шәһәрендә исәнсау.

129. Габделҗәлил бине Габдеррәшид бине Мөэмин бине Мөслим

Минзәлә өязендәге Мөслим авылында имам вә мөдәррис булып, 1239/1824 елда вафат булган.

Остазлары Рәфыйк бине Таиб әл-Курсавый, Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле һәм башкалар. Габдессәлам бине Хәсән хозурында бер китап язып, 1187/1773 елда тәмам итүе мәгълүм. Әлеге китабын исә 1819 елда үз угылы Ибраһимга бүләк иткән. Ибраһим исә 1838 елда моны башка бер кешегә сатуы китабының читенә язылган. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Гарәбият гыйлемендә осталыгы белән шөһрәте бар иде», – дигән. Бу угылы 1249/1833 елда Мөслим авылында имам булган.

130. Шәмседдин бине Дәванай бине Мәмбәт суфый бине Сөләйман бине Колмөхәммәд бине Кодрәтвирде бине Бикмәт абыз

Бөре тарафындагы Иске Бикмәт авылында имам вә мөдәррис булып, 1139/1727 елларда вафат булган. Вәлид бине Әмин әс-Сәгыйди хозурында гыйлем алып, әтисенең туганы булган Җәгъфәр (кара: 82) бине Имай исемле шәехтән тарикатьтә рөхсәт алган. Тереклеге тәкәллефле // [173] булса да, тиешле садаканы кабул итмичә, үз кул көче илә дөнья кичерүе сөйләнә. Вафат булганнан соң, Бикмәт авылының Мөхсин бине Мәхмүд исемле шәкерте эшен дәвам иткән.

131. Нәриман бине Сөләйман (кара: 95) бине Мостафа

Уфа янындагы Кизәк елгасы буендагы Чуалкиб авылында имам вә мөдәррис булып, 1139/1727 ел ахырында вафат булган. Мәган вә бәйан фәннәрендә маһир, шәкерте күп булган, диләр.

RUHIAT

Остазлары: Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле вә гайреләр.

Шәкертләре: Җәгъфәр бине Габди әс-Сәфәри, Насреддин бине Зәйнүш әл-Калмакый, Бикмөхәммәд бине Зәйнеддин әл-Бәшири, Фазлулла бине Гыйсмәтулла әл-Күли, Габдеддәйан бине Зәйнеддин әл-Ибрайи, Габделхәким бине Габделлатыйф әт-Теләши һәм башкалар.

Балалары: Мифтахеддин, Шәмседдин, Фәхреддин, Сәгъдеддин, Габделҗәббар, Фәттахеддин, Фәхренниса, Бәдренниса. Мифтахеддин шәкерт вакытында, Шәмседдин Шәриф авылында имам булып торганда вафат, Сәйфеддин бине Әбүбәкер әс-Сабавый шәкертләреннән булган. Бу көндә Шәрәфеддин исемле угылы Каршин Шәриф авылында имам. Фәхреддин, Җиһангир хан бине Бүкәй хан хозурында торып, аның бертуган карендәшенә никахланган вә шул вилайәттә вафат булган. Сәгъдеддин, унбиш ел дәвамында Мәдинәдә мөҗавир-кабер сакчысы булганнан соң, ахирәткә сәфәр кылган, нәселе калмаган икән. Габделҗәббар Бөре өязендәге Чишмә Сарт авылында вә Фәттахеддин Уфа янындагы Мәмәк авылында имам булып, вафатлар. Нәриман хәзрәтнең хатыны Шәмсия бинте Сәфәр иде. Мәдрәсәсендә язылган китаплар вә тарихлары: 1) «Шәрхе Мәрах». «Моны Габделгалим бине мелла Йосыф остазыбыз Нәриман бине Сөләйман мәдрәсәсендә 1806 елда язды». 2) «Мөгыйнел-хөккям». «1814 елның 1 җөмадиел-әүвәлендә Нәриман бине Сөләйман мәдрәсәсендә. Күчереп язучы Габделхәким бине дамелла Габделләтыйф бине Габделгазиз». Соңгысы Нәриман бине Сөләйманның үзенең тезмә әсәре, «Асар»да урын алган. // [176]

132. Җәгъфәр бине Габди бине Исхак бине Котлыгмөхәммәд бине Нәриман

Асылы Уфа ягындагы Чишмә исемле тимер юл тукталышыннан ун чакрымда булган Сәфәр авылыннан. Атасы Габди бине Исхак вафат булгач, анасы Рәҗәб бинте Хәлил бине Асылхуҗа бине Әмирхан бине Шәриф исемле хатын Арыслан авылының Балтач бине Гакәшә бине Сөбхан исемле кешегә никах ителгән. // [177] Җәгъфәр бине Габди дә әлеге зат тәрбиясендә үскән. Нәриман бине Сөләйман вә башкалар хозурында укыганнан соң, Бохара ягына киткән. Кабул шәһәренә барып, Фәезхан бине Хозырхан хозурында тәрбия ителгән вә ишанлыкка рөхсәт алган. Җитмеш җиде яшендә, 1239/1824 елда Мөхәррәм әл-хәрам әүвәлендә вафат булып, Үршәк елгасының уң ягындагы Тимошка каберлегендә җирләнгән. Бервакытта никахында җыелган хатыннары: Сәгыйдә, Мәгърифә. Болардан башкалары да булуы сөйләнә.

Балалары: Һөмаюн, Көтәбун, Фатыйма, Фәрхисорур һәм башкалар.

Шәкертләре: Габбас бине Габдеррәшид әл-Күшәри, Рәхмәтулла бине Морадбакый әт-Тактавый, Насреддин бине Зәйнүш әл-Калмакый, Габделҗәлил бине Мирсәлим әл-Ахунди, Хәсән бине Әбүталиб әл-Гомәри һәм башкалар.

Дәвамчылары: Рәхмәтулла бине Морадбакый әт-Тактавый, Әхмәд әл-Эстәрли, Насреддин бине Зәйнүш әл-Калмакый вә гайреләр. Үз кулы вә үз язуы илә язылган бер хаты бу урында бирелә:

«Гыйззәтлебез дамелла Ибнейәмингә догаларыбызны юлладык. Күп елларга сау вә сәламәт буласыз. Бу тарафта, Аллага шөкер, хәер-догаларыгызда сау-сәламәтбез. Андагы умарталарны, балларын карап алган булсагыз, бу хат аркылы җибәрегез, никадәре булыр... Башка язар нәрсә юк. Догачы хадимегез Җәгъфәр бине Габди. 9 март, 1814 елда».

Тирә-якта Җәгъфәр ишан дип мәшһүр булган зат шушы кешедер. Бик тә күңелле вә көлке сөйләүче кеше булып, кайбер вакытта төрле уен коралларында уйнавы да мәгълүм. Кайбер вакыт нәсыйхәт вә хикмәтле сүзләр сөйләгән. Бу зат хакында халык ике төркем булып, бере инкяр вә гайбәт иткән, ә икенчесе исә үзенә тартып торучы вә хак вәли дип инанганнар. Дуслары вә якыннары бик күп булып, Уфа, Казан, Пермь якларына сибелгән. Нәсел-нәсәбе бу көнгә кадәр исән булып, һаман да могтәбәрдер. Күбрәк // [178] гомере Үршәк елгасы буендагы Тимошка авылында булып (бу авылны беренчеләрдән Тимошка исемле бер чуаш нигезләгән икән), һәр ел саен Казан вә Пермь вилайәтләренә сәяхәт итә торган булган. Казанга баруында Кичүчат авылында бабабыз Сөбханкол (кара: 90) бине Бикмөхәммәд өенә төшеп, бер-ике көн кунак булган. Күбрәк вакытта бай вә түрәләр кыяфәтендә, тәкәллефле йөри торган булган. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Бер мәҗлестә мирзалар җыелып, үзләренең шәҗәрәләрендәге бабаларының мирзалык хасил итүләре хакында, безнең фәлән бабабыз фәлән хезмәт сәбәпле мирзалык алган, вә фәлән бабабыз мондый хезмәте илә мирзалык хасил иткән, дип, һәрберсе ата вә бабалары илә горурланганда, Җәгъфәр ишан да, сүзгә керешеп, безнең атабыз да ахыр гомерендә мирза булып вафат итте, дигән. Моңа исә мирзалар бик гаҗәпләнеп (чөнки аларның күпләре мирзалыкны олуг камиллек дип саныйлар, шуның өчен бу кәмаләтнең икенче бер кешедә булуына бик тә гаҗәпләнәләр), һәммәсе дә бертавыштан: «Хәзрәт, атагыз ни сәбәпле шулай ахыр гомерендә мирза булды?» – диюләренә: «Гакылы бетте, намаз укымады, аяк өсте бәвел итте, тәмәке тартты – моннан артык мирзалык булырмы?» – дигән. Хасталыкларыннан сәламәтләнү өмете илә хәер-дога алыр вә өшкертер өчен килүчеләрнең кайберләренә фәлән кадәр бирсен, дип, сәүдә вә базарлык

итә икән. «Хәзрәт, минем ул кадәр байлыгым вә көчем җитми» диючегә: «Тергезәсең килсә табарсың», – дип әйтә икән. Чыннан да, дога укыган вә өшкерткән авырулары сәламәтләнә икән. Бохарада вакытында кайбер шәкертләр үзеннән таяныч алырга ният итеп йөрсә дә, кайбер гадәтләреннән нәфрәт итеп, икенче бер шәехкә тапшырылырга теләгән, шул вакытта төшендә бер бөркет, бер зур үләксәне күтәреп килеп, бер зур күлгә ташлавын күргән. Төшен һичкемгә фаш итми йөргәндә, Җәгъфәр ишанга туры килеп сәлам биргән. Җәгъфәр ишан да үз гадәтенчә: «Вә галәйкүм әс-сәлам! Белдеңме бөркет ни-нәрсә, үләксә илә күл ни-нәрсә? Син белмәсәң, мин әйтәм: бөркет мин идем, үләксә минем нәфесем иде, күл исә гыйлем вә мәгърифәт иде. Мин нәфесемне гыйлем вә мәгърифәт күленә батырдым», – дигән. // [179]

Хаҗ сәфәрендә диңгездә куәтле давыл калкып, көймә халкы һәммәсе җаннарыннан өмет өзеп, тәүбә итеп вә гафу сорап, куркып, котлары очып еларга керешкәндә, Җәгъфәр ишан, көймәнең бер урынында үзенең кәефендә рәхәт-рәхәт тамаша иткәндә, халыкка мөрәҗәгать итеп: «Артыгыздан төшкәч кенә тәүбә хәтерегезгә килгән икән, андый тәүбәдән файда юк, алданрак кирәк иде!» – дип көлгән икән. Җәгъфәр ишанның бу көймә хикәясе Мәдинә шәһәрендә гаять куркыныч җил чыгып, һәммә халык куркуга төшкән вакытта Әбү Исхак әл-Мизбәд исемле бер кешенең йорттан йортка кереп: «Тәүбә итәргә ашыга күрмәгез, моның кебек эшләргә генә каушарга ярамый, хәзер бетәр!» – дип, халыкны юатып, шаяртып йөрүен хәтергә китерә. Үзенә Габделлатыйф бине Габделгазиз[51] исемле кеше вә мөфти Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен вә кайбер тарикать шәехләре вә тарафдарлары аеруча дошман булулары сөйләнә. Бу сәбәпле аның хакында булган сүзләрнең күбесе яла вә ялган булуы ихтимал. Вафатыннан соң шөһрәт казанган тарафдарларыннан берсе – Насреддин әл-Калмакый. Үршәк елгасындагы Мирас авылының кантон Локман әл-Хәким бине Госман бине Ибраһим бине Мирас[52] үзенә ихласлы булган, вә Мәгърифә исемле хатыны да шушы Локман әл-Хәким кантонның туганы вә Госман кантонның кызы иде, диләр.

Җәйнең иң гүзәл бер вакытында мин дә Уфа шәһәреннән ишан хәзрәтләренең // [180] зияратына бардым. Угылларым Габдеррахман вә Габдеррәшид илә башта Үршәк елгасында икенде намазын укыдык, соңрак җәяүләп беркадәр үргә менеп, каберлеккә кердек вә төрбәләрендә «Салават» вә «Истигъфар» вә башка догаларны укыдык. Төрбәсе гүзәл җирдә булып, өстендә нарат агачлары бар. Хәтта бу агачларны Мирас авылы сыртыннан бик ерактан күреп килгән идек. Өстендәге ташының язуы мондый: «Руми 1823 мизан 18 дә дарелфәнадан дарелбакага күчте. Хаҗ вә ишан вә әфәнде әз-заман 77 ел гомер сөрде. Сәед Җәгъфәр Габди угылы». Язуы гүзәл вә ачык.

Аяк очында Сәгыйдәбану исемле хатыны вә аның төн ягында өч яшендә вафат булган Фәрхисорур исемле кызы күмелгән икән. Төрбәнең тирәсе чуен рәшәткә илә әйләндерелгән вә эченә керер өчен ишек тә куелган. Моны исә 1314/1896 елда Уса шәһәрендә Мөхәммәдгата хәзрәтләре бине Әрмәншаһ әл-Мансурый 300 сум чыгым белән төзеткән. Чыннан да бик гүзәл ясаткан. Чөнки бу каберлек бүген, башкортлар милкеннән чыгып, махсус кешеләр милкенә кергән. Күп вакытлар үтмәсә кирәк, латыш вә немецларга сатылган. Ахирәт өйләре

RUHIAT

[51] Бу кеше, голәмадан булган хәлдә, Уфа шәһәре янындагы Теләш авылында тереклек иткән вә гомерен дә башкортларның җир дәгъваларында вәкил сыйфатында кичергән. Бер борынгы китап ахырында мондый сүзләр күренде: «Уразайбаш авылында остазыбыз Зәйнелгабидин бине Азамат мәдрәсәсендә тәмам булды. Аны Әхтәм бине Монасыйб Габделлатыйф бине Габделгазиз бине Ишкә өчен 1198/1784 елда язды».

[52] Локман кантон, 67 яшеннән узып, 1276/1859 елда вафат булган.

булган каберләре вә Аллаһы өйләре булган мәсҗидләре хөрмәтсез булмаса да, мондый төзек ихатасы булып торуы зарарсыз. Кабереннән аерылып киткән вакытта: «Җәнабыгызның аталары, Сезнең хәбәрегезгә күрә, ахыр гомерләрендә мирза булган хәлдә, хәзер башкортлар мәдәният кәсеп иттеләр, тәрәккый иттеләр, 15–20 яшенә ирешкән яшь егетләр, Сезнең мәзһәбегезгә күрә, һәммәсе мирза булганнар!..» – дип сөйләдем. Әгәр дә сөйләргә кодрәте булса, әлбәттә, хикмәтле бер җавап биргән булыр иде. Мин дә балаларыма бу затның көлкеләрен вә гыйбрәтле сүзләрен, көлкеләре дә кеше көлдерер өчен сөйләнгән сүзләр түгел, бәлки игътибар җәлеп итәр өчен икәнлеген юл буе бәйан иттем.

Бу көндә бер хатыны исән вә ишанның да кайбер хәлләреннән хәбәрдар икәнлеген // [181] ишетсәм дә, хатыннарда булган хәбәр могҗиза вә гадәттән тыш эшләр сөйләүдән башка булмас дип, әлеге хатыннан сорашырга вә кешеләрдән тикшертергә иҗтиһад итә алмадым.

Габделгалләм бине Габделкадыйр әс-Сабавыйдан: «Җәгъфәр ишан әсәрләнүчән кеше иде. Әсәрләнү хәлендә төрле-төрле хәлләрдә булыр вә сүзләр сөйләр. Әмма айныгач, әлеге эшләре хакында елый вә үкенә иде», – дип сөйләве мәгълүм.

133. Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен *(кара: 55)* бине Габдеррахман

Русия дәүләтендә Диния Нәзарәтендә иң беренче мөфти булган зат. 68 яшьләрендә 1239 ел, 2 зөлхиҗҗә, пәнҗешәмбе көн (милади илә 1824 ел, июнь 17 көн. Русча басылган юбилей рисаләсенең 40 битендә матбага хатасы буларак июнь язылган) Уфа шәһәрендә вафат булып, үзенең васыяте буенча, Уфадан 60 чакрым кышкы кояш чыгышы ягындагы Атҗитәр авылы каберлегендә күмелгән.

Элек Сәгыйдь вә Оренбург ягында гыйлем алып, Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстаныйдан да файда күргән. Соңрак Бохара вә Кабул якларында беркадәр сәяхәт иткән вә гыйлем туплау теләге белән дә йөргән. Риваятьләргә күрә, Гатаулла бине Һади, казый Торсынбакый бине Габдеррәхим һәм башкалар белән аралашкан, Кабулда шәех Фәезхан бине Хозырхан сохбәтендә булган. Камил булмаса да, бу сәфәрендә фарсы телен дә өйрәнгән. // [182]

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Бу мәмләкәткә кайтканнан соң үзенең тырышлыгы вә яхшы иҗтиһады сәбәпле»[53] Русия дәүләтенең олысына вә кечесенә мәгърифәт пәйда итеп, Русиядән вәхшәт вә буйсынудан нәфрәт иткән казакъ вә башкорт вә башка таифәләрне кызыктыру вә куркыту илә буйсындыру хосусында юл күрсәтүче мәэмүр булды, үзенең таләбе яки башка бер сәбәп илә Диния Нәзарәте оештырылгач, биредә башлык һәм мөселманнарның мөфтие итеп билгеләнә. Гаять зур ышаныч казанган бер зат булганга, мәсҗид салырга рөхсәт иткәндә яки берәр кеше хакында «фәлән урынга лаек» дип бер кәгазь язып мөһер сугып биргәндә, сүзе үтә торган булган. Мондый ышаныч, әлбәттә, арзан төшмәгәндер, казыйларны хезмәтчеләре урынына тотып, нинди эш булса да әмер итә торган булган, теләгән кешеләрен казыйлык вазыйфасына чакыра торган булган. Ахыр гомерендә казыйлар арасында абруе шактый төшкән, казыйларының инкяр вә бәхәсләре сәбәпле, Нәзарәтнең хөкемнамәләре прокурор карамагына җибәрелгәннәр. Муллаларга исем сатып, күп дәүләт туплаган. Атабыз Баһаведдин вә Фәтхулла ахун, Байморад бине әл-Мөлкәри һәм башкалар моның камиллеген вә гыйлеме күплеген раслыйлар, ләкин язган риваятьләре вә

[53] «Мәҗмәгыль-имсаль лилмәйдани», 2 нче кисәк, 192 биткә мөрәҗәгать ителде.

RUHIAT

язу рәвешләре, һич шөбһәсез, зәгыйфь вә сүзләре дә бозык, моннан башка фарсы гыйбарәләре дә гыйлеменең азлыгына вә булдыксызлыгына дәлилдер. Бу фәкыйрь Фәтхулла ахуннар дәрәҗәсеннән күп түбән булып, хәтта Габдессәлам мөфти дәрәҗәсендә булуы да шөбһәледер», – дигән.

Диния Нәзарәтендә 1815 ел белән расланган тәрҗемәи хәлләр (формулярный списка. – *Р.Ф.*) кәгазендә бәйан ителгәннәргә күрә, бу елда мөфти хәзрәтләре илле җиде яшендә булган (ягъни 1171/1758 ел ахырында дөньяга килгән буладыр). Мирзаәхмәд исемле улы 19 яшендә булып, Петербургта чит диннәрне карый торган мәхкәмә хезмәтендә булган.

Мирзашаһбик 10 яшендә, Мирзаҗан 6 яшендә булган. Вә башка рәсми // [183] кәгазьләргә күрә, Мөхәммәдҗан мөфти, сәүдәгәр кавеменнән булып, бишенче ревизия хисабына күрә, Уфа ягындагы Хәрәмабад (Солтанай) авылына караган булган. Әүвәлрәк иностранный коллегиядә хисап ителеп, соңрак Оренбургта офицерлык хезмәтендә булган. 1785 елның 9 июлендә чик комиссиясендә кыргызлар өчен ахун булып, соңрак, 1789 елның 22 сентябрендә, Диния Нәзарәтендә җитәкче вә мөселманнарга мөфти булган. Мөфти булганга кадәр кыргызларның Русия дәүләтенә буйсынулары хакында зур хезмәте булып, Кавказ якларына барып, Русия әсирләрен азат иттергән вә кабарты [кабардин] таифәсен Русия кул астына керүгә ант иттергән. Әстерханнан көнчыгыштагы төрекмәннәр арасында сәяхәт итеп, Русиянең абруен күтәргән. Бу хезмәтләре өчен Русия дәүләтеннән бүләкләр алган. Императрица Екатерина вә император Павел бине Петр җәнабыннан бриллиант илә зиннәтләнгән медаль вә Оренбург шәһәрендә казнадан бер йорт вә моннан башка төрле вакытта күп акчалар вә киемнәр бирелгән.

Мөфти хәзрәтләренең тәрҗемәи хәлләреннән әүвәлге өлеше безгә караңгы. Кешеләр Бохарадан килеп мөдәррис булулары вә Кабулдан кайтып шәехлек иткән хәлдә, ни сәбәпкә нигезләнептер ки, бу зат Бохара вә Кабулдан килеп офицер булган, диләр. Фәлсәфә тарихы гыйлеме илә шөгыльләнгән затлардан берсе бу кешенең Бохара вә Кабулда ислам гыйлемен камил үзләштерү өчен йөрми, бәлки әүвәл эштән Русия тарафыннан җибәрелүен вә сәясәткә бәйле эшләр белән шөгыльләнеп көн кичерүе турында фикер йөртә. Хакыйкатьне Аллаһы җәнаплары белер. Мөфти булгач, тормышын бик тәкәллефле сурәткә куеп, киемсалым, ат вә туннары, зиннәт вә бәһале нәрсәләре булганнар икән. Шәһәр урамында дүртәр ат җиктереп, дәрәҗәсен белеп йөри торган булган. Никадәр генә бәхет кояшы тәмам югары күтәрелеп бетсә дә, // [184] ахыр гомерендә дәрәҗәсе тәмам бетеп, халык арасындагы абруе сүнгән. Вә дөньяның мәртәбәсендә карар, байлыгында да рәхәт вә ныклык юклыгын, бәхете сүнеп баруын күреп, вафат булуы сөйләнә. Алтыны, хисапсыз хайваны, йортлар вә җиһазлары, Уфа ягындагы башкортлардан юк кына бәяләр белән алынган ничә урыннардагы җирләре мирас булып калган. Бары Атҗитәр авылындагы җире дә 2284 дисәтинә булып, моны исә гаять арзан хак илә Үршәк буендагы Мирас авылы башкортларыннан алган.

Мөфти хәзрәтләренең Гайшә исемле бер хатыны үзеннән алда вафат булган. Риваятьләргә күрә, элек Русия илә Төркия арасындагы сугышларның берсендә әсир алынган төрек кызы булып, башта Казан шәһәрендә Исмәгыйль бине Апанайда никахта булып, Исхак вә Хәбибҗамал исемле балалары туган, ә Исмәгыйль вафаты соңында мөфтигә никахланган вә 79 яшендә 1209/1795 елда Казанда вафат булып, ике бистә арасындагы зиратта җирләнгән.

Кәримә исемле хатынының туган җире Кара диңгез буендагы Анафа шәһәре икән. Мөфти вафат булганнан соң, кызы Фатыйма янына китеп, Җиһангир хан тәрбиясендә дөнья кичереп вафат булган, диләр.

Суфия исемле хатыны чиркәс кызы булып, 1172/1759 елда дөньяга килгән. Мөфтинең угыллары бу хатыннан. Мөфти вафат булгач, Атҗитәр авылындагы милекләрендә тереклек иткән вә һәр әгъзасы тәмам сәламәт хәлдә, 110 яшенә җитеп, 1866 елның 2 мартында вафат булган, мөфти төрбәсе вә мөселманнар зиратыннан төньякка таба бер чакрым сахрада бер түбә өстендә җирләнгән.

Мирзаәхмәд, мал туздырып, бөтен гомерен, һичбер эшсез, Анфиска дип танылган бер рус кызы илә кичергән. Үз милкендәге // [185] йортында (мөфти хәзрәттән мирас булып калган йортта) әлеге хатын илә бикләнеп ятуы вә кайсыбер вакытта Уфа шәһәренә барып килеп йөрүе билгеле. Аңардан дүрт кызы булып, Д... исемле кызының балалары Уфа шәһәрендә күп, кайберләренең, хосусый буларак, маҗаралары да сөйләнә. Мирзаәхмәднең (Мирзакайның) мөфти хәзрәтләреннән мирас итеп алган милке вә җирләре шушы мөселман булмаган дүрт кызына калган. Шулай ук анасы Суфия шушы дүрт кызга 500 дисәтинә җирен вафатына кадәр үк мәхкәмәләрдә яздырып тапшырган.

Ләкин Күди башкортларында булган җирләре халык илә тоташтан ничә еллар дәгъва ителгәннән соң, мөфти хәзрәт варисларына түгел, бәлки башкортлар милкенә кире кайтарылган. Ләкин башкорт халкының бу дөнья йөзендә булган бөтен әмәле вә ахирәттә дә файдасын күрү өмете илә калган ихлас гамәле туфрак (җир) сату булганга, Мөхәммәдҗан мөфтидән кайткан җирләрен Күди башкортлары тиз көндә немецларга, латышларга шалкан илә ширпы бәһасенә сатылачак вә яки сатылгандыр.

Мирзаәхмәднең кабере анасы Суфия кабере илә янәшә булып, өсләрендә таш вә ихата-фәлән юк. Боларның болай бер тарафта күмелүләренең сәбәбен, Атҗитәр халкы илә даими низаг белән торганга, әлеге авыл халкының үз каберлекләренә күмдерергә риза булмаулары, диләр. Шуңа үз җирләренә күмелгәннәр икән. Болар үлгән вакытта мондый бер васыять тә булуы ихтимал.

Әмирҗан исемле угылы Оренбургта гаскәри хезмәттә булып, офицер иде. Якынча 1850–1860 елларда вафат булган. Үзеннән бер хатыны[54] илә Хөсни исемле бары бер баласы калды. Хатыны Бикмәй фамилиясеннән Гайса мирза исемле берәүгә никах ителде. Мөхәммәдҗан // [186] мөфтидән калган китапларның бер өлеше шушы хатын аша әлеге Гайса мирза милкенә күчүе сөйләнә.

Фатыйма исемле кызы казакъ вә Бүкәй иле ханнарыннан Җиһангир хан бине Бүкәй хан никахында булып, Ибраһим, Әхмәд, Гобәйдулла исемле угыллары; Зөләйха, Хәдичә исемле кызлары дөньяга килгән. (Җиһангир хан тәрҗемәсенә карагыз.)

Мөфти хәзрәтенең дөрес бәхетле вә үзенең дә хәер илә исеме хәтердә калуына сәбәпче баласы шушы Фатыйма булган, диләр. Чөнки барлык туганнарыннан аермалы буларак, гаять диндар, тәкъва, инсафлы, гакыллы, уйлап эш итүчән бер хатын булып, ханның мәхәббәтен җәлеп иткән вә ханның үзен тәрбия иткән кебек, бөтен Бүкәй иленә мәдәният керүенә сәбәп булган. Казакъ гаиләләренә шәхсән үзе гореф-гадәтләренең гүзәл булганнарын өйрәткән, ә исламга туры килмәгәннәрен кире каккан, тәһарәт вә пакьлеккә аеруча зур игътибар биргән. Хан хатыны булып барганнан соң, Бүкәй иле белән Оренбург, Уфа вилайәтләре арасында килеп-китеп йөрү халык арасында таралу белән арада бөек бер дуслык вә танышлык пәйда булган. Казакъларның дәүләтлеләренең угылларын үз байлыкларыннан, мохтаҗ вә фәкыйрьләрнең балаларын үз кесәсеннән чыгым тотып, Эстәрлетамак вә Эстәрлебаштагы мөселман мәдрәсәләренә җибәреп укыткаңнар. Бүкәй илендә бу көндә булган могтәбәр галимнәр һәм танылган мөдәр-

[54] Моның Хөсниҗамал бинте Габдессаттар исемле бер хатыны бар иде.

рисләр әлеге ике мәдрәсәнең вә аларны тәрбияләгән шәехләрнең тәрбия җимешләреннән. Җиһангир ханның, мәсҗид салдырып, һәртөрле ыруг вә кабиләләргә имамнар билгеләве вә аларга рәсми сурәттә хокук кәгазе биреп, мәхәллә балаларын укыту вә сабыйларга борынгылардан калган исем бирү нәтиҗәсендә танылуы шушы хатынның уйлап эшләве белән булган.

Мөфти хәзрәт хөкем астында калып, зур җәфалар чиккән вакытында вафат булдымы, юкса болай бәлаләрдән азат буларак, эштән бушанып, гыйлем туплый идеме? Бу турыда ачык мәгълүмат юк.

Бу җирне акка күчергән вакытта махсус Атҗитәр авылына бардым. // [187] Юл буенча мөфти хәзрәтнең китап илә тулы китапханәсенә керермен, нинди китаплары бар икән, Бохара, Кабул якларыннан китергән борынгы әсәрләрен карар идем, төрле галимнәр вә бөекләрдән килгән хатларны укырмын вә монда карарсыз файда вә мәгълүмат туплармын, дип барган идем. Ләкин баруыма хәрабәгә әйләнеп баручы бер төрбәдән башка һичбер әсәр вә билге күрмәдем.

Баш очындагы зур таш гүзәл рәсем илә батырып язылган. Иң әүвәл юлы түгәрәкләнеп язылган аять шәрифеннән гыйбарәт булып, аннан соң шушы тугыз юл бар:

1. Һуәл-хәллак әл-бакый [ул – Яратучы, ул – Мәңгелек]
2. Әл-мәрхүм, әл-мәгъфур [ярлыканган]
3. Шәйхел-ислам вәл-мөслимин мөфти
4. Әл-әнам Мөхәммәдҗан
5. Бине Хөсәен
6. Әл-Болгарый тәваффа [вафат] фи
7. 1239 фил-
8. мизан [1824, сентябрьдә] рухына
9. фатиха.

Сигезенче юлдагы мизан, минем уемча, дөрес түгел. Чөнки мөфтинең вафаты мизан/сентябрьдә түгел, әсәд/июльдә, бу исә рәсми кәгазьләр белән беркетелә. Бәлки, таш мизанда язылганга шулай бирелгәндер.

Кирпечтән төзелгән, бинасы яңартылмаганга, бик искергән, вә тиз көннәрдә харап вә вәйран булачагы ап-ачык.

Мөфти хәзрәтләренең хәл вә тормышы тикшерелгәндә гыйлеменә нисбәтле гакылы // [182] артык вә мәгърифәтенә күрә һиммәте зур булуы аңлашыла. Сөйләргә осталыгы вә кыюлыгы аркасында, гыйлем өлкәсендәге кимчелеген пәрдәләтмичә, хәтта ки башкортлардан үзен бөек гыйлем иясе дип инандырырга муафыйк булган. Якыннарыннан берәү халык арасында мөфтинең карендәше икәнлеген белдерүенә каршы мөфти хәзрәтләре: «Юкны сөйлисең, мөфтинең һич карендәшеме булыр?..» – дип әйткәне мәгълүм. Бу сүзеннән максаты – каза вә хөкем маддәләрендә мөфтинең һич дусты вә карендәше булмас дию, һәрникадәр мөфтилек хезмәтенә күрә бөек бер сүз булса да, беркадәр сәбәбе бар. Әмма үзен олы күреп, башкалардан өстен уйлап сөйләвендә иң һәлакәтле бер фикер илә бәхетсезлеккә дучар булуы ачык күренә. Ислам фикер иясе Ибне Рөшд (Аллаһының рәхмәте булсын) тәрҗемәсен язучылар бер хикәя китерәләр. Ул Мөхәммәдҗан мөфтинең биредә сөйләнгән хәленә туры килә. Ибне Рөшд хәзрәтләре солтан Ягъкуб әл-Мансур илә тәкәллефсез сөйләшү мәртәбәсенә ирешкән бервакытта, солтанга мөрәҗәгать итеп: «Карендәшем!..» – дигән. Бу сүз падишаһларга һич мөнәсәбәтле булмаганга, мәҗлестәге вәзирләрнең йөзләре бозылуын күреп, солтан да: «Дөньяда дус вә карендәш булу нигъмәтеннән солтаннар мәхрүм, ләкин мин андый мәхрүм падишаһ вә солтаннардан түгелмен, чөнки минем дустым бар. Ул исә Ибне Рөшд», – дип җавап биргән. Инде Фас падишаһының

RUHIAT

дусты булган хәлдә, Русиядә мөфти булган затның карендәше ни өчен булмасын!..

Мөфти хәзрәтнең русчага гаять тә маһир бер зат булуын сөйләсәләр дә, имзалар сакланмаган.

Уфа шәһәрендә яшәгән урыны үзенең милке булып, Телеграфный илә Пушкин урамнарының көнчыгыш почмагында булган. Аның йортлары агач булганга, Уфа шәһәрендәге янгыннар вакытында юкка чыккан вә аның җиренә таш бина салынган. Ихтималга күрә, Диния Нәзарәте дә үз биналарының берсендә булган.

Язган хөкемнамәләрен күрү өчен зур тырышлык сарыф ителеп, табу җиңел булмады. Фәкать сигез хаты вә моннан әүвәлге дүртесе // [189] үз язуы илә, хәтта ялгышларын үз хәлендә калдырып, биредә китерелә[55].

Мөляхәзә

Үзебезнең ана телебез төрки телебез булган хәлдә, мөфти хәзрәтләре ошбу әмер вә фәтваларны ни сәбәпкә нигезләнеп фарсы телендә язган? Моның исә, әлбәттә, берәр хикмәте булыр. Фәкать бу хикмәт безгә әле билгеле түгел. Фәнни китапларны вә яки бөтен дөнья халкы куллануына лаек әсәрләрне (кагыйдәләрне муафыйк язу шарты белән) фарсы яки гарәп телендә язу зарарлы булмас. Ләкин мөфти хәзрәтләренең биредә аталган әсәрләре гомум ислам галәменә кагылышлы нәрсәләр булмаган кебек, фәнни бәхәсләр дә түгел. Хәл болай икән, үз ата-бабаларыбыз вә сөекле аналарыбыздан бөек бер ядкәр буларак калган телебезне читкә куеп, фарсыча язуыбыз – кирәк тәмам кагыйдәсенә туры китереп язылсын – һичбер вакыт гафу ителмәячәк көфер нигъмәт булыр. // [195]

Гәрчә элек яулап алынган заманда ислам дәүләте Гыйрак вилайәтләрендә фарсы телен рәсми сурәттә куллансалар да, бу бары тик җирле халыкның хәтере өчен генә булган. Шушы ук сәбәп белән Мисырда кобыт, Сүриядә рум язуын рәсми кулланылуы турында сөйләнелә. Бераз вакыт узуга, бу гадәтләр бетерелеп, гарәп теле кулланыла башлаган.

Ни гаҗәп! Тибетта утыручы лама үз диндәшләре вә җенестәшләренә фәрман вә дини нәсыйхәт язганда гарәп вә яки латин телендә язамы икән?.. Минемчә, бу зат хат җибәрәсе кавемнәрнең үз телләрендә һәм иң ачык сурәттә язар иде. Безнең мөфти хәзрәтләре исә Тимербай, Сәвәләй башкортларына иң мөһим фәрманнарын ни өчен фарсы телендә язган?.. Язылган кавемнең хәле кайгыртылса, үз телләрендә, утырган урыны кайгыртылса, дәүләт теле булган русча язылырга тиеш иде.

Телебез ярлы, сөйләшергә вә язарга җитми дип дәгъва иткән карендәшләребезнең сүзләре укучыларга бер нәрсә язмауга, язылганнары укымауга ялкаулык икәнлеген яшерер өчен корылган бер пәрдә. Тиешле урында бу сүз дөрес бер сүз дә булсын, ләкин телләрне баетучылар вә киңәйтүчеләр алар илә сөйләүче вә язучы адәмнәр булса кирәк, юкса тик торган вә яки юеш урында тутыгып яткан тимер кебек бозылып яткан хәлдә һичбер телнең баеганы вә мәйданга чыкканы, минемчә, ишетелгәне юк.

Шул сәбәпле Казан шәһәрендә гарәби хәреф илә 1177/1764 елда ачылган матбагадан әдәбиятыбыз кирәк дәрәҗәдә файдалана алмады. Чөнки 100 ел эчендә таралган китапларыбыз вә рисаләләребезнең 5–10 тирәсе саналмаганда, бары тик гомер ашаучы вә вакыт үтерүче нәрсәләр генә булыр.

RUHIAT

---

[55] Р.Фәхреддин Мөхәммәдҗан мөфтинең кыска-кыска сигез хатын китерә. Аларның алтысы фарсы, икесе татар телендә. Мөһим мәгълүматлар булмау сәбәпле, хатларның тәрҗемәләре биредә китерелмәде. – *Төз.*

Аллаһы Тәгалә хәзрәтләренә күп шөкерләр булсын ки, күктәге Кояш файдасы илә аналардан ядкәр калган тел нигъмәте һичбер җирдә һичбер кавемгә артык күрелмәс. // [196]

Мөфти хәзрәтләренә язылган хатлар

Беренче хат.

Духовный собрание шушы 1810 елның июнь көннәрендә олуг император Александр Павловичның фәрманы илә мине, Рахманколый углын, Мәкәрҗә ярминкәсендәге мәсҗидтә мөселман сәүдәгәрләргә имам буларак намаз укырга вә башка дини эшләрне үтәргә җибәргән иде. Мин исә әлеге әмер буенча боерылган хезмәтләрне үтәгәндә, Казан губернасы Сары Кукшай (Царевококшайск) өязе Оры иленең указлы имамы Хәбибулла Хөсәен угылы минем хезмәтемә тарлык ясады. Бу гамәленә Казан шәһәренең гражданский губернаторыннан указым бар, дип, сәбәбен күрсәтә. Икенче, Казан шәһәрендә Иске бистәнең Өченче таш мәсҗид мулласы Сәгыйдь ахун да минем хезмәтемә тарлык күрсәтте. Хәлбуки һичбер урыннан әмере юк. Тиешле булган мәхкәмәләргә мәгълүм итми, үзенең хезмәтен ташлап, монда килгән. Шулай ук үзенең мөәззине Халидне дә бергә алып килеп, мөәззин куяр өчен миңа ихтыяр бирмәде. Иске бистәнең агач мәсҗидендә имам Мортаза да монда килгән. Болардан башка кешеләрдән тарлык булмады. Шулай ук мәсҗидкә караган кибетләрдән җыелган акча Иске бистәнең сәүдәгәр Бәшир Гаед углында калып, безгә бөтенләй акча бирелмәде. Мәсҗид ерак булганга, тактадан мәсҗид ясатып, намаз кылдык, падишаһыбыз император хәзрәтләренә дога укыдык. Чистай өязе Кече Бахта волосте Колай авылында имам, мөдәррис, мөхтәсиб Әбүшәхмә Рахманколый угылы. 1810 ел, 18 сентябрьдә.

RUHIAT

Икенче хат.

Тиешле мәхкәмәләрдән рөхсәт алмаган хәлдә Сары Кукшай өязе Оры авылының Хәбибулла мелла Хөсәен углының Петербург шәһәренә баруын, быел 20 гыйнвар һәм 2 мартта булган кәгазьләрегез илә күрсәтелгәннәргә нигезләнеп, мин падишаһ император хәзрәтләренә // [197] мөрәҗәгать иттем. Әлеге мелла Хөсәен углын үз авылына кайтарып җибәрү хакында император хәзрәтләре фәрман чыгарды. Бөек император хәзрәтләрен мондый бөек чараларын җәнабыгызга шушы кәгазь илә белдердем. Князь Лопухин. 1804 ел, 14 апрель.

Өченче хат.

9 нчы санда булган язуыгызга күрә бәйан итәм: Орының мелла Хәбибулла Хөсәен угылы мөселманнар арасында гыйбадәт үткәрергә лаек булса кирәк. Чөнки мөселманнарның дин хезмәтләрен үтәүгә рөхсәт ителеп, 1802 елның 4 сентябрендә Бөек император хәзрәтләренең Указлары әлеге затка бирелгән.

Икенче, 1810 елның июнь аенда мөселман сәүдәгәрләре, гариза биреп, әлеге Хөсәен углын имамлык өчен билгеләргә миннән сораганнар иде. Шуңа күрә ярминкәгә килгән мөселманнарга имамлык өчен мәгълүм Хөсәен углын расларга Нижгород губернаторына фәрман язган идем. Моны исә сезгә бәйан итәм. 1765 нче номер. 1811 ел, 29 март. Петербург. Имзасы ачык түгел. Башкача тамгалар юк.

Дүртенче хат.

[1812 елның 12 мартында Петербургтан князь Александр Голицын тарафыннан Хәбибулла Хөсәен углын яклап язылган.] // [199]

Бишенче хат.

Үткән 1812 елның 12 октябрендә язганыгызга мөнәсәбәтле рәвештә, Хөсәен угылы хакында Казан губернаторыннан сорадым. Казан губернаторы исә, тикшергәннән соң, әлеге шәхесне гүзәл холыклы вә инсафлы бер зат дип тапкан икән. Тикшерү кәгазенең күчермәсе дә шушы хат илә Сезгә җибәрелде. Шул сәбәпле, минем фикеремчә, бу зат илә булган дәгъваларыгызны бетерү тиештер. Кенәз Александр Голицын. 381 нче номер. 1813 ел, 21 август. Санкт-Петербург.

Мөляхәзә

Бу хатларның беренчесеннән башкасы, фәкать эчтәлеген биреп, тәрҗемә ителгән мөфтинең үз хатлары бигрәк озын булганга һәм үткән гасыр гадәте буенча, язуы танылмаганга һәм бик төгәл булмаганга, тәрҗемәсеннән ваз кичелде. Ни булса да, Хәбибулла ишанны хөрмәтләмәве, мактамавы язган кадәребездән дә мәгълүм була. Фикеребезчә, Хәбибулла ишанга бу кадәр ачу күзе белән каравы әлеге затның мөфти булуыннан куркудан. Хәтта моны бер-ике хатында кенәз Голицынга да сөйләгән. Мөфти белән үзара хәбәрләшкән кенәз Голицын шул заманда синод идарәсендә обер-прокурор вазыйфасында булган икән. // [200]

Мөфти хәзрәт заманында мөселманнарны җирләр өчен үзләренә махсус бер каберлек вә җәмәгать намазы укыр өчен мәсҗид Уфа шәһәрендә булмавы сөйләнелә. Фәкать моның мәслихәт күрүе белән Казан шәһәрендә кайбер нәрсәләр басылган, моның өчен үзен кулыбыздан килгән кадәр хәер-дога илә искә алу безнең бурычыбыз. Бу уңайдан Габделгазиз Туктамыш угылы тарафыннан 171 битле 1802 елда Мөхәммәд бине Бәркиленең (Мөхәммәд әфәнде Бәркәви) тезмә бер әсәре басылып, ахырында: «Мөхәммәдҗан мөфти фәтвасы илә», – дип, бер гыйбарә бирелгән. Моннан башка әүвәл Ислам мәхкәмәсе ачып юлга куюы вә Диния Нәзарәтен рәсми сурәттә мәхкәмәләргә кабул иттерү дәрәҗәләренә китерү аз мәшәкать илә мәйданга килмәгән. Мондый эшләрнең гамәлгә чыгуы көч җитмәстәй тырышлык сарыф ителүгә бәйле икәнлеге һәркемгә мәгълүм. Аллаһы Тәгалә хәзрәтләре һәрникадәр гафу вә гофран әйләсен!

134. Әбелмәних бине Әбелфәез бине Габдессәлам (кара: 37) **бине Урай**

Сәгыйдь бистәсендә (Каргалыда) мәшһүр бер әдип вә шагыйрь. «Тәрҗемәи Хаҗи Әбелмәних» исемле әсәре элекке елларда басылган кебек, соңрак 1889 елда Казан шәһәрендә 34 битле булып басылды. Бу кеше 1231/1816 елда, Мөхәммәдйосыф исемле бер илчегә юлдаш булып, Истанбул шәһәренә барган вә аннан // [201], Хиҗазга китеп, Мәккә, Мәдинә шәһәрләрен зиярәт кылган. Кырык яшендә икенче тапкыр хаҗга бару максатында асыл ватаны белән саубуллашып чыгып киткән вә бу сәфәрендә 1240/1825 елда вафат булган, диләр.

Кайбер шигырьләре биредә китерелә[56].

Хөлүс үзрә йөри мөшкелләре асан идән улдыр,
Тәвәккәл әһленә ихсан ки мәүля бихисаб әйләр.

[56] Төп нөсхәдә өч шигыре урын алган.

RUHIAT

Сакыйн бәхер гам алама гаувас улма сабыр әйлә,
Ходай мөстәган, әлбәттә, беркөн фәтхе баб әйләр.
Хәзин улма, бу дөнья кемлегенә гамь бөйлә, әй, яр!
Хода беркөн кара бәхетең сәнең һәм маһитаб әйләр. // [203]

Һай, шулай булса иде!..

Бу урында язылган шигырьләр һичбер җирдә вә һичбер гасырда йөз кызартачак түгелләр. Кайчандыр Сәгыйдь бистәсендә мондый матур, дөрес язучы шагыйрьләр вә хуш күңелле сөйләүчеләр, мәҗлесләре җан азыгы булган саф күңелле әдипләр бик күп булган икән. Хәзер исә болар аз калдылар. Әгәр алга таба да шулай дәвам итсә, бер көн килер, болар да тәмам бетәчәкләр вә урыннарына да кара карга вә байгышлар урнашачаклар.

135. Сәйфелмөлек бине Мозаффар бине Мортаза (кара: 38) **бине Гали**

Тау ягында Чокалы авылында имам булып, озын гомер сөргән вә 1240/1825 елда вафат булган.

Остазлары: үзенең атасы Мозаффар вә Габдеррәшид бине Мөхәммәд әл-Байланлары.

Балалары: Габденнасыйр, Хәмәди, Зиядә.

136. Салих бине Сәгыйдь бине әл-Хәсән әл-Кили

Казан шәһәрендә икенче таш мәсҗидтә имам вә мөдәррис булып, 1240/1825 елда вафат булган. Кабере Казан каберлегендә. Чыгышы Казан ягындагы Кили авылыннан булган. Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле хозурында гыйлем алганнан соң, Бохарага барып, Гата бине Һади әл-Бохарый вә башкалардан укыган. 1199/1785 елда Бохарадан кайтып, Иске Кенәр авылында укыткан. Вә аннан Казанга күчкән һәм, зур мәдрәсәләр тотып, анда да укыту белән шөгыльләнгән. Балалары Габделвәли, Габделгани, Габдессаттар исемле булып, хәзерге вакытта нәселе юкка чыккан.

Шәкертләре: Габдессаттар бине Сәгыйдь, Габделгаффар бине Сәгыйдь, Максуд бине Корбангали әл-Күлбаши, Хөснеддин бине Ибраһим әл-Әначи, Фәтхулла бине Сәфәр әл-Мәнәвези, Габдессәлам бине Мортаза һәм башкалар. Олы бәдәнле, тиз җаваплы, нәфис сөйләүче, киеме яхшы, шәкерте күп булган, диләр.

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани болай дигән: «Кенәр авылыннан Казанга күчеп килгәннән соң, Кенәр карчыкларының «исәнмәле Саликъ!..» диюләреннән котылдым, дигән. Бервакыт берәүнең: «Хәзрәт, син яхшы мулла булгансың, юкса ат карагы булыр идең!» – диюенә каршы: «Әлбәттә, бер кәсеп кирәк!..» – дигән. Бер җиргә кунакка барып, бер чынаяк чәй эчеп каплагач, йорт хуҗасы: «Хәзрәт, сине алтмыш чынаяк чәй эчә, диләр иде, хәлбуки бер чынаяк эчеп канәгатьләндең», – диюенә: «Илле тугызны өйдә эчеп чыккан идем», – дигән. Бер җәмгыятьтә араларында низаг чыгып, Ибраһим әфәнденең: «Син кәфер!» – диюенә җавап итеп: «Әфәнде! Син кәфер, дигән булган идең, иманны онытып тора идем, күптәннән шәһадәт кәлимәсен әйткәнем юк иде, ләә иләһә иллә Аллаһы Мөхәммәд рәсүлуллаһы», – дигән».

Моның заманында Казан шәһәрендә гимназиядә тәрҗемәче булган Ибраһим бине Исхак бине Сәгыйдь исемле кеше карамагында Әбелгазый Мөхәммәд бине Гарәбхан бине Хаҗимөхәммәд әл-Хәрәзми әсәре булган «Шәҗәрәи төрек» исемле мәшһүр тарихы басылган.

Үтенеч

Рисаләбездә арттырырга вә яки төшерергә тиешле кайбер сүзләр, ихтимал ки, каләмебез хата язган урыннар булыр. Чөнки тулы камиллек Аллаһы Тәгаләгә генә хас сыйфат. Әгәр дә укучылар мондый нәрсәләрне безгә белдерсәләр яки язылырга тиешле тәрҗемәләрне һәдия итсәләр, рәхмәтләр белән кабул кылырбыз. Китапның мәсләгенә каршы булмаган тәкъдирдә, ни язсалар да, икенче басмага кертелер.

Бер хат.

«Әфәндем! Күп кешеләр: «Асар»ны язучы юк нәрсә илә шөгыльләнә, кабер ташларын күчерүдә ни файда булыр? Моның кебек нәрсәләр гыйлем саналырмы?» – диләр. Берәр мөмкин урында җавап яза алмассызмы?»

Җавап.

«Булмас, туганым! «Асар»ны мин алар өчен түгел, бәлки киләчәк буыннар өчен язам. Сөекле киләчәк буыннарыбыз кабул итәр дип уйлаган нәрсәләрне язудан, гасырдашларымның инкярләреннән куркып, тукталачак түгелмен. Җәнабы Аллаһы ярдәм итсә, «Асар»ны, һичшиксез, язачакмын.

Ризаэддин».

RUHIAT

БИШЕНЧЕ КИСӘК

برنچی جلد

آثار

سکنمزده اولان اسلام عالملرینك ومشهور کیمسه‌لرینك ترجمه وطبقه‌لری، اریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش برکتابدر.

بشنچی جزء

RUHIAT

صاحبی
رضاءالدین بن فخرالدین

اوفا — ۱۳۲۱

جزى الله خيرا كل من كان ناظرا * لمجموعتي هذي بستر القبائح
واصلح ما فيها من العيب كله * فهذا الذي ارجوه من كل ناصح

ویسف بلادسنده « خدمت شرکتی » مصارفیله نشر اولندی .

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 29 Декабря 1903 г.
Оренбургъ, типографія М.-Ф. Г. Каримова 1904 г.

137. Сәйфеддин бине Әбүбәкер бине Сәлим әш-Шыңарый

Мамадыш ягындагы Шыңар дигән авылдан. Сабада имам вә мөдәррис булып, 1824 елның февраль башында хаҗ нияте белән Сабадан чыгып, Кырым мәмләкәте һәм Кара диңгезне кичеп, Амасия шәһәренә барган вә анда 1240 елның сәфәр аенда/1824 елның сентябрь башында вафат булган. («Мөстәфадел-әхбар...»ның 200 нче битендә «Мөхәррәмнең алтысы вә шобат әүвәлендә сәфәр итде» дигән сүзләр типография хатасы булса кирәк, чөнки Сәйфеддин хәзрәтнең хаҗ сәфәре 1824 елның февраль башында мәгълүм. Бу февраль исә мөхәррәмгә түгел, бәлки җөмадиел-ахиргә туры килгән.)

Остазлары: Габделхаликъ бине Әгъзам әт-Тенеки әл-Казый, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни, Ибраһим бине Хуҗаш әл-Казаный; Бохарада Мөхәммәдгата әл-Бохарый, Кабулда шәех Фәезхан бине Хозырхан һәм башкалар.

Шәкертләре: Фәхреддин бине Сөбханкол әл-Кичүчатый, Рәмкол бине Максуд әл-Иштирәки, Габделгафур бине Габделмәннан әл-Чистайи, Җарулла бине Бикмөхәммәд әс-Сатышый, Габделләтыйф бине Әбүбәкер әл-Йолыкый, Габделгалләм бине Габделкадыйр әш-Шәрифи, Морадым бине Мөхәммәдйосыф әл-Уфавый, Габделваһаб бине Габдеррәшид әл-Әшири, Мөхәммәд бине Гобәйдулла әл-Ибрайи һәм башкалар.

Балалары: Садреддин, Фәхреддин, Әбелкасыйм, Сәгадәт. Ошбу Сәгадәт исемле кызы Кышкарда Габделмәннан исемле кеше никахында 1292 елның җөмадиел-ахирәсендә/1875 елның июль аенда вафат булган. Мәдрәсәсендә язган китаплары: «Мохтасарел-викайә» дигән китабын Фәсыйхеддин бине Хисамеддин исемле кеше 1233/1818 елда язып тәмам иткән, «Тәнбиһел-гафилин» – Фәхреддин бине Нәриман бине Сөләйман әл-Чуалкиби 1817 елда язып тәмам иткән.

Бервакыт дәрес биреп утырганда, // [208] чит мәдрәсә шәкертләре, бәлки, урынына калганнардан, берсе бик озын буйлы, икенчесе, киресенчә, кыска буйлы, икәү кереп, бер-ике минут утырганнан соң: «Тәкъсир, ләм ләә йәҗүз болай булса, вә ләм ләә йәҗүз шулай булса!..» – дип бәхәс йөрткән булып, саташуларына (тәртипсезлек вә әдәпсезлек, гыйлем хакында хөрмәтсезлек безгә бик борынгы заманнардан мирас булып килә. Һич шөбһәсез, школларда сабак бирүче мөгаллимнәр хозурында мондый эш булса, «ләм ләә йәҗүз, сезне диваналар йортына җибәрергә!» дип, һич кичектермичә озатырлар иде!..) Сәйфеддин хәзрәт тә, боларга туп-туры карап: «Берегезне кисеп, икенчегезгә ямаган булсалар, бәлки, һәр икегез берәр адәм булган булыр идегез», – дип, дәресен дәвам иткән. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Заманасында гыйлемлеге белән танылган иде, Бохара ягыннан күп чит вә сирәк очрый торган китаплар алып кайтты, мөселманнар тарафыннан Мәкәрҗә базарына имам буларак та җибәрелде, Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавыйга каршы булып, «Бохарада шул зат хакында бөтенләй белмәделәр», – дип, кайгыга төшүе сөйләнә», – дигән. [Төп нөсхәдә биредә биш хаты китерелә.]

138. Габдессәлам бине Мортаза бине Максуд бине Габдеррәхим

Чыгышлары Мамадыш өязендәге Ушма авылыннан. Максуд бине Габдеррәхим, туган авылыннан күчеп китеп, Минзәлә ягындагы Мөслим авылына килеп урнашкан. Габдессәлам, башта әлеге Мөслим авылында Габделҗәлил (кара: 129) бине Габдеррәшид мәдрәсәсендә дәрес бирү белән шөгыльләнсә дә, соңрак, ни сәбәптәндер бу вазыйфасын ташлап, бөтен гомерен китап укуга сарыф иткән.

Илле биш яшендә 1241/1826 елда вафат.

Остазлары: Габделҗәлил бине Габдеррәшид, Салих бине Сәгыйдь әл-Кили, Габделгаффар бине Сәгыйдь һәм башкалар.

Шәкертләре: үзенең угылы Әбелмәгалим һәм башкалар. Габделхәбир бине Габделваһһаб әл-Мөслиминең ата ягыннан абыйсы һәм Туйгилде авылындагы ахун Минһаҗеддин бине Әбелмәгалимнең бабасы. Гыйлем вә камиллек иясе булуы турында сөйләнелә.

139. Ибраһим бине Хуҗаш

Казанда «Әфәнде хәзрәт» дип // [226] танылган зат. Атасы Малмыж өязендә Янгул авылында вафат булган вә кабере дә мәгълүм икән. Ибраһим әфәнде Бөгелмә өязендә Зәй елгасының уң ягындагы Шарлама исемле авылдан. Әлеге авылның нигезләнүенә 150 еллар булган хәлдә, рәсми рәвештә мәсҗид алырга рөхсәт алырлык балигъ җан хисабы юк, шул сәбәпле бу авыл рәсми рәвештә имам вә мәсҗидтән мәхрүм. Ибраһим әфәнде, озын гомер сөреп, Казан шәһәрендә беренче мәсҗидтә имам вә мөдәррис булган хәлдә 1241/1826 елда вафат булып, Казан зиратында җирләнгән.

Бу мәмләкәт мәдрәсәләре арасында йөреп беркадәр гыйлем алганнан соң, имам булып бер-ике ел торган, ләкин гыйлеме камил булмаганга кайгырып, белемгә омтылышы да зур булганга, каенагасы Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый илә, янәдән гыйлем алу һәвәсе илә, Дагыстанга сәфәр иткәннәр. Анда Гали әфәнде әш-Ширвани[57] исемле кеше хозурында укып, Диярбәкер вә Сивас шәһәрләренә дә сәяхәт иткән. Гали әфәнде әш-Ширвани хозурында 1195 елның рәҗәбендә /1781 елның июлендә «Рәбгыль-мокантарәт» язып тәмам иткән. Бу елда мәмләкәткә дә кайтырга чыгып, зөлхиҗҗә аенда/декабрьдә Хаҗитархан шәһәренә килгән. 1197/1783 елда Казан тарафындагы Утар авылында имам булган. Бу авылда 1199/1785 елда язылган бер фәтвасы күрелде. Аннан Кишет авылына имам булып күчкән. 1208 елның зөлкагдә аенда/1794 елның июнь аенда Казанга күчеп килеп, беренче мәсҗидкә имам булган һәм ахунлык дәрәҗәсе дә өстәлгән. 1212/1797 елда император Павел бине Петр Казанга килгәч, Ибраһим әфәнде имамнарны җыеп, бергә каршы алганнар. Казан календарьлары бәйанына күрә, имамнар һәммәсе дә чалма киеп каршы алганнар. 1213/1798 елда император тарафыннан бүләк буларак 500 сумлык алтын сәгать бирелгән, моңа каршы Ибраһим әфәнде дә бер тәшәккернамә (рәхмәт язуы) язган. Вакыйганың сурәте вилайәт рәсми газетасында // [227] бәйан ителгән. Сөйләгәннәргә караганда, император бу сәфәрендә, Ибраһим әфәнденең җомга намазында булып, гыйбадәт рәвешләрен карап торган. 1235/1820 елда Болгар һәм Биләргә барып, борынгы истәлекләр вә бабаларыбызның аяк эзләрен зиярәт иткән. Бу сәфәре шәүвәл аенда булганга, июнь ахыры белән июль башына туры килә. Ибраһим әфәнде барган вакытта Болгардагы манараларның икесе дә исән булган[58].

Рамазан аенда ураза тоту һәм авыз ачу хосусында зур игътибар биреп, һәр ел саен тырышлык белән дикъкать иткән. Шулай ук кыска төннәрдәге ястү намазы хакындагы бәхәсләрне монда күреп вә ишетеп киткәнгә, Дагыстан вә Анатолия

---

[57] Бу зат Гали бине Ибраһим бине Мөхәммәд Әкмәледдин әз-Зәһри әш-Ширванидән башка кеше. Чөнки Ибне Ибраһим әш-Ширвани 1118 елның җөмадиел-ахирәсендә Мәдинәи мөнәүвәрәдә вафат булган. «Сәликед-дөррер» китабына мөрәҗәгать ителде. Ибраһим әфәнденең остазы булган. Гали әш-Ширвани турында кулыбызда булган китапларда очрамады.

[58] Болгардагы олы манараның авып төшүе 1260 елның 10 рамазанында, сишәмбе көннең төн уртасында булган. Миладидә белән 1844 елның 22 сентябрендә булса кирәк.

RUHIAT

вилайәтләрендә сәяхәт иткәндә, галимнәренә мөрәҗәгать итеп, күпләреннән хатлар илә мәсьәләне ачыклауны сораган. Моның нәтиҗәсе буларак бу намазның әлеге вакытта фарыз булуы турында һич шөбһәсе калмаган. Мөхәммәдҗан мөфтине хуш күреп вә якыннарыннан булып, Ибраһим әфәндегә яхшы булсын өчен, мөфти дә ястү намазын уку турында инануы юкка чыккан Казан галимнәрен төрле нәрсәләр илә куркытып кисәткән. Хәтта мөфти вә яки Диния Нәзарәте тарафыннан булган әмерләргә буйсынырга мәҗбүр булган кайбер галимнәр мөәззингә «Ястү намазына азан әйткәннән соң, кулларыңны күтәргән хәлдә, «Йә Аллаһ! Бу азан вә бу намазның гөнаһын хәлебезне мәхкәмә карамагына тапшырган мөхтәсиб өчен әйлә» дип дога кыл!..» мәгънәсендә хәбәр дә бар[59]. // [228]

Шәех Зәйнулла әл-Халиди хәзрәтләреннән ишетүемә күрә, Казанда кабат басылган «Шәраител-иман» рисаләсен Верхний Урал ягындагы Ахун авылында ахун Ягъкуб бине Әхмәд Ибраһим әфәнде илә шәкерте Таҗеддин бине Габдеррәшид әл-Иштирәкигә нисбәт биргән икән. Ләкин, безнең фикеребезчә, әлеге рисаләдәге кайбер сүзләрне язудан боларның һәр икесенең гыйлемнәре вә каләмнәре югары. Мортаза әфәнде бине Котлыгыш әсәре булса, гаҗәп түгел. Аеруча шәҗәрә бәхәсләре моның каләменнән чыгуына беркадәр дәлилләр бар иде. Моннан өстен Мортаза әфәнденең шәех Әхмәд Ясәви тарихына бәйле рәвештә шәехлек итүе сөйләнә.

Хатын-кыз дәгъваларында күп вакыт хатыннар файдасына хөкем итүе сөйләнә. Бу гамәленнән исә иҗтимагый тормыш максатлары илә таныш булуы, гореф-гадәт, әхлак дәресләрен яхшы аңлавы турында нәтиҗә чыга. Безнең милләтебезгә күрә бу бик зур бер мәсьәлә булып, моннан хәбәрдар булуны хатыннарыннан иркәләнеп көн кичергән галимнәр түгел, бәлки һәрбер катлауда күренгән хатын-кыз дәгъваларын хәл итү белән борчылган затлар белер. Ибраһим әфәнде дә бу затларның берсе. Чөнки бервакыт бөтен Казан вилайәтендә булган никах вә талак дәгъваларын хәл итүе сөйләнә.

Ибраһим әфәнде бу мәмләкәтнең бөек адәмнәреннән булып, фикъһ, ысуле фикъһ, хәдис, тәфсир фәннәрендә яхшы камил булганы кебек, гарәп теле гыйлеменнән дә белемле булуы сөйләнә. Һәм кайбер кешеләр тәфсир вә хәдис дәресләренә гаять тә маһир булуын сөйләсә дә, заманасына вә замандашларына нисбәтле каралыр. Чөнки бу гыйлем шәрифендә булган маһирлык эчендәге яшерен хәзинәләрне чыгару, шәкертләргә дә һәрбер нокталарыннан исламга мәхәббәт уятырлык серләрне бәйан итәргә сәләтле булудан гыйбарәт. Ибраһим әфәндегә никадәр ихласлы булсак та, әйткән дәрәҗәгә җитешү түгел, хәтта ишегеннән булса да атлап кергәндер дип уйламыйбыз. Ибраһим // [229] әфәндегә түгел, 500–600 ел элек яшәгән ислам мөфәссирләренә [тәфсирчеләренә] дә бу нәрсәләр җиңел булмаган. Коръән вә хәдисе шәрифләрдә осталыкка ирешү өчен иң элек гыйлем вә фән юлында тәфсир юлы ачу кирәк. Юл ачылганнан соң, осталыкка, шаять, ирешеп булыр. Мондый бөек вә әһәмиятле хезмәтләр Европа вә Америка университетларында һәм академияләрендә укып чыккан тирән гыйлем вә күркәм холык ияләреннән булса булыр, юкса башкалардан моны көтү файдасыз. Киләчәк бер гасырда Коръән вә хәдисе шәрифләрдәге гыйлем вә серләрнең мәйданга чыгачагында һич шөбһә юк.

Ибраһим әфәнденең кыяфәте солтанатлы, сөйләргә маһир, гарәп хатыйблары кебек, бик матур нотыклар сөйли торган булган. Меңнәрчә адәм арасында бары бер-ике кешегә генә бирелгән бу камиллекне урынына, ягъни гомум вә милләт файдасы өчен сарыф ителүе сөйләнер. Хәтта бу яктан хәзрәтне бер яңалык кер-

[59] «Назурател-хак», 154 б.

түче дип саныйлар. Чөнки Казанда һәм тирә-ягындагы начар, мәкруһ гадәтләрдән күпләрне арындырырга муафыйк булган. Ибраһим әфәндедән элек Казан мөселманнары кара эшләпә, бөрмәле чикмән, күн итек киеп, туй вә башка мәҗлесләрдә хатын-кыз, ир-егет һәммәсе бергә утыра торган булганнар. Әфәнде исә, чалма киюне таратып, мәсҗидкә йөрергә күндергән. Читек-кәвеш кию намаз укырга әмәл булсын өчен, никах вакытында кияүгә кыз тарафыннан намазлык бирү, кияү йортына күчкән вакытта таз вә комган алып бару моның заманында булды, диләр. Без болай дибез: әфәнденең бу эшләргә ирешүенә, бәлки, үз заманасы ярдәм иткәндер. Ихтимал, Казанның бүгенге гакыллылары, бәлки, Әфәнде заманында булмаганнардыр. Казан шәһәрендә бу көннәрдә туй вә мәҗлесләрдә булган тәкәллефләрне, мәҗлесләрдә гомер әрәм итүләрне, ат, тун, арба вә чана һәм башка әсбапларда булган әрәм-шәрәмнәрне, аеруча хатын-кыз // [230] таифәсенең мода әсире булып, бер-береннән ярышып, зур-зур акчаларның өсләреннән кереп, асларыннан чыгуларын Казан халкы белән таныш вә хәлләреннән хәбәрдар булган затлар сөйләп бетерә алмый. Бу уңайдан Ибраһим әфәнде түгел, Ибраһим пәйгамбәр килеп нәсыйхәт итсә дә тәэсир булмас, диләр.

Хатыннары: 1) Мөнәүвәрә бинте Йосыф бине Габделкәрим бине Арыслан әл-Ашытый. Мөхәммәдрәхим ахун бине Йосыфның бер туганы булып, Әфәнденең балалары ошбу хатыннан. Әфәнде үзе Дагыстан якларында йөргәндә, ун елдан артык көтеп торган. 2) Фатыйма бинте Мөхәммәд бине Габдерраззак. Семипалат шәһәрендәге Әхмәд ишан бине Мөхәммәднең туганы. Элекке ире Салих бине Гаед вафат булганнан соң, 1223/1808 елда Ибраһим әфәнде тарафыннан никахландырылган иде һәм алты елдан соң, 1229 елның зөлхиҗҗә аенда/1814 елның ноябрендә вафат булган. 3) Хөсниҗәмал-бану бинте Габделваһаб бине Мортаза. Моны исә Фатыйма бинте Мөхәммәд вафатыннан соң, 1230 елның 6 рабигыльәүвәлендә /1815 елның 4 февралендә алды. Әфәнде вафатыннан соң бу хатын Габденнасыйр ахун бине Рахманколыйга вә аның вафатыннан соң Габделвәли исемле берәүгә барган.

RUHIAT

Балалары: Мәхәббәт, Фәхреддин, Мәүдүдә, Мәхбүбә, Гыйсамеддин, Нурмөхәммәд, Гафия. Ир балаларының тәрҗемәләре һәрберсенең тиешле җирләре илә бәйан ителер. Мәхәббәт исемле кызы Дауд бине Биккенә исемле кешегә никахланып, аерылды, соңрак Фәхреддин бине Мортаза бине Габделгазизгә кияүгә чыкты. Мәүдүдә Таҗеддин бине Габдеррәшид әл-Иштирәки никахында булган. Башка кызларының хәлләре мәгълүм булмады. Кайсыдыр кызының Бохарада укучы Мөхәммәдсадыйк исемле угылының хатыннан бер нөсхәсе күренде. Кыскача шушыдыр: «Бабабыз Әфәнде хәзрәтләренең исән вакытындагы бүләкләреннән вә вафатыннан соңгы васыятьләреннән мәхрүм булсак та, саф мәгыйшәтен очрактан файдаланып белә идек. Вафатын ишетеп бик кайгырдык. // [231] Аллаһы Тәгалә үзен ярлыкап, җәннәттә урын бирсен. Хәзрәт мәрхүм фәкыйрьләрне кайтару теләге белән бераз акча Битаман Нигъмәтуллага тапшырган икән, ләкин ул елны Бохарага килми, юлдан кайтып киткән. Инде ишетүебезчә, мелла Нурмөхәммәд бай әлеге акчаны сорап язган, ди, бәлки, алгандыр. Мәрхәмәт кылып, әлеге акчаны фәкыйрьләргә миһербан итәргә димләсәгез, шаять, әниемә вә башка туганнарга кайтып күрешергә сәбәп булыр. Калган хәл-әхвальләр Мамыш Габделхаликъ агабыз тәфсыйльләп бәйан кылыр. Дустыбыз Мөхәммәдрәхим бай Исмәгыйль угылына догаларыбызны юллыйбыз. Догагыздан өметләнеп, Мөхәммәдсадыйк бине мелла Рәфыйк[60].

[60] Бу кешенең исеме «Мөстәфадел-әхбар...»да да очрый (2 нче кисәк, 30–31 б.).

Шәкертләре: Таҗеддин бине Габдеррәшид әл-Иштирәки, Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңари, Хәбибулла бине Сәйфулла бине Морадым бине Хуҗаш әл-Олыви, Максуд бине Корбангали әл-Күлбашый, Гали бине Көчек әл-Хаҗитарханый һәм башкалар.

Хатлары[61]

Икенче хаты.

38 нче номер илә 1815 елның 15 сентябрендә белдерелә, Казан округында Күкчә-Бирәзә авылының ил җәмәгатьләренә бу хосуста ки: указ илә имам булып торучы мулла Габделфәез мулла Әмин углына хөрмәт күрсәтмичә, башка бер указсыз имам китереп рәнҗетмәсеннәр, үзләренең // [232] горурлыклары илә. Сәгадәтле, бөек дәрәҗәле бөтен Империягә мөфти Мөхәммәдҗан Хөсәен углының фәрманыннан башка. Һәм шуның белән бергә сәгадәтле бөек духовный министр кенәз Голицын Александрның 1812 елның 4 мартындагы 283 нче номерлы указы буенча, мулла указлы муллага катгый рәвештә буйсынмыйча, ил җәмәгатьләренә вәсвәсә бирмәсен һәм ил җәмәгатьләре указсыз мулланың вәсвәсәсенә яки мәсҗид салучы вәсвәсәсенә күңел биреп, указлы имамны рәнҗетмәсеннәр дип, аеруча Уфа губернасыннан килеп, Казан губернасыннан килеп, Казан губернасында указ илә имам булып торучы имам рәнҗетмәсен дип, Уфа каласы губерна правлениясенең указы буенча югарыда аталган указлар нигезендә сезгә, Күкчә-Бирәзә авылының барча җәмәгатьләренә белдерәбез, бу имамыгыз мулла Габделфәезне рәнҗетмәгез бөек дәрәҗәле мөфтинең әмереннән башка. Әгәр тыңламыйча рәнҗетсәгез, хөкем тәхетендә булырсыз. Имам, мөдәррис, старший ахун Ибраһим әфәнде Куҗаш угылы. 1815 елның 18 сентябрендә. Мөһер.

RUHIAT

Өченче хаты.

Тарих 1816 ел, 6 апрельдә. Безнең хозурыбызга килеп, дәгъва белдерде Лаеш округы Кече Елга авылының шаһ хезмәтенә солдат буларак бирелгән Вәлид Габдеррәхим углының хатыны Зөһрә Фәйзулла кызы. «1812 ел эчендә ирем, шаһ хезмәтенә бирелеп, походка чыгарылып җибәрелде, бер ир бала белән калдым. Бу ирем Габдеррәхим углына: «Балаң илә калдырып китәсең, безнең тормышыбыз ничек булыр? Безгә яшәр өчен бераз нәрсә биреп китсәгез иде, кулыбызда һичнәрсәбез юк, үзегезгә мәгълүм», – дидем. Моңа каршы: «Атам Габдеррәхим илә агама тапшырып китәм», – диде. 1816 елга кадәр каенатам илә каенагам янында тәрбияләндем. Хезмәт итеп тормыш алып бардым. Бу ел эчендә каенагам вафат булды, каенатам картайды, үзе башка кеше тәрбиясендә яшәп тора һәм: «Килен, үз кайгыңны үзең күр, мин тәрбия итә алмыйм!» – диде. Үзем сырхау булдым, // [233] хәрәкәт вә кәсеп итәргә хәлем булмады. Кардәшләрем дә тәрбия кылмады. Бу елларда тормыш кыйммәт булу, иремнән ярдәм булмау сәбәпле, гаҗиз булдым». Без бу дәгъваны ишеткәч, әлеге дәгъва бирүче Зөһрәдән шаһитлар сорадык. Ул исә дәгъвасының раслыгына ике шаһит хәзерләгән, исемнәре түбәндә китерелә. Алар, Зөһрәнең дәгъвасы рас дип, шаһитлык китерделәр, бу шаһитлыкны раслап, Зөһрәдән ант китертеп, кулына никахы юкка чыгарылуы турында язу бирелде. Кече Елга авылының мин, Габделгафур Габдеррәшид шаһитлык иттем. Имән Кискә авылының унсигез яшемдә булган Әбкәни Габдеррәшид угылы шаһитлык иттем.

Казанда комитетский член, имам, мөдәррис, старший ахун Ибраһим әфәнде Куҗаш угылы. 1816 ел, 7 апрель.

---

[61] Төп нөсхәдә алты хаты китерелә. – *Төз.*

Дүртенче хаты.

Сембер губернасы Буа округы Бизнә авылының Хәбибә Сәгыйдь кызы атасы Сәгыйдь аркылы без, Казанга Иске бистәдә имам вә мөдәррис һәм старший ахун Ибраһим әфәнде Кужаш угылы хозурында мондый дәгъва кылды: «Бизнә авылының Мәҗид Сәфәргали угылы, ялган шаһитлар илә, гүя мине 1818 елда никахлады дип дәгъва итә. Хәлбуки арабызда һичбер ризалык булганы юк, ләкин атабыз Сәгыйдь колак сөенече мәҗлесе ясап, безләрдән рөхсәт таләп итеп, Бахты Хөррәмшаһ углын, Тимербулат Габделхаликъ углын вә өч хатын җибәрделәр, мин исә кире кактым, хатын өстеннән // [234] барырга риза булмадым. Мәҗид Сәфәр углының шаһитларыннан Бизнә авылының Әмин Сапакай угылы атама дошман, чөнки атам, начальник булып торганда, әлеге Сапакай углын имана акчасы хакында кыйнаган. Атама дошман кеше миңа дошман, шул сәбәпле аның шаһитлыгына ышанмыйм. Икенче шаһиты Габделхаликъ Рәхимкол угылы, өченче шаһиты Вәлид Әбүшай угылы – бозыклар, намазсызлар, исерткеч эчүчеләр. Мин исә, әлхәмделилләһи, салиха (яхшы) кызмын, ялганнан чирканмаган усал кешеләрнең шаһитлыгына ышанмыйм. Дүртенче шаһиты атам илә бертуган агам Фәйзулла Гаед угылы. Ул углын солдатка бирү хакында атам илә дошман. Бишенче вә алтынчы шаһиты Котлымәт Айлазый угылы илә Габденнасыйр Габдулла угылы, имамыбыз Хисамеддин Зәбир угылы бу эшне тикшергән көннәрдә өйдә юк иделәр, аларга да ышанмыйм, чөнки бозык вә дошманнар. Миннән ризалык сорарга барган Бахты Хөррәмшаһ угылы, Тимербулат Габделхаликъ угылы, Мөхибә Котлымәт хатыны, Мәүлия Вәлид хатыны, Фәния Габделхаликъ хатыны – болар барчасы усал кешеләр, намазсызлар, бозыклар, усаллыктан һич чиркана торган түгелләр. Моннан башка тыш ярәшелмәү турында мин үзем шаһитлар илә исбат итәм. Бу шаһитларым колак сөенече мәҗлесендә бар иделәр. Болар – имамыбыз мулла Хисамеддин Зәбир угылы, Мәҗид Гаделшаһ угылы Җәмил Габдеррәшид угылы. Болар исә минем риза булмавыма да шаһитлар. 1818 елның 12 февралендә указлы имам Хисамеддин Зәбир угылы минем шаһитларым илә берлектә һәм Сембер губернасы ахуны Шаһингәрәй Әхмәр угылына шаһитлык китерде».

Әлеге Хисамеддин Зәбир угылының ахун Әхмәр угылына биргән җавабын күрсәтте. Шул сәбәпле без, ахун Ибраһим әфәнде Кужаш угылы, әлеге Хәбибә Сәгыйдь кызының үзенең вәкиле аркылы җибәргән гаризасын карап вә шәригать хөкеменчә тикшереп, югарыда телгә алынган Мәҗид Сәфәр угылының шаһитларының күрсәткән шаһитлыкларын кире кагып, Мәҗиднең дәгъвасын дөрес түгел дип таптык. Хәбибә Сәгыйдь кызының югарыда күрсәткән шаһитларының шаһитлыгын кабул калдык (хәлбуки хәзрәтегез шаһитлык алмады). Могтәбәр китапларда сөйләнгәннәргә нигезләнеп вә һәм бу кәгазьдә язылганнарны шәригать әһелләре күрсен дип яздык. Янә ошбу Мәҗид Сәфәр угылы Хәбибә Сәгыйдь кызын, минем никахлы хатыным, дип рәнҗетмәсен өчен, кулына бу язуны бирдем.

Имам, мөдәррис, старший ахун, комитетский духовный член, үткәндәге олуг шаһ император Павел Петрович бөек җәнапларыннан 500 сумлык алтын сәгать илә бүләкләнгән Ибраһим әфәнде Кужашев. 1819 ел, 10 октябрь.

Моңарга өстәп, ахырында болай язылган: «1819 елның 17 октябрендә Казанның Иске бистәсендә духовный член Ибраһим әфәнденең Сембер шәһәре ахуны Шаһингәрәй Әхмәр угылының хөкемен шәригать нигезендә имза кылуы буенча голәма белән берлектә булганга, мин, Буа сәүдәгәре Нигъмәтулла мелла Бәшир угылы, Бизнәнең Хәбибә Сәгыйдь кызын 400 сум мәһәр илә шул бизнәнең Сәйфеддин Бикбау угылына гадел шаһитлар хозурында никах кылдым һәм кулымны куйдым». Бу турыда мөфти Мөхәммәдҗан Хөсәен угылының да бер фәтвасы бар, 191–192 битләрдә язылды. // [236]

RUHIAT

Алтынчы хаты.

Оренбург Духовное собрание без, ахун Ибраһим әфәнде Кужаш углыннан рапорт:

1822 елның 19 октябрендә Казан округы Чәмәк авылының Рабига Габид кызы болай язды: «1822 елның октябрендә атам Габид 12 нче яшендәге сеңлем белән урак урырга җибәргән иде. (Октябрь башында урак!..) Шул Чәмәк авылының Мостафа Сәйдәш угылы, үзенең юлдашы Әхәд Шәфи угылы илә урак ура торган җиребезгә килеп: «Без сине алырга килдек, арбага утыр!» – диделәр. Без кычкырып елый башладык, болар исә, минем кул вә әгъзаларымны бәйләп, көчләп арбага салып киттеләр. Бистәгә җиткәч чишеп, ахун ...га алып керделәр. Ахун бер мулланы чакыртып китерде дә: «Үзеңә алып барып, болар арасына никах укы!» – дип боерды. Мулла минем риза яки риза түгеллегемне сорады, мин исә барча хәлне сөйләдем. «Алай булса, мин никах укый алмыйм», – дип, мулла чыгып китте. Моннан соң бер кечкенә язу язып, үзенең хезмәтчесен Гыйсамеддин исемле муллага җибәрде вә, ул мулла килгәнгә кадәр: «Гыйсамеддин мелла алдында бу егет илә 400 сум мәһәр илә никахыбыз булган иде, сезгә мәгълүм итәргә килдем, дип сөйлә! Юкса мин сине земскийгә җибәрермен», – диде. Мин моннан курыкканга күрә, Гыйсамеддин // [237] мелла алдында бу сүзне әйттем, башка сүз булмады. Моннан соң әлеге Мостафа: «Син минем хатыным булдың», – дип алып китте. Хәл болай булгач, атам Габид ахун Ибраһим әфәндегә аңлаткан һәм шуңа күрә, Ибраһим әфәнде волостнойга язу язган дип ишеткәч, бу Мостафа куркып, атам Габидкә 50 сум бирмәкче булып, ахунга барды, ахун талак язуы язып бирде дип, талак язуын күрсәтте. Моннан соң без ахун язган талак язуын һәм безгә әлеге Рабига биргән гаризаны рапортыбыз илә Духовное собрание җибәрдек, тикшерер өчен.

Мәгълүм булсын ки, ирексезләү вә мәҗбүрләү илә өч имам каршында никах дөрес түгел, шул ук вакытта бөек мәртәбәле мөфти Мөхәммәдҗан Хөсәен угылы: «Вәкилсез никах дөрес түгел, гәрчә кыз риза булса да», – дип фәтва биргән. Ахун мондый дөрес түгел никахны дөрес күреп, талак язуы ни сәбәп белән булыр?! Никахның дөрес түгеллегенә бу кадәр нәрсә җитә. Янә әлеге ахунның урланган кызлар хакында сүз илә әмере күп булып, фәкать язудан саклануы мәшһүр хәбәрләр илә мәгълүм.

Цивиль округында Акъегет авылындагы кияүләре ... угылы узган өч ел эчендә 18 урланган кызга никах укыган. Акъегет авылының күбрәк җәмәгатьләре һәр никахтан кырык сум акча алды, яртысы үзенә вә яртысы ахунга, дип сөйлиләр. Әлеге мулла: «Без ахун әмере илә итәмез, юкса кайчан җөрьәтлек кылыр идек», – дип икърар итә икән. Ошбу рәвешчә икърары күп җәмәгать хозурында булуын Зөя округы Пәчек авылында Сәлимҗан Йосыф угылы илә Цивиль округы Бакырчы авылында имам Халид Әхмәд угылы безгә бәйан иттеләр. Шул сәбәпле, әлеге ахунны эшеннән алып, хөкем итәргә тиешле булыр. Без Духовное собрание белдерәбез: мондый бозык эшләр булмасын вә мөфти хәзрәтенең фәтвасына хилафлык ителмәсен, дип.

Имам, мөдәррис, старший ахун, комитетский духовный член Ибраһим әфәнде Кужаш угылы. 1822 елның 13 декабре. // [238]

RUHIAT

Мөляхәзә

Әфәнде хәзрәтләре «әфәнде» сүзен һәр җирдә «е»сыз, «әфәнд» рәвешендә язган. Соңгы хатында ныклы дәлил дәрәҗәсендә мисал китерелүе мөфти Мөхәммәдҗан хәзрәтләренә яхшылык итүе кебек бер нәрсә дип уйланылыр. Юкса мөфти фәтвасы илә бәхәстә өстенлек юклыгы әфәнде хәзрәтләренә мәгълүм. Әлеге фәтва сурәте Мөхәммәдҗан мөфти тәрҗемәсендә 193 нче биттә язылган иде.

140. Әмирхан бине Кучкар бине Ягъкуб

Эстәрлетамак ягындагы Үтәк авылыннан. Алабуга өязендә Юбраш авылында 1242/1827 елда вафат булган, кабере мәгълүм. Бу ил галимнәреннән файда күргәннән соң, Мисыр, Төркия, Дагыстан голәмасы хозурында йөреп гыйлем алган. Вә бу сәфәрендә 13 ел вакыт уздырып, хаҗ кылган. Бу вакытта Сасна авылының бер кешесе илә аң-белем туплаган. Әлеге кеше исә үз чыгымнары илә Саснага алып кайткан һәм кызына өйләндергән.

Бу хатыннан Әхмәдҗан исемле угылы Саснада дөньяга килгән, диләр. Хатынын вә ошбу углын Саснада калдырып, яңадан хаҗ кылып кайткан вә Бөгелмә өязендәге Чалпы авылында вә аннан соң Малмыж өязендәге Адай авылында, соңрак Мамадыш өязендә Ушма авылларында имам булып, укыту белән шөгыльләнгән, ахырында Юбраш авылына күчеп, 12 ел гомер сөреп, җитмеш яшендә вафат булган. Моның урынына Габделвахид исемле Бохарадан кайткан бер адәм имам булган.

Әмирхан хәзрәтнең хатыннары: Минкә вә Гайшә бинте Хәнәфия. Әүвәлгесеннән икенче Әхмәдҗан, Мөхәммәдҗан исемле вә икенчесеннән Мөхәммәделәмин исемле сукыр бер угылы дөньяга килгән. Болардан башка Фатыйма исемле кызы булган. Үзе вафат булгач, Минкә исемле хатыны Казанга китеп, Хөсәен Ягъкуб угылы Субайи тәрбиясендә тормыш иткән. Мөхәммәдҗан исемле угылы, Казанга барып, сәүдә // [239] иткән вә байлыкларын арттыручы булды. Моның Мостафа исемле бер угылы бу көндә Казанда яши. Фатыйма исемле кызы Минзәлә өязендәге Шәнгәлче авылында Әхмәдҗан бине Габдулла исемле имам никахында вафат булган. Әхмәдҗан илә Мөхәммәделәмин асыл ватаннары булган Үтәк авылына кайтып вафат булганнар. Һәрберенең балалары, нәсел-нәсәпләре күп, диләр.

RUHIAT

Шәкертләре: Габделләтыйф бине Сөбханкол әл-Корычый, Сәйфеддин бине Сөбханкол әл-Кичүчатый, Нәүширван бине Рахманкол, Сәгъдеддин бине Габделҗәлил әд-Диметри, Мозаффар әд-Дөмдөми һәм башкалар. Үзе фазыйль һәм үткен булып, һәр гыйлемнең хасыйлен ачык белгән. Күбрәк тәфсир дәресе, хәдис һәм гарәбият гыйлеменнән белемле булуы сөйләнә. Мәмләкәтебезнең сирәк галимнәреннән булган Әхмәдҗан бу затның угылы булган кебек, бары моннан файда алып, мондый камиллеккә ирешкән. Һәрбер мәсьәләдә вә сүз чыкканда хәдисе шәриф укып җавап биргәнгә, күп гамәле мәзһәбкә бәйле түгел, ә бәлки хәдискә яраклы булуы дәлилләнә.

Үз кулы белән язылган хаты биредә китерелә: «Бисмилләһи-рахмәни-рәхим. Гыйззәтле, сәгадәтле кардәш газизләрем мелла Корбангалигә барча өй җәмәгатьләрегез, угылларыгыз илә Аллаһы Тәгалә һәрберегезне сау вә сәламәт итеп, тәүфыйк берлә бәхет вә сәгадәтләрегезне артык кылсын. Амин, Раббелгаләмин. Вә янә хәләлем Минкәгә вә туганым Фатыймага шулай ук Аллаһы Тәгаләдән сәламәтлекләрегезне телибез. Ике хатыгыз сәламәтлек хәбәрегез илә, әлхәмделилләһи, килеп иреште. Үзебезнең әхвалебез: Әхмәдҗан илә Сәрви тугыз көн инде

тир авыруы белән яталар. Мулла Мөхәммәдҗан да бер-ике көннән бирле ята башлаган, хуш, әле тамагына кабыштыра, чәй эчә. Аллаһы Тәгалә һәрберсенә сыйхәт вә шифа бирсен, амин. Үзегез дә, иншә Алла, кайту җәһәтен тиз кыла күрегез, угланнар барчасы сагынышканнар. Кардәшләр, барчагыздан хәер-догалар үтендек, // [240] безгә дә барча угланнарыбыз илә хәер-догалар кылсын! Аллаһы Тәгалә сәламәтлек илә хәерле максудларын хасыйль кылсын, амин!» Моннан соң кәгазе өзелгән. Ошбу хат язылган Корбангалинең тәрҗемәи хәле «Мөстәфад-ел-әхбар...»да 352 нче биттә бар.

141. Хәмид бине Ислам бине Нурмөхәммәд бине Ишмөхәммәд бине Рысмөхәммәд

Казан өязендәге Юртыш авылында имам, шәех вә мөдәррис булып, 1242/1827 елда вафат.

Угыллары: Хәсән, Хөсәен, Сабит, Мөхәммәдъяр. Хөсәен Юртыш авылында, Мөхәммәдъяр Сөрде авылында имам булганнар. Мөхәммәдъярның Мөхәммәдгали исемле угылы Вятка ягындагы Портнурда, Мәгъсүм исемле угылы Сөрдедә имам булып вафат.

Остазлары: Бикчәнтәй бине Ибраһим әс-Сабаи, Ишнияз бине Ширнияз әл-Хәрәзми, Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый һәм башкалар.

Шәкертләре: угылы Хөсәен, Сәлимҗан бине Исхак әл-Әлдермеши, Газиз бине Госман әл-Җәбәли, Мөхәммәдрәхим бине Җәгъфәр, Гомәр бине Сәедкол әл-Чуашили һәм башкалар. Габдүш бине Габдессәлам бер кабиләдән була. Үзе суфый һәм тәкъва бер зат иде, диләр.

142. Мостафа бине Биктимер бине Дәүләтъяр

Сәгыйдь бистәсендә имам булып, 1242/1827 ел ахырында вафат булган, кабере Сәгыйдьтә, укыту белән шөгыльләнүе дә сөйләнә. Вәлид бине Мөхәммәделәмин ошбу кеше илә бергә имамлык вазыйфасын башкарган. // [241]

143. Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни

Чыгышы Ханкирмәндәге Яубаш авылыннан. Сәгыйдь бистәсендәге беренче мәсҗидтә Габдессәлам бине Муллакол исемле кешегә иптәш имам булып, 83 яшендә 1242/1827 елда вафат булган, кабере Сәгыйдьтә билгеле. Бу зат мәмләкәтебездә булган галимнәрнең иң гыйлемле һәм укымышлыларыннан. Ерак урыннардан килеп, аңардан файда күргәннәр. Хәбибулла бине Рәхмәтулла әл-Атнаколыйдан: «Габдеррахман хәзрәтнең элек хәлендә гыйлеме камил түгел иде, ләкин һәртөрле дәресләр илә шөгыльләнгәнгә һәм даими китап укыганга, төгәл гыйлемнәр туплады, аеруча шәкертләреннән зирәк һәм гыйлемгә һәвәсле адәмнәр булуы моның гыйлеме күбәюгә күп ярдәм итте», – дип ишеткән идем. Мәдрәсәсендә язылган китаплардан күпләре күрелде. Шәкертләренең язулары гүзәл һәм дөрес. Күбесенчә «Тәүзыйх» вә «Тәлхыйс» китаплары очрый. Бохара әмире Хәйдәр бине Шаһиморад илә язышкан хатлары бар. Кыска төннәрдә ястү фарыз яки фарыз түгел мәсьәләсе заманасында бик бәхәсле булса да, бу зат битараф булып, һичбер якка да кушылмавы да сөйләнә.

Хатыны Исхак бине Габделкәрим бине Балтай кызы булган.

Балалары: // [242] Хәбибулла, Хәйрулла, Гатаулла. Бу балаларыннан киткән нәсел-нәсәбе гаять тә күп һәм төрле урыннарда таралганнар.

RUHIAT

Остазлары: Исхак бине Габделкәрим бине Балтай, Габдеррәшид бине Габделкәрим, Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстаный.

Шәкертләре: Габделлатыйф бине Әдһәм әл-Йулыкый, Габделгафур бине Сәйфулла әл-Балтачый, Габденнасыйр бине Габдеррәхим әт-Тайсуганый, Гобәйдулла бине Ибраһим әл-Бәйрәкәви, Габделхәлим бине Зәйнеддин әл-Мортышый, Габденнасыйр бине Рахманколый әл-Казаный, мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим, Габбас бине Габдеррәшид әл-Күшәри, Хисамеддин бине Габделмөэмин әл-Әлкәйи, Габделкадыйр бине Сөләйман әш-Шәрифи, Габделгаффар бине Габделхәмид әт-Түнтәри, Габдессәлам бине Габдеррахман әл-Курсавый, Габбас бине Рахманкол әл-Әсәйи, Сабит бине Вәлид әл-Мәсгуди, Бәдреддин бине Сәйфелмөлек бине Габделгазиз әс-Сәгыйди, Сәгъди бине Максуд әл-Атавый, Хәбибулла бине Рахманколый әл-Казаный, Габделфәттах бине Габделхәмид әт-Түнтәри, Нигъмәтулла бине Рәхмәтуллаән-Наласавый, Нигъмәтулла бине Гобәйдулла әл-Әлмәти, Рәхмәтулла бине Гобәйдулла әл-Кизләви, Габделҗәббар бине Габделкәрим әл-Әлмәти, Нигъмәтулла бине Максуд әл-Күккуяный, Гыйсмәтулла бине Габдеррахман әш-Шәлчәли, Ибраһим бине Госман әл-Манчыли, Ахунҗан бине Нияз әл-Хаҗитарханый, Габдеррәхим бине Гашур әл-Хаҗитарханый һәм башкалар.

Вафаты алдыннан авырып ятканда, Габделмәҗид бине Илхан исемле дәвамчысына: «Минем вафатымнан соң шәкертләремне таратмый, угылым Гатаулла илә берлектә, бер ел мәдрәсәмне тәрбия ит, шәкертләремне укыт, әмма аннан соң монда торуны муафыйк күрмәсәң, Габденнасыйр мәдрәсәсенә бар!..» – дип васыять иткән.

Хәзрәтнең үз кулы белән язган хатлары болар[62].

Бу хатлар үзенең шәкерте Бөре тарафындагы Күк Каен авылындагы имам Нигъмәтулла бине Максуд исемле кешегә язылган.

Габдеррахман хәзрәтнең Гатаулла исемле угылы үз мәсҗиде хозурында имам булып, 1259/1843 елда вафат булган. Аның улы Хәйрулла да шушы мәсҗидтә имамлык итеп, 1299 елның зөлкагдә аенда/1882 елның сентябрендә хаҗ сәфәрендә вафат булган, кабере Мәдинәдә. Кабер ташында ялгыш «Гатаулла бине Хәйрулла» дип язылуы сөйләнә. Габдулла бине Яхъя әл-Чиртуши шәкертләреннән иде. Моның угылы Гыйнәятулла да әлеге мәсҗидтә имам булып, 1310/1893 елда хаҗ сәфәрендә Мәккәдә вафат булган, Исхак бине Мәхмүд, Мөхлисулла бине Максуд әл-Мәчкәрәви шәкертләреннән иде.

144. Хәмзә бине Мөхәммәд бине Хәсән бине Җиһанмөхәммәд әл-Казаный әл-Бирәзәви

Хисап гыйлеменә маһир булганга, «Хәмзә әл-Мөнәҗҗим»[63] дип танылган. Имамлык һәм укыту белән шөгыльләнмичә, сәүдә һәм кәсеп иткән, 1242/1827 елда Бирәзә авылында 50 яшендә вафат булган, ир угыллары калмаган һәм нәселе дә юкка чыккан. Фикъһ гыйлеменнән камил булып, риязия – математика гыйлеменнән мәртәбәсе (Казан мөселманнары белән чагыштырганда булса кирәк) югары булуы билгеле. Кыска төннәрдә ястү намазының фарыз икәнлеген сөйләп, Морад бине Мөхәррәм әл-Мәңгәригә вә төн уртасында көтеп, уку кирәклеген сөйләп, Мөхәммәдәмин бине Сәйфуллаән-Наласавыйга каршы булган. Бу уңайдан Мәңгәри илә ызгышулары күп вә көчле булуы турында сөйләнә. Казан шәһәрендә элекке вакытлардан бирле басылып килгән «Горрәлек» [календарь]

[62] Төп нөсхәдә өч хаты китерелә.
[63] М ө н ә җ җ и м – йолдызлар өйрәнүче, астроном мәгънәсендә. – *Төз.*

RUHIAT

ошбу зат әсәре, диләр. Бохара вә Кабул вилайәтләренә сәяхәт итеп гыйлем алган һәм кәсепкә өйрәнгән Фәезхан бине Хозырхан хәзрәтләре илә вә Бохара әмире Хәйдәр бине Мәгъсүм илә якыннан аралашкан. Шулай ук Мөндеш имамы Мостафа бине Мортаза илә дуслыгы бар иде, диләр. Фәйзулла бине Мөхәммәдкол бине Мәмәтәй ошбу заттан рыязыя гыйлемен өйрәнгән.

145. Борһанеддин бине мелла Шәриф (кара: 50) **бине Сөләйман**

Минзәлә өязендәге Шыгай авылында имам вә мөдәррис булып, 1242/1827 елда вафат булган, 1179/1765 елда туган. Хатыны Мәүһүбә бинте Фазлулла бине Габделмәннан әт-Тайсуганый үзеннән соң 1274/1858[64] елда вафат булган.

Балалары: Фәхреддин, Фәридеддин, Мәүләви Җәләледдин, Әхмәдшаһ, Шәрәфеддин, Фатыйма, Гайшә, Хәдичә. Шыгай авылында имамлык итү өчен Уфада Наместнический управление тарафыннан 1791 елның 4 декабрендә 17499 номерлы указ алган. Үз каләме илә язылган бер язмасы ошбудыр:

«950/1543 елда көн тотылды.

959 гакрәб чаян икенче көн/1552 елның 2 октябре – Казан шәһәрен рус алды.

977/1569 – Шыгай хан дөньядан үтте, барс елы иде. // [248]

1010/1601 – олуг ачлык булды.

1017/1608 – Метрий явы булды.

1024/1615 – Янали явы булды.

1052/1642 – Сахрага (Самарага) гаскәр барды.

1053/1643 – кенәз Алексей Михайлович хан (падишаһ) булды.

1065/1655 – халык арасында мур кырылыш булды.

1071/1661 – Башкорт сугышы булды.

1070/1661 – Разин сугышы һәм Казан сугышы булды, Тау халкында һәлакәт булды.

1092/1681 – Сәед сугышы булды.

1105/1694 – Рус падишаһы Азауга барды.

1110/1699 – Азауны алды.

1119/1707 – Прил сугышы булды, Казан халкына һәлакәт булды.

1155/1742 – мәсҗидләр бозылды, Эт елы иде.

1188/1774 – Пугачев явы булды.

1735 – Акай Килмәк явы булды.

1773 – яңа яу, ягъни соңгы Пугачев явы булды.

Ошбу яңа яуның кышында мин, Борһанеддин мелла Шәриф угылы, җиде яшем тулып, сигезгә чыккан икәнмен, әнкәм кәгъбәм шулай әйтә иде».

Мөляхәзә

Бу тарихларны даталарны иске китап читләреннән күчереп язган булса кирәк, шул сәбәпле кайбер хәреф үзгәрешләре булган. Бабаларыбыздан безгә мирас вә ядкәр булып калган тарих кәгазьләреннән кайберләре шушы юллар. Моны язганнары өчен дә рәхмәт укырга кирәк. Иске китап читләрендә сирәк кенә шушындый нәрсәләр очрый. Бер китапка шулай язылган иде:

1114/1702 – падишаһ урманга керүдән тыйды.

1119/1707 – җомга көн кояш тотылды. // [249]

1147/1734 – Котлымәт (Котлымөхәммәд булса кирәк) явы булды.

1155/1742 – мәсҗидләр харап ителде.

---

[64] Матбугат хатасы булуы мөмкин, бәлки, 1247/1831 елдыр. – *Төз.*

146. Мөхәммәдхәнәфия бине Салих бине Сөлүк бине Бикчура бине Бикәй бине Җанъегет бине Җаник бине Балтач бине Ябынчы

Бәләбәй ягындагы Богады авылында 1243/1828 елда вафат булган. Туган 1157/1744 елда. Үзе язып тәмам иткән «Шәрхе Җами» ахырында мондый язуы бар: «Бу күркәм нөсхәне Мөхәммәдхәнәфия бине Салих казый Мөхәммәд әл-Казылды мәдрәсәсендә 1187 елның 5 рабигыль-әүвәлендә/1773 елның 16 маенда язып тәмамлады». Моннан аңлашылганга күрә, остазы Мөхәммәд бине Гали әд-Дагыстаный (Казакай ахун) булган.

147. Исмәгыйль бине Габид бине Габдулла бине Мөслим бине Бикбулад бине Ишкенә бине Ишбулат бине Шаһфулад

Сөйләгәннәргә караганда, Бикбулад бине Ишкенә Бутай Хафиз дип танылган бер зат. Исмәгыйль Казан өязендәге Мәңгәр авылында имам булып, 1243/1828 елда хаҗ сәфәрендә суга батып үлгән. Бохарага барып укыган һәм анда озак вакытлар гомер сөргән. Габдессаттар исемле бер угылы калган. Остазы Таһир бине Бигеш әл-Мәңгәри. Исмәгыйль бөек галимнәрдән саналган Әхмәд бине Халид әл-Мәңгәринең атасы ягыннан туганы буладыр.

148. Габделҗәлил бине Әбулай бине Йосыфкол бине Алтынбай бине Камыш би бине Урак би

Уса ягындагы Каҗмакты авылында // [250] имам булып, 1243/1828 елларда вафат. Мөхәммәдсадыйк исемле угылы калган. Үзе Вәлид бине Мөхәммәделәмин әс-Сәгыйдинең дәвамчыларыннан булып, шөехлек итүе сөйләнә.

RUHIAT

149. Әмирхан бине Габделмәннан бине Исмәгыйль бине Морад бине Кадермәт бине Әхмәд бине Җәлмәт бине Гәрәй әт-Талкышый

Казан шәһәрендә алтынчы мәсҗидтә имам булып, 1244/1828 елда вафат булган. Казан зиратында күмелгән. Бохарага да барган, аннан кайтканнан соң, Казан өязендәге Югары Курса, Тимершәех, Төрек авылларында имамлык иткән вә 1245 ел ахырында/1830 ел урталарында Казан шәһәренә күчкән.

Хатыны – остазы Мөхәммәдрәхим ахун бине Йосыф әл-Ашытый кызы Газизә.

Балалары: Ибраһим, Хөсәен, Фатыйма. Фатыйма 1271/1855 ел ахырында вафат булган.

Остазлары: Сәфәр бине Исмәгыйль бине Морад әт-Талкышый, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый һәм башкалар.

Шәкертләре: Фәхреддин бине Мостай ән-Норлатый, Җарулла бине Бикмөхәммәд әс-Сатышый, Мифтахеддин бине Сәлимҗәүһәр әл-Калмашый һәм башкалар.

150. Хәмзә бине Ишкуат бине Баеш

Бәләбәй ягындагы Кодаш елгасы буендагы Турай авылында имам булып, 1244 ел ахырында/1829 ел урталарында вафат булган. Бу кеше хакында Гали бине Гобәйдулла әл-Бәйрәкәви: «Галим, фазыйль һәм тәкъва бер зат иде. Атам Гобәйдулла бине Ибраһим бине Ишкуатның туганы иде», – дигән иде. Башка хәлләре мәгълүм булмады.

151. Габделҗәббар бине Габдеррахман бине Морадым бине Җиһанмөхәммәд бине Акмөхәммәд бине Ярмөхәммәд бине Нәзар бине Юныс (кара: 33) бине Иванай

1242/1827 елда Казан шәһәрендә Барудия мәсҗиденә имам булып, // [251] 1245/1829 елда вафат булган, кабере Казан зиратында. Бабасы Акмөхәммәд Акман хафиз исеме белән мәшһүр булып, Орнашбаш авылында тереклек иткән. Габдеррахман бине Морадым да Орнашбашта имам булган. Габделҗәббар Дини Нәзарәтендә берара әгъза булып, мөфти Мөхәммәдҗан вафат булганнан соң мөфтилек хезмәтендә булуы сөйләнә. Мәшһүрләрдән Фәхреддин бине Габдеррахман әл-Бәхтияринең бертуганы була. // [252]

152. Котлыәхмәд бине Заһид бине Габделмәннан

Оренбург ягындагы Дусмәт авылында имам вә шәехлек итеп, 1245/1826 елда вафат булган. Остазы вә шәехе Вәлид бине Әмин әс-Сәгыйди. Үзеннән соң Сәгъди бине Максуд рөхсәт алып калган.

Тарафдарлары: Мөхәммәдҗан бине Мәхмүд әл-Атавый, Габдессаттар әл-Камывый һәм башкалар.

Балалары: Мөхәммәд, Хәмид, Мәхмүд, Нәүбәһар. Нәүбәһар кызы Габденнасыйр бине Рахманколый әл-Казаный вә аның вафатыннан соң Нигъмәтулла бине Гобәйдулла әл-Әлмәтигә никах ителгән.

153. Ишемхуҗа бине Дәүләтбирде

RUHIAT

Ор өязендәге Тимәч авылында имам булып, 1245/1829 елда вафат булган. Ул тарафның могтәбәрләреннән иде. Вафатына җитмеш яшеннән узган булган икән. Хәбибулла исемле угылы да әлеге авылда ун ел буе имам булып, 40 яшендә 1255/1839 елда вафат булган. Укуы хуш вә тавышы гүзәл иде, диләр.

154. Габдеррәшид бине Мөхәммәд бине Габдулла бине Колмөхәммәд бине Акмөхәммәд бине Үтәш суфый бине Урманче

Чыгышлары Тау ягындагы Кошман авылыннан. Габдулла бине Колмөхәммәд, Кошман авылыннан күчеп, Бөгелмә янындагы Бишмунча авылына урнашкан. Габдеррәшид башта Зәй елгасы буендагы Колшәриф авылында имам булып, соңрак, 1777 елда, Шушма елгасы буендагы Шөгер авылына күчеп киткән һәм анда имам вә мөдәррис булып, сиксән өч яшендә 1245 елның 12 зөлхиҗҗәсендә/1830 елның 23 май, чәршәмбе көн вафат булган. Кабере мәгълүм.

Остазлары: Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Габделмәннан бине Габдеррахман // [253] әт-Тайсуганый һәм башкалар.

Шәкертләре: Габдулла бине Мөслим әл-Балыклый, Сәгъдеддин бине Өметәй әл-Камышлый, Вилдан бине Сәйфулла бине Каракай әш-Шөгери, Таҗеддин бине Мирзахан әш-Шәлчәли, Мифтахеддин бине Рәхмәтулла әл-Урдалый һәм башкалар.

Хатыны Фәрхәнә бинте Сөбханкол бине Бикмөхәммәд 1189/1775 елда Кичүчат авылында дөньяга килеп, илле бишенче яшендә 1244/1830 елда Шөгер авылында вафат булган.

Балалары: Гыйсамеддин, Могыйнеддин, Фәридеддин һәм башкалар.

Гыйсамеддин Фәрхәнә бинте Сөбханколдан элегрәк алган хатыннан булса кирәк. Шөгер авылында икенче мәсҗидтә имам булган. Нәсел-нәсәбе бу көндә дә бар.

Могыйнеддин 1217 елның 15 зөлкагдәсендә/1803 елның 22 февраль көнендә дөньяга килеп, 1291 елның шәүвәл аенда/1874 елның ноябрендә вафат булган. 1238 елның 2 рабигыль-әүвәлендә/1822 елның 5 ноябрендә. Гыйсмәтулла бине Габдеррахман кызы Фәхрелҗәмалны никахлаган.

Угыллары: Зыяэддин, Хәйреддин, Фәтхеддин, Шиһабеддин, Бәдреддин. (Бу соңгысының тәрҗемәсе вә гаять яхшы хатлары да китерелер.) Могыйнеддин хәзрәт, Габделгафур бине Габделмәннан вә Исхак бине Сәгыйдь хозурында укып, сабыр, түбәнчелекле, күп сүзле, оста телле, мәзәк сөюче, язуы гүзәл, ягымлы бер кеше иде. Мөхтәрәм атам илә араларында ныклы бер дуслык булып, һәрвакыт берлектә булыр, карендәш вә кабилә әхвален, үткән заман маҗараларын, заманының мәшһүр голәма вә сәяхәтчеләре арасында булган вакыйгаларны сөйләшерләр иде. Мин никадәр яшь булсам да, боларның мәҗлесләрендә күп вакыт була идем. Ләкин, кызганычка каршы, «Асар»ыма бастырырлык бер юл да мәгълүмат файдалана алмадым. Хәлбуки алар бик күп нәрсәләр белә иделәр. Бәлки, файдаланган да булыр идем, ләкин бу көндә миндә булган фикерләрнең ул вакытта хәтта орлыгы да юк иде. Бу көндә нәсел-нәсәбе бик күп. // [254]

Фәридеддин 1223 елның 8 мөхәррәмендә/1808 елның 22 февралендә дөньяга килеп, Бигәш авылына 1252/1836 елда имамлык өчен хокук алды. Остазы Мортышбаш авылында Габделхәлим бине Зәйнелгабидин булган. 1303/1886 елда вафат булып, Бигәш вә башка авылларда нәсел-нәсәбе калган. Бу зат та, атабызның могтәбәрләреннән булып, Фазлулла бине Хәбибулла әт-Тактавыйга буйсынган.

Габдеррәшид хәзрәт язган китаплардан бер «Төхфәтел-мөлек», бер «Ширгател-ислам», бер «Шәрхе Җами» китаплары күренде. Әүвәлгесен 1179/1765 елда, икенчесе 1179/1765 елда Габделмәннан бине Габдеррахман әт-Тайсуганый мәдрәсәсендә, өченчесен 1190/1776 елда Габдессәлам бине Хәсән әл-Карили мәдрәсәсендә тәмам ителгән. Язулары зарарсыз.

Ошбу фамилиянең кулларында бер рисалә бар. Әлеге рисаләгә күрә, гүя болар Сәлман әл-Фарси (Аллаһы аңардан риза булсын) хәзрәтләре нәселеннән буладыр.

RUHIAT

155. Габдессаттар бине Сәгыйдь (моннан соңгы бабалары атасы Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый тәрҗемәи хәлендә атала)

Казан шәһәрендә имам вә ахун булып, 1246 елның 14 рабигыль-әүвәлендә/1830 елның 21 август көнендә вафат. Мәкәрҗә базарында булган мөселманнарга имамлык хезмәте иткәндә вафат булып, Казанга китереп күмелгән.

Остазлары: атасы Сәгыйдь бине Әхмәд, Салих бине Сәгыйдь әл-Кили, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый һәм башкалар. Бохарага барып Коръәни Шәрифне ятлаган. Өйләнгән. Бохара әмире Әмир Хәйдәр илә аралашкан. Бохарада вакытында, 1217/1802 елда, Гыйсамеддин, 1220/1805 елда Габделкаһһар, 1223/1808 елда Галим исемле балалары дөньяга килгән. Соңрак Казанга кайтып, атасына иптәш имам вә ахун да булган. Мөфти Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен вакытында мөфти булырга теләсә дә, мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхимнең тырышлыгы өстен чыгу сәбәпле, тормышка ашмады. Вафат вакытында бер угылы һәм өч кызы калган. Фазыйль һәм галим булса да, дәрес бирү белән шөгыльләнмәгән, мөфти булырга да лаек бер зат иде, диләр. Дөньясын авырлык илә кичереп, һәр ел Мәкәрҗәгә барып, беркадәр файда табып, шуңа ел уздырган. Үз каләменнән булган ике хаты биредә китерелә.

Беренче хаты.

Казан шәһәрендә старший ахун Габдессаттар мелла Сәгыйдь углыннан Казан өязе Түбән Иши авылында указлы имам мөдәррис вә мөхтәсибел-ислам мелла Габденнасыйр Рахманкол углына.

Мөфти хәзрәтләре, әүвәл җөмләгә мәрхәмәтле вә гыйнәятле бөек император Николай Павлович хәзрәтләренә дога кылу өчен рәсми дога вә риваять кылып, Казан өязендә булган барча голәма вә имам һәм мәсҗид әһелләренә бирелеп, дога кылу өчен мөбарәк әмерләрен җибәрде. Шул сәбәпле мөхтәсибел-ислам мелла Габденнасыйрга язабыз: Сез үзегез тирә-ягыгызда булган // [259] гыйззәтле имамнарга ошбу рәсми догадан басылган кәгазьне тапшырасыз, һәрберсе җомга вә башка намазларда укып, язылган рәвешчә әһле мәсҗид илә дога кылсыннар. Соңыннан рапорт илә мәгълүм итәрсез.

Старший ахун Габдессаттар мелла Сәгыйдь угылы. 1826 ел, 30 октябрь.

Икенче хаты.

Казанның старший ахуны Габдессаттар Сәгыйдь угылыннан Казан өязе Иши авылында указлы имам мелла Габденнасыйрга.

Шул турыда ки, Казан өязе Тимерче авылының Зөлхиҗҗә Фәез кызы, килешмәгән эш кылып, ире Габдулла угылының ятагын кабул итми, атасы Фәез өенә кайтып тора икән. Әлеге Фәтхулланың остасы Габдулла безгә мәгълүм итте. Шул сәбәпле Сезгә язабыз: ул авылга барып, әлеге хатынга вәгазь вә нәсыйхәт итеп, ире Фәтхулла хозурына тапшырыгыз! Әгәр дә эшләре анда тәмамланмаса, безгә рапорт бирегез.

Старший ахун Габдессаттар мелла Сәгыйдь угылы. 1828 ел, 7 июль.

RUHIAT

156. Габделгаффар бине Сәгыйдь әш-Шырданый

Туганы Габдессаттар бине Сәгыйдьтән бер атна соңрак, 1246/1830 елда, Казан шәһәрендә 53 яшендә вафат булган. Бу да Бохарага барып, олугларыннан белем алган. Казанга кайтып имам булу белән, тырышлык белән дәрес бирде.

Остазлары: атасы Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый, Салих бине Сәгыйдь әл-Кили, Гайсә бине Рәхмәт әл-Хуканди, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый һәм башкалар.

Шәкертләре: Габделләтыйф бине Яһүдә әл-Җәбәли, Зәбир бине Габделгазиз әл-Мәрҗани, Хәммад бине Халид, Һибәтулла бине Габделгазиз әл-Мәрҗани, Шәмседдин бине Зәбир әл-Ятим, Мәүләви Җәлаледдин бине Борһанеддин әш-Шыгайи, Габдессәлам бине Мортаза әл-Мөслими, Гайнан бине // [260] Ихсан әл-Казаный, Сәгъдеддин бине Хәбибулла әс-Салихи һәм башкалар.

Балалары Габдулла, Габделкадыйр, София булып, бу көндә исә ир баласы ягыннан дәвамы юк. Бохарада Габделгазиз бине Габделгани исемле кеше белән Әмир Хәйдәр хозурында бәхәс итеп, моны исә соңрак рисалә шәкелендә язып, 200 дирһәм күләмендә бүләк алган. Гарәби бер язмасы «Мөстәфадел-әхбар...»да искә алына: II том, 95 б.

157. Әбүбәкер бине Йосыф бине Ильяс әл-Җәбәли

Казан шәһәрендә имам булып, 1246/1830 елда вафат. Чыгышы Тау ягыннан, Зөябашы исемле авылдан. Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни хозурында укыганнан соң, Бохарага барып гыйлем алган.

Шәкертләре: Хәбибулла бине Рахманкол әл-Казаный, Нигъмәтулла бине Монасыйб әл-Бубый, Габделҗәббар бине Мөстәкыйм әл-Кайбычый, Максуд бине Габделкәрим, Хәммад бине Халид әс-Салавый, Сибгатулла бине Габделкадыйр әш-Шәрифи, Фәхреддин бине Мостафа ән-Норлатый, Салих бине Йосыф әл-Җәбәли, Хәбибулла бине Исмәгыйль әс-Сәлмәни һәм башкалар.

Хатыны Әбүбәкер бине Ибраһим бине Йосыф кызы Гафиядән Садреддин исемле бер угылы калып, Зөябашы авылында мөәззин булган.

158. Сәгыйдь бине Әхмәд бине Хөсәен бине вә, бер риваятькә күрә, Әхмәд бине Мөхәммәд бине Йосыф бине Габделгазиз бине Галикәй бине Йосыф бине Габдерраззак бине Габдулла

Әхмәд 1164/1751 елда вафат булуы сөйләнә. Үзе Зөя өязе Шырдан исемле авылдан. Сәгыйдьтән башка Фазыйлә, Исламкол, Зөләйха, Сахибә, Җәгъфәр, Иманкол, Сәлимә, Сәгыйдә исемле балалары булган. Җәгъфәр бине Әхмәд Шырдан авылында имам, Сәлимә Үрә авылында Мортаза бине Тукмөхәммәд никахында булган. Фазыйлә Габденнасыйр бине Хөсәен бине Әлмөхәммәд исемле кеше никахында, Казан мөхәррирләреннән булган Габделкаюм әфәндене дөньяга китергән. Сәгыйдь бине Әхмәд элек Казан өязендәге Ашыт авылында вә аннан соң Югары Сәрдә авылында вә аннан соң Кишет авылында имам булып, 1225/1810 ел ахырында Казан шәһәрендә имам булган. Туксан яшендә 1246 елның зөлхиҗҗә ахырында/1831 елның май (июнь) аенда вафат булган[65]. Кабере Казанда. Күрсәтелгән авылларның һәрберсендә дәрес белән шөгыльләнеп, гарәп теле һәм фикъһедән белеме яхшы булуы билгеле. Мәдрәсәсендә язылган бер «Фәраизе Сираҗия» ахырында мондый язу күренде: «Бу китап Казан вилайәтендә Ашыт авылында мелла Сәгыйдь бине Әхмәд мәдрәсәсендә Хәмид бине Сәгыйдь тарафыннан 1194/1780 елда язып тәмамланды». 1226/1811 елда Нигъмәтулла бине Рәхмәтулла ән-Наласавый илә берлектә ишан Дөһбәйди Мөхәммәд Түрәхан исемле кешегә ияреп хаҗ сәфәренә китсәләр дә, юл булмау сәбәпле, Кырым вилайәтеннән кире кайтып килгәннәр. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Ишнияз әфәндегә ияреп, «кыска төннәрдә ястү фарыз түгел» дисә дә, ахырда моннан тәүбә иткән!..» – дигән. Казан ислам йортымы, түгелме, дип, Ишнияз әфәнде илә бәхәсләшүе // [262] билгеле.

RUHIAT

Хатыны Гөлчәһрә бинте Салават бине Исмәгыйль бине Юныстан Габдессаттар, Габделгаффар, Габделвәли, Әхмәд, Җәмилә, Фатыйма исемле балалары булган. Габделвәли исемле угылы шәкерт чагында Бохарада вафат булган. Фатыйма элек Әбеннасыйр Габденнасыйр бине Ибраһим әл-Курсавыйга никахланып, аерылышкан, соңрак Габделваһһаб бине Габдулла әл-Җәбәлигә кияүгә чыккан.

Остазлары: Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Ибраһим бине Габдулла ән-Нократый әл-Барыши, Ишнияз бине Ширнияз әл-Хәрәзми һәм башкалар.

Шәкертләре: Габденнасыйр бине Сәйфелмөлек әл-Җәбәли, Габид бине Габделгазиз әл-Кенәри, Фәез бине Габделгазиз әл-Кенәри, Хәмид бине Ислам бине Нурмөхәммәд әл-Мәмдәли, Рәфыйк бине Морадым, Габделгафур бине Гаделшаһ әл-Балтачый һәм башкалар.

---

[65] Әмма метрикәдә язылганга күрә, 1247/1831 елның 2 июнендә (мөхәррәм башында) иде.

159. Фәхреддин бине Мортаза бине Габделгазиз бине Бикмөхәммәд

Атасы вафат булганнан соң, Казан шәһәрендә икенче мәсҗидтә имам булып, 1247 елның мөхәррәм аенда/1831 елның июнь (июль) аенда вафат булган. Кабере Казан зиратында.

Хатыны Ибраһим әфәнде кызы Мәхбүбә булган. Әлеге хатын, Дауд бине Биккенә исемле кешедән аерылганнан соң, бу кешегә барды һәм Шиһабеддин исемле угылын дөньяга китерде. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Һәрникадәр икенче хатын алырга теләсә дә, Ибраһим әфәнде кызының: «Әгәр дә хатын алсаң, Бәшир байга шикаять итәрмен дә, сине имамлыктан алдырыр», – дип куркытуы сәбәпле, бу максатына ирешә алмады», – дигән. Моны ишеткән замандаш имам хатыннары: «Әгәр бездә дә Бәшир бай булса иде, муллаларыбызны эштән алдыру белән куркытып, өстебезгә хатын алдырмас идек!..» – дип ачынганнар. Ләкин бу заманда муллаларны куркыту өчен Бәшир байдан көчле һәм җиңел юл бар. Ул исә закон. Шулай ки, имамнар, вазыйфаларын үтәгәндә, хатын алыр өчен үзләренең баш мәхкәмәләреннән рөхсәт сорау тиеш. Рөхсәтсез хатын алганнарга мәгълүм җәза билгеләнә. Әлеге зат вафат булганда, яше алтмышка җиткән. Җеназасын Габденнасыйр ахун укыган. // [264]

RUHIAT

АЛТЫНЧЫ КИСӘК

برنچی جلد ·   آلتنچی جز

آثار

ملکتمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهور کیمسه‌لرینک ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر.

RUHIAT

آلتنچی جزء

صاحبی

رضاءالدین بن فخرالدین

اذا عرف الانسانُ اخبارَ من مضى * توهمتَه قد عاش من اوّل الدهر

فكن عالما اُخبارَ من عاش وانقضى * وكن ذانوال واغتنم آخر العمر

« اوفا »

۱۳۲۲ سنه

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 5 Іюля 1905 г.

Типографія М.-Ф. Г. Каримова. Оренбургъ, 1904 г.

160. Шәфи бине Гали бине Орыс бине Шыгай бине Янгураз бине Байгура

Казан өязендә Мәмдәл авылында имам буларак вафат иткән. Диния Нәзарәтендә дә ике мәртәбә әгъза булды. 1209/1795 елның шәүвәл аенда Уфада вакытында «Мөхтаратен-нәуазил» һәм 1221/1806 ел эчендә «Фәтавый Бәззазия» китапларын күчереп тәмам иткән. Вафат елы мәгълүм булмады. Мөхәммәтшәриф исемле угылы Мәмдәлдә имам һәм ахун булып, 1255/1839 елда вафат булган. Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни шәкертләреннән булган Габдессәлам мөфтинең 35 нче хатында исеме телгә алына. Ошбу Шәфи бине Галинең тәрҗемәи хәле беркадәр алдарак язылырга тиешле булган хәлдә, онытылып, бу урында бирелде.

161. Бикчәнтәй бине Җәгъфәр бине Мәсалим

Казан өязендәге Казанбаш авылында имам булып, 1233/1818 елда вафат булган. Диния Нәзарәтендә тоташтан өч нәүбәт әгъзалыкта булганлыгы мәгълүм. Уфада вакытында бер «Әхтәри» китабы сатып алып, 1211/1797 елда исемен язып куйган. Бу зат та, игътибарсызлыктан, кичегеп язылды.

162. Габделваһаб бине Габделмәҗид

Казан өязендә Түбән Аты авылында имам булып, 1246/1830 елда вафат иткән. Асыл нәселе Казан әһеленнән, имеш. Габделгаффар бине Сәгыйдьнең каенатасы. Диния Нәзарәтендә берникадәр вакыт әгъза буларак хезмәт иткәнлеге // [265] билгеле. Гатаулла исемле угылы Казанда яшәп вафат итте. Бу кеше дә, ялгышлык сәбәпле, беркадәр соңга калып язылды.

RUHIAT

163. Госман бине Рәхмәтулла

Түбән Сәрде авылында имам булып, 1246/1831 ел башында, рамазан башында 13 февральдә 71 яшендә вафат булган. Хиҗазга барып хаҗ кылган. Җеназасын Олуг Сәрдедә имам Гобәйдулла мулла Габдуш угылы укыган.

Шәкертләре: Хәбибулла бине Мортаза әз-Зипничәви һ.б.

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Заманасында мәшһүр бер зат иде. Иши авылында Хаҗи Әрмәли һәм кызы Гайшә исемендә вәлиләр [изгеләр] кабере бар, дип, зиярәт итүне чыгарды. Бәлки, бу сүзен Шәрәфеддин бине Хисамеддин әл-Мөслими китабына ышанып әйткәндер. Яисә «тавыннан чыккан чишмә белән дәлилләгән булыр, чөнки гавам халкы күп вакытта изгеләр кабере булган җирдән чишмә чыга дип гөман итәләр» дигән. Без дибез ки, «вәли» сүзе Аллаһының дусты дигәнне аңлата, моны белү җиңел бер эш түгелдер. Каберләргә йөреп, гомер уздыруга вә кабер сакчыларына акча сарыф итүгә караганда, мәктәпләргә йөрү вә гыйлем юлына байлык фида итү хәерлерәк икәнлеге турында ислам шәригатендә йөзләр һәм меңнәрчә дәлилләнгән хәлдә, ни чарадыр ки, халкыбызда гыйлем агачы чәчәк атмаганлыктан – моны белүчеләр аз. Әһле исламның кабер белән кабак[66] юлына тоткан акчалары илә дөнья зурлыгы мәктәпләр, гыйлемханә һәм мәгариф йортлары төзү мөмкин булыр иде. Бер затның «Мөхәммәд саллаллаһу галәйһи вәссәллам гомере буенча инсаннарны тәүхид-бердәмлеккә (Аллага ышануга) чакырды, мәҗүсилекнең хәтта тамырына кадәр суы-

[66] Аракы сатыла торган кибет. Төрки сүз булса да, «Камусе төрки»гә [Төрки теле сүзлегенә] кертелмәгән.

рып ташлауга иреште, фәкать үзеннән беркадәр соңрак килгән дәвамчылары аның шул гайрәтенең нәтиҗәсен юкка чыгардылар. Чөнки төрле исем вә төрле сыйфатлар илә мәҗүсилекне кире ислам шәригатенә куштылар!..» дигән сүз астында вәлиләр зиратларына, изгеләр чишмәсенә һ.б. шундый шәригатьтә әмер кылынмаган җирләрдә дин исеменнән йөрү дә керә һәм аңлана!..» // [266]

164. Габделләтыйф бине Әдһәм бине Әбүбәкер бине Мүкәй

Төп чыгышлары Казан өязендә Пүкәл исемле авылдан. Иң элек буларак Әбүбәкер Ур (Орск) өязендә башкорт халкы арасында булган Йулык авылына имам булган. Габделләтыйф, ошбу авылда дөньяга килеп, гыйлем иясе булып, имам вә мөдәррис дәрәҗәсендә 1247/1831 ел ваба эпидемиясендә вафат булды. Ун ел дәрес әйтеп, «Иннәл-кирам ликалиләтил-әгъмар» (затлы-данлыклылар кыска гомерле булалар) әйтемендәгечә, яшьли вафат булган. Моның вафаты илә Урал тауларының мәшрикъ тарафында гыйлем шәүкәте сүнгән, дип сөйлиләр.

Габделләтыйф хәзрәт заманасында булган галимнәрнең бөекләреннән вә кагыйдәсе илә укыткан фикер ияләреннән булган. Тугры галим һәм тугры зиһенле, мөлаем, матур язулы булган кебек, гомумән, шәкертләре дә мәгълүматлы булыр иде, диләр.

Үзе дә яшь бер мөдәррис булган хәлдә, уку өчен ерак вилайәтләрдән килгән вә күп галимнәрдән гыйлем алган пишкадәм затлар буларак, зур кызыксыну белән һәм яратып белем алганнар.

Иң элек атасы хозурында укып, аннан соң олуг шәехләр хозурында аерым әдип вә оста сүзләләр белән әңгәмәләшкән.

Остазлары: Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңарый, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни, Вәлиэддин бине Хәсән әл-Бәгъдади һ.б.

Шәкертләре: Мифтахеддин бине Зәйнелгабидин, Корбангали бине Юлдаш әл-Акъяри, Габделхәким бине Корбангали әл-Чардаклый, Габделкадыйр бине Каһарман әс-Сафакүли, Габделләтыйф бине Габделкәрим әл-Йулыкый, Әшрәф бине Сәйфеддин әл-Кичүчатый һ.б.

Балалары: Мөхәммәдҗан, Мөхәммәдшәриф, Мөхәммәдвәли, Фатыйма, Шәрифә, Гафифә, Камилә. Фатыйма Мифтахеддин бине Зәйнелгабидин никахында, Гафифә Мөхәммәдсаф бине Сәйфелмөлек исемле зат никахында булганнар.

«Шәрхе Габдулла» китабын күчереп // [267] тәмам иткәч, болай дип язып куйган: «Габделләтыйф бине Әдһәм бине Әбүбәкер әл-Болгарый, Саба авылында. Остазым – Сәйфеддин бине Әбүбәкер, 1218/1803 ел». «Тәфсире шәех Әбү Сәгыйдь әл-Хәнәфи» тәфсирен күчереп тәмам иткәч язган сүзләре болар: «...Габделләтыйф бине Әдһәм бине Әбүбәкер кулы белән ...Орнашбаш авылында, 1808 елда, 1 рәҗәбтә». Китапханәсендә булган китапларының хисабы хакында дәфтәрендә үз каләме илә болар язылган: «Сарфһауаи», «Шәрхе Габдулла», «Зәнҗани», «Гауамил», «Әнмүзәҗ», «Исагуҗи», «Ногман», «Бәрдәгый», «Хөсәения», «Гали әл-Фәрди», «Ташкөпре», «Муса әл-Бәрәкәти», «Хәмзә», «Менла Җами», «Габдеррахман», «Мәүләви тәкаммилә», «Мирсәед», «Тәлхыйс», «Хатаи», «Тәһзиб», «Мирза Заһид», «Чәгъмәйни», «Шәрхе Гомәр ән-Нәсәфи», «Менла Әхмәд», «Җамигыйр-рөмуз», «Чәләби галә шәрхел-викайә», «Шәрхе холәсател-Кәйдани лит-Тәфтазани», «Шәрхе холәсател лил-Каһестани», «Фәзаилес-салауат», «Кавагыйде Коръән», «Бостанел-фәкыйһ», «Мәҗалисеш-шөһүр», «Нисабел-ихтисаб», «Мирсәед әл-фәраиз», «Шәрхе Әмалый», «Фосүле гашәрә», «Тәүзих», «Гыйсамеддин», «Ибне Хәҗәр», «Ысулел-хәдис», «Тәлвих», «Мәүләви хашияте тәүзих», «Бәһҗәтен-нәзар, шәрхе тәүзихел-фикер», «Шәрхел-вика-

RUHIAT

йә», «Фәтави һиндия», «Мелла Җәлял», «Шәрхе ахунд Фәйзи галә Карабагый», «Шәрхел-мәвакыйф», «Мәүләви Габделхәким, хашиятес-сәйд», «Хадими», «Кифайәтиш-шәгъби», «Халисәтел-хәкаик», «Гайнел-гыйлем», «...Тәүзихел-әсрар», «Әл-ишбаһ вән-нәзир», «Ибне Мөлек», «Гыйздийә», «Тәһафәт», «...Җанибел-гарби», «Мизанел-гамәл», «Тәртибел-голум», «Тәфсир Әбүс-Согуд», «Тәфсире игъраб», «Табакате Хәнәфийә», «Мөхәммәд Садыйк», «Хашияте шәрхеш-шәмсийә», «Мәтне тәлхыйс», «Сөбател-гаҗизин», «Әхлакы гыйздийә», «Ифтитах», «Китабел-мәүҗиз», «Нәвои».

Габделләтыйф хәзрәт тарафыннан төзелгән вә үз каләме белән язылган, якынча 200 кәгазьдән гыйбарәт булган бер җыентыгы хәзер күз уңыбызда. Бу җыентыкта кайбер фарсыча һәм төркичә шигырьләр булып, // [268] Габдеррахман бине Габдеррәхим әл-Утыз Имәнинең ике рисалә-китабы һ.б. кыска-кыска язмалар бар. Җөмләдән, имам Суютиның кабер сораулары хакындагы китабын, Җәлаледдин әд-Дәванинең Сәгъдеддин әл-Истирабадига язган китабы, Котбеддин әр-Разый һ.б. бар. «1804 елда Саба авылында Габделләтыйф бине Әдһәм бине Әбүбәкер, Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңарый мәдрәсәсендә... Габдеррәхим бине Госман әл-Болгарый әсәреннән мулла Габдеррахман бине Габдуш әс-Сабавый өчен күчереп язылды». Моннан башка бүтән кульъязмалары да бар. // [270]

Бер кульъязмасында Габдеррәшид бине Иманколый әт-Ташкичүи, хаҗи Вәлид Хәсәншәехи әл-Казаный, Сәйфеддин бине Әбүбәкер әс-Сабавый, Габид бине Габделгазиз әл-Орнашбаши, Нигъмәтулла ән-Наласауый, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф һ.б. затлардан гыйлем алганлыгы теркәлгән. // [271]

Хаҗи Бәгъдади тарафыннан 1232/1817 елда бирелгән иҗазәтнамәсе, шәһадәтнамәсе дә бар. // [272]

RUHIAT

165. Зәйнелгабидин бине Габдулла бине Ярмөхәммәд әл-Йулыкый

Йулык авылында ишанлык итеп, 63 яшендә вакытта 1247/1831 елда рабигыль-әүвәл/октябрь аенда вабадан вафат. Асылы Ханкирмәннән (Касыймнан) булып, Бохара, Кабул тарафларында сәяхәт иткән. Фәезхан бине Хозырхан хозурында гыйлем алып, ишанлыкка рөхсәт алган. Габделләтыйф бине Әдһәм белән дуслык һәм ихтирам эчендә гомер кичергән вә аның вафатыннан соң озакламый дөнья куйган.

Угыллары: Нәҗмеддин, Фәхреддин, Мифтахеддин. Мифтахеддин Габдеррәшид исемле авылда имам булып, 45 нче яшендә 1265/1849 елда вафат булган. Аның Салих исемле угылы калган.

166. Мөхсин бине Биккол бине Ибраһим әш-Шашый

Асылы Царевококшай өязе Янык Шашы авылыннан. Атасы Биккол Казан өязендәге Ашыт авылында имам булган.

Мөхсин бине Биккол ахун Фәтхулла бине әл-Хәсән әл-Орый хозурында белем алгач, Бохарага барып, Кәрминәдә казый булган. 1247/1831 елда ваба эпидемиясендә вафат булган. Бохарада ихтирам һәм абруй казанган Казан татарларының сирәкләреннән.

Шәкертләре: Хөснеддин бине Бәшир әт-Түнтәри, Фәхреддин бине Бикмөхәммәд әл-Иши, Фәхреддин бине Әбү Йәзид әл-Әтнәви һ.б.

167. Вәлиэддин бине Хәсән әл-Бәгъдади

«Хаҗи Бәгъдади» исеме белән мәмләкәтебездә мәшһүр һәм исеме бүгенгегә кадәр данлыклы булган Корьәнхафиз. // [273].

Бәгъдад шәһәрендә 1169/1756 елда дөньяга килеп, шунда беркадәр гыйлем эстәгән. 33 яшендә вакытында, 1202/1788 елда, сәяхәт нияте белән Бәгъдадтан чыгып, Һиндстан, Хорасан мәмләкәтләрендә йөреп, Бохарага барган. Аннан, Җаек елгасын кичеп, Оренбург шәһәренә килгән. Сәгыйдь бистәсе-Каргалыга килеп, ике манаралы җамигъ мәчетендә имам булып ике ел торгач, кайбер көнче бәндәләрнең тырышлыклары сәбәпле, шпионлык яласы ягылып, 40 көн кулга алынып торган. Хыянәтсезлеге мәгълүм булгач, әүвәлге хәлендә калуы яки китәргә ихтыярлы булганлыгы белдерелгәч, Бохара тарафларына юл тоткан. Кабул шәһәренә барып, кайбер хөрмәтле затлар белән күрешкәннән соң, яңадан Каргалыга килеп, шул ук ике манаралы мәчеткә рәсми имам булган. Бар күңелен биреп, хәтереннән Корьәннән дәрес әйтеп, 1247/1831 ел, рабигыль-әүвәл/октябрь аенда вафат булган. 84 яшьтә булган, диләр.

Мәүледе рәсүлулла хакында төрки телдәге тезмә бер китап язып, ахырында «Сәргезәштэ хаҗи»[67] башы астында үзенең тәрҗемәи хәлен язган.

Әлеге китапның башы болай:

Аллаһ адын зикер идәрем әүвәлән,
Ваҗиб улдыр, җөмлә эшдә һәр калә.
Аллаһ адкы улса һәр эшең уңы,
Һәргиз әбтәр улмайа аның соңы.

«Сәргезәштә» бүлегендә ошбу юллар бар:
Биң дә ике йөздә ике тарихың
Унбише иде әшһәре зөлхиҗҗәнең.
Әйләдем «Бисмиллаһ» тәкрар йад.

Тәрәки әүтан әйләдем хәрәме шад.
Баса килдем йөрүбән дәмбәдәм,
Таки Русия торабына кадәм.
Нәһре Йайыкда уар икән бер хисар. // [274]

Сөйләнер «Орски» аңа иштиһар,
Тормамагы анда чөн җәзем әйләдем.
Ул заманда вирделәр бәңа хәбәр:
«Бу якында карьяи Каргалы уар,

Биңдән артык вар мөселман ханәсе
Һәб кара мөселман кәшәнәсе.
Йиде мәсҗид, һәрбересе бимәнар,
Киме таштан, агачдан өстевар.

[67] Хаҗиның тәрҗемәи хәле (башыннан кичергәннәре).

RUHIAT

зикер идәрем – әйтәм
важиб – бурыч
һәргиз – һәрвакыт
әбтәр улмайа – начар, ким булмый
биң – мең
әшһәре зөлхиҗҗә – зөлхиҗҗә ае
тәрәки әутан әйләдем – ватаннан киттем
дәмбәдәм – туктаусыз
таки – кадәр
торабына – туфрагына
кадәм – аяк
нәһре – елга
хисар – ныгытма, җир, урын
иштиһар – мәшһүр
тормамагы – торуны
чөн – чөнки
җәзем әйләдем – карар иттем
ханә – йорт
бимәнар – манаралы
өстевар – күбесе

Үз каләме белән 1234/1819 елда Габденнасыйр бине мулла Сәйфулла исемле затка язган иҗазәтнамәсе дә күрелде.

Шәкертләре: Хәбибулла бине Рахманколый вә аның туганы ахун Габденнасыйр бине Рахманколый әл-Биги, Фазыл бине Ибраһим әл-Кимеви, Рәхмәтулла бине Гобәйдулла әл-Кизләви, Таһир бине Сөбхан әл-Мокраи, Габделҗәббар бине Габделкәрим әл-Әлмәти, Бәдреддин бине Сәйфелмөлек әс-Сәгыйди, Габделгаффар бине Габделхәмид әт-Түнтәри, Хөсәен бине Мөхәммәд әл-Кирмәни, Мөхәммәд бине Хәмид әл-Казаный, Мөхәммәдсафый бине Габденнасыйр әл-Адай, хаҗи Гали бине Әбүбәкер әл-Хаҗитархани, Габделләтыйф бине Әдһәм әл-Йулыкый, Габденнасыйр бине Сәйфулла, Гобәйдулла бине Ибраһим әл-Бәйрәкәви, Мөхәммәдәмин бине Мөстәкыйм әс-Сапайи һ.б. Бәйрәкәвигә булган иҗазәтнамәсен 1232/1817 елда язган. Каргалыдан хатын алып, балалары булган. Кабере Каргалыда.

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Гәрчә гарәп теле гыйлемнәрендә камил һәм оста булмаса да, Коръән уку гыйлемендә камил остаз иде. Тавышы яхшы вә көйләре хуш иде, заманында булган Коръән уку осталарының шәехе иде, изге һәм намуслы иде. Күңеле дөрес һәм иманы сәламәт иде. Хаҗ вә җәнабы рәсүле әкрам хәзрәтләрен зиярәт иткән иде. Сәгыйдь бистәсеннән 1236/1821 елда Бохарада булган Хөсәен бине Мөхәммәд әл-Кирмәнигә иҗазәтнамә җибәргән. Бохараның мәшһүр Коръән уку осталары булган Габделбакый илә Хафиз Гошур бу затка шәкерт булып, кыйраәтләрен (Коръән укуларын) төзәткәннәр иде. Һәрбер шәһәрдә, аеруча безнең Болгар вә Казан җирендә вә аларга караган авылларда булган Коръән уку остазлары турыдан-туры яки аның шәкертләренә шәкерт булганнар», – дип язган.

168. Зәйнеддин бине Һашим бине Теләкәй бине Байкара бине Нурдәүләт бине Толъяр

Уфа ягыннан Үзен елгасындагы Иделбай авылында имам вә мөдәррис булып, 1247/1831 елда яшьли вафат булган. Башкорт таифәсеннән. Остазы – Сәгъди бине Максуд әл-Атауый, хатыны да шул остазның кызы Фәрхәназ. Зәйнеддин вафат булгач, ошбу хатыны бертуган Динмөхәммәд бине Һашимга, ә ул вафат булгач, Батыршаһ бине Хөррәмшаһ исемле мөәззингә никахланган, Зәйнеддин хәзрәтне Гайнан бине Вилдан әл-Атауый «дөньядан өстен, Аллага якын вә суфый иде» дип мактый. // [276]

169. Мәгаз бине Бикмөхәммәд әл-Карамалый

Эстәрлетамак өязе Карамалы авылыннан. Оренбург янындагы Ик суы буенда булган Яңа Гомәр авылында шәехлек-ишанлык итеп, 1247/1831 ел, 4 җөмадиелахирда/10 ноябрьдә вафат булган вә әлеге авылда җирләнгән. Ошбу авыл халкы бер вакыйга сәбәпле башка урынга күчеп киткәч, анда рус халкы җирләшеп, авыл корганнар һәм шул сәбәпле Мәгаз хәзрәтнең кабере билгесез булып калган. Авыл халкы күчкәннән соң, мәчетләре кырык елдан артык урынында торып, ахырында Ик Тамагы исемле авылга күчерелеп салынган, диләр.

Эстәрлетамак ягындагы Тукай авылында Мәсгуд бине Зәйнелгабидин хозурында белем алып, Каргалыда Вәлид ишан бине Мөхәммәделәминнән гыйлем эстәп, суфыйлыкка рөхсәт алган. Соңра Бохарага, аннан соң Кабулга барып, шәех Фәезхан бине Хозырхан белән аралашкан. Ватанга кайткач, Ур (Орск) шәһәрендә Дауд ахун исемле зат заманында мәншүр-указсыз буларак имамлык иткән. Аннан соң, Яңа Гомәр авылына барып, вафат булган. Күчереп язган бер «Шәрхе Габдулла» китабы ахырында болай дигән: «Хуҗасы һәм иясе Мәгаз мулла Бикмөхәммәд угылы, язылды 1196/1782 елда Тукай авылында, мулла Мәсгуд хәзрәт мулла Зәйнелгабидин угылы мәдрәсәсендә».

Шәкертләре: Габделхаликъ бине Габдулла бине Таһир бине Әмәт, Габделләтыйф бине Әдһәм әл-Йулыкый, Сәгъдеддин әт-Ташлый һ.б.

Хатыннары: Хакимә бинте Габдеррәфи бине Бикмөхәммәд әл-Белагурый, Шәмсениса Габдеррәфигъ кызы, Шәһрибану бинте Бәйрәмгали әл-Гомәри.

Балалары: Мөхәммәделбакый, Гайшә, Фатыйма, Разия, Мөхәммәдгарифлар.

Мәгаз хәзрәтнең тәрҗемәи хәлен белүчеләр «галим, күп фәннәр белүче бер зат иде» диләр.

RUHIAT

170. Шәмседдин бине Габдеррәшид бине Госман бине Габделкадыйр

1242/1832 елда Мисырда Каһирә шәһәрендә вафат. // [277] Асыл ватаны – Кышкар авылы. Бохарада укыган. Бу якларга кайткач, Ташкичү авылында олуг бер шөһрәт белән дәрес әйткән. Аннан хаҗ нияте белән сәфәр итеп, Каһирәдә Ибраһим паша (1265/1849 елда вафат) белән аралашкан. Мисырда Каһирә шәһәренең дарелфөнүнендә фарсы теле мөгаллиме булып, хаҗга барганчы вафат булган.

Остазлары: Габдессәлам бине Габдеррахман әл-Курсавый, Гатаулла бине Һади әл-Бохарый һ.б. Шәйхе Әбү Салих әл-Хәлеҗи әт-Төрекмәни. Галим, зирәк, җиңел табигатьле, яхшы аралашучан, мәзәк иясе бер зат вә беркадәр исрафчыл булган. Шул сәбәпле күп кешеләрнең малын әрәм иткән. Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавый тарафдарларыннан булып, аның хакында фикере яхшы вә аның тарафын куәтләр иде, диләр. Вафат булгач, бу мәмләкәттә (Ташкичүдә) ике кызы һәм Мисырда Гали исемле бер угылы калган. Ата-анадан мәхрүм бер ятим бала булган хәлдә, Ташкичү авылында Әбү Йәзид бине Ибраһим бине Әбәк бине Туйхуҗа исемле дәүләтле бер зат тәрбиясендә укыган һәм гыйлем эстәгән. Хәтта әлеге зат моның Бохарадан кайтуына гаять камил сурәттә мәдрәсәләр төзеп, хәзерләп торган.

171. Искәндәр бине Гали бине Ает (Гаед) бине Хөсәен бине Хәсән бине Туйкилде бине Илтимер бине Биктимер бине Аксәед бине Имин бине Байтөгәл бине Алдыргыш бине Әлкәш би бине Өс би (Әлкес би)

Бөгелмә өязендә олуг мөдәррисләр, шәехләр вә бүгенгә кадәр дәвам итмәктә булган мәдрәсәләр белән шөһрәт казанган Бәйрәкә авылында Мөхәммәдкол бине Табай вафат булгач имам вә мөдәррис булып, 1248 елда мөхәррәм ахыры яки сәфәр ае башында (1832 ел, 17 июньдә) 75 яшендә вафат булган. Кабере Бәйрәкәдә. Бу зат беркадәр вакыт Мөхәммәдшәриф бине Ибраһим // [178] белән бер мәчеттә имамлык итеп, аннан соң өченче мәчет төзелү илә Мөхәммәдшәриф анда күчә, вә бу зат үзе генә кала. Мөхәммәдшәриф бине Ибраһим, Искәндәр бине Гали, Мостафа бине Әхмәр исемле өч затның мәдрәсәләре бер урында, фәкать үзләренең хөҗрә-бүлмәләре аерым-аерым биналарда булган, вә шул хәлдә шәкертләр укытканнар. Алар вафат булгач, бу мәдрәсәләрнең барчасы өченче мәчет имамы вә Мөхәммәдшәриф бине Ибраһимның улы булган Гобәйдулла бине Ибраһим тәрбиясенә калган. Ошбу мәдрәсәләр, шул көннән бу заманга кадәр гыйлем эстәүче шәкертләр өчен бер сыену урыны булып, бер-бер артлы алмашынып, олуг һәм файдалы мөдәррисләр укытканнар.

Балалары: Мөхәммәд, Әхмәд, Мөхеддин. Кызлары да булган, берсе Кәрәкәшле авылында Шәрәфеддин бине Яркәй никахында, берсе Урыссу авылында Бакый мулла исемле затта, Вәсилә исемле бер кызы Бәйрәкәдә Гобәйдулла бине Ибраһим никахында булган. Бәйрәкәдә исеме бу көнгә кадәр мәгълүм Исхак бай ошбу затның бертуганы булып, хәтта имам вә мөдәррис булуы да шул Исхак тырышлыгы белән, дип сөйлиләр. Мәсгудь әфәнде: «Искәндәр хәзрәтенең остазлары безгә мәгълүм түгел. Фәкать сәяхәтче бер адәм булып, күп урыннарда йөргән. Урта дәрәҗәдә гыйлеме булып, сөйләме ачык, шәкертләр өчен дәресләре файдалы булган», – ди.

Искәндәр илә Исхакның тагын Фәйзулла исемендә бертуган кардәшләре булган. «Иң элек Фәйзулла вә аннан соң Исхак, ә аннан соң Искәндәр вафат булды. Араларында бары икешәр ел вакыт үтте» диләр.

172. Мостафа бине Мортаза бине Мөхәммәдкол бине Мәмәтәй бине Таутик әл-Мөндеши

Казан өязендә Мөндеш авылында имам вә мөдәррис булып, 1248/1833 елда изге рамазан/февраль аенда 70 яшендә // [279] вакытында вафат иткән. Бохара, Кабул вә Һиндстанның мәшһүр шәһәрләрендә озак вакыт сәяхәт итеп, өч мәртәбә хаҗ кылган.

Балалары: Габдулла, Габдеррахман.

Кабер ташына ошбу рәвештә гыйбрәтле сүзләр язылган:

> Саныма бакдым хаҗи Мостайның кабер ташыйа,
> Сәнең гыйбрәттер, дукунур һәр кешенең башына.

> *дукунур* – төшәр

Олуг галим бер имам һәм камил остаз, дәүләтле һәм юмарт, диндар, пакь шәех иде.

Габдулла исемле угылы Бохарада укыган вә беркадәр еллар Мәккә һәм Мәдинәдә дәрвиш булган. 1266/1850 елда Җиддә шәһәрендә вафат булган. Байморад бине Мөхәррәм әл-Мәңгәринең шәкерте.

RUHIAT

173. Габид бине Дәүки бине Заһид əд-Динеси

Бөгелмә өязендә Динес авылында имам булган. 1248/1833 елда вафат.

Остазлары: Габдеррәшид бине Йосыф әл-Ашытый һ.б.

Муса исемле бер фазыйль угылы калган. Үзенең күчереп язган «Бәйзави тәфсире» китабы бу көндә безнең кулыбызда. Язуы бик үк матур булмыйча, хаталары булса да, басма китаплар алырга кодрәтебез юк һәм мондый газиз әсәрләрне күрергә һәртөрле сәбәпләрдән мәхрүм бер вакытыбызда сөекле әтиемнең ярдәме белән бу нөсхәне кулга төшерүгә ирештек һәм файдаландык. Җәнабы Аллаһ гафу кылсын! Әлеге нөсхә 616 кәгазьдә булып, ахырында мондый язма бар: «...бу тәфсир 1794 елда Болгар төбәгенең Габид бине Тәүки кулы белән күчерелде. // [280] Болгар һәм Уфа иленең Бөгелмә өязендәге Динес авылында күчереп тәмам ителде. 1794/1208 елда 14 май, җүзәнең 14 нче көнендә тәмам булды».

174. Дәүләтшаһ бине Гаделшаһ бине Габдулла бине Богдан

Асыллары Бөре өязендәге Богдан авылыннан. Гаделшаһ бине Габдулла Эстәрлебаш авылында имам вә мөдәррис булып, 80 яшенә ирешеп, 1227/1812 елда дөнья куйган. Кабере мәгълүм. Балыклы Күл авылында мәшһүр ахун Хөснеддин бине Шәмседдин, Минзәлә өязендә Вәрәш Мөслим авылында Шәмгун мулла моның мәдрәсәсендә укыганнар. Шәмгун мулла исә, 90 яшьләренә ирешеп, 1860 елда вафат булган. Гаделшаһ хәзрәте галим, укыту һәм галәм хосусларында оста һәм булдыклы бер зат булган, диләр. Күчереп язган бер «Мотаувәл» китабы ахырында болай дип теркәгән: «Бу нөсхә Гаделшаһ бине Габдулла кулы белән 1175–1177/1762–1764 елларда күчереп язылды. Боларны язганда Гаделшаһ хәзрәтнең бер иске җыентыгы янныбызда булып, ком арасында энҗе эзләгән бер кеше кебек, язуларын тикшереп чыктык. Монда үз каләме белән язылган ике васыятьнамәсе бар. Боларның берсе башыннан бер бит яки күбрәк төшкән булып, икенчесе тулы. Булган хәлләренчә һәр икесен бу урында күчерәбез. «...Вә урланудан яхшы саклап тотарга. Сораучы кеше мәнфәгать алыр өчен биреп һәм аннан кайтарып алырга. Вә барчасын бер урында һәм бер кеше кулында калдырмаска. Угылым Дәүләтшаһны мөтәвәлли кылдым вә ул нөсхәләрне яхшы саклар өчен. Үзем ун сумга алган тимерле күк сандыгымны да вәкыф иттем. Фани дөньядан мәңгелек йортка угылым Дәүләтшаһ та күчсә, үз угылым булганга, мәдрәсәгә хәле җитәрлек булса, аның // [281] кулында булыр.

Әгәр дә угыллары ике яки күбрәк булып, һәрбере мәдрәсә тотып, мөэмин вә мөселманнарга мәнфәгать бирүче булсалар, ул вакыт үз хәлләренә монасыйб булган нөсхәләрне нәүбәттә алып файдаланырлар. Әмма варисларым үз варисларына васыять итмәсеннәр, бәлки урынына куйсыннар. Үз балаларымнан соң оныкларым бу рәвештә мөтәвәлли булып гамәл кыйлсыннар. Әгәр нәселемнән мөтәвәлли булып, үзе файдаланырлык кеше булмаса, мәнфәгать күрерлек галимгә биреп файдаланырлар һәм соңыннан кире кайтарып алыр. Бер-берсеннән аерылмыйча, барчасы бер урында булсыннар. Кайчан әҗәл җиле исеп, минем газиз гомеремне кисеп, фани дөньядан мәңгелек дөньяга күчсәм, варисларыма васыятем: безнең мирасыбыздан дирһәм һәм динар калды, дип, арагызда низаг булмасын. Чөнки дирһәм, динар туплау минем гадәтем булмады. Хак Тәгалә хәзрәтеннән мал һәм хезмәтчегә гаҗиз булмауны теләдем, әлхәмделиллаһи, Хак Тәгалә гаҗиз итмәде. Моннан соң да өметем шулдыр, сезләр дә шулай булыгыз. Янә вафатым соңында акча вә гайре затлардан 30 сум хәергә таратып һәм 70 сум фидия бирегез. Якын авылларга хәбәр итегез һәм шулардан мин мескен өчен бәхиллек

RUHIAT

үтенегез. Һәүл намазымны укырга үтенеп вә фидиям биреләчәк галимгә намазым, рузәм, важиб корбаннарым, зәкятем, гошерем өчен хәер-дога кылдырыгыз. Шулай ук гайбәт вә фахиш сүзләрем өчен, гаиләм, угыл һәм кызларым хакында булган кимчелекләрем өчен, күз гөнаһларым өчен ярлыкау сорагыз. Болар минем гариб, зәгыйфьлекләремнән булган гөнаһларым, инде пошаманга калдык. Ләкин вакыт үтте, кайтачак түгел. Әмма сез гафил булмагыз. Яшьлек вакыты – шайтанныкы, имеш. Аз гомеребезне күп дип санадык, әмма күп түгел икән, җил кебек үтте дә китте. Фидиямне кабул итүчеләр фәкыйрьләр, изгеләр, намаз әһелләре булсын. Нәфесле, ач күзләр булмасын. Мин гаҗиз, гарибне искә алынган гөнаһлардан коткарыр өчен һәм аларның да гөнаһларын Хак Тәгалә гафу итеп, җәннәткә күндерсен. Безнең гөнаһларыбыз алар өстенә куелмасын. Каберемнең дүрт // [282] почмагында дүрт могтәбәр галим утырып, бере «Сүрәи Йасин» вә бере «Сүрәи Дохан», вә бере «Сүрәи Әлиф, Ләм, Мим», бере «Сүрәи Мөлек» укысыннар. Аларга берәр сумлык әйберләр бирегез. Мең тәһлил унике кешедән әйттереп, аларга утызар тиен бирегез.

Туганнарым, якыннарым вә карендәшләрем, дусларым каберемне белеп, минем өчен Коръән укып, дога кылулары өчен һәм хайваннардан саклау өчен каберем тирәли кирпеч йә таштан бер бина кордырыгыз. Әгәр дә берәр кеше миннән рәнҗү күргәнен сөйләсә яки әйберен алып, онытып кайтармый калган булсам, һәрничек булса да ризаландырыгыз. Җомга, гаед, Кадер кичәләрендә минем өчен садака бирегез. Нәфел намазлар, Коръән укып багышлагыз, мин исә вакытымда сезнең хәсрәтләрегезне җыйдым. Балигъ булган угылларым! Яшь калган балаларыма шәфкатьле булыгыз, укырга тырышып, изге юлга күндерегез, үзегез дә изгеләр сүзен, картлар нәсыйхәтләрен тотыгыз. Аларга инкяр күзе белән карап, тел озайтмагыз! Минем җиремдә аталык итегез, балигъ булмаган балаларымны аермагыз. Дөньяда йөкче булуны гадәт итмәгез, бу исә атабыздан васыять ителеп калган. Без дә тәҗрибә иттек, пошаманлык җыйдык. Сез тәҗрибә дә итмәгез, чөнки муафыйк булмаган эшкә тәҗрибә кирәк түгел. Фәкыйрь Гаделшаһ бине Габдулла язды. 14 рәҗәб /10 апрель, 1203/1788 ел». Моннан соң икенче каләмнәр белән «Мәүлана дамелла Гаделшаһ хәзрәтләренең сәламәт заманында үзе язган әлеге васыятьнамәнең хаклыгын раслап, мин, ахун Габделхаликъ Габбас угылы һәм мин фәкыйрь дамелла – Зөлкарнәйн» дип язылган.

Икенчесе: «Бисмилләһи-рахмәни-рәхим. Мин Эстәрлетамак өязенең асыл ватаным Бүре Казган булып, унике ел микъдары Эстәрлебаш илендә булган мөэмин вә мөселманнарның җамигъ мәчетләрендә имамлык итеп, хәлебез кадәр вәгазь, нәсыйхәт кылып, Аллаһ ризасы өчен мөселман балалары // [283] укытканда 1217/1803 елда атабыз Адәм галәйһиссәлам яратылудан 7311 елда гөнаһлы, җәфаланучы, зәгыйфь, хурлыклы Гаделшаһ үткән гомеребезне хәтеребезгә алып күздән кичердек. Үткән 70 елга ирешеп, барчасы файдасыз үтеп, фани булган. Тормыш сәхифәләребезне бозык хыяллар белән тутыруыбыздан күп пошаман булдык.

Гомердән бәрәкәт, тәннән сәламәтлек, кулдан мал китте, һичберсен кайтарып алу мөмкин түгел. Әмма Аллага шөкерләр булсын, бәндәсенә мәрхәмәт итеп, 37 бала дөньяга китерде. Болардан 18 угыл, 17 кыз, икесе үле булды. 18 угылдан 5 есе исән булып, үз каршыбызда балигъ булды. Рәсүлуллаһ сөннәте буенча йортлы, гаиләле иттек вә бу юлда кирәкле малларны сарыф кылдык, калган ике яшь угылларым Мөхәммәдхәсән илә Мөхәммәдгалигә, алар микъдарынча, малмөлкәтле итәргә ниятләсәм дә, тутыру насыйп булмады. Олы углым Дәүләтшага 362 сумлык, Габдессаттарга 290 сумлык, Фәррахшадка 203 сумлык мал сарыф итүемнән варисларыма мал калмаган. Аз булса да, алданып калмасыннар өчен,

кулда барны үз кулым илә бүлеп бирдердем. Гәрчә тигезлек булмаса да, үз кулым белән сәламәт вакытымда бирү изге шәригатькә муафыйк. Өч остазбикәләрем өчесе өч өйдә торып тереклек иттеләр. Казаннары, кашык-аяк кеби нәрсәләре һәрберендә бар. Углым Шәрифтән калган маллары анасы вә кече хатыным Шәфигагә, мин үз өлешемне төшердем. Углым Дәүләтшаһны васый (васыятьне тормышка ашыручы) итеп билгеләдем. Ни рәвештә язган булсам, һич үзгәртмичә үтисең. Үзем ничек тиешле икәнен белеп эшләдем, эшем мәңгелек булсын. Кече угылым Мөхәммәдгалигә әйбер чыгарылмады, аңа укырга куштым. Малга алданып, укудан мәхрүм булмасын. Ошбу васыять һәм багышлау язмасы 1803 елда башланып, 1806 елда тәмам булды. Июнь башында. Гаделшаһ бине Габдулла».

Дәүләтшаһ бине Гаделшаһ «Дәүләтшаһ ишан» исеме белән мәшһүр // [284] зат. Шул хәлендә Казан өязендә Кышкар исемле авылда вә аннан соң 19 еллар Курсада имамлык һәм мөдәррислек илә мәшгуль булып, «бу Казан йортында байларның зәкятләрен күп ашадым, инде үзем игенчелек итеп, кул кәсебем белән тормыш итсәм иде» дип, Оренбург өязендә булган Чебенле авылына күчкән һәм анда 1248/1832 елда 22 рәҗәбтә/3 декабрьдә 75 яшендә вафат булган. Кабере шул авылда.

Остазлары: Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни һ.б.

Шәкертләре: Ибраһим бине Габденнасыйр әс-Сәгыйди, Салих бине Сәйфулла әл-Чыршыуый, Нигъмәтулла бине Габдеррәхим әл-Пинзәви һ.б.

Бохарага баргач, шәех Әбү Салих әл-Хәлеҗи әт-Төрекмәни хозурында гыйлем эстәп, ишанлыкка рөхсәт алган һәм, бу якларга кайткач, мөридләр тәрбияләү белән мәшгуль булган. Һибәтулла бине Сәедбаттал илә Нигъмәтулла бине Габдеррахим исемле затлар шәехлектә үзенә дәвамчы булганнар.

Хатыны Казан өязендә Мәмәш авылында Госман бине Габдулла кызы Шәмсия булган.

Угыллары: Могътәмидшаһ, Мөхәммәдсадыйк, Габдулла, Гобәйдулла, Әхмәдшаһ, Габдеррәхман, Габделгалләм. Кызлары: Салиха, Ләтыйфа, Газизә һ.б.

Габдулла, дәүләт хезмәтендә буларак, 25 еллап кантон булган. Габделгалләм, 1245/1830 елда дөньяга килеп, бу көндә Иләк шәһәрендә имам вә ахун. Әхмәдшаһ Бохарада гыйлем алган вакытта вафат булган, диләр. Салиха Калкаш авылында Мифтахеддин бине Каибкол исемле бер мөхтәрәм затта, Ләтыйфа Куганакта Тәмурбәк ахун бине Вилданда, Газизә Зыябаш авылында Габдессәлам ахунда вә бер кызы Нигъмәтулла бине Габдеррәхим әл-Пинзәви никахында булганнар. Угылы Габелгалләм хәзрәт хәбәренә күрә, Дәүләтшаһ ишан хәзрәтләре Бохара шәһәренә әүвәл мәртәбә укыр өчен вә болар белән бәрабәр газиз һәм сирәк китаплары, // [285] олуг затлардан килгән хисапсыз хатлар – барчасы 1879 елда Иләк шәһәрендә булган янгын вакытында янып, юкка чыкканнар.

Вафат булгач, Һибәтулла бине Сәедбаттал исемле дәвамчысы «Мәҗмәгыльәдәб» исемле татарча шигъри китабында гүзәл сурәттә мәрсиясен язган. Гүзәл бер касыйдә.

Иске вә тузган бер кулъязма җыентык эчендә Дәүләтшаһ ишан исеменә килгән хатлардан кайберләренең күчермәләре бар. Шулардан без дә бу урында бер микъдарын күчердек. Очып югалган яки өзелеп төшкән сүзләр урынына нокталар гына куеп китәргә мәҗбүр булдык. Бу хатлар асыл нөсхәләрдән күчерелгән нөсхәләрдән күчерелде.

RUHIAT

Ишан хәзрәтенең (Төрекмәни ишан булса кирәк) 1796 ел, 3 июньдә мулла Дәүләтшага тапшырылган хатыннан нөсхә[68].

Ошбу хатларның ахырында язучының исеме мәгълүм булмаган кебек, кайда һәм кайчан язылулары да мәгълүм түгел. Күчерелгән нөсхә гаять дәрәҗәдә бозылган кебек, язуы да хаталы иде. Бөтенләй дөнья йөзеннән юкка чыкмыйча, начар сурәттә булса да нөсхәләр калсын, шаять, бер дәртле кеше чыгып төзәтер, дип яздык. Аннан соң фарсы телен яхшы белүче Лотфулла әфәнде әл-Исхакый ярдәме белән тагын берникадәр дөресләүгә ирештек.

Үзенең Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавый хакында кыска бер язмасы күрелгән булса да, кызганычка каршы, күчереп алу насыйп булмады. Бу язмасында Әбеннасыйрны яхшы сурәттә мактаган вә дошманнарның хаксыз гайбәт вә яла ягуларын сөйләгән. Моның исә Әбеннасыйрның Бохарада булган вакыйгасыннан соң шәйхе Ниязколый әт-Төрекмәни ишарәсенә күрә язылган дип уйлаучылар бар. Чөнки шәех Төрекмәни үзе, ноктасына кадәр, Әбеннасыйрның золым күрүенә шөбһәсе булмаган.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Галим вә фазыйль иде. Тәфсир вә хәдис, шулай ук фикъһ, ысул, гарәп теленнән гыйлемле иде. Фәлсәфә белән мәшгуль булып, кәлям фәненә бирелмәгән иде. Гаять шәргый, гадел, суфый, диндар, игътибарлы иде. Дин юлында Хак юлын сөйләүче булып, Аллаһы // [291] Тәгалә юлында һичкемнең шелтәсеннән курыкмас иде. Вакытын китап уку вә башка файдалы эшләргә багышлый иде. Ишан Ниязколый әт-Төрекмәни хезмәтенә кереп, ишанлык һәм мөрид тәрбияләү илә мәшгуль иде. Дөнья әһелләренең шәригатькә хилаф гамәлләренә ризалык күрсәтмәде вә шул сәбәптән аларга юлдаш була алмады. Остазы булган Әбү Салих әл-Хәлеҗи әт-Төрекмәни тарафыннан олуг мактауларга иреште, Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүшине гыйлемле санамас иде», – дигән.

RUHIAT

175. Габделваһаб бине Габдеррәшид бине Ишкуат

Богыруслан өязендә Бәкер авылында имам вә мөдәррис булып, 45 яшьләрендә вакытында 1248/1833 елда вафат булган. Кәшшаф исемле бер угылы вә ике кызы калган. Остазы Саба авылында Сәйфеддин бине Әбүбәкер әш-Шыңарый. «Гыйлем алганда Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавыйның шәкерте Габбас бине Мөхәммәделәмин илә күп бәхәсләре булыр иде, дәресләрне тәмам итеп төп ватаннарына кайткач та камил дуслык эчендә яшәделәр, вафат булган вакытында угылын шул Габбас мәдрәсәсенә җибәрергә васыять итте», – диләр.

Остазлары турында язган бер хезмәтен күргәнебез булды. Кыскача эчтәлеге ошбу: «Бу фәкыйрьнең остазы Сәйфеддин әс-Сабауый. Вә аның остазы Мөхәммәд Гатаулла әл-Бохарый. Вә аның остазы үзенең атасы Мөхәммәдһади, аның остазы Мәүләви Фәйзи. Аның остазы Мәүлана Шәриф. Аның остазы Йосыф әл-Карабагый. Аның остазы Мәүлана Мирзаҗан. Аның остазы Мәүлана Хуҗа Җәмал. Аның остазы Җәлаледдин әд-Дәвәни. Язылды 1820 елда».

Кәшшаф исемле угылы бүген дә шул Бәкер авылында // [292] булып, оныгы Мөхәммәдзакир бине Кәшшаф Тройски шәһәрендә ахун Хаҗиәхмәд вә шәйхе Зәйнулла әл-Халиди хәзрәтләреннән суфыйчылык һ.б. гыйлемнәрне өйрәнеп, бүген Алма-Ата шәһәрендә дәрес әйтмәктә вә шәехлек итмәктә. Кайбер басылып чыккан әсәрләре дә бар.

---

[68] Ризаэддин Фәхреддин бу урында ишан Төрекмәни һәм аның мөридләреннән 1797, 1805, 1808 елларда Дәүләтшага күндерелгән фарсы телендәге барлыгы 7 хат текстын күчереп бастырган. – *Төз.*

176. Сөбхан бине Габделкәрим бине Габдеттәүуаб бине Габделгани әл-Мәрҗани

87 яшендә вакытында, 1279/1833 елда Хөсна авылында вафат булган. Олуг Яке вә Хөсна авылларында имам булып, 1225/1810 елда имамлыктан чыгып, сәүдә кәсебенә керешкән.

Остазлары: Бикчәнтәй бине Ибраһим әл-Бәрәскәви, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый һ.б.

Балалары: Бәһаведдин, Гыйззеддин, Сираҗеддин, Ләтыйфа.

177. Мөхәммәделәмин бине Сәйфулла бине Габделхәмид бине Динмөхәммәд бине Шыгай

Казан өязендә Наласа авылында имам вә мөдәррис булып, 1242/1826 елда хаҗ сәфәренә чыгып киткән вә, Мисырның Каһирә каласына барып, Ибраһим паша илә күрешкән һәм кабул кылынган. Шәмседдин бине Габдеррәшид вафат булгач, аның урынына фарсы теле мөгаллимлегенә билгеләнгән һәм хаҗ кылганчы, 1249/1833 елда вафат булган. Кабере шунда. Бу мәмләкәтнең сирәк галимнәреннән.

Остазлары: Әбеннасыйр Габденнасыйр бине Ибраһим әл-Курсавый, Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши һ.б. Бохарага баргач, Әбеннасыйрга теләктәш булган вә, аның фикерләрен фәһемләп, аның тоткан юлының хакыйкатен аңлаган. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Галим вә фазыйль булып, гыйлем иясе иде; дин гыйлеме китапларын укып күп файда алган иде, фәлсәфә һәм гыйльме тәүхид буенча әсәрләр иҗат иткән иде. // [293] Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавый хакында яхшы фикердә булып, үз әсәрләрен дә аңа нисбәтле рәвештә иҗат итәр иде. Әсәрләре һәрникадәр тәгәлсезлекләрдән азат булмаса да, күбрәк урыннарында тугры вә хуш сөйләгән», – дигән.

Мин алган хатлардан Кыйвамеддин әл-Болгарый исемле затныкы дип хисапланган «Мәгадыйнел-мәкасыйд» исемле китап Мөхәммәделәмин әсәре икәнлегенә инандым. Әлеге хатларның берсе Габделхак әфәнде бине Зыяэддин бине Таҗеддин әл-Иштирәкинеке. // [294] «Әлеге һәм кичке намаз хакында бу ике әсәр авторы, минем уема күрә, Наласада булган Мөхәммәделәмин бине Сәйфулладыр, һәм моны «Мөстәфадел-әхбар...»ның 238 битендә булган бәйаннар да раслый».

Икенчесе фазыйль Галимҗан әфәнде якыннарыннан Шәһәр бине Шәрәф әл-Аксуый хатларыдыр ки. Ул: «Ошбу көннәрдә бер кульязма җыентыкны күздән кичердек. Бу рисаләнең өслүбе һәм язылышы «Мәгадыйнел-мәкасыйд» әсәренә тәңгәл, хәтта берничә җирләрдә тәмам кабатлана. Шуңа күрә бу әсәр Мөхәммәделәмин ән-Наласауый иҗаты булуын җәнабыгызга белдердек», – дип яза. // [295]

Бу әсәр Газзали вә Курсавый әсәрләре кебек гүзәл вә ләззәтле өслүбтә язылган.

RUHIAT

178. Габденнасыйр бине Сәйфелмөлек бине Мозаффар бине Мортаза әл-Чокалый

Казан өязендә Ашыт авылында имам вә мөдәррис булып, 1249/1833 җөмади-ел-ахирә/октябрь аенда 75 яшендә вафат булган.

Остазлары: Габдеррәшид бине Йосыф әл-Ашытый, Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый, Сәгыйдь бине Ибраһим әл-Барышый ән-Нократый, Хәбибулла бине әл-Хөсәен әл-Орый, Габделмәҗид бине Яхъя әл-Борнагыйлар.

Шәкертләре: Исхак бине Сәгыйдь әл-Казаный, Фазыл бине Нигъмәтулла бине Бәшир әл-Буавый, Сәгыйдь бине Хәмит әл-Бәшир әл-Буавый, Сәгыйдь бине Хәмит әл-Бәрәскәви, Габделләтыйф бине Яһүдә әт-Тилчәли, Сәйфулла бине Бәшир әл-Чокалый, Зәйнелгабидин бине Яхъя әс-Суыксуый, Фәтхулла бине Вәлид әз-Задури, Баһаведдин бине Сөбхан әл-Мәрҗани, Хәмәди бине Сәйфелмөлек әл-Чокалый, Вәлид бине Сәйфелмөлек әз-Задури һ.б.

Балалары: Хәбибә, Габделмөлек, Габделбасыйр, Габдеррәкыйб, Хөбәйбә, Гайшә һ.б. Хатыны Мәхбүбә бинте Туктамыш бине Габделкадыйр бине Идрис бине Юныс, һәм үзеннән соң 1258/1842 ел, зөлкагдә/декабрь аенда вафат булган. Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Гаять тәкъва вә диндар, сафлык һәм изгелек яклы, суфый // [296] иде. Иманы дөрес, гамәлендә мәзһәбләрне берләштерер, шәригатькә нык ябышкан, тормыш итүендә тәкәллефсез, хак сөйләүче, Хәбибулла ишан бине әл-Хөсәеннән ишанлыкка шәһадәтнамәсе булса да, яшерүе сәбәпле, вафатына кадәр һичкемгә мәгълүм булмаган», – дигән. // [297]

179. Габид бине Габделгазиз бине Гайсә әл-Кенәри

RUHIAT

Казан өязендә Кенәр авылында имам вә мөдәррис булган. Аннан әүвәл Арбаш, Кариле, Орнашбаш авылларында да дәрес әйтү илә мәшгуль булган. Хаҗ сәфәреннән кайтуында Кара диңгездә 1249/1833 елда вафат булган[69]. Кабере Трабзон шәһәрендә.

Остазлары: Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый, Бикчәнтәй бине Ибраһим әл-Бәрәскәви һ.б.

Шәкертләре: Байморад бине Мөхәррәм әл-Мәнгәри, Әбүбәкер бине Җәгъфәр әл-Әгерҗеви, Габденнасыйр бине Габдеррәхим әт-Тайсуганый, Фәхреддин бине Габдеррахман әл-Бәхтиярый, Хисамеддин бине Сәйфеддин әл-Олывый, Сәгыйдь бине Хәмид әл-Бәрәскәви, Габделләтыйф бине Әдһәм әл-Йулыкый, Габделҗәлил бине Гаделшаһ әл-Богадышый һ.б.

Арбаш авылында булган вакытында мәдрәсәсендә Мөхәммәдрәхим бине Габдүк исемле шәкерте 1213/1798 елда «Хәялый хашиясе»нә булган «Мулла Касыйм шәрхе» китабын күчереп тәмам иткән. Үзе нечкә күңелле, оялчан бер кеше булып, Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавый белән кайбер әңгәмәләре булганлыгы сөйләнә. Урынына Мөхәммәдсадыйк исемле угылы имам булган. Бәхтияр авылында имам булган Фәхреддин бине Габдеррахман исемле зат имзасы белән ошбу рәвешле язу күргәнебез булды: «Орнашбаш авылының мулласы Габид Габделгазиз угылы 1831 ел, 10 август хаҗ сәфәренә юнәлде вә кулында булган кенәгәләрен без, Бәхтияр авылында указлы имам Фәхреддин Габдеррахман угылына тапшырды».

[69] Габдессәлам мөфтинең 49 нчы хаты.

180. Сафкол бине Котый бине Килмәк

Казан өязендә Йуртыш авылыннан. Олуг Мәңгәр авылында имам булып, // [298] 78 яшендә 1250/1835 елда вафат булган. Бабасы, милади XVI гасыр ахырында Кырым мәмләкәтеннән әсир буларак килгәнлеге сәбәпле, Килмәк исеме белән танылган.

Хатыннары: Зөбәйдә бинте Габдессәлам бине Исмәгыйль һәм Сәлимҗәүһәр Котый кызы булганнар. Олы угылы Садыйк Фәез бине Габделгазиз хозурында гыйлем алып, Казан өязендә Хөсна авылында имам булган вә 1268/1859 елда зөлхиҗҗә/август аенда вафат иткән. Икенче угылы Мөхәммәд тә Мәңгәр авылында имамлык итеп, 80 яшендә вафат булган.

Сафкол бине Котый 1170/1757 елда дөньяга килеп, Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Ибраһим бине Хуҗаш, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый хозурларында гыйлем эстәп, бер-ике нәүбәт Диния Нәзарәтендә дә әгъзалык хезмәтен үтәгәнлеге мәгълүм. Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Бер-ике нәүбәт хезмәт иткәннән соң, мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим соравы буенча, тагын бер нәүбәт әлеге вазыйфасында дәвам иткән. Угылы Мөхәммәд «икенче нәүбәт калуыбызда, атабыз илә Оренбургтан Уфа шәһәренә күчүебездә мин 6–7 яшемдә идем, гафләт илә Идел елгасының икенче тарафында калдым, мине кире кайтып алдылар» дип сөйләде. Яшь вакытыбызда күп мәртәбә күрмеш идек. Олы гәүдәле, зур сакаллы бер зат иде, һәрникадәр галим булмаса да, диндар вә изге булып, кимчелекләрен таныр вә хаталары өчен үкенер иде. Кыска төннәрдә ястү вә витыр намазларын укуны куәтләгән тезмә әсәре бар. Мөхәммәд исемле угылы 1292/1875 елда рамазан/октябрь аенда вафат булды. Нурмөхәммәд исемле угылын Мәңгәр халкы үтергәнлеккә үз хәленә лаек сурәттә бер мәрсия бар иде», – дигән.

RUHIAT

Мөляхәзә

Җәмгыяте шәргыя мәхкәмәсе [Диния Нәзарәте] башлап Оренбург шәһәрендә ачылуын вә соңрак, 1208/1793 елда, Уфа шәһәренә күчүен фазыйль Мәрҗани берничә әсәрендә язса да, безгә күрә бу факт расланмады. Башлап мәхкәмә ачылган вакытта булган документ кәгазе бүген дә исән // [299] булып, анда исә Уфада нигезләнгәнлеге язылган. Ошбу урында Мөхәммәд бине Сафкол хәбәренә килгәндә, 6–7 яшендә булган берәүнең мәхкәмәнең күчүе хакындагы хәбәрен раслау беркадәр кыен. Атасы илә Оренбург шәһәреннән кунак вә сәфәрдә йөреп килгән булсалар гаҗәп түгел.

181. Ибраһим бине Габдеррәшид бине Ибраһим бине Габдеррәхим әт-Тарауый

Атасы Габдеррәшид Сибириядә Тара шәһәрендә булган таш мәчетне Сәед исемле бер сәүдәгәр белән бергәләп төзеткәннәр. Әлеге мәчет төзелешенә Табул вилайәт хакимияте тарафыннан 1794 ел, 19 августта № 20898 белән рөхсәт бирелгән. Атадан угылларга кала килгән риваятьләргә күрә, җамигъ мәчете төзүгә рөхсәт булгач, Тара шәһәрендә вә әтрафында булган галимнәр вә сәүдәгәрләр, нигез салынганда катнашып, зур бер җыен вә бәйрәм иткәннәр.

Бу зат – Ибраһим – Тарада имам булып, атасы төзеткән мәчеттә мөтәвәлли дә булган. 1250/1834 елда Мөхәммәд исемле угылы илә берлектә хаҗ сәфәренә юнәлеп, ошбу сәфәрдән кайтып килгәндә, үзенә 45 вә угылы Мөхәммәдкә

17 яшь вакытларында, һәр икесе вафат булып, Бәйрут шәһәре каберлегендә җирләнгәннәр. Диндар вә гаять тәкъва бер зат булган кебек, зур мал илә сәүдә кәсебендә дә булган. Сәүдә белән мәшгуль вакытларында да кайбер гыйлем ияләре мәҗлесенә йөреп, атнасына ике мәртәбә «Мәснәви» китабыннан дәрес укыган, диләр. Ул күчереп тәмам иткән «Мөхтасарел-викайә» шәрхе «Җамигыр-рөмуз» нөсхәсен күргәнебез булды. Язуы һәрникадәр яхшы вә кагыйдәчә булмаса да, хуш һәм дөрес. Петербургтагы Азия китапханәсендә № 121 булган «Һәдиятессагълүк» китабы ошбу зат каләме илә язылган дип уйланыла. Ахырда // [300] булган тарихы болай: «Бу нөсхә Болгар вилайәтендә Каргалы авылында Габдеррәшид бине Габделкәрим мәдрәсәсендә Ибраһим бине мулла Габдеррәшид кулы белән күчереп язылды, 1202/1788 ел».

Әбү Йәзид һәм Гомәр исемле угыллары вә берничә кызлары калган. Оныгы Габдеррәшид бине Гомәр Тарада имам вә ахун булып, 1309/1892 ел, 19 зөлхиҗҗәдән/15 июльдән башлап 1311/1894 ел, 7 зөлкагдәгә/12 майга кадәр Уфа шәһәрендә Диния Нәзарәтендә әгъза булган, аннан үз ихтыяры белән бу вазыйфаны куйган.

182. Габдеррәхим бине Госман бине Сәрмәки бине Кырым

Бөгелмә өязендә Шушма елгасы башында Тимәш авылында мөдәррис булып, 1251/1835 ел, 5 рабигыль-ахирда/31 июльдә җомга көн вафат булып, җеназасын шул авылда имам вә мөхтәсиб булган Сәфәргали бине Габдеррахман укыган. 80 яшьтә булган.

Хатыннары: Хәмидә Габдерразак кызы, Бәдигыльҗәмал, Фәтхия бинте Рәхманкол бине Габдерразак.

Балалары: Габденнасыйр, Сахибҗәмал, Сахибкәмал, Бибиҗәмал, Бәдигыльҗәмал, Хәбибкәмал, Әхмәтҗан, Шәйхесәгъди, Җәмаледдин, Җәлаледдин. Сөйләүләренә караганда, Габденнасыйрның нәселе Бохара тарафында. Сахибҗәмал Чиләбе өязендә Күбәкәй авылында Мөхәммәд исемле кешедә, Сахибкәмал да Чиләбе ягында Зариф хаҗи исемле затта, Бибиҗәмал Бөгелмә өязендә Куакбаш авылында Гыймадеддин бине Котлыгбай исемле имамда, Бәдигыльҗәмал Утыз Имән авылында Әхмәтҗан бине Фәзлулла исемле кешедә, Хәбибкәмал Сарыбиккол авылында Әхмәтҗан бине Шәмседдин исемле затта кияүдә. Әхмәтҗан исемле угылы, язуга маһир булып, 1264–1265/1848–1849 елларда Тимәштә вафат. Угыллары исә бу көндә Уфа янындагы Үршәк елгасы буенда Мерәс авылында яшиләр. Җәмаледдин // [301] исемле угылы да шул Мерәстә яшәп, 1307/1890 елда вафат булды. Нәселе күп һәм таралган.

Аны һәм Гыймадеддин бине Котлыгбайны шәкертлек көннәремдә күргән идем. Әхмәдҗан бине Шәмседдин, беркадәр шагыйрь булган кебек, гүзәл яза иде. Бер вакыйга сәбәпле, тоткын буларак Себергә сөрелеп, Тара шәһәре янында гомер кичереп вафат булган. Балалары һәм нәселе бүген дә күп булса кирәк. Шәех Зәйнулла әл-Халиди хәзрәтләре Вологда шәһәренә җибәрелгән вакытта, Бөгелмә төрмәсендә очрашып күрешүләрен сөйлиләр. Габдеррәхим хәзрәт дәвамчыларыннан иң элек буларак суфыйлыкка бирелгән зат, бәлки, ошбудыр.

Габдеррәхим хәзрәт, Чистай өязендә Утыз Имән авылында дөньяга килеп, беркадәр затлар хозурында гыйлем эстәгәч, Хәмидә Габдерразак вә Бәдигыльҗәмал исемле хатыннары вә Габденнасыйр исемле угылы белән Бохара тарафына сәфәр кылган. Ошбу сәфәрендә хатыны Хәмидә Бәлх вилайәтендә Каурамич исемле бер урында вафат булган. Аннан Бохара вә Сәмәрканд вилайәтләрендә йөреп, Әфган мәмләкәтендә бераз сәяхәт иткәч, Бохарага килеп, Хаҗи Бәгъдади Вәлиэддин би-

не Хәсәннән соң «Мәсҗиде Мәгак»тә имам булган. Ничәдер еллар торгач, бу якларга кайткан вә Утыз Имән авылында Фәтхия Рахманкол кызына никахланган. Башта Чистай өязендә Ислай авылында вә аннан соң Бөгелмә өязендә Сарыбиккол авылында вә иң соңгысы Тимәш авылында шәкертләр җыеп, дәрес укыту белән мәшгуль булган. Мәншүр-указ алмаган вә имамлык кылмаган.

Бохарадан кайтканда, Эстәрлетамак өязе Мерәс авылында башкортлар түрәсе Локман кантон ибне Госман бине Ибраһимнның югалган Габдеррәхим исемле угылы буларак, һәр ике тараф ризалыгы илә хөкүмәт дәфтәрләренә язылган. Ошбу сәбәптән, мишәр буларак дөньяга килгән хәлдә, саф башкорт буларак дөньядан киткән. Балалары да башкортларның җир вә туфракларына катнашканнар.

Остазлары: Габделкаюм бине Габделкәрим бине Аллаһыяр[70] бине Аллаһколы, Аттанияз бине Мескин әл-Хәрәзми һ.б.

Шәкертләре: Мөхәммәдъяр бине Габдулла әл-Ахундый, Габденнасыйр бине Солтангали әл-Кырмыскалый һ.б.

Әсәрләре: «Шәрхе әбйате Морадел-гарифин», «Шәрхе Сөбател-гаҗизин», «Кәшфел-лөгать». Болардан башка гарәпчә, фарсыча, төрекчә тезмә һәм чәчмә әсәрләре бар. «Морадел-гарифин» әсәренә булган шәрехен «Төхфәтет-талибин» дип исемләп, Габделмоталлаб әл-Болгарый исемле затка бүләк итүе шул китабында бәйан ителгән.

Укытуы: укыткан китаплары «Мөхтәсарел-викайә», «Гайнел-гыйлем», «Әлфикъһел-әкбәр», «Тарикаи Мөхәммәдия», «Хәләби, шәрхел-мөннийәт», «Мәсләкел-мөттәкыйн», «Морадел-гарифин», «Сөбател-гаҗизин», «Бидайәтел-һидайәт», «Ысуле әрбәгыйн», «Ихъяил-голум», «Тәгарреф», «Кауагыйдел-гакаид» һ.б. Кич һәм көндезендә, сәфәрдә һәм йөрмәгәндә хөрмәтләп файдаланган китабы «Ихъяил-голум» илә Әбүбәкер Мөхәммәд бине Әбү Исхак Ибраһим бине Ягъкуб әл-Бохарыйның «Тәгарреф»е вә шәйхе Әбелбәрәкәт Әхмәд бине Габделәхәд әс-Сәһәрәндигә нисбәт ителгән «Мәктүбат» җилд-томнары булган. Бу китаплар шулкадәр күңеленә урнашкан ки, хәтта иҗат иткән әсәрләрендә булган гыйбарәләр боларга ияреп язылган.

Китаплар редакцияләү, хаталарын төзәтүгә биргән әһәмияте бик зур булган. Төзәтмә керткән китапларыннан шактый нөсхәләр күргәннән соң, «Истанбул вә Казан матбага-басмаханәләрендә моның кеби мөсаххих булып мөселман әсәрләре төзәтелеп, нәшер ителсә иде!» дип кызыгып куйдык. Фикердәш вә шәкертләренең язулары һәм дөрес, һәм гүзәл булып, болар мәртәбәсендә язуга игътибар иткән халык бу көнебезгә кадәр бу мәмләкәттә күренгәне юк. Габдеррәхим хәзрәтнең үзенең һәм оста язган шәкертләренең һәртөрле төзек вә гүзәл язылган әсәрләрен бер җиргә җыеп сакларга кирәк булса да, ни чара ки, әһәмият бирелмәгән, бу кадәр дикъкатькә юл булмаган. Башка иске вә газиз әсәрләребез кеби, болардан калган әсәрләр дә, озак та үтмичә, утларда янып, юешләрдә череп, балалар кулында ертылып, өзелеп вәйран булып беткән булсалар кирәк.

Үзе күчереп язып тәмам иткән вә зур бер игътибар белән төзәтелгән «Җәмигыр-рөмуз» нөсхәсе бу көндә Куакбаш авылында Гыймадеддин бине Котлыгбай нәселе кулында. Бу нөсхә 229 кәгазьдә вә һәр битендә 35 юл язылган. Язуы вак һәм кыйтгасы да нечкә, кечкенә. Ахырында болай язылган: «Бу нөсхә – Шәмседдин әл-Бохарыйның «Җәмигыр-рөмуз» исемле китабы, Габдеррәхим бине Госман бине Сәрмәки бине Кырым әл-Болгарый кулы белән Бохара шәрифтә 1208/1794 ел, 4 шәгъбан/7 март көнендә өйлә вакытында күчереп язып тәмам булды». // [311]

[70] Суфый Аллаһыяр дип танылган шагыйрь булса кирәк. 1130/1718 елда вафат булган.

Сәмәрканд шәһәрендә «Мәсҗиде Хуҗа Әхрар»да булган вә хәзрәти Госманга (аңа Аллаһның ризалыгы булсын) нисбәт ителгән Коръәнне төзәтеп яңартуы хакында «Ахырзаман» исемле төрки һәм шигъри китабында болай дип язылган:

Укыр Мусхәфе бер кичә Госман
Өенең сүрахендин төште дошман.
Урар хәнҗәр илә, бакмас үзенә,
Агар каны ушал Мусхәф йөзенә.
Рәсүлулланы төшендә күрмеш иде,
«Бүген безә килерсең» димеш иде.
Сәяхәттә бу мескин йөрдекемдә,
Сәмәркандтә ничә көн тордыгымда
Күребмән Мусхәфе, бер җайда тормыш
Вәрәкъләре тузып, бәнде өзелмеш.
Гаҗәеп хаты уардыр, һичкем ирсә
Укый белмәс, алып багын күрерсә.
Кылыплар пост аһудан вәрәкъләр
Җәлийи хаттыр, уникедер сәтырлар.
Олугдыр катъгы тулы дүрт карыштан,
Дәхи гарзын кылыбтыр өч карыштан,
Юанлыгы улыр ике карыштик.
Агырлыгы улыбтыр пәнҗ сирдик.
Булашмыш каныйга берничә әурак
Хисап итсәк, чыгар уннан зиядәрәк.
Тузып китмеш вәрәкъләрне йыйгыбмән,
Ике такта арасына куебмән.
Дәхи мөхкәм җеп илә таза багълап,
Куебмән такъаэгә хуп агырлап.
Сәмәрканд шәһәренә уарсаң, күрерсең,
Бинаи «Хуҗа Әхрар»дан сорасың.
Улыр хишттән кыйлан бер ак мәдарис,
Бинасы мәрфугъ имәстер, ирер пис.
Эчендә вакыфханә хөҗрәи уар,
Табарсың шунда керсәң, әй талибдар.

Мусхәф – Коръән
сүрах – тишек, мич тишеге
ушал – шул
күребмән – күрдем
вәрәкъ – бит
бәнд – төбе, теккән урыны
хат – язу
пост аһу – газәл, кыр кәҗәсе тиресе
җәлийи хат – гарәп язуының бер төре
сәтыр – юл
дәхи – тагын
гарзы – иңе
пәнҗ – биш
булашмыш каныйга – канга буялган
әурак – битләр
зиядә – артык
йыйгыбмән – җыйдым
мөхкәм – чыдам, нык
хишт – кирпеч
мәдарис – мәдрәсәләр
мәрфугъ – яхшы
пис – пычрак
талибдар – эзләүче, шәкерт

Искәрмә: Габдеррәхим хәзрәт язган ошбу Мусхәф Шәриф бу көндә Петербург шәһәрендә гомуми көтепханәнең кулъязма китаплар шөгъбәсендә. Сәмәрканд шәһәреннән Төркестан генерал-губернаторы фон Кауфман 1869 ел, 24 ок-

RUHIAT

тябрь 182 нумеры белән мәгариф министрына җибәргән. Хәзер көтепханәдә камил хөрмәт белән һәм һәрбер килүчегә күрсәтелеп торыла.

Габдеррәхим хәзрәт тарафыннан тезмә илә биш-ун юл эчендә язылган һәм дә хәзрәти Госман Коръәне булуы җиңел бер суръттә күрсәтелгән бу әсәр хакында рус язучыларыннан А.Ф.Шибунин җәнаплары шактый зур бер хезмәт язып, Петербург шәһәрендә 1891 елда, Академия // [313] наук басмаханәсендә бастырган иде. 65 биттән гыйбарәт булган бу хезмәттә беркадәр мәгълүмат бирелгән.

Бу нөсхә хәзрәти Госман Коръәне булып-булмавы хакында Шибунин җәнаплары, муллаларча түгел, бәлки тикшеренүчеләр һәм Шәрекъне өйрәнүчеләр гадәтенчә, киң вә тирәнтен тикшергән һәм, моның нәтиҗәсе буларак, хәзрәти Госман Коръәне түгел, шулай булса да, һиҗри I гасырда язылган бер әсәр дигән фикергә килгән. Моннан элегрәк фазыйль Мәрҗани дә, куфи язуының[71] борынгы рәвеше илә язылуына нигезләнеп, ошбу фикергә килгән булган һәм дә хәзрәти Госман Коръәне түгеллеген рәсүме Коръән (Коръән язулары) фәнендә шөһрәт казанган галимнәрдән Хафиз Әбү Габид Касыйм бине Сәлям әл-Бәгъдади (222/837 елда вафат) хәзрәтләреннән дәлил итеп китергән.

Хәзрәти Госман үзе, һәрникадәр язу белүче сахабалардан булса да, үз кулы илә Коръәни Шәриф язганлыгы исбатланмаган. Аңа Мусхәф Шәриф нисбәт ителүе – дүрт нөсхә Коръән яздырып, Мәккә, Басра, Куфә, Шам тарафларына берәр нөсхәсен җибәрүе җәһәтеннәндер. Ошбу нөсхәләрдән бере 552/1157 ел, рамазан/октябрь аенда Әндәлес вилайәте Куртуба (Кордова) шәһәре җамигъ мәчетендә булуы, «Имам» дип танылган Мәдинә нөсхәсе 735/1335 елда Мәдинәдә булганлыгы мәгълүм[72].

Ошбу пергаментка язылган нөсхәнең беркадәр сүзләре һәм хәрефләре соңрак икенче каләм вә башка кара илә яңартылуы вә Петербурга килүенә // [314] кадәр берничә кәгазьләре югалып юкка чыгуы Шибунин җәнаплары тарафыннан хәбәр бирелгән. // [316]

Габдеррәхим хәзрәт, сүз сөйләргә гаять тә кыю булып, хәтер вә нәзакәт саклау яки эчендәгесен яшерү һәм ялагайлану юлына кермәгән. Кулында чукмары вә авызында да чукмарыннан куәтле теле булып, ни дөнья һәм ни дин турында бәхәскә кергәндә җиңелмәгән. Замандаш шәехләрен инкяр итеп, аларның гамәлләрен вә беркадәр гадәтләрен тәнкыйть итеп, кайбер нәрсәләр язган. Шәкертләре, дәвамчылары исә, гомумән, авылларда мөселман балаларын укыту сәбәпле, алар булган һәр авылда ислам дине куәтле. Хәтта бүген дә иң игътибарсыз хисапланган гади халкына кадәр, нинди җирдә вә нинди хезмәтләрдә булсалар да, фарыз намазлары вакытында укыганнары, догалары күп мәхәллә имамнарына караганда дөрес укулары мәгълүм. Хәтта: «Әгәр дә шәкертләре Габдеррәхим хәзрәт дәрәҗәсендә тырышып һәм халык сүзен күтәреп гайрәт иткән булсалар, никадәр җирләрдә уку-язу белмәгән һәм мөселманлыкны дөресләп аңламаган бер мөселман калмас иде», – диючеләр бар. Моның хакында фазыйль Мәрҗани: «Укуга һәвәсле вә күп сәяхәт итүче иде, хач шәкелендә булган нәрсәләрне, хәтта тәрәзә агачларына кадәр инкяр итәр иде. Гарәп, фарсы вә төрки телләрендә әсәрләре күп булса да, хаталары вә ялгышлары да бар. Шәкерте булган Мөхәммәдъяр бине Габдулла әл-Ахундый әсәренә каршы бер әсәр язган. «Сөбател-гаҗизин» китабына язган шәрехе, кайбер хаталарын исәпкә алмаганда, яхшы бәйан ителгән», – ди. // 317

---

[71] К у ф и я з у ы – гарәп язуының борынгы төре. – *Төз.*
[72] Бу көндә бер нөсхә Госман Коръәне Мисырда да бар, диләр.

183. Мостафа бине Муса бине Иманкол бине Иманай бине Котлыг бине Үзбәк бине Буҗак бине Әлкәй әл-Казаный

Мостафа, хафиз буларак мәшһүр бер зат, Казанда имам булып, башлап хаҗга барган. Моннан әүвәл Казан имамнарыннан Хиҗазга китүче булмаган. Ашытбаш, Шушмабаш авылларында имам булганнан соң Казанга күчеп, 1251 елның зөлкагдә ахырында/1836 елның 6 мартында 67 яшендә вафат булган. Бохарага барып укыган. Кабулга сәфәр итеп, шәех Фәезхан бине Хозырхан белән күрешкән. 1232–1249/1817–1833 елларда хаҗ сәфәренә киткәч, мәхәллә халкының ризалыгы белән үз урынына Мөндеш авылының Сәйфулла Мортаза угылы исемле затны билгеләп китсә дә, Нурмөхәммәд мөхтәсиб ибне Ибраһим, шул ел 8 гыйнварда Диния Нәзарәтенә гариза биреп, мәхәллә хезмәте итүдән Мортаза угылын тыйдырды һәм Нәзарәт тарафыннан үзе билгеләнде.

Хатыны – Сәгыйдә бинте Габдүш бине Габдессәлам бине Исмәгыйль әл-Кавалый. Баласы булмаган вә нәселе дә калмаган.

Шәкертләре: Шәриф бине Сөләйман әл-Хәерби, Нурмөхәммәд бине Бикбау бине Бикбулат, Габделхаликъ бине Арыслан әл-Казаный һ.б. // 319

Мин күргән иске язулар арасында язуы беркадәр дөрес булган язу – ошбу Мостафа Хафиз язуы.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Карый вә хафиз, кыска сүзле, // 320 гайбәттән азат, нечкә күңелле, нәсех вә тәгъликъ язулары белән яхшы дәрәҗәдә язар иде. Ләкин гыйлем вә дәрес илә шөһрәтле булмады. Вафаты соңында Габдессәлам мөфти Нурмөхәммәд мөхтәсибкә «Хаҗи Мостафа әфәнденең вафатын аңлап бик кайгырдык, голәманың аксакал тәкъва затлары бетте. Аһ, хәсрәт!» рәвешендәрәк хат язып үкенечен белдергән», – дигән.

RUHIAT

184. Юныс бине Ибраһим

Чиләбе өязендә Какчыр авылында имам вә мөдәррис булып, 77 яшендә вакытында 1251 рамазан аенда (1836 ел, 1 гыйнварда) вафат булган.

Остазы Оры авылында Хәбибулла бине Хөсәен булган. 40 ел дәрес әйтү белән мәшгуль булган хәленчә, 10 ел дәрес әйткән, диләр. Кардәшләренә дип Тройски шәһәренә килгәч, әҗәле җитеп, шунда вафат иткән. Кабере Тройски зиратында.

185. Исхак бине Сәгыйдь бине Йортбагыш бине Колмөхәммәд бине Ишмөхәммәд әл-Лажый

Төп чыгышлары Бәрәңге ягында Лаж авылыннан булып, үзе Казан өязендә Кенәр авылыннан. Бохарадан кайтып, Сәрде авылында вә 1233/1818 елда Чистайда һәм 1247/1831 елда Казан шәһәрендә имам вә мөдәррис булып, 1251/1836 елда вафат булган.

Остазлары: Габденнасыйр бине Сәйфелмөлек әл-Ашытый, Габид бине Габделгазиз әл-Орнашбашый һ.б.

Шәкертләре: Фәхреддин бине Садыйк әс-Сөни, Муса бине Габид әд-Динеси, Хәсән бине Хәмид әл-Курсавый, Хәмидулла бине Шәммас әд-Динеси, Гаедмөхәммәд бине Җәнәй әт-Тубылый һ.б.

Балалары Сәлахеддин, Әхмәд, Хәсән булып, кызлары Фәхреддин бине Садыйк әс-Сөни, Әхмәдҗан бине Габделҗәббар әл-Көекли, Мөхәммәдкәрим бине Габдеррәхим әт-Тәкәнеши исемле кешеләрдә никахлы булганнар.

Заманында гыйлем вә камиллеге белән мәшһүр бер зат.

186. Габденнасыйр бине Рәхманколый бине Мөхәммәдкол бине Габдеррахман бине Габделкәрим бине Бикхафиз әл-Биги

Тау ягындагы Биги авылыннан. Әнисе Җәмилә бинте Сөбхан бине Йосыф бине Арыслан. Казан шәһәрендә имам вә ахун вакытында 1251/1836 елның зөлхиҗҗә/апрель аенда кинәттән вафат булып, Казан зиратында җирләнгән.

Хатыны – Нәүбәһар бинте Котлыгъәхмәд бине Заһид бине Габделмәннан әд-Дусмәти. Фәйзеррахман исемле угылы 1292/1875 елда вафат булган. Фатыйма исемле кызы фазыйль Мәрҗани никахында булып, 1268/1859 елда вафат.

Остазлары: Вәлиэддин бине Хәсән әл-Бәгъдади, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни.

Шәкертләре: Хәбибулла бине Рәхманкол әл-Биги (үз карендәше), Миңлебай бине Локман әл-Чагадайи, Габделкәрим бине Габдеррәфыйгъ әс-Сәгыйди һ.б. Башта Сәгыйдь бистәсендә (Оренбург Каргалысында) имам булып, аннан соң Казанга күчкән. // 324

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Хуш кыяфәтле, хуш йөзле, Коръән укуы гүзәл, тавышы бик килешле булып, Коръәнне моңлы вә тәэсирле укуы белән үзен һәм башкаларны елатыр иде. Җөрьәт, ныклык һәм куәт, гайрәт, тәкъвалык һәм суфыйлык белән мәшһүр иде. Фикъһ мәсьәләләре белән мәшһүр иде. Ләкин хотбәләрендә ялгыш гыйбарәләр беленә иде. Сәгыйдь бистәсендә гыйлем алуда сабакташы булу мөнәсәбәте белән мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим илә мәхәббәт һәм дуслыкта булып, мөфти Әхмәд исемле угылын моның хозурына укырга җибәргән иде. Ләкин аралары бозылып, дошманлык пәйда булды. Хәтта ахунлык вазыйфасыннан азат ителсә дә, вафаты сәбәпле, указы алынмый калды. Вафат иткәндә яше 63 иде», – дигән.

RUHIAT

187. Мостафа бине Әхмәр бине Мансур

Бөгелмәдән төн тарафта Бәйрәкә авылында имам вә мөдәррис булып, 1251 ел, зөлхиҗҗәдә (1836 ел, 14 март) 60 яшендә вакытта вафат булган. Кабере Бәйрәкәдә. Мансур исемле бабасы Казан артындагы Балыклы авылыннан Бәйрәкәгә күчеп килгән. Атасы Әхмәрнең 1158/1745, 1159/1746, 1176/1763 елларда нәхүдән «Әл-мисбах», сарыфтан // [325] «Әфгаль», фарсы әдәбиятыннан «Гөлстан» исемле китапларны күчергәнлеге билгеле. Кайбер урыннарында «Габделкәрим бине Балтай бине Бабашәех әл-Каргалый (Адай авылында туган) әл-Казаныйдан, ягъни ишан Мөхәммәдһади әл-Бохарый мәхдүменнән ишетелгән иде» дип язган. Мәсгудь әфәнде: «Әхмәр бине Мансурның язулары уртача булса да, зур камиллеккә ия булганлыгын белдерә торган кайбер дәлилләр бар», – ди.

Мостафа бине Әхмәр, бу җирлектә булган остазлары хозурында гыйлем алгач, Бохарага барып, рәсми дәресләр белән мәшгуль булган вә, беркадәр еллар торгач, бу мәмләкәткә кайтып, Уфа илә Бөгелмә арасында зур почта юлы өстендә булган Япрук авылына имам булган. Ул авылда 9 ел торганнан соң, мәхәллә халкы илә дуслыгы киткәнгә, Бәйрәкә авылында булган баҗасы Фәйзулла бай бине Гали күрсәтүе һәм тырышлыгы илә Бәйрәкәдә икенче мәчет хозурына күчкән һәм дәрес әйтү илә дә мәшгуль булган. Хатыны Маһруй исемле булган.

Балалары: Мөхәммәдшәриф, Мөхәммәдзариф. Мөхәммәдзариф Бәйрәкәдә гомер кичереп, 1283/1866 елда рамазан/февраль аенда вафат булган. Сәлахеддин бине Габделвахид: «Мостафа хәзрәт галим, дәрәҗәле, тәкъва адәм иде», – ди, вә Мәсгудь әфәнде дә: «Гыйлем вә мәгърифәт өлкәсендә урта дәрәҗәдә бер зат булган дип уйланыла», – дип белдерәләр.

188. Фәез бине Габделгазиз бине Гайсә әл-Кенәри

Казан өязендә Кышкар авылында имам вә мөдәррис булып, 1252/1836 ел, 4 сәфәрдә/21 майда вафат булган. Бохара вә Кабул тарафларына сәяхәт итеп, гыйлем алган вә газиз һәм сирәк очрый торган китаплар алып кайткан.

Остазлары: Бикчәнтәй бине Ибраһим әл-Бәрәскәви, Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Сәгыйдь бине Әхмәд әш-Шырданый, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни, Гатаулла бине Һади әл-Бохарый, Фәезхан бине Хозырхан әл-Кабули һ.б. // [326]

Шәкертләре: үзенең угылы Гатаулла, Садыйк бине Сафкол, Әүхәди бине Искәндәр әл-Казый һ.б.

Балалары: Закир, Лотфулла, Гобәйдулла. Соңгысы Сими (Семипулат) шәһәрендә Икенче Таш җамигь мәчетендә имам булып, 1319/1901 ел шәгъбанында/ноябрендә 75 яшендә вафат булды. Габдулла исемле бер угылы бу көндә шунда имам булды.

[188а]. Әхтәм бине Әхмәр[73]

Бөгелмә өязендә Тимеркә авылында дөньяга килеп, Сарлы авылында имам булып, мәдрәсәләр төзетеп, күп шәкерт туплаган. 1252/1836 ел, 6 сәфәрдә/ 23 майда 73 яшендә вафат булган.

Шәкертләре: Хәбибрахман бине Мәхмүд әл-Әлмәти, Мөхәммәдкәрим бине Исхак әл-Мечтәйи һ.б. Әдип, оста сүзле, мәзәкчән бер кеше иде, диләр. Кайбер көлкеләре бүгенгә кадәр халык хәтерендә. // [327]

RUHIAT

189. Йосыф бине Иманкол

Алабуга өязендә Илмәт авылында имам булып, 1252/1836 ел, 25 // [328] ноябрьдә 77 яшендә вафат булган. Асылы Чистай янындагы Киекле авылыннан. Бу мәмләкәттә укыгач, Бохарага барып гыйлем эстәгән вә Кабул шәһәренә сәфәр итеп, Фәезхан бине Хозырхан хезмәтенә кереп, ишанлыкка рөхсәт алган. Галим, гакыллы, мөхтәрәм бер зат иде, диләр. Вәлид ишан бине Мөхәммәделәмин кордашларыннан булып, аның илә күрешүе һәм махсус аның янына йөреп, файдалар алуын сөйлиләр. Үз каләме язылып тәмам булган бер «Шәрхе Әмалый» нөсхәсе ахырында мондый язма күрелде: «1197/1783 елның рабигыль-әүвәл/февраль аенда Габдеррәшид бине Кадермөхәммәд әс-Сабауый мәдрәсәсендә Йосыф Садыйк бине мулла Иманколый әл-Киекли әл-Болгарый кулы белән күчереп тәмамланды». Язуы матур һәм дөрес. Мөхәммәдгата исемле бер угылы Илмәт авылында мөәззин булып, 1314/1897 елда 97 яшендә исән-сау иде.

[73] Бу зат №108 белән югарыда язылган иде. Вафат елы мәгълүм булмагач, ошбу урында вафат елын күрсәтеп, тагын язу зарур күрелде.

190. Мөхәммәд бине Хәмид бине Мортаза

Казанда имам булып, 1252/1836 елда мөхәррәм ахырында/6 майда вафат булган. Бохарада хәлифә Ниязколый белән күрешеп кайткан иде. Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Гәрчә гыйлем вә диянәт илә мәшһүр булса да, байларга дустанә булмаганлыктан вә каты һәм ачы сүзлегеннән игътибары булмады. Диния Нәзарәтенә имтихан тоту өчен баргач, мөфти Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен кайбер сүзләр сорагач: «Миннән мондый юк-бар нәрсәләр сорап гомер уздырма, минем монда булуымнан файдаланып, үзеңә кирәкләрне ишетеп, файда алырга тырыш!» – дип, имамлык вазыйфасын бирдермәскә ниятләсә дә, кайберәүләрнең шәфәгатьләре белән имтиханы кабул ителгән», – ди. // [329]

191. Габбас бине Габдеррәфигъ бине Юныс бине Муса бине Кучкар

Хвалынь өязендә Муса авылында имам вә мөдәррис булып, 1252/1837 ел, зөлхиҗҗә/март аенда 49 яшендә вакытында вафат булган.

Остазлары: үз авылында Сөләйман исемле бер зат, Казан вилайәте Өлге авылында Шәмседдин исемле бер зат, Оренбург Каргалысында Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни.

Шәкертләре: Габденнасыйр бине Габдессәлам әз-Зимничәви, Хәбибулла бине Хансөяр әз-Зимничәви, Хәбибулла бине Исмәгыйль әл-Әҗеви, Гыйсмәтулла бине Сәйфулла әл-Манчалый һ.б.

Балалары: Фәхреддин, Фәхриҗамал, Мөхәммәдҗан, Мөхибҗамал, Хөсниҗамал. Бу көндә Мөхәммәдҗан исемле угылы үз җирендә имам. Оренбург өязендә Рәдүт авылында булган Шаһиәхмәд бине Йосыф әт-Тәүкилидән ишанлыкка рөхсәт алган иде, диләр. Сарыф һәм нәхү гыйлемнәрендә зур осталык кәсеп итеп шөһрәт казанган. Үзеннән соң булган янгыннарда барлык китаплары янып, һичбер әсәре калмаган.

192. Шаһиәхмәд бине Рәфыйк бине Габделмөэмин бине Хөсәен әс-Симәки

Төп чыгышы Вятка губернасы Салавыч авылыннан. Атасы Рәфыйк бине Габделмөэмин Минзәлә өязенә күчеп килгән. Шаһиәхмәд хәзрәт әүвәлдә Такта Алачык, аннан соң Симәк авылларында имам вә мөдәррис булып, 1253/1837 ел, мөхәррәм/8 апрель, чәршәмбе көн, 50 яшендә вафат булган. Ялгыз Нуреддин // [330] исемле бер угылы калган. Кабере Симәктә.

Остазлары: Вәлид бине Габдеррәшид әл-Мөслими, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый, Әбеннасыйр Габденнасыйр бине Ибраһим әл-Курсавый.

Шәкертләре: Габделфәттах бине Габделваһаб әл-Мөслими, Габделгалим бине Йәһүдә әл-Бикбауый, Мөхәммәдкәрим бине Исхак әл-Мечтәйи, Сәгъдеддин бине Габделҗәмил әл-Митрәйи, Габделгазиз бине Хәбибулла әл-Урманайи, Габделгалим бине Таһир әл-Миякәви, Гайнелкамал бине Габделвахид әл-Карани, Насреддин бине Габделхәким әл-Борайи, Габдулла бине Габделгафур әл-Чакмакый, Фазлулла бине Фәйзулла әт-Тактауый, Галәведдин бине Мөхсин әл-Каеный, Әхмәд бине Габделкадыйр әт-Тактауый, Ягъкуб бине Госман әл-Әмирхани һ.б.

Бохарага барып, күренекле затлардан гыйлем алган вә, бу мәмләкәткә кайткач, Габдеррәшид бине Атнакол бине Тимер бине Кунгыр бине Мөти бине Янурыс исемле һимматле сәүдәгәрнең тырышлыгы белән Минзәлә өязендә Такта Алачык авылына имам вә мөдәррис булган. Хозурына төркем-төркем шәкертләр килүен күргәч, моның сәбәбе мәдрәсәсе бай тәрбиясендә булып вә мөселман авылларының үзәге булганга дип уйлап, «монда кем булса да дәрес әйтергә мөмкин, хәлбуки минем морадым надан халык арасында дин вә шәригать тарату иде, монда торып хезмәт итмәк минем хезмәтемнән хисапланмас. Шуның өчен миңа башка бер гаять наданлыкта калган вә фәкыйрь мөселманнарны күрсәтегез, мин исә алар арасына барачакмын» дигәч, беренче дәрәҗәдә зәгыйфь булган Симәк авылы күрсәтелгән. Шуңа күрә әлеге авылга барып, иң әүвәл иман вә ислам динен өйрәтә башлаган һәм дәресен дәвам иткән. Шул заманның гыйлемгә сусаган егетләре, аны Симәктән дә эзләп табып, янына тупланган һәм гадәттән тыш бер гайрәт вә куәт белән гыйлем өйрәнгәннәр. Халыкны хак юлга күндерүдәге тырышлыгы, Аллаһы Тәгалә бәндәләренә булган шәфкать вә гүзәл нәсыйхәте, гыйлем тарату юлында булган изге нияте, мәйданга куйган хезмәте нәтиҗәсендә Симәк авылы, әүвәлге мескенлегеннән чыгып, бер [331] «гыйлем йорты» исеменә лаек урынга әверелгән. Уфа, Самара, Вятка губерналарында булган галим вә шәехләрнең гыйлем ала башлаулары ошбу затка бәйле.

Заманында гыйлем вә дәрес әйтү куәте илә шөһрәт чыгарган бөек остазлардан Хәбибулла ишан ибне әл-Хөсәен һәм моның карендәше Фәтхулла ахун, Габдеррәхим бине Госман әл-Утыз Имәни, Байморад бине Мөхәррәм әл-Мәңгәри, Габид бине Габделгазиз әл-Кенәри һәм аның карендәше Фәез әл-Кышкарый һ.б. бу мәмләкәттә кыска төннәрдә ястү намазы фарыз түгеллеген үзләренә мәсләк тотып, һичкемнән хәвефләнми белдерүләрен күрү белән Шаһиәхмәд хәзрәт боларга дошман сыйфаты илә түгел, бәлки инсафлы бер дус галим буларак каршы чыккан вә «Гомадәтет-тәдкыйкать вә зөбдәтет-тәхкыйкать» исемле китабын язган. Ш.Мәрҗанинең «Назурател-хак» китабында бу әсәрдән кайбер нәрсәләр файдаланылган. Үз каләме илә язылган нөсхәсе угылы Нуреддин ахун кулында икән, диләр. // [332]

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Күп фәннәрне өйрәнеп, гарәп теле гыйлемнәрендә белеме камил иде, зиһене үткен булу белән әтрафларында булган галимнәрнең мәшһүрләреннән иде. Яхшы исеме һәм макталуы һаман телләрдә йөри. Гүзәл әсәрләре бар», – дигән.

193. Рауил бине Габделвахид бине Сәлим бине Ишмөхәммәд әл-Караный

Минзәлә өязендә Байбулат авылында вә аннан соң Бәләбәй өязендә Бикмәт авылында имамлык итеп, 46 яшендә вакытында 1252/1836 елда вафат булган.

Остазы Шаһиәхмәд бине Рәфыйк әс-Симәки булган. Бу көндә Сәлахеддин исемле бер угылы бар, диләр. Зирәк вә хәтере куәтле булганлыктан, 500 дән артык хәдис шәрифне яттан белгән, дип сөйлиләр. Гүзәл аваз илә Коръән укыр, укуы да хуш вә дөрес булган. Төрки телдә берникадәр бәетләр (шигырьләр) вә касыйдәләр сөйләгәнлеге, әгәр дә гомере озын булса, гыйлем мәйданында булып, мәшһүр затлардан булган Гайнелкамал бине Габделвахидның бертуганы вә Низамеддин бине Сираҗеддин әл-Илһаминың ике туганы. Кабере Бикмәт авылында булса кирәк. // [333]

194. Габделлəтыйф бине Чураш бине Чүəкəй бине Күгеш бине Күчмəн

Ерак бабасы Чүəкəй Эстəрлетамак өязендə Муса авылыннан. Атасы Чураш бине Чүəкəй, Кариледə Габдессəлам бине Хəсəн хозурында гыйлем алган. Бер «Каһестани» китабын күчереп язып, ахырында «Кариле авылында мулла Габдессəлам бине Хəсəн мəдрəсəсендə 1178/1764 елда» дигəн сүзлəрне теркəгəн. Аннан Богыруслан өязендə Колшəриф авылында имам булып, вафат иткəн. Габделлəтыйф үзе Мөэмин авылында имам булган. 72 яшенə җитеп, 1253/1837 елда вафат булган. Атасы Чураш Кариле авылында укыган вакытта алган хатыныннан шул Кариле авылында 1181/1767 елда дөньяга килгəн.

Хатыны – Шəмсекамəр бинте Корбангали бине Мөэмин. Шəмсекамəрнең анасы Хəмидə Сəлим кызы булып, Хəмидəнең анасы Зөбəйдə бинте Габдеррахман бине Туймөхəммəд əт-Тайсуганый. Габделлəтыйфның угылы Мөхəммəдсəлим исемендə иде.

Остазлары: Габид бине Габделгазиз əл-Кенəри, Сəфəр бине Исмəгыйль əт-Талкышый, Габдеррəшид бине Габделкəрим əс-Сəгыйди, Нигъмəтулла бине Рəхмəтулла əн-Наласауый һ.б. Күчереп язып тəмам иткəн «Гакаид шəрхе» китабы ахырында болай дип язып куйган: «Габделлəтыйф бине Чураш кулы белəн 1794 елның рамазан аенда». Ошбу китапның бер тарафына болай язган: «Габделлəтыйф бине Чураш бине Чүəкəй бине Күгеш бине Күчмəн ... бине Шыгали бине Шыгаман əт-Тимъйани, Бөгелчəн җиренең». Тагын «Кара Кəмал» китабы читендə болай дип язган: «Мин, Габделлəтыйф Чураш угылы, гыйлем эстəү нияте илə Кинəле буе Колшəриф авылыннан 1789 ел, мартның 2 нче көнендə чыктым. Габдеррəшид агайга утырып, Урыс Суы авылына бардым. Аннан [334] җəяүлəп барып, Бөгелмə шəһəреннəн ике елга паспорт алдым. Янсыбы авылының Нəзир агай йөклəре илə киттем. Бу сəфəрдə Кариледə Габид хəзрəтлəрендə гыйлем алдык, ике ел тулып өченчегə чыккач, Габделгазый агай барып алды. Ул вакытта Кариледəн Саснага Сəфəр хəзрəт мəдрəсəсенə күчкəн идек. Аннан соң өйдə бер җəй тордык. Кыш көне җиткəч, Тимершəех авылының Хəсəн агай илə янə Карилегə кайтам. Анда барып, бер ел тордым. Икенче ел тулганчы, кыш башында Кариленең Галикəй агайны яллап, Ибраһим мулла илə бергə кайттым. Ул кыш һəм җəй дə өйдə торып, көз көне Таҗеддин агайны яллап, Каргалының хаҗи Габдеррəшид хəзрəт мəдрəсəсенə барып, ул кышны анда белем алдык. Аннан яз көне өйгə кайттык. Бу вакыт тарих 1795 ел, 2 июнь иде. Җəйне өйдə тордым. Кыш көне Габделгазый агай Урыс Суына илтте. Аннан Бəйрəкəнең Габдекəй дигəн кешене яллап, янə Карилегə барып, Габид хəзрəттəн бер ел гыйлем алдык. Икенче ел җəендə Арбашка күчтек вə җəйне анда тордык. Кышны Наласага, Нигъмəтулла хəзрəт хозурына барып дəрес алдык. Яз көне җиткəч, оренбурчылар илə Хəсəншəех авылының Хəлил исемле берəүне яллап, өйгə кайттык. Бу вакыт тарих 1797 иде».

Габделлəтыйф хəзрəт вəгазь вə нəсыйхəт сөйлəргə оста, үзе тəкъва вə суфый, холкы гүзəл, сөннəт илə гамəл итүчəн бер зат иде, дилəр.

195. Шәмседдин бине Миңле бине Габдулла әл-Җәбәли

Асылы Тау ягында Балтай исемле авылдан. Бохарада «Эрек»тә яшәде вә 1253/1837 елда хаж сәфәренә китеп вафат булган. // [335]

Шәкертләре: Габделвахид бине Колый әл-Буавый, Фәхреддин бине Мостафа ән-Норлатый һ.б.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Тәкъва вә диндар кеше булса да, гыйлеме ныклы түгел иде. Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавыйга каршы бер китап язса да, гаять тә зәгыйфь вә кәгазьгә язарлык булмаган нәрсәләр белдерде», – дигән. Остазларыннан берсенә Әбеннасыйр әл-Курсавый хакында язган бер хатын күргәнебез булды.

196. Рәхмәтулла бине Габдүш бине Ишмән

Минзәлә өязендә Такта Алачык авылында шәехлек итеп, 1253/1838 елда 18 рабигыль-әүвәлдә/май аенда вафат булган. Кабере мәгълүм һәм вафат тарихы ташында язылган. Фәезхан әл-Кабулиның мәшһүр дәвамчыларыннан булып, мөрид тәрбияләү белән шөгыльләнгән.

197. Яхъя бине Сәфәр бине Арслан

Казан өязендә Шекә авылында имамлык вә шәехлек итеп, 1253/1838 елның зөлкагдәдә/февралендә 80 яшендә вафат булган. Асылы Бирәзә авылыннан. Яхъя ишан исеме белән мәшһүр булган зат шушы. Мөридләренең күбесе мишәр халкы булыр иде, диләр. Инсар өязендә Иса авылында ахун вә мөхтәсиб Исхак бине Габдеррәшид исемле кешенең 1829 ел, 27 майда язган бер хатын күргән идек. Эчтәлеге мондый: «Безем өязебездә Ендовище авылында // [336] ахун Әхмәд бине Исмәгыйль Аликов Яхъя ишанның шәкерте. Безнең өязебездә мөселман авыллары барлыгы 20 авыл булып, һәммәсе казанлы Яхъя ишан мөридләре. Әхмәд ахун ни әйтсә, барлык өяз халкы шуны әйтә».

Бу шәхес турында фазыйль Мәрҗани: «Гади халык арасында җен йомшарту илә мәшһүр булып, бу көнгә кадәр халык, куәтле җил яки тавыш булганда, «Шекә пәриләре» дип сөйли. Кайбер чордашлары бу эшләрне буш нәрсәләр диярләр, кайберләре гади халык мәхәббәтен җәлеп итәр өчен корылган хәйлә вә тозак иде дип уйларлар; Муса бине Габдеррәшид әт-Түнтәри үзенә ихласлы мөрид булганлыктан, җен йомшартуына ышаныр иде. Намазларны тугрылык белән кыйлуыннан бик озын укылган намазларны «Яхъя ишан намазы» диләр. Аллаһка өндәү хакында бер тезмә әсәре һәм «Касыйдәи бөрдә»гә бер тәхмисе (бишәр юллы шигъри әсәр) дә бар», – дигән.

198. Таҗеддин бине Ялчыгол бине Мәмәткол бине Янтимер бине Җәянчура бине Котлыгбулат

1182/1768 елда дөньяга килеп, Мәлем авылында имамлык иткән. Минзәлә өязендә Имәнлебаш авылына кунакка баргач, 1254/1838 ел, 14 рабигыль-ахир/ 26 июньдә 71 яшендә вафат булган.

Остазы: Габденнасыйр бине Торымтай һ.б.

Бу җирлектә укыганнан соң, Дагыстан вилайәтендә сәяхәт иткән вә кайбер шәхесләр хозурында да гыйлем алган. Вафат булганда Бәһаведдин, Җәлаледдин исемле угыллары калган. Үзенең күчереп язып, тәмам иткән китаплары һәм ахырында язып куйганнары болар:

1) «Һидайәтел-хикмәт». Ахырында «бу фәннән Дагыстан вилайәтендә Әл-Җаксай шәһәрендә Җомгакилде әфәнде мәдрәсәсендә дәрес алдым. Һәм бу нөсхә 1243/1828 елда Таҗеддин бине Яхшыколый әл-Болгарый әл-Иштәки кулы белән рамазан аенда күчерелде» // [337] дип язылган.

2) «Каһестани». Ахырында «Таҗеддин бине мулла Яхшыколый әл-Болгарый әл-Иштәки кулы белән 1247/1832 елда Минзәлә өязенең Мәлем авылында язылды» диелгән.

«Рисаләи Газизә» китабының башында, өченче битендә, ошбу сүзләре бар: «Сөбател-гаҗизин» китабын шәрехләүгә ниятләдем, һиҗри 1211/1797 ел, Елкы елында тәмам иттем, вә бу шәрехкә «Рисаләи Газизә» дип исем бирдем». Моннан башка Һәфтияк шәрифкә тәфсир дә язган. Фикеребезчә, әсәрләре башлангыч дәверендә язылган һәм дә үз тарафыннан төзәтелмичә калып, караламалардан яки ташландык кәгазьләрдән туплап бастырылган. Бу зат хакында хаҗи Мөхәммәдсәлим Ишмөхәммәд угылы Өмидбай: // [338] «Башкортлардан Әй дәрьясында ватан тоткан Таҗеддин хәзрәт Ялчыгол угылы атасы Ялчыгол илә хаҗ шәрифкә ниятләп сәфәр иттеләр. Хаҗитарханнан кичеп, Дагыстанга вә аннан Диярбәкергә барганнар. Анда Таҗеддин хәзрәтне уку өчен куеп, атасы Хиҗазга юлланган. Таҗеддин ошбу шәһәрдә 14 ел торганнан соң, Ялчыгол да хаждан килгән, һәм икесе бергә Истанбулга килеп 2 ел торганнар. Аннан кәрван илә Мәскәүгә килеп, 6 айга калганнар. Аннан Мәкәрҗәгә килеп 3 атна вә Казанга килеп 2 ай торганнар. Аннан 40 сум илә ат яллап, Тройски шәһәренә сәфәр иткәннәр. Атасы Ялчыгол, әҗәл нәүбәте ирешеп, Сөн авылында вафат булган. Бу вакытта яше 65 булып, 1200/1786 ел булган», – ди. Фазыйль Мәрҗани: «Таҗеддин хәзрәт гаять язуга мөкиббән вә сәяхәтче һәм җәяү йөрүче бер зат иде. «Кяфия» касыйдәсенә, «Тәгаллемес-саләт», «Шөрутес-саләт» китапларына шәрехләр язды. Язуы яхшы вә камил һәм гүзәл рәвештә. «Кяфия», «Фәваиде зыяийә», «Гыйсам җөмләсе»н бер җирдә туплап, бер китап язган. «Кяфия»не кызыл кара илә, «Фәваиде зыяийә» өстенә кызыл кара илә сызык тарткан, «Гыйсам»ны шул хәленчә язган. Атасы Ялчыгол Кече Сөн авылының тавында җирләнгән», – дигән.

RUHIAT

199. Вәис бине Хуҗаколый бине Йәмәк

Пермь губернасында Саз авылында имам, мөхтәсиб булып гомер уздырган вә 1254/1838 елда вафат булган.

Остазлары: Вәлид бине Габдеррәхим әл-Кайпаный һ.б.

Низамеддин исемле угылы мәшһүр затлардан.

Асыллары Тау ягында бер авылдан булып, Пугачев вакыйгасыннан соң Пермь тарафына күчкәннәр. Хуҗаколый бине Йәмәк тә шул ук Саз авылында имам булган. // [340]

RUHIAT

ҖИДЕНЧЕ КИСӘК

برنچی جلد

بدنچی جزء

آثار

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینك ومشهور کیمسه‌لرینك ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر.

RUHIAT

بدنچی جزء

صاحبی

رضاءالدین بن فخرالدین

« اوفا »

لیس بانسانٍ ولا عاقلٍ من لایعی التاریخَ فی صدره
ومن دری اخبار من قبله اضاف اعماراً الی عمره

Дозволено цензурою С.-Петербургъ 10 Августа 1904 г.
Оренбургъ, типографія М.-Ф. Г. Каримова, 1904 г.

200. Габдессәлам бине Габдеррәхим бине Габдеррахман бине Мөхәммәд

Русия дәүләтендә Идарәи шәргыяи Оренбургның [Диния Нәзарәтендә] икенче мөфтие. 1255/1840 ел, 7 зөлхиҗҗәдә/30 гыйнварда вафат булып, 10 зөлхиҗҗә/2 февраль көнне җирләнгән. Бу вакытта яше милади еллар хисабы белән 67, һиҗри еллар буенча якынча 70 булган.

Җеназасында, ошбу көннәрдә Уфа шәһәрендә зур базарларда булганча, җәмәгать гаять күп булган вә җеназа намазын Балыклы Күл авылында мәшһүр мөдәррис вә ахун Хөснеддин бине Шәмседдин бине Җәгъфәр әл-Ыжданый укыган. Фәкать вафат вакыты Уфа шәһәрендәге мөселман мәхәлләсенең махсус метрикә дәфтәренә язылмаган кебек, Балыклы Күл дәфтәренә дә язылмый калган. Җеназасын Хөснеддин ахун укуы, ул вакытта Уфа шәһәрендә рәсми имам булган затның өйдә булмавы сәбәпле, мөфтинең үз васыяте буенча яки шул көндә Уфа шәһәрендә беренче дәрәҗәдә булган мирзаларның мәслихәтләре белән булган.

Диния Нәзарәтенең 100 еллык бәйрәме-юбилее уңае белән 1891 елда русча нәшер ителгән җыентыкның 42 нче битендә мөфтинең вафаты 1839 елда дип ялгыш күрсәтелгән. Чөнки берникадәр иске китаплар читендә язылган сүзләр һәммәсе без язган рәвештә. Моннан башка Нәзарәтнең журналлары әлеге сүзнең ялгыш икәнлеген // [341] исбат итәләр.

Кабере

Мөфти хәзрәтләренең кабере каберлекнең төнге кояш баеш тарафында, иң читтә. Элек таштан ихаталап алынганлыгының калдыклары бар. Фәкать кабер ташы тоз сыман уалучан булганлыктан, тиз вакыт эчендә бозылган булса кирәк. Бу көндә таш ихата эчендә, гади рәвештә агачтан ясалган вә яшел төскә буялган рәшәткәле. Хатыны Мәрфуга Габдеррахман кызы да янында. Һәр икесенең баш очларында таш булса да, эшлексез таш булганлыктан, ярылып, бозылып беткәннәр. Язу сакланырлык булмаганлыктан, язулары да булмаган кебек. Мин исә җәй көннәре, каберлеккә барганда, һәрчак бу кабер хозурына барып, сәлам бирәм, «догаи истигъфар» уку гадәтендәмен. // [342] Кызганыч ки, өстендә исеме вә вафат тарихы язылган таш юк һәм бу хакта тырышучы да күренми. Шуңа күрә мөфти хәзрәтләренең кабере беркадәр еллардан соң тәмам онытылып бетәргә мөмкин. // [343]

Мирасы, калган малы

Вафат булган көнендә барлык малы, хисапланып, 4849 мең сум 34 тиен булган. Балигъ булган варислары да 1100 сум бурыч белән икърар иткәннәр. Оренбург губерна идарәсе кушуына күрә, ошбу малны бүлү өчен шул вакыт Нәзарәт әгъзаларыннан булган Габделҗәббар Рәхманколый угылы илә Бәләбәй өязендә Кыргыз Миякә авылында ахун Габделгалим Таһир угылына Нәзарәт указ биргән. Әхмәди исемле угылы бу вакыт Бохарада булганга, аның урынына тәрҗемәче Салих мирза бине Хан мирза Мәмлиевне урынбасар итеп билгеләгәннәр. Фәкать ошбу мал-мөлкәт дәфтәрендә мөфти хәзрәтләренең китаплары хисабы һәм исемнәре, шулай ук кайсы китап кайсы варис өлешенә туры килүе мәгълүм түгел.

RUHIAT

Асылы вә туу вакыты

Мөфти хәзрәтләре 1188/1774 елда ата вә бабасының асыл ватаннары – Бөгелмә өязендә Габдрахман исемле авылда дөньяга килгән. Әлеге авыл исә Зәй елгасының сул тарафында вә почта юлы өстендә, Әлмәт илә Карабаш мәнзәлләре-стансалары арасында. Үзе типтәрләрдән булып, Габдрахман авылы да моның ерак бабасы исеме белән аталган.

Җитлегү чоры

Бөгелмә өязендә беркадәр урыннарда гыйлем алып, аннан соң Казан шәһәренә барып, Ибраһим әфәнде Хуҗаш хозурында укыды. Ибраһим әфәнде исә Габдрахман авылы янында булган Шәрләмә авылыннан булганлыктан, ихтимал, нәсел карендәшлекләре яки башка бер мөнәсәбәтләре булгандыр. Казан шәһәрендә күпмедер вакыт торгач, ни сәбәптәндер Сәгыйдь бистәсенә (Каргалыга) күчкән вә анда Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни хозурында гыйлем алган.

Бохара, Хива, Ташкент вилайәтләреннән килеп-китеп йөргән илчеләргә // [344] һәм, гомумән, Азия мөселманнарына Русия дәүләте тарафыннан Оренбург шәһәрендә төзелгән Беренче җамигъ мәчетенә имам хаҗәт булганда ошбу зат имам вә хатыйб, аннары ахун да булган. Оренбургка килеп үз эшен күркәм башкарудан тыш, сөйләргә оста, дустанә булганлыктан, мөселманнарның, аеруча байларның күңелләрен җәлеп иткән.

Рәсми тәрҗемәи хәле

Формуляр кәгазенә күрә, мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим 1826 елда, 53 яшендә вә угыллары Габдеррәүф 20 яшендә, Әхмәди 11 яшендә, Гыйнәятулла 1 яшендә, барчасы үзе илә бергә булганнар. 1799 елда, 17 октябрьдә Оренбург шәһәрендә Таш мәчеткә имам вә 1805 елда, 14 августта ахун һәм мөдәррис булган. 1806 ел, 16 августта Русия дәүләте өчен кылган хезмәтләренә бүләк буларак, елына 150 сум вазыйфа билгеләнгән. 1814 елда алтын медаль бүләк ителеп, әүвәлгесенә янәдән 80 сум арттырылып, еллык вазыйфасы 230 сум булган. 1817 елда казнага җан бәрабәреннән биреләчәк һәртөрле түләүләрдән азат ителеп, сентябрь аеннан әүвәлге вазыйфасына 70 сум өстәлеп, еллыгы 300 сум булган. Оренбургта генерал-губернатор Эссен тарафыннан булган үтенеченә күрә, 1820 елда 100 сум бүләк итеп бирелгән. Кыргыз Урдасының эшләрен тикшерү өчен оештырылган җәмгыятькә 1823 ел, 14 октябрендә әгъза буларак, Ширгазый хан бине Айчуак бине Нургали хан бине Әбелхәер хан хозурында булган. Хан янында булган хезмәтләре мәгъкуль күрелеп, дәүләт // [345] тарафыннан 1824 ел, 28 апрельдә 500 сумлык алтын сәгать бүләк ителгән. Император Александр Беренче указы илә 1825 ел, 30 сентябрьдә Диния Нәзарәтенә мөфти итеп билгеләнгән. Үзенә йорт сатып алыр өчен 1826 ел, 7 майда казнадан 4 мең сум акча бүләк ителгән. Аннан соң алган медальләре һәм акчалары вә башка вакыйгалары да булса кирәк. Фәкать без соңгы формулярын күрә алмадык.

Хатыннары

Бер хатыны – Зәй елгасында вә Габдрахман авылына ике чакрым ераклыкта булган Тайсуган авылында мәшһүр галимнәрдән Габдеррахман бине Туймөхәммәд кызы Мәрфуга. Бу хатын исә, Уфага килүләреннән соң, кайсы елдадыр, мөфти хәзрәтләренең үзеннән алдарак вафат булган. Мөфти хәзрәт вафат булганда хатыны Фәрхибану Рәхмәтулла кызы булган.

RUHIAT

Балалары

Мөфти хәзрәте вафат булган чагында исән-сау булган балалары: Габдеррәүф, Әхмәди, Гыйнәятулла, Бибибәдәрсафа, Бибимаһиҗиһан, Бибисәрвиҗиһан, Бибифәхриҗиһан. Болардан башка Әнүәрхан исемле кызы булып, Бохарадан килеп йөргән кәрван башы хаҗи Нәзарбай бине Ишмөхәммәд исемле затка бирелгәнлеген сөйләсәләр дә, Алла белә, бәлки, үзеннән элек вафат булгандыр.

Бибисәрвиҗиһан Минзәлә өязе Мечтәй авылында башкортлар кантоны булган Шәйхелислам бине Мөхәммәдрәхим Солтанов никахында булган. Аның исә Нәфисә, Шәйхеззаман, Әмиртимер, Мәрьям исемле балалары булган. Нәфисә Уфа шәһәрендә шул вакытта Нәзарәттә тәрҗемәче булган Мирзасалих бине Ханмирза Мәмлиев угылы Рәхмәтулла мирзага никахланган вә 34 яшендә 1281/1866 елда, шәүвәлдә/4 мартта вафат иткән. Кабере мөфти Габдессәлам кабереннән төньякта вә якынча 25 аршын ераклыкта. Вафат елы илә яше вә ничә баласы калганлыгы ташында язылган булса да, ташы сынып төшкән һәм тиз көннән бу кабер онытылачак. // 326 Нәфисәдән башкалары исән-саулар.

Бибифәхриҗиһан Казанда мәшһүр сәүдәгәр Исхак бине Мостафа бине Мортаза бине Дауд бине Йосыф бине Мөхәммәд бине Апак никахында булып, Шәйхегаттар, Бәхтегәрәй, Маһиҗиһан, Хөсниҗиһан исемле балалары булган. Болардан Бәхтегәрәй 1297/1880 елда Казанда вафат.

Габдеррәүф, атасы мөфти булганда Оренбург шәһәрендә Беренче Таш җамигъта имам булып, «Әфәнде хәзрәт» исеме белән танылган һәм аннан соң ахунлык дәрәҗәсе бирелгән. Хәрби мәктәптә (кадетский корпуста) укыган мөселман шәкертләренә дин мөгаллимлеге хезмәтендә булып, еллык 500 сум вазыйфа алган. 1830 ел, 17 июньдә булган Министрлар җәмгыятенең карары вә императорның раславы белән Гыйнәятулла исемле туганы илә берлектә тарханлыкка ирешкән иде. 1259/1843 елда имам вә ахунлыгыннан азат булгач та, зур түрәләрнең яклавы сәбәпле, мөгаллимлегендә даими буларак вазыйфасын алып торган вә соңыннан, бу хезмәтеннән үз ихтыяры илә китеп, пенсия алган. 76 яшьне узып, 1298/1881 елда, 15 рабигыль-әүвәлдә/15 февральдә вафат булган. Кабере Оренбург зиратында. Укытуы вә шәкертләр тәрбияләве нинди тәртип белән булуы хакында мәгълүмат табылмады. Һәрникадәр Бохара вә Кабул тарафларына бармаса да, үз тырышлыгы аркасында фарсы телен өйрәнгән вә яхшы сөйләшкән. Хатыны әстерханлы вә Җиһангир хан казые Җабир ахун кызы булган. Аларның Хәбибулла исемле бер угыллары булган. Ул исә, шул ук җамигъ шәрифтә имам булып, беркадәр еллар торып вафат иткән. «Гүзәл гыйлеме вә дәрес камиллеге бар иде, бәлки, мөфти хәзрәтләренең исемен хәер-дога илә искә алуга да сәбәп булыр иде, фәкать гомере кыска булды» диләр. Диния Нәзарәтендә булган имтихан дәфтәренә язган гыйбарәсе будыр: «1861 ел, 11 ноябрьдә мин, Оренбургта // 347 яшәүче тархан Мирхәбибуллаҗан ибне өлкән ахун мулла Габдеррәүф Габдессәламев, Уфа каласында зур дәүләт хезмәтендәге мөфти хәзрәтләренә килеп мәгълүм булдым. Шул шәһәрнең җамигъ мәчетенә имам булу өчен. Шәһәребездә җан хисабы 200 дән артык, хатыным юк. Укыган дәресләрем – «Мөхтәсар», «Шәрхе викайә», «Фәраиз». Остазым – дамелла Габдулла әл-Мәчкәрәви».

Әхмәди Оренбург губерна идарәсе тарафыннан 1834 елның декабрь аенда Уфа шәһәрендә булган Таш мәчеткә имам вә өлкән ахун дәрәҗәсенә расланган. Озын вә төрле маҗаралар соңында, Габделвахид мөфти ибне Сөләйман вакытында, 1843 елның июнь аенда, Нәзарәт тарафыннан вазыйфасыннан азат ителгән. Аллаһы Тәгалә гафу кылсын, гадәтләре гүзәл түгел иде, диләр. Казанда Габденнасыйр ахун ибне Рәхманколый, Исхак бине Сәгыйдь хозурында, Мәчкәрәдә Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши мәдрәсәсендә гыйлем алгач, ошбу мәчеткә имам булган һәм аннан соң, Бохарага сәфәр итеп, Күгелташ мәдрәсәсендә тор-

ган. Мөфти вафат булган елны кайтып, үз хезмәтенә керешкән. Шәрәфеддин әл-Эстәрли кызы Бибигабидә исемле хатыныннан Мәһди атлы бер угылы булган. Әлеге хатыны исә атасы белән берлектә Нәзарәт хозурында дәгъвалар йөртеп, 1843 ел, 21 мартта аерылышканнар. Мәһди исә, әстерханлы Җабир ахунның Зөһрә исемле тол кызын никахлап, Эстәрлетамак шәһәрендә яшәгән вә 1295/1878 елда вафат булган.

Әхмәдинең Мәһдидән башка Хәйдәр исемле бер угылы булган, диләр. Әхмәди вазыйфасыннан азат ителгәч, Уфадан китеп, Мечтәй авылында җизнәсе хозурында торган һәм шунда вафат булган, диләр.

Габдеррәүф, Әхмәди, Сәрвиҗиһан, Фәхриҗиһаннарның аналары Мәрфуга Габдеррахман кызы булган. Башка балалары хакында мәгълүматым юк.

Туганнары

Алар – Габделмөэмин, Мәхбүбҗамал, Мәхбүбҗиһан. Габделмөэмин Эстәрлебаш авылында торып дөнья куйган. Габдеррәкыйп исемле угылы Казанда Барудия мәхәлләсендә имам вә Габделхәким исемле икенче угылы Габдрахман авылында имам булганнар. Һәр икесенең балалары һәм нәселләре күп. // 348

Мәхбүбҗамал Оренбург өязендә мәшһүр кантон Габдулла бине Дәүләтшаһ бине Гаделшаһка никахланган. Аның да нәселе бар.

Мәхбүбҗиһан Оренбургта Хәмзә исемле берәүнең никахында булып вафат. Балалары һәм оныклары бар, диләр.

Башка әхвале

RUHIAT

Габдессәлам мөфтинең тырышлыгы вә гайрәте нәтиҗәсендә Мөэмин бине Таһир бине Нәзир бине Туктамыш бине Хуҗасәед исемендәге казанлы бер сәүдәгәр Уфа шәһәрендә Беренче Таш мәчетне төзетте. Моннан элек бу шәһәрдә мәчет булганлыгы мәгълүм түгел. Бу мәчетнең тыштан кергәч икенче ишек өстендә ташка ошбу сүзләр язылган: «Бу мәчетне мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим тырышлыгы белән Мирза Мөэмин бай бине Таһир әл-Казаный төзетте... Мәчет 1246/1830 ел, 12 рамазан/ 7 мартта ачылды.

Гаҗәп гали мәкам улмыш, мөбарәк әйләгел, йа Рабб!
Гыйбадәт әйләп эчендә, кабул син әйләгел, йа Рабб!
Кыйлып тәүфыйкымы һәмраһ, һидайәт берлә син, йа Рабб!
Ки җәннәт эчрә дидарың мөяссәр әйләгел, йа Рабб!
(Гаҗәп олуг урын булган, мөбарәк кыл, йа Раббым!
Гыйбадәт кылып эчендә, кабул ит син, йа Раббым!
Кылып тәүфыйкымны юлдаш, һидайәт берлә син, йа Раббым!
Җәннәт эчендә күрешүне насыйп кыл син, йа Раббым!)

Мөфти булгач, Бөгелмә өязендә Ык суы буенда булган Урсай авылында кода буларак туй мәҗлесенә барган. Риваятьләргә караганда, мөфти хәзрәтнең каршысына, авыл башына, шәкертләр чыгарылган, алар, чана артына басып, хөрмәт һәм мактау шигырьләре укыганнар. Мөфти хәзрәтләре чанасыннан төшкәндә, әтрафтан җыелган галимнәр вә бөек затлар каршы алып күрешкәннәр.

Йортка кергәч, әүвәлдән хәзерләнгән мәҗлестәге ике тарафның үтенүләре буенча, мөфти хәзрәт никах хотбәсе укыган. Ни сәбәптәндер хотбәне күңелдән түгел, бәлки дәфтәрдән карап укыган һәм үз кулы белән метрикә дәфтәренә ошбу рәвештә теркәп куйган: «Бөгелмә өязе Урсай авылында башкортлардан 12 нче кантон башлыгы Шаһингәрәй Күрмәкәй угылы господин Нугайбәкевнең үз кызы Газизә Мәфтуха туташ гыйззәтле майор кенәз Әсфәндияр Мостафа улы

господин Максудовка никахландырылды. 1835 ел, 11 февральдә». (Бу урында үзләре төркичә язып имза салганнар, вә алардан соң ике-өч морза русча шаһитлар сыйфатында кул куйганнар.) Мәһәр 11 мең сум ошбу никах мәҗлесендә тулаем бирелеп, господин Шаһингәрәй Күрмәкәй угылы, үз кулы белән кабул итеп, кызына бирү өчен алды. Падишаһ әгъзам император фәрманы белән, никахланган мөселманнардан 30 ар тиен мәчет төзү өчен бирелергә дигән боерыкка нигезләнеп, господин Шаһингәрәй Нугайбәкев үз дәрәҗәсенә лаек 30 сум кәгазь акча бирде. Мөфти Габдессәлам мулла Габдеррәхим угылы һәр ике якның үтенечләре илә никах хотбәсен укып, ошбу дәфтәргә үз кулым белән язып, мөһерем бастым». Мөһере исә рәсми мөһер булып, сургыч белән басылган. // [350]

Монда телгә алынган Нугайбәкев илә Максудов фамилияләре бер заманнарда шөһрәтле фамилияләр иделәр. Әсфәндияр мирза исә мөфти Сәлимгәрәй мирза бине Шаһингәрәй Тәфтилев анасы булган Зөләйхабикә илә бертуган булган. Бәләбәй өязендә Килем авылында торган. Хатыны Мәфтуха Шаһингәрәй кызы, Әсфәндияр мирза вафат булгач, 30 ел тол булып торып, аннан соң Гәрди кантон Сыртланов белән никахланган вә аннан да тол калып, 1310/1893 елда вафат булды. Кабере Килем авылында. Кабер ташына яздыру өчен исемен вә елларын яздырып йөргән булсалар да, караламасы калмаган вә ни рәвешле язып биргәнлегемне һич белмим. Фикеремчә, бу хатынның нәселе юк. Безнең зур шөһрәтле мирзаларыбыз, дөнья кадәр милекләргә вә Ротшильдлар дәрәҗәсендә байлыкларга ия булган хәлдә, үзләренең ата-бабалары, кабилә вә нәселләре хакында китапчык рәвешендә бернәрсә язып бастыра алмаганнар.

Уфа шәһәрендә ул вакытта рәсми имам булмаганлыктан, җомга һәм гаетләрне һәм башка мәхәллә хезмәтләрен мөфти хәзрәт үзе башкарган вә кайбер вакытларда Нәзарәт әгъзаларына тапшырган.

Уфа шәһәренә беренче килгән вакытымда (1891 ел, 17 февраль) Габдессәлам мөфтине күреп белүчеләрдән Терегулов фамилиясеннән бары Гаделшаһ угылы Вәлиулланы күрдем. Аннан: «Габдессәлам мөфти әхваленнән хәтерегездә берәр нәрсә юкмы? Сөйләсәгез иде?!» – дип соравыма: «Җомга намазында мөнбәрдә хотбә укыганы бүгенге кеби күз уңымда. Зур бәдәнле, олы йөзле, зур сакаллы, ачык йөзле иде. Тавышы гаять гүзәл вә әсәрле булганлыктан, халык тәмам ләззәт илә тыңлап утырыр иде. Ак вә зур сакалыннан кайбер хотбәләрне укыган чагында күз яше агып, тамчылап торыр һәм кайчакларда үзен-үзе тыя алмый елар иде. Үзе елаган кебек, җәмәгать тә елар иде», – дип сөйләде. Ошбу Вәлиулланың кабере Уфа зиратында. // [351]

Уфада Беренче Таш мәчеттә мөәззин булган Хәйреддин бине Һашим мөфтине күргән булса да, язарга лаеклы хәбәрләре юк иде. Бу мөәззин дә 80 яшендә 1316/1898 ел, җөмадиел-ахирдә/октябрьдә вафат булды. Хәзерге мөфти хәзрәтләре бервакыт: «Мөәззин бабай, ничә мөфтине кабергә куйдың?» – дигәч, «Сезне куйсам, дүрт мөфти була», – дип көлдергән иде.

Бу зат хакында фазыйль Мәрҗани: «Мөхәммәджан мөфти вафат булгач, Казан халкының үтенечләренә күрә, Казан губернаторы әлеге вазыйфа өчен ахун Габдессаттар бине Сәгыйдьне яраклы табып, хәтта хөкүмәткә тәкъдим итсә дә, Габдессәлам хәзрәт, мәгърифәте вә алар илә бердәм булуы аркасында, Оренбург губернаторы соравы белән мөфти итеп билгеләнде. Сәгыйдь бине Әхмәдкә көндәшлектән казанлы Ибраһим бине Хуҗаш та Габдессәламне яклады. Габдессәлам мөфти тәкәллефле, ачык йөзле иде», – дигән.

RUHIAT

Йорты

Мөфти хәзрәтләренең йорты Беренче Таш мәчетнең мәшрикъ тарафында, Воскресенский илә Бельский урамнары арасында булган. Үзеннән соң бу йорт Тәфтилевләргә сатылган вә, аркылыга, икегә бүленеп, кыйбла ягында булган өлешенә мөфти Сәлимгәрәй өй төзегән. Төньякта булган өлеше һәм иске өйләр ятимханә ителгәннәр. Ошбу ятимханәнең ике читендә булган иске өйләр Габдессәлам мөфти тарафыннан төзетелеп, мәчет янында булганында үзе яшәгән һәм көнчыгыш яктагысында Нәзарәт арендалап торган, диләр. Моннан башка мәчетнең көнбатыш ягында тагын берникадәр урыны булса да, үзенең сарай кызларыннан булган Мәрьям исемле бер хезмәтчесенә бүләк иткән. Хәзер бу урында гүзәл бер бакчалык. Мәрьям бервакыт Уфа шәһәрендә // [352] танылган бер хатын булып, Уфага килгән кантоннар һәм башка чиновниклар, имтиханга килгән шәкертләр, Нәзарәткә хезмәт белән килгән хәзрәтләр вә ахуннар, җир сатарга килгән башкортлар – һәммәсе моның өенә төшкәннәр. Моннан күп еллар элек вафат булган.

Хатлары

Һәрникадәр әһәмиятле булмасалар да, шул замандагы галимнәр вә, гомумән, милләтебезнең әхлак вә гадәтләрен тасвир итүгә, гыйлем вә мәгърифәтләренең, гайрәт вә фикерләренең дәрәҗәсен бераз булса да аңлауга ярдәм итәр дип уйлаганга, мөфти хәзрәтенең китапханәбезгә тупланган хатлары монда күчерелә. Ошбу хатларның аерым бер өлеше нәкъ үзендәгечә күчерелеп, башкалары бераз төзәтмәләр белән язылды. Гыйлем вә камиллектә мөфти хәзрәтләренең ни дәрәҗәдә булганлыгын белергә теләүчеләр өчен үзендәгечә үк, үзгәрешсез бирелгән хатлары беркадәр үрнәк булыр. Мөфтинең бездә булган хатлары рәсми һәм ярым рәсми булганнарын беренче бүлек, ә хосусыйларын икенче бүлектә бирдек.

RUHIAT

Беренче бүлек[74]

// [353] *Икенче хат.*

«Әй безнең диндәшебез вә газиз карендәшебез! Без, Аллаһның зәгыйфь колы, Ходай Тәгаләнең тәкъдире белән, падишаһ император әгъзам хәзрәтләренең фәрманы илә 1825 елда 30 сентябрьдә мөфтилек дәрәҗәсенә билгеләндек. Ләкин яшәвебез һәм вазыйфабыз Уфа шәһәрендә булып, фарыз булган биш вакыт намазны җәмәгать илә башкаруыбыз өчен бу шәһәрдә мәчет юклыгыннан җәмәгать намазы сәбабыннан мәхрүм булып, гыйбадәтләребез кимчелекле. Барлык укымышлы вә голәманың рәисе мөфти булган шәһәрдә мәчет юклыгы бик тә гаҗәп, гаҗәпләрнең гаҗәебе вә гарьлек. Һәм дә бу шәһәргә һәрчак вә һәрвакыт голәмаларның күп килүләре һәм йорт илә торучы сәүдәгәр һәм мещан, мирза вә солдат, ягъни гаскәриләр күп булудан гаять зарурлык вә хаҗәт күрәбез. Безнең тырышлык илә бу шәһәрдә таш вә кирпечтән бер җамигъ мәчет төзелеп, янында имам вә мөәззиннәр, имтиханга килүчеләр вә галимнәр өчен өйләр төзелеп һәм бездән хәерле ядкәр калса иде, дип телибез.

---

[74] Ризаэддин Фәхреддин хатларның I бүлегендә барлыгы 11 хат текстын урнаштырган. Алар татар, гарәп, фарсы һәм төрек телләрендә 1826–1837 елларда язылганнар. Күпчелеге мөселманнарга мөрәҗәгатьләр, фәтвалар булган бу хатларның эчтәлекләре шәригать мәсьәләләренә (никахлар, исламда хатын-кыз һ.б.) багышланган. Шулай ук мөселманнарда табибчылык, хөкүмәт канун-тәртипләренә буйсыну кирәклеге, Оренбург губернаторының чәчү һәм урып-җыю мәсьәләләренә караган фәрманына бәйле, император Беренче Николайның 1836 елда Казанда булуына кагылышлы хатлар урын алган. Арадан татар тарихы өчен әһәмиятлерәк дип табылган 2 хатны тәкъдим итү белән чикләнергә булдык. – *Төз.*

һәркайсыбыз кодрәтегезгә лаек вә вөжданыгызга муафыйк бер җамигъ мәчет белән әйтелгән биналарны төзетү өчен Аллаһы Тәгаләгә ихласлы булып, акча // [354] биргәнлегегезне моның белән бергә җибәрелгән дәфтәргә үз кулыгыз белән язсагыз, изге саваплар вә җәннәткә керәчәгегез шөбһәсез. 1827 ел, 24 сентябрь». // [375]

Унынчы хат.

«Оренбург губернасында һәрбер өяз калаларында булган төрмәләрдә тоткынлыкта булган мөселманнарга үгет вә нәсыйхәт итү өчен ошбу муллалар билгеләнә:

1) Оренбург шәһәрендә шаһанә мәчетендә имам вә өлкән мөхтәсиб һәм мөдәррис, мулла Габдеррәүф Габдессәлам мөфти угылы;

2) Уфа шәһәренә Уразбакты авылында ахун Габделгалләм Йосыф угылы;

3) Бәләбәй шәһәренә Тукай авылында имам вә мөдәррис Габделхаликъ Китап угылы;

4) Бөгелмә шәһәренә Габдеррахман авылында имам вә мөхтәсиб Габдеррәкыйб Габделмөэмин угылы;

5) Богырослан шәһәренә Гали авылында имам Котлыәхмәд Морад угылы;

6) Бозаулык шәһәренә Җаек авылында имам Иманкол Ходайвирде угылы;

7) Минзәлә шәһәренә Буеч авылында ахун Мөхәммәдлатыйф Йәһүдә угылы;

8) Бирски шәһәренә Әҗәк авылында ахун Әхмәдшаһ Атйытар угылы;

9) Чиләбе шәһәренә Үркәй авылында ахун Мөхәммәдвәли Ярмөхәммәд угылы;

10) Тройски шәһәренә имам вә мөхтәсиб Мөхәммәдзариф Габделҗәмил угылы;

11) Верхурал шәһәренә Козгын Әхмәр авылында имам Габделгаффар Сәедкол угылы;

12) Эстәрлетамак шәһәренә ахун Шәрәфеддин Зәйнеддин угылы;

13) Уральски шәһәренә ахун ярдәмчесе Габделхаликъ Хәлил угылы».

RUHIAT

Икенче бүлек

Габдессәлам мөфтинең хосусый булган хатларыннан үз кулы белән Казан шәһәрендә мәшһүр Ибраһим әфәнде ибне Хуҗаш угылы Нурмөхәммәд мөхтәсибкә // [376] язган 146 хаты хәзерге вакытта күз алдыбызда. Боларны копия рәвешендә күчерү файдасызга китап озайтуга сәбәп булачагыннан, вә моннан башка ул хатларда булган озын гыйбарәләр, Казан байларына булган сәламнәр бу заманда телеграмма яки газета мәкаләсе рәвешендә хат язышуны гадәт иткән халыкларның күңелләренә хуш күренмәячәгеннән, югарыда әйткәнебезчә, копия рәвешендә күчерүдән тыелдык. Бәлки һәр хаттагы файдасы ихтимал булган гыйбарәләр кыскача бирелеп, хатларның язылу вакытлары да күчерелде[75]. // [377]

Дүртенче хат.

«Военный губернаторның чакыруы буенча Оренбургка килеп, күп шөкраналар кылдык. Үргәнечтән өч йөз дөя микъдары кәрван килеп, 13 июнь Меновныйга керде. Йөкләрен кәрвансарайга салдылар. Казакълар да яхшы ук килә башладылар. Бохарага җибәрелгән чабарлар да кайтты. Бохарадан кәрван хәзер-

[75] Бу 2 нче бүлектә исә Ризаэддин Фәхреддин тарафыннан, үзе әйткәнчә, кыскартылып, барлыгы 78 хат урын алган. Хатлар 1826–1836 елларда язылганнар. Аларда сүз, нигездә, шәригать мәсьәләләре, дөнья хәлләре, Уфада мәчет төзүгә нисбәтле аерым имамнар, казыйлар турында, император Николай Беренченең Казанга килүе һ.б. турында бара. Алар арасыннан кызыклырак дип табылган дүрт хатны күчерү белән чикләнергә булдык. – *Төз.*

ләнеп чыга икән. Бохарада Әмир Хәйдәр хан вафат булгач, Әмир Хөсәен исемле угылы, хан булып 80 көн торып, вафат булган. Аннан соң Әмир Гомәр исемле туганы хан булып берничә көн торгач, Баһадирхан исемле туганы, башка шәһәрдән гаскәр җыеп килеп, Сәмәрканд һәм башка калаларны алган вә, Бохарага килеп, 50 көн буе камап торган. Шул вакыт Гомәр хан Бохараны ташлап, качып чыгып киткән. 27 нче рамазан, Кадер кичәсендә, таң алдыннан Баһадирхан шәһәргә кереп, хан булган вә, Гомәр хан тарафдарларын үтереп, башка голәма вә укымышлыларга мәрхәмәтләр күрсәткән. 1827 ел, 15 июнь. Оренбург». // [386]

Утызынчы хат.

«Тыйб [медицина] китабын кулыбызга алып куйдык. Исеме «Китабе канун», кәгазь хисабы [битләре] 300 дән артыграк, зур кулда [форматта] басылган[76].

«60 сум кәгазь акчадан кимгә бирми» дип язгансыз. «Канун» – шәйхе Әбүгали ибне Сина хезмәте булса кирәк. Ул булса, гарәп телендә булыр, ул китаптан күчерелгән кайбер сүзләрне күргәнебез бар. Бу якларда күп гамәлдә булган китап түгел, аңа һәвәс итеп алучы тиз чыкмас. Иясе үзе надан булса, аннан файда да ала алмас. Әгәр дә 50 сум кәгазь акчага бирсә, алып җибәрегез, акчасын тапшырырбыз. Күңелегезгә ошаса, 10–15 сум артык биреп булса да алырсыз. Тагын Истанбулда басылган сүзлек китаплары табылмасмы? ...Сорашыгыз әле? Улыбыз «Әнмүзәҗ»не чыгамы? Хаҗәт китаплары булса, язып җибәрер. 1832 ел, 12 май». // [378]

Утыз дүртенче хат.

«Тыйб китабының 1 һәм 2 нче томнары бергә төпләнгән булса кирәк. Чөнки бездә булган томының беренче битенең саны 278. Әгәр дә табылса, яхшы булыр иде. «Бистәдә бер табиблык итүче бар, шуннан сорармын» дип, мулла Йосыф әйткән иде. Бервакыт «басма бер тарих китабым бар» дип сөйләгән идегез. Шуны карап торыр өчен безгә җибәрсәгез, яхшы булыр иде. Граф безгә бер төрки телдәге тарих китабы җибәргән. Казанда басылган булса кирәк. «Шәҗәрәи төрк» Әбелгазый Мөхәммәд Баһадир хан бине Гарәб Мөхәммәд хан әсәре» дип язылган. 1832 ел, 14 июль». // [403]

Мөфти хәзрәтләренә язылган хатлар

[Бу бүлектә Габдессәлам мөфтигә язылган 4 хат бирелгән. Алар 1827–1834 елларда язылганнар. Хатлар Кузнецк өязеннән, Мәскәүдән, Тәтеш өязеннән һәм Пермь губернасыннан. Аларда никах мәсьәләләре һәм кайбер имамнардан зарланган шикайәтләр язылган. – *Төз.* // [409]

Китапханәсе

Габдессәлам мөфти китап җыярга һәвәсле булганлыгы билгеле булса да, Диния Нәзарәтендә барлыгы 10 китабы, вәкыф буларак, һаман саклана. Алар түбәндәгеләр:

1. «Тәфсире Бәйзави».

1175/1762 елда Сәгыйдь бистәсендә (Оренбург Каргалысында) Мәхмүд бине Максуд исемле зат кулы белән язылган. Язуы матур түгел, гомумән, бозык. Ялгыш, хәтта беркадәр тупас хаталары бар. 388 кәгазьдә, бер томлы. «Фәтех» сүрәсе тәмам булмыйча, бетми калган. Мөфти, 1251/1835 елда вәкыф итеп, үз кулы белән язган вә мөһерен баскан.

---

[76] Моңарчы «Канун» китабы бары Румия (Рим) шәһәрендә, дүрт томлы булып 1593 елда бер генә мәртәбә басылган. Мөфти хәзрәт кулына кергән нөсхә ошбу басма булыр.

2. «Тәфсир».

Ошбу әсәр «Йасин» сүрәсеннән башланып, «Саффат»тан 14 юл язылган. «Фәтех» сүрәсенә кергән вә ахырга кадәр барган. Исеме һәм тәфсирчесе мәгълүм булмаса да, шигый галимнәреннән беренең әсәре икәнлеге мәгълүм. Тәфсирне һәрникадәр аю, төлке хикәяләре, бозык җәгърафия вә хыялый гыйльме хәйванат (зоология) белән тутырмаса да, мәзһәб тәгассыбен (фанатизмын) күбрәк язган. Аллаһы Тәгалә игътибар бирмәсен! Бу нөсхәнең язуы бозык вә гаять ялгыш. Мөфти тарафыннан 1254/1838 елда вәкыф ителгән.

3. «Шәрхи әлмәнзумәти лилвәзни».

Чит мәмләкәттән килгән иске язу булып, гүзәл бер әсәр. Язуы гадәти, фәкать дөрес.

4. «Мөхтәсар Кәрамвәри».

Бозык язулы, әһәмиятсез бер китап. 1131/1719 елда күчереп язылган вә мөфти тарафыннан 1254/1838 елда вәкыф ителгән. Бу нөсхәнең бер тарафында «Габделҗәлил бине Ишмөхәммәд милке, исеме «Кәрамвәри», авторы Ибне Һибәтулла. Габбас бине Рәхимколый 1789 елда күчерде» дигән бер язу бар. // [410]

5. Каһестаниның «Шәрхел-мөхтәсар» китабы.

1838 елда вәкыф ителгән. Язуы ярыйсы һәм дөрес.

6. «Тәбәйинел-хакаикъ лил-имам әл-Зәйләгый».

Нурмөхәммәд мөхтәсиб бине Ибраһим әфәнде әл-Казаный тарафыннан мөфтигә бирелгән вә мөфти тарафыннан 1253/1837 елда вәкыф ителгән. Ике томда язылып, һәр икесе Хозыр бине Габдулла әс-Сәгътый әл-Малики кулы белән күчерелгән. 1 нче томы 968/1561 елда вә икенче томы 969/1562 елда тәмам булган. Язуы дөрес булса да, мәгъриби төре илә язылганлыктан, язу серләрен белмичә торып, укылышы беркадәр авыр. Бу китап Ибраһим әфәнде кулында да булган, 231 битендә моңа ишарә бар.

7. «Тәүзыйх вә тәнкыйх».

Язуы матур вә дөрес. Яшел кәгазьдә язылган. Язучының исеме вә күчерелү вакыты күрсәтелмәгән. Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни хозурында, Каргалыда язылгандыр дип уйлыйм.

8. «Әл-әнүәр».

Шафигыйлар фикъһы булган бу әсәр, 379 кәгазьдә Сәлман бине Касыйм исемле зат тарафыннан язылып, 987/1579 елда тәмам булган. Язуы матур һәм дөрес. Бу китапны исә мөфти кемнәндер 1254/1838 елда сатып алган. Аннары улы Әхмәди 1841 елда мөфти Габделвахид бине Сөләйманга 20 сум хак бәрабәренә сатып биргән. Аннан соң мөфтинең угылы ахун Шәрәфеддин бине Габделвахид бине Сөләйман тарафыннан Нәзарәткә вәкыф ителгән.

Ошбу китапларның һәрберсендә мөфти хәзрәтләренең язуы булса да, сатып алганлыгы яки вәкыф итүе турында гына. Китапның эчендә, хашияләрендә һичбер язуы күрелмәде, китапның кайбер хаталы сүзләрен төзәткәнлеге дә беленмәде. «Юкса китап җыярга хирыс булып, аларны укуга ул дәрәҗәдә хирыс булмаганмы?» дигән бернәрсә уйлап куйдым. Иске мөдәррисләр гадәтенчә, кайбер урыннарына «мөһим» дигән кебек ишарәтләр куелырга тиеш иде.

Мөфти хәзрәтнең каләме килешле, язуы дөрес, фәкать гарәп телендә гыйбарәләр илә язганнары яман сурәттә ялгыш. Белгәнебез кадәр мөфти хәзрәтләренең тәрҗемәи хәлен яздык, мәгълүматыбыз исә ошбу кадәр. // [412]

RUHIAT

СИГЕЗЕНЧЕ КИСӘК

برنچی جلد

سکزنچی جزء

آثار

بزنمزده اولان اسلام عالملرینك ومشهور کیمسه‌لرینك ترجمه وطبقه‌لری.
تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر.

RUHIAT

سکزنچی جزء

صاحبی
رضاء الدین بن فخرالدین
« اوفا »

والناس لاتبقى سوى * آثارهم والعين تفقد
اوما سمعتَ بمن مضى * هذا يذم وذاك يحمد

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 11 Октября 1904 г.
Типографія М.-Ф. Г. КАРИМОВА, Оренбургъ.

201. Фәйзулла бине Госман

Безнең Болгар вилайәтеннән булган хәлдә, Дагыстан вилайәтенә сәфәр иткән вә анда чәчән һәм Дагыстан халыкларына әмир сыйфатында булган шәех Мансур әфәнде белән аралашкан һәм кайбер вакыйгаларында берлектә булган. Шәех Мансур әсир булганнан соңмы[77] яки аннан элегрәкме Истанбулга китте вә аннан Мисырга, әл-Каһирәгә сәфәр кылды, Мисырда булган вакытыннан файдаланып, олуг галим Сәедмөхәммәд бине Мөхәммәд бине Мөхәммәд Әбелфәез Мортаза әл-Хөсәени әз-Зөбәйди әл-Хәнәфи (аңа Алланың рәхмәте булсын) хәзрәтләреннән гыйлем алган. Фәкать бу мәмләкәткә кайтмаган дип уйланыла.

Әгәр дә, кайтып, Сәед хәзрәтләре кеби чын бер галимнән[78] өйрәнгән заттан белем алу мөмкин булса, халкыбыз вә милләтебез дә никадәр бәхетле булыр иде.

Төркия дәүләте тарафыннан Дагыстан вә чәчән халыкларына җибәрелгән иде. Үлгән елы хәзер безгә мәгълүм булмады. Тәфсыйльле әхвале рус тарихларында бар. // [413]

Бу кеше фазыйль Мәрҗанигә мәгълүм булса, «Мөстәфадел-әхбар...»ның икенче кисәгендә, һич югы, кыскача булса да искә алыныр дигән уй белән әлеге әсәрне тикшердем. Хатыннар да хисапка кергән хәлдә әлеге китапта якынча 1200 кешенең исеме бар икән. Болар арасында «Фәез» кисәге белән тугыз исем булып, Фәйзулла бине Госман исеме алар арасында юк. Шулай ук «Вафиятел-әслаф...»та Сәед Мортаза тәрҗемәсендә дә мондый бер исем искә алынмаган. «Гаҗаибел-әсәр фит-тәраҗим вәл-әхбар» исемле китабында Габдеррахман әл-Җәбәрти[79] һәм кулыбызда булган башка беркадәр затлар ошбу Әбелфәез Зөбәйди тәрҗемәи хәлен сөйләгән урыннарда аңа кагылышлы бер нәрсә язылмаган. Шуңа күрә бу затның мәмләкәтебезнең кайсы өязенә нисбәтле, кавем вә кабиләсе ни җирдә вә кемнәр булган, туу тарихы вә вафаты безгә караңгы калды. Әгәр Сәед хәзрәтләре моның торган урынының исемен вә тарих фәнендә искә алыныргa лаек булган ишеткән сүзләрен, остаз вә шәехләренең нинди затлар икәнлеген язган булса, безгә «Ихъя шәрхе»ннән кыйммәтле бер ядкәре // [414] булыр. Фәкать безнең кавемебезнең бәхетсезлеге хәтта бер гыйлем гашыйгы вә язу машинасының да кулын хәрәкәт иттермәгән.

202. Сәйфеддин бине Хәлил бине Дөрәс баба

Асыллары Казан өязендәге Наласа авылыннан. Атасы Хәлил берничә авылда имамлык вә укыту хезмәтендә булып, Торналы авылында вафат булган. Сәйфеддин 1189 елның 1 мөхәррәмендә/1775 елның 21 февралендә, пәнҗешәмбе көн дөньяга килгән, вафат елы билгесез. Бу мәмләкәт галимнәреннән файда күргәннән соң, Бохара тарафына киткән, Сәмәрканд вә Нәсеф шәһәрләрендә дә берара торган. Язып тәмам иткән китапларының ахырларында үз каләме белән ошбу эчтәлекле язулары бар.

---

[77] Имам Мансур вә Мансур Гази дип танылган зат шушы. Анафа шәһәрендә сугышкан вакытта Русия гаскәре тарафыннан әсир алынып, Петербург шәһәренә җибәрелгән вә аннан Соловецкий исемле монастырьга ябылган, әлеге монастырьда 1199/1785 елда вафат булган.

[78] Әлеге зат 1145/1732 елда Һиндстанда дөньяга килгән. Гыйлем алу юлында күп сәфәр иткән вә, беркадәр хаҗ кылып, кадер-хөрмәт казанган. 1067 елның сәфәр аенда/1656 елның ноябрендә Мисырга, Каһирәгә барган һәм, анда урнашып, гыйлем тарату илә шөгыльләнгән. Остазлары вә шәкертләре кемлеген бер Аллаһы белер. 1205 елның шәгъбан аенда/1791 елның апрелендә якшәмбе көн вафат булган.

[79] Шәех Габдеррахман әл-Җәбәрти Сәед Мортаза хәзрәтләренең шәкерте булганга, тәрҗемәи хәлен гаять тәфсыйльләп язган (2 кисәк, 196–210 б.).

1) «Бу шәриф нөсхәне зәгыйфь, мескен Сәйфеддин бине Хәлил 1217/1802 елда тәмамлады».

2) «Китап 1223 елның җөмадиел-ахирендә/1808 елның июлендә җомга көн Нәсеф шәһәрендә Сәйфеддин бине Хәлил әл-Болгарый тарафыннан язып тәмам ителде».

3) «Каршы шәһәрендә 1225 елның 3 рәҗәбендә/... Сәйфеддин бине Хәлил кулы белән күчерелде».

4) «13 зөлхиҗҗәдә, 1224 елда/1810 елның 7 гыйнварында язып тәмам ителде».

Хатыннары: Фатыйма, Сәгыйдә. Фатыйманы 1223/1808 елда Сәмәркандтә вә Сәгыйдәне, бу мәмләкәткә кайтып, Ямаширмә авылында ярәшкәннән соң, 1227/1812 елда никахлаган. Бу соңгы хатыны – хаҗи Габдүш бине Габдессәлам әл-Кавалый әл-Мәмдәли кызыдыр. Беренче хатыныннан Шәмсениса Том вилайәтендә (Сибириядә) Каинский тарафында үз шәкерте Габделгазиз исемле кешегә никахланып, Мәгъсүм исемле угылы дөньяга килгән. Рабига да Тахта шәһәренә йөрүче мәшһүр сәүдәгәр Габделгазиз исемле казанлының Гобәйдулла исемле угылына никахландырылды. // [415]

Ошбу Сәйфеддин, әлеге Ямаширмә авылында озак вакытлар имамлык вә сабыйлар укыту хезмәтендә булып, хаҗ кылу максаты илә Хиҗаз тарафына сәфәр иткән. Хаҗ гамәлләрен тәмам итеп кайтып килгәндә, кораблары, Истанбул шәһәренә якын бер җирдә казага очрап диңгезгә баткач, бөтен иптәшләре илә шәһид булганнар. Рабига исемле кызы тарафыннан Уфа вә Казан шәһәрләрендә нәселе бар.

RUHIAT

203. Нуреддин бине Мөхәммәд бине Төхфәтулла бине Зәбир әл-Мамалавый

1256/1840 елда Бохара шәһәрендә вафат булган.

Остазлары: Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши, Салих бине Надирмөхәммәд әл-Хөҗәнди, Мөхәммәд бине Гата әл-Бохарый вә гайреләр. Дөрес, галим кеше булган, фәкать яшьлегендә вафат булуы сөйләнә. Моның хакында фазыйль Мәрҗани: «Галим вә фазыйль иде, карашы дөрес вә сүзе тугры иде, хакыйкать эзләүче галимнәрнең китапларын карап файда алган иде, вафат булгач, үзенең шәехе казый Шәриф әл-Бохарый: «Бу зат башыннан аягына кадәр гыйлемнән гыйбарәт иде», – дип мактап алды», – дигән.

204. Нигъмәтулла бине Максуд

Бөре өязе Күккуян авылында имам булып, 86 яшендә 1840 елның 9 июнендә вафат булган. Кабере шул ук авылда. Остазы – Сәгыйдь бистәсендә Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни.

Остазы илә кайбер язышкан хатлары, якыннары илә беркадәр фикер алышулары булганы билгеле. Үз каләменнән булган кайбер хатлары бу җирдә китерелә.

Беренче хаты.

10 нчы кантонлы башкорт, типтәр, мишәр халыкларының // [416] агасы Нигъмәтулла бине Мөхәммәдшәриф Киеков хәзрәтләренә, балаларына саф күңелдән чакыруларыбызны җибәрәбез. Әмма шуннан соң хәзрәтләрегезгә язабыз, безгә Духовное собрание тарафыннан указ бирелде, хәзрәтләрегез карамагында булган Дәүләтбай бине Йосыф аганың хатыны Фәрхисорур бинте Әрдәшир ага илә

араларында булган аерылышу хакында ислах итәргә яки хөкем кылырга боерып. Ләкин әлеге кешенең безнең чакыруыбызга күрә килеп җавап бирүе шөбһәле күрелә. Бу вакытта халык кемдә хәйлә күп, кемдә ялган сүз күп, шул затны акыл иясе, зиһен әһеле дип гөман итәләр. // [417] Шул җәһәттән хәзрәтегезгә язабыз, ул кеше якыныгыз булганга, шул хакта чарасын күреп, безгә юлыктырсагыз иде. Ул кешенең үзенә аңлатып, соңра хәлне безгә язарсыз. Бәләбәй өязендә Чакмагыш авылында ахун Хәбибулла бине Габделваһаб тарафыннан вәкаләт, үз тарафымнан нигезлелек яздым. Күккуян авылында мәчет хозурында Нигъмәтулла бине Максуд. 17 гыйнвар, 1830 ел. // [418]

Икенче хаты.

[Бөре өязе Янтоз авылында типтәр Тимеркәй Биктимер угылы илә хатыны Ләйлибәдәр Габделҗәлил кызы арасындагы дәгъваларны тикшерү хакында 1832 елның 20 ноябрендә язылган.]

Өченче хаты.

[Бөре өязе Талпазы авылында яңа ай күрү хакында 1834 елның 16 февралендә язылган.] // [422]

205. Нигъмәтулла бине Хәбибулла бине Габделмән бине Акхуҗа

Чыгышлары Тау ягы мирзаларыннан булуы билгеле. Ошбу зат, Чистай өязе Кыр Бикүле авылында имам булып, 77 яшендә 1256 елның рамазан ае башында/1840 елның октябрь ахырында вафат булган. Хатыны Вятка губернасы Малмыж өязендәге Ильяс авылыннан Бәшир кызы Шәмсеҗиһан булган.

RUHIAT

Балалары: Мәсгудь, Морадулла, Шаһиморад, Җәлаледдин һәм башкалар.

Унсигез яшьләренә ирешкәннән башлап укырга ният иткән вә, бу ниятен җиренә җиткермәк өчен, асыл ватаныннан җәяүләп чыгып киткән вә Казан тарафына сәфәр иткән. Мәчкәрә, Сәрде, Мәмсә авылларында 18 ел тоташтан укып, шул заманга күрә гыйлем туплап, асыл ватаннарына кайтып килгән. Мәдрәсәдә вакытында гаять фәкыйрь булып, киштәләрдә калган икмәк кисәкләрен табып алып, йомшартып вә казаннарда калган касмакларны кырып алып ашар вә шуның белән көн кичерер булган. Кыр Бикүле авылында // [423] азмы-күпме торганнан соң, 1804 елның 6 июлендә 9391 нче номерлы указ алган. Әлеге указ Казан шәһәрендә вилайәт мәхкәмәсеннән бирелеп, эчтәлеге болай: «Казан губернский правлениясеннән Чистапул өязе татар Нигъмәтулла Хәбибулла угылына бирелде. Бу кеше хакында Оренбургский мухамеданский закон собраниясеннән хәбәр ителгәнгә күрә, имам, мөдәррис вә мөхтәсиб вазыйфасына лаек икән. Шуңа күрә Габдрахман авылына (Степное Белое озеро) әлеге урынга билгеләнә».

Язуы дөрес вә гүзәл һәм дә замандашлары тарафыннан гыйлем иясе дип танылса да, укыту белән шөгыльләнмәгән һәм мәдрәсә тотмаган. Садә вә тәкәллефсез бер шәхес булган кебек, зур бәдәнле һәм гадәттән тыш куәтле вә гайрәтле булуы да билгеле. Авылына кайтып тереклек итә башлагач, дүрт потлы капчыклар белән орлыкларын кырларга күтәреп барып, чәчеп кайта торган булган. Мәдрәсәдәге фәкыйрьлегенә капма-каршы буларак, дөньяга чыккач, бәхтияр булып бөек хәзинәләргә, муллыкка ирешкән. (Гадәттә мәдрәсәдә фәкыйрьлек илә укыган иҗтиһадлы шәкертләр, дөньяга чыккач, бәхетле, бай булалар.) Утыз-кырык баш аты, җиде-сигез йөз кадәр сарык хайваны булып, ашлыгы да дүрт-биш йөз арбадан аз булмас иде, диләр.

Балаларын дин белерлек кадәр укыткан, хәтта Габдеррәхим бине Госман әт-Тимәши шәкерте булган угылы Җәлаледдин, голәма җәмәгатьчелегеннән саналса да, мәхәллә имамы булырга ризалык күрсәтмәгән. Бу турыда: «Мин, шәригатьтә галим вә байлыгым да камил булганым хәлдә, халыктан өмет итәр идем, алардан аласым киләдер, бирсәләр, рәхәтләнеп алыр идем, инде минем балаларым, әгәр дә имам булсалар, хәтта сорап алуга кадәр батырчылык итәрләр, ихтимал, тиеш булмаган садакаларны тиеш күрсәтүдән курыкмаслар, кем белә, бәлки, «садакаларыгызны бездән, имамнардан башкага бирмәгез, чөнки алар мәхәллә имамнарының хакыдыр» дип, шәригатькә яла ягудан да тартынмаслар; боларның мондый бозык гамәлләренә сәбәп булудан куркамын, инде аларга гыйлем // [424] өйрәттердем, гыйлемнәре илә гамәл итсеннәр, адәмнәрдән көтеп тормыйча, үз кәсепләре вә кул көчләре илә ризыклансыннар, кешеләрдән алу зәгыйфь вә куәтсезләр өчен гаеп булмаса да, әгъзасы сәламәт бер мөселманга зур гаеп!» – дип, сәбәбен күрсәткән. Ләкин ни сәбәпледер кызларын мәхәллә имамнарына биргән. «Бу мәмләкәт җирләре гошер түгел, фитыр садакасы фәкыйрьләргә мәҗбүри түгел, байлыгы булган имамнарның садака алулары дөрес түгел» кебек сүзләре халык арасында таралганга, тирә-яктагы муллалар аңа нәфрәтле булган, вә бу сәбәптән алар илә аралаша алмаган.

Бервакыт, башында колакчын, аягында оек илә чабата, өстендә дә ак тула чикмән булган хәлдә, Казанда мәшһүр вә бөек ислам мәдрәсәләреннән берсенең җәмәгать сәкесенә кереп утырган икән. Шәкертләр исә, моны надан, гади кеше дип уйлап, янында төрле-төрле сүзләр сөйлиләр вә мәсхәрә итеп көләләр икән. Ул да, арада бер абруйлы дип саналган хәлфәгә мөрәҗәгать итеп: «Дәресең нинди китапта?» – дип сорагач, хәлфә дә, күкрәген киереп, борынын бераз югары күтәреп: «Хикмәт!» – дигән. Бу да аңа каршы: «Укымасаң «Хикмәт», табылмасмы дип уйладык икмәк!» – дигән вә моның файдасы вә нәтиҗәсе нәрсәдән гыйбарәт булачагын сораган. Сүз сүзне тартып, мәдрәсәнең иң оста бәхәсләшүчеләрен, ягъни иң каты кычкыручыларын җиңеп чыккан вә шул хәлдә безнең мышмым бабай мәдрәсәдән чыгып киткән икән.

206. Таҗеддин бине Габдеррәшид бине Мортаза әл-Иштирәки

Малмыж өязендә Сасна авылында имам вә мөдәррис булып, 74 яшенә ирешеп, 1256 елның 8 рамазанында/1841 елның 12 апрелендә, дүшәмбе көн кичендә вафат булган. Кабере Саснада билгеле. Тууы 1181 елның 26 шәгъбан/1768 елның 5 гыйнварында, дүшәмбе көн сәхәр вакытында булган. // [425]

Башта үзенең асыл ватаны булган Бөгелмә өязе Яңа Иштирәк авылында имам булып, атасы Габдеррәшид хәзрәт исән вакытта Сасна авылына күчкән. Сәфәр бине Исмәгыйль әт-Талкыши үз авылы Талкышка кайтып киткәннән соң, Сасна байларыннан Муса бине Ягъкуб һәм башкаларның тырышлыгы белән Сәфәр хәзрәт урынына килгән. Саснага иң әүвәл килеп яши башлавы 1209 елның 10 рабигыль-әүвәлендә/1794 елның 30 сентябрендә, якшәмбе көн булган.

Таҗеддин хәзрәт Саснада 29 ел торганнан соң, Яңа Иштирәк халкы моның урынына имам буларак бертуган карендәше Хафиза бинте Габдеррәшид кызы Бәдрелҗамалның ире Мөхәммәдкәрим бине Мөхәммәдәмин әл-Бәйрәкәви исемле кешене имам итеп билгеләгәннәр. Рәсми кәгазьләрнең төп нөсхәсе мондый: «1823 ел, 31 август. Оренбург губернасы Бөгелмә өязе Яңа Иштирәк авылының авыл җәмәгатьләре 7 нче ревизиядә язылган ясаклы вә типтәрләр – һәммәсе 198 җан булып, барыбыз бертавыштан ошбу довереииене бирдек, элгәре безнең авылыбызда указлы мулла Таҗеддин мулла Габдеррәшид бар иде, ләкин әлеге

кеше күп еллардан бирле Уржум өязе (Малмыж түгелме? Яки ул вакыт бу җирләр Уржум өязендә исәпләнгәннәрме?) Сасна авылында җәмәгате илә йорт итеп торадыр. Без ничә ел шул мулланы көттек, ләкин һаман кайтканы юк. Шуның өчен хәзер без үз авылыбызда торучы торговый татар Мөхәммәдкәрим Мөхәммәдәмин угылын үзебезнең мәсҗидебезгә имамлык һәм мөдәррис вә мөхтәсиблек өчен сайладык. (Бу җирдә кырык бер кеше тамга салган вә өч кеше кул куйган, боларның исемнәре исә күчерелмәде.) Югарыда язылган картлар вә выборник үтенүе буенча, Бөгелмә өязендә Иштирәк Бәкер авылында имам Зәйнелгабидин мелла Әбүбәкер угылы яздым».

Яңа Иштирәк авылы Бөгелмә өязендәге мәшһүр Шушма елгасының уң ягында, бу көндә шактый зур бер авыл. Ун чакрым ераклыкта әлеге елганың түбән агымындагы Иске Иштирәк авылыннан күчеп // [426] утырулары билгеле. Иске Иштирәккә исә Казан шәһәре Русия тарафыннан басып алынган көндә Казан ягыннан күчеп вә качып килгән типтәрләр нигез салган икән.

Иштирәк Бәкер авылы исә Иске Иштирәк каршында, Шушма елгасының уң тарафында өченче бер авыл. Мәшһүр Пугачевның бер төркем гаскәре бу авылларны уравы вә биек тауларының өстендә чатырларын корып ятулары безнең сабый чакларыбызда картлар вә карчыклар тарафыннан сөйләнә, вә без дә, күктән килгән вәхи тыңлаган кебек, ләззәт вә игътибар илә тыңлый идек. Соңрак заманнарда бу өч авыл янындагы бер чишмә буенда Гали Кәрәмулла хәзрәт әфәндебезнең кабере бар икән, дигән бер сүз таралып, шактый шөһрәт тапса да, Аллаһы Тәгаләнең мәрхәмәте белән аз вакыт эчендә онытылды, һәм мөселманнар да зур бер фетнәдән котылды.

Сөйләгәннәргә күрә, үзе Саснадан мәҗбүри рәвештә кайтырга туры килмәсен өчен, әлеге Мөхәммәдәмин угылын Таҗеддин хәзрәт авыл халкыннан үтенеп куйдырткан икән. Саснада яхшы гына мәдрәсәләр булганга вә шөһрәтле байларның үтенеченә күрә килгәнгә, шулай ук Казан шәһәренә вә каенатасы һәм остазы Ибраһим әфәндегә якын булганга, үз тормышы өчен һәр җәһәттән мәслихәт күрелгән.

RUHIAT

Җир-су вә һәммә мәшәкатьләре Иштирәк авылында булганга, һәр ел, аз дигәндә бер мәртәбә, Сасна авылыннан кайтып килергә мәҗбүр була, хәтта кайвакытларда кыш көннәре, салкын бураннарда да сәфәр иткән икән. Юлы безнең Кичүчат авылы аша үткәнгә һәм дә шәкерте булу мөнәсәбәте белән бабабыз Сәйфеддин бине Сөбханкол йортына туктала торган булган.

Остазлары: Казан өязендә Чаллы башы авылында Габделмәҗид бине Әбүбәкер, Габделхаликъ бине Әгъзам әт-Тенеки, Ибраһим бине Хуҗаш әл-Казаный, Ишмөхәммәд бине Заһид әл-Көбәки әл-Уфавый һәм башкалар.

Шәкертләре: Гали бине Сәйфулла әт-Түнтәри, үзенең угылы Зыяэддин, // [427] Сәйфеддин бине Сөбханкол әл-Кичүчатый, Гайса бине Габделмәҗид әл-Камывый, Ягъкуб бине Габдеррафикъ әл-Мирасый, Мөхәммәдшәриф бине Мостафа әл-Кабили, Ибраһим бине Мөхәммәд әл-Бәрсуаный, Фазлулла бине Мөхәммәдәмин әл-Бәрсуаный, Габделхәким бине Габделкәрим әл-Петряксый, Мөхәммәдзакир бине Габделваһаб әс-Саснавый һәм башкалар.

Хатыны Казан шәһәрендә Ибраһим әфәнде кызы Мәүдүдә булып, 73 яшендә өченче рабигыль-әүвәл, шимбә көнендә ире белән бер елда вафат булган, кабере исә иренеке янында. Башка хатыны булмаган.

Балалары: Мәфтуха, Мәүсуфә, Дилшад, Мәүһубә, Зыяэддин. Таҗеддин хәзрәт бу мәмләкәт галимнәре арасында иң мәшһүрләреннән вә нәсел-нәсәпләре дә гаять таралган вә күп булганга, болар хакында беркадәр тәфсилләп язу тиеш күрелде.

Таҗеддин хәзрәтнең беренче баласы Мәфтуха 1215 елның 14 шәгъбан кичәсендә/1800 елның 19 декабрендә дөньяга килеп, 1264 елның 15 рамазанында, якшәмбе көн/1848 елның 3 августында вафат булган. Ире исә атасының шәкертләреннән Уфа янындагы Бәрсуан авылыннан Ибраһим бине Мөхәммәд әл-Бәрсуаный булган. Казаннан 135 чакрым төньякта, Нөнәгәр авылында имам буларак вафат итте.

Боларның балалары: Зәкия, Сабира, Гарифә, Зыяия, Әсгадеддин, Фатыйма. Зәкия Казаннан 100 чакрым ераклыктагы Арбаш авылында имам Һибәтулла никахында булган. Әлеге имам исә 1313/1896 елда вафат булды. Сабира Казаннан 70 чакрымда урнашкан Күлтәс авылында Нурмөхәммәд исемле бер имам никахында булган. Бу Нурмөхәммәд якынча 1305/1888 елда вафат. Гарифә, Казаннан 100 чакрымда урнашкан Кенә авылы имамы Шәрәфеддин никахында булган хәлдә, 25 яшендә 1276 елның зөлкагдәсендә вафат булган. Зыяия Кошкәтбаш имамы Габдессаттар никахында булган. Әсгадеддин, Габдессаттар вафатыннан соң, Көшкәтбашта имам булган. Түнтәрдә мәшһүр шәех Мөхәммәдгали бине Сәйфулла шәкертләреннән.

Бохара шәһәренә сәяхәт // [428] итеп кайтканда, Идел өстендә пароходта, хәтерләвемә күрә, 1318/1900 елда вафат булып, Казан каберлегендә җирләнгән. Фатыйма Казан өязендәге Носы авылында Габдулла бине Мозаффар әл-Утарый исемле бер имам никахында булган.

Таҗеддин хәзрәтнең икенче баласы Мәүсуфә 1212 елның 15 рамазанда/1798 елның 20 февралендә дөньяга килеп, 1280/1863 елда Әй буенда Кабил авылында икенче ире Мөхәммәдшәриф бине Мостафа никахында вафат булган. Элек Казаннан 100 чакрымдагы Хәсәншәех имамы Габденнасыйр бине Габдеррәхим бине Мөслим бине Әлмөхәммәд әш-Шыңкарыйга никахланган булган. Бу әүвәлге иреннән балалары: Мөхәммәдшакир, Мөхәммәдфатыйх, Фәридә. Мөхәммәдшакир Капал тарафында казакъ арасында йөргәндә, 1277/1860 елда вафат булган. Балалары вә нәсәбе шунда калган. (Мөхәммәдфатыйхның тәрҗемәи хәле бирелер.)

Фәридә, анасы белән бергә анасының икенче ире Мөхәммәдшәриф бине Мостафа өендә тәрбияләнеп балигъ булгач, шул яктагы Кыйгы авылында имам Әхмәдшаһ бине Габделгафур бине Җәгъфәргә никахланган.

Таҗеддин хәзрәтнең өченче баласы Дилшад 1221 елның рабигыль-әүвәлендә/1806 елның маенда дөньяга килеп, 1308 елның зөлхиҗҗәсендә/1891 елның июлендә Тройски шәһәрендә вафат булган. Казаннан 80 чакрымдагы Сабабаш авылы имамы Мостафа бине Габделкәримдә кияүдә булган. Ире вафат булгач, балалары илә Тройски шәһәренә күчеп киткән.

Таҗеддин хәзрәтнең дүртенче баласы Мәүһубә 1223 елның рабигыль-әүвәлендә/1808 елның апрелендә дөньяга килеп, 1306 елның җөмадиел-әүвәлендә/1889 елның гыйнварында вафат иткән. Ире Фазлулла бине Мөхәммәдәмин әл-Бәрсуаный булган. Ул исә Таҗеддин хәзрәтнең шәкертләреннән булып, Гарәбстанга сәяхәт иткән вә хаҗ кылган. Башта Мөэмин бай тырышлыгы белән Оры авылында Фәтхулла ахун бине Әлхөсәен янында иптәш имам булган, соңра, туганының улы Ибраһим бине Мөхәммәд әл-Бәрсуаный вафатыннан соң, Вятка вилайәте Малмыж өязе[80] // [429] вә Малмыждан ун чакрымдагы Нөнәгәр авылына имам булып күчкән. Тавышы гүзәл вә укуы дөрес булып, рузә вә ифтарны хисап белән үти иде, диләр. 1284 елның 11 зөлхиҗҗәсендә/1868 елның 23 мартында вафат булган.

[80] «Мөстәфадел-әхбар...»да ялгыш Мамадыш өязе Мәңгәр авылы дип язылган (2 нче кисәк, 194–195 б.).

RUHIAT

Таҗеддин хәзрәтнең бишенче баласы турында киләчәктә үзенә тиешле урында язылыр.

Таҗеддин хәзрәтнең гыйлем алган вакытта язган китапларының исемнәре вә тарихлары: 1) «Сарфы Бидан» вә «Шәрхе Габдулла». 1195 елның 17 зөлкагдәсендә/1781 елның 24 октябрендә, Болгар вилайәте Карча Елга авылында мулла Мохтар бине Мөхәммәдшәриф мәдрәсәсендә. 2) «Шәрхе Әнмүзәҗ». 1199 елның 8 шәгъбанында/1785 елның 5 июнендә. 3) «Шәрхе шәрхел-исагуҗи Ногман». 1199 елның 2 зөлхиҗҗәсендә/1785 елның 25 сентябрендә, Утар авылында Ибраһим әфәнде бине Хуҗаш әш-Шәрләмәви мәдрәсәсендә. 4) «Мишкятел-әнвәр». 1200 елның 8 мөхәррәмендә/1785 елның 31 октябрендә, Чаллы башы авылында Габделмәҗид бине Әбүбәкер мәдрәсәсендә. 5) «Шәрхел-исагуҗи». 1202 елның 18 шәүвәлендә/1788 елның 11 июлендә, Казан вилайәте Тенке авылында Габделхаликъ бине Әгъзам мәдрәсәсендә. 6) «Шәрхе Шәмсия». 1203/1788 елда Тенеки авылында Габделхаликъ бине Әгъзам мәдрәсәсендә. 7) «Рамазан шәрхе – шәрхел-гакаиден-Нәсәфия». Утар авылында Ибраһим әфәнде Хуҗаш әш-Шәрләмәви мәдрәсәсендә. 8) «Шәрхе хикмәтел-һидайә». Утар авылында Ибраһим әфәнде әш-Шәрләмәви мәдрәсәсендә. 9) «Шәрхел-гакаидел-Гыйздийә лимелла Җәлял». 1203 елның 4 мөхәррәмендә/1788 елның 24 сентябрендә, Утар авылында Ибраһим әфәнде мәдрәсәсендә. 10) «Мотаувәл». 1204/1790 елда. 11) «Шәрхеш-Шатыйбый». 1207 елның 8 шәгъбанында/1793 елның 10 мартында хаҗи Ишмөхәммәд бине Заһид мәдрәсәсендә. 12) «Шәмсия хашиясе Гыйсамеддин». 13) «Мирсәед». 1213/1798 елда. 14) «Гакаиде Нәсәфи хашиясе Хәййали». 15) «Хәййали шәрхе мелла Касыйм». 16) «Җәлял хашиясе мәүляна шәриф». 17) «Мелла Җәлял хашиясе». 18) «Шәрхе рисаләи исбател-ваҗиб». 19) Моның хашиясе «Мелла Хәнәфи». 20) «Хашияте мотаувәл». 21) «Шәрхе мелла Җами галәл-Кафия». 22) «Хашияте Гыйсам галәл-Җами». // [430] 23) «Гыйсмәтулла». 24) «Тәүзыйх». 25) «Тәлүих галәт-тәүзыйх». 26) Шәмседдин әл-Каһестани галәл-фикъһел-Кәйдани. 27) «Әл-хиснел-хассин». 28) «Шәрхе рисаләти фил-әдәб ли-Әхмәд әлмөштәһир Биташкүпризадә». 1213 елда. 29) Моның хашиясе «Ли-Муса бине Әхмәд әл-Бәркәти». 30) «Рисаләте Гыйздийә фил-адаб». 31) Моның хашиясе «Лимир Әбелфәтех». 32) «Мирза Заһид галә шәрхел-мәвакыйф». 33) «Шәрхе кадим галәт-тәҗрид лил-мохаккак әт-Туси». 34) «Һидая». 35) «Хутәбүл-әрбәгыйн». 36) «Касыйдәи бөрдә». 37) «Шәҗәрәтен-нәби Мөхәммәд саллаллаһу галәйһи вәссәллам». 38) «Гайнел-гыйлем». 1830 елда. 39) «Шәвәкилел-хур шәрхи һәвакилен-нур». 1838 елда. 40) «Фөтухатеш-Шам ли Әбү Габдулла Мөхәммәд бине Гомәр әл-Вакыйди». 1840 елда, 72 яшендә язылуы ахырда бәйан ителгән.

«Һидая» нөсхәсенең әүвәл тарафына болай язган: «Бу «Һидая» китабын мин фәкыйрь Таҗеддин язып, мелла Зыяэддингә тапшырдым 1833 ел, 20 июль. Истәлек өчен фәкыйрь Таҗеддин мелла Габдеррәшид угылы». Бу китаплар бер җирдә җыелсалар, зур бер печән кибәне кадәр булуы шөбһәсез. Бу көндә боларны язу түгел, исемнәрен укырга да ялкауланмаган аз булыр.

RUHIAT

Таҗеддин хәзрәтнең хатлары

Беренче хаты.

[Шигъри шәкелдә 1822 елның 1 февралендә Муса бай бине Ягъкуб бине Исмәгыйль әс-Саснавыйга язылган 42 юллы тезмә хат.] //

Икенче хаты.

[Хаҗи Бәгъдадый хозурында Коръән күчереп язучы угылы Зыяэддингә 1825 елның 18 августында язылган. Фарсы телендә.] //

Өченче хаты.

[Мулла Сәйфулла хәзрәтләренә 1828 елның 16 сентябрендә язылган.]

Бу хат Саснадан Бохарага киткән Сәйфулла бине Йосыф исемле кешегә Бохарага җибәрелгән. Моның атасы Йосыф мулла, хокуксыз мулла исемендә булып, абруйлы бер зат булган вә, Таҗеддин әл-Иштирәки Саснага килгәч, аның ярдәмчеләреннән булып, хезмәтләрен үтәгән. Сасналың мәшһүр адәмнәреннән булган Муса бай бине Ягъкуб бине Исмәгыйльнең бабасы Исмәгыйль Йосыф мулла илә бертуган. Боларның кабиләләре Караҗыен дип танылган. Сәйфулла исә Чистайда мөдәррис вә шәех Мөхәммәдзакир хәзрәтнең атасы Габделваһаб бине Габделкәримнең әнисе ягыннан абыйсы булган.

Дүртенче хаты.

Газиз мөкәррәм мулла Нурмөхәммәднең гали хәзрәтләренә күп догалар. Рамазан шәрифенең 15 нче көнендә Вятка каласына чыгып, Вяткага барып, гаедтән бер көн алда кайттык. Духовное собраниедән ике авыл, ягъни Саснадан алган приговорны вә һәм Иштирәктән алган кәгазьләрне сораганнар икән, анда калган иде, шуны җибәрмәгәннәр. Аннан башка хокук бирмиләр икән. Җибәргәннәрне сорасагыз, белер идегез. Ягъни моннан соң узган көннәрдә язган вакытта күп-күп // [434] хафалыклар күреп, җыйнаксыз сүзләр язылгандыр. Таркау хәтерле булмагыз.

Үз гәүдәбезне күтәрергә дәрман булып, кеше өстенә асылмасак иде. Аллаһы Тәгалә һәркайсыбызның ашау-эчүләрен үзенә салса иде.

Һәмишә догалар җибәрүче Таҗеддин бине мелла Габдеррәшид әл-Иштирәки. 1829 елның 22 апрелендә.

Бишенче хаты.

Газиз мөкәррәм мулла Нурмөхәммәднең гали хәзрәтләренә догалар. Фәкыйрьләр хәер-догаларыгызда исән-саулар, Аллаһыга шөкер. Мөфти хәзрәтләренә вә һәм Шәкүр казый илә Әмин казыйга хат яздым. Сезгә бик мәшәкать булмаса, почта илә җибәрсәгез, бу сүзне яздым, мелла Зыяэддин иманасы кай җирдә түләнә, дип. Безгә хокук бирү Сезнең җавабыгызга бәйле икән, диләр. Шәригатьне һәм канунны һәммәдән артык беләсез, фәкыйрьләргә иганәт максаты белән тиешле җавап бирелерме? Яки фәкыйрьләргә хезмәтегезгә барырга ишарә кылырсызмы? Земский кешесенә бер тәңкә биргән идек, тагын бер гөрәнкә чәй бирдек, «мулла булма» дип подписка алып китте, күңелебез җәрәхәтләнде. 400 сум акча бетереп, һаман эшнең ахыры күренми. Кыш барганымда мулла Нурмөхәммәдкә серемне сөйләп карыйм дип бардым, ләкин һичбер сүз әйтергә кыя алмадым. Үзебез барыйк дисәк, кодрәт юк, барча эшебез юлда ятып калды. Миһер-

банлык килеп, мулла Зыяэддинне кардәш яки угылы күреп ярдәм итмәсәгез, ихтыяҗ булдырып, мәнфәгать өмет итәр җай калмады. Кайбер кешеләр әйтәләр, мулла үз губерна кешесе булсын, дип, фәрман бар икән, дип. Бу тәкъдирдә иманабызны күчерер өчен йөрү кирәк буладыр. Ничек кенә булса да, Сездән башка кемгә еларга мөмкин?! Ят кешеләрнең һәркайсына ыспай мөгамәлә тиеш, авыл халкының игътибарлары юк. Хәзер рамазан шәриф вакыты, рамазан беткәч, әллә юл бетәрме? Кар китеп, кара җир булгач, һәркая барырга мөмкин булыр кебек. Мулла Нурмөхәммәд, кардәшлек итеп, мулла Зыяэддинне 100 сум акчага бурычка иганәт итәрсез. //

[435] Аллаһы Тәгалә гомер бирсә, әлбәттә, түләрләр. Җиңеллек күреп язмыйбыз, 100 тиен сорар кешебез юклыгыннан, барлык ихтыяҗыбызны Сезгә юлладык вә һәм гаеп кылмагыз. Аллаһы рәхмәте белән Сезгә, алачак бар кеше кебек, ихтыяҗыбызны юлладык. Вәссәлам. 1829 елның 4 марты.

Алтынчы хаты.

[Угылы Зыяэддингә 1831 елның 6 мартында язылган.]

Җиденче хаты.

[Угылы мелла Зыяэддингә һәм мелла Гобәйдуллага язылган, вакыты мәгълүм түгел.]

Сигезенче хаты. [1832 елның 9 маенда, тугызынчы хаты 1833 елның 25 августында, унынчы хаты 1834 елның 14 сентябрендә, унберенче хаты 1834 елның 26 декабрендә, уникенче хаты 1836 елның 28 июнендә, унөченче хаты 1836 елның 29 октябрендә, ундүртенче хаты 1837 елның 22 декабрендә «мелла Нурмөхәммәд тархан мөхтәсибел-ислам хәзрәтләренә» язылган. Унөченче хатта угылы мелла Зыяэддингә Норма авылыннан «Габид агайның» кызын ярәшүләре турында сүз бара.] // [439]

Унбишенче хат.

Газиз мөкәррәм мулла Нурмөхәммәднең гали хәзрәтләренә догалар... Юл хатыбызны алып, Әлмәт Мулла авылында Хәбибрахман муллага тапшырырбыз, дигәннәр иде. Ул муллага бик гозер итеп: «Сезгә китерсәләр, мулла Нурмөхәммәдкә тапшырырбыз», – дигән идем. Алар: «Бистәнең Миңлебай исемле кешенең угылы безнең авылыбызда ята, аның илә булса да яки гайре кеше // [440] илә булса да мулла Нурмөхәммәд хәзрәткә тапшырырбыз», – дип әйткәннәр иде. Инде ничек булганын белмибез. Әгәр дә Сезгә килгән булса, бу баручы Ибраһим Мөхәммәдрәхим угылы илә җибәрерсез. Мәүдүдә, хатны укыгач, үзләрен чакырмагансыз, дип, бик үпкәләп яздырды. Мулла мәхдүм тархан хәзрәт! Дәүләтебез бик мул, ун көн киленбикә илә бергә килеп торыгыз, шәһәр тупаслыгыннан саф булыр өчен. Хат башына язылачак гәпләр[81] үз алдына язылды. Гозерле тоталар.

Догада булучы фәкыйрь Таҗеддин мулла Габдеррәшид угылы әл-Иштирәки. 1838 ел, 20 апрель.

[81] «Гәп» төрки сүзебезме, юкса фарсыдан алынган «гөфтегү»ме? Әдипләребез тикшерсеннәр.

Бу хатта телгә алынган Хәбибрахман мелла Бөгелмә өязендә Зәй елгасы буенда вә зур юл өстендә почта вә телеграфлы Әлмәт авылының имамы иде[82]. Миңлебайның тәрҗемәсе «Мөстәфадел-әхбар...»да бирелә (2 том, 341 б.).

Уналтынчы хаты.

[Шигъри шәкелдә «мулла Габбас»ка язылган. Вакыты мәгълүм түгел.]

Таҗеддин хәзрәтнең кайбер язмалары:

[443] «2) Минем әткәм ягыннан бабам Янгилде абыз, аның угылы Җанъегет абыз Сембер урынын руска кальга корырга биргән, үзенең агач җире икән. Моның өчен падишаһ хәзрәтләре күп рус крестьяны биргән. Җанъегет угылы Сүкә, Сүкә угылы Метри, Метри угылы Шәфи.

3) 1294 елның 20 зөлхиҗҗәсендә/1877 елның 14 декабрендә, җомга көн дамелла Габдеррахман хәзрәт мәдрәсәсеннән чыгып киттем».

Биредә китерелгән хатларыннан башка, мәгълүм булган дәрес китаплары, шәрех вә хашияләренең читләренә язылганнар аның әсәрләренә туры килә. Бохарага барып дәрәҗә алып кайтмаган булса да, замандашы Фәтхулла ахун бине Әлхөсәен кебек шөһрәт ияләреннән түбән дәрәҗәдә булмавы мәгълүм. Үзенә Бохарадан Сәйфулла бине Йосыф әс-Саснавый тарафыннан язылган хатларыннан нөсхәләр күренсә дә, мосье Вамбери сүзләренә муафыйк рәвештә, бу хатлар бары юмалау вә икейөзлеләнүдән гыйбарәт булганга, күчерү кирәк күрелмәде.

207. Ишмөхәммәд бине Заһид бине Бикмөхәммәд бине Әлмөхәммәд бине Өлеш бине Колыш бине Теләш бине Кызылбай бине Урманчы бине Чытырман бине Аяз бине Бишмәт

RUHIAT

Бәләбәй өязендә Күбәк авылында имам вә мөдәррис булып, 100 яшендә 1256 елның зөлхиҗҗәсендә/1841 елда вафат булган. Бу шәҗәрә, нәсел-нәсәбенең кулында булган берничә нөсхәсеннән күчереп, бу җирдә язылды.

Кабере // [449] өстендә булган ташы югалганга, яңадан икенче таш куелып, болай язылган: «Хаҗи ахун Ишмөхәммәд Заидов, вафат булды 95 яшендә[83], 1 февраль, 1841 елда, яздым мин Габделлатыйф Ишмөхәммәд угылы 1870 ел, 3 сентябрьдә». Күбәк авылы Бәләбәйдән – 80, Уфадан 110 чакрым ераклыкта.

Бу гасырда вә бу якларда мәшһүр галимнәрдән булган Әмирхан ахун бине Абзай исемле кешенең кабере дә Ишмөхәммәд хаҗи кабере илә күрше. Әлеге Әмирхан ахун исә 1227/1812 елда 73 яшендә вафат булган. Күбәк авылыннан күчеп, Таулар авылында торган вә соңрак кире Күбәккә кайткан. Моның исә Габдеррәфигъ исемле угылы, башкортлар кантоны буларак, 34 яшендә атасы илә бер елда вафат иткән. Язуга маһир булган Габделгани исемле икенче угылы Таулар авылында ахун булган. Боларның нәсел-нәсәпләре, бу көндә «Әмирханов» дип шөһрәт казанып, дворян сыйныфына керәләр. Әмирхан ахунның тәрҗемәи хәле бу җирдә өстәмә буларак язылды. Ишмөхәммәд хаҗиның хатыны Фатыйма бинте Гомәр иде.

Балалары: Мөхәммәдлатыйф, Габделлатыйф, Габделҗәббар, Маһитаб һәм башкалар. Бер кызы Әмирхан ахун угылы Габделгани ахун никахында вә икенче

[82] Хатыны Сыйддика исемле иде. Тәрҗемәи хәле «Мәшһүр хатыннар»да бирелә.
[83] Бу исә Шәмсия [Кояш] ел хисабы илә, Камәрия [Ай] илә 100 яшь ахыры була.

кызы Маһитаб, Шаһкол (Шакул) фамилиясеннән бер затка никахланып, Мәликә исемле кызны дөньяга китергән. Мәликә исә кенәз Сәлимгәрәй Әлмаксудыйга кияүгә бирелгән. Мөхәммәдлатыйф исемле угылы Күбәк авылында имам вә ахун булган.

Шәкертләре: Таһир бине Сөбхан әл-Адайи, Габделлатыйф бине Сөбхан әл-Кырчый, Хәбибулла бине Габделваһаб әл-Чакмагышый, Таҗеддин бине Габдеррәшид әл-Иштирәки, Тавабил бине Сабак әл-Йөгәмеши, Нурмөхәммәд бине Ибраһим әл-Казаный һәм башкалар.

Ишмөхәммәд хәзрәтләре яшь вакытында укый-яза белгәннәрдән булмый, // [450] авыллардагы гади халык балалары илә берлектә вакытында эшләп, вакытында рәхәт чигеп, көн уздыра торган булган. Җырларга маһирлыгы сәбәбеннән, һәртөрле мәҗлесләргә чакырылып, төрле кешеләрнең кәефләрен күтәрә торган булган. Кыска вакыт эчендә скрипка уйнарга өйрәнеп, үзе кебекләр арасында кызыгырлык бу ике һөнәрне бергә туплаган. Көн-төн уен-көлке, исраф вә мал туздыру даирәсендә йөргән бу егетнең киләчәктә шөһрәтле вә вәкарьле бер остаз булачагы күз алдына да китерелмәгән булса кирәк. Шушы хәлендә яшәгәндә өйләнгән вә 22 яшендә, көннәрнең берендә, авылдан югалган. Җәяүләп йөреп, шушы чыгып китүеннән Хиҗазга барып хаҗ кылган, сигез елын Каһирәдә үткәреп, калганнарын сәфәрдә уздырып вә башка шәһәрләрдә кичереп, егерме биш ел гомерен уздырып, Күбәк авылына кайтып килгән. Бу вакытта яшьләре дә 47 булган икән. Фәкать бу юлы «скрипкачы Ишмөхәммәд» түгел, бәлки галим вә фазыйль Ишмөхәммәд хәзрәт буларак мәйданга чыккан. Кайтканнан соң, Фатыйма исемле хатынны алып, ахыр гомеренә кадәр бергә гомер сөргәннәр. Моның яшь вакытында булган хәлләрен вә нинди фикерләрдә булуын, хатынын вә һәммә якыннарын ташлап китүенә төп сәбәп нәрсә булуын аңлау – зур бер гыйбрәт вә тәрбия гыйлеме кагыйдәләренә күрә беленергә тиешле бер дәрес булса да, ни чара ки, боларны белгән кеше белән очрашу насыйп булмады. Нигездә мондый нәрсәләргә вә рух гыйлеме [психология] мәсьәләләренә игътибар иткән вә күңел биргән бездә юк хөкемендә. Зур шәхесләрнең көн кичерүләрен белү, аларның гадәт вә холыкларын аңлау бала вә шәкертләрне тәрбия итүдә беренче ишек булса да, безнең халкыбыз карашында әһәмиятсез бер нәрсә. Ишмөхәммәд хәзрәтнең бер сәяхәтнамәсе булуы сөйләнсә дә, бу көндә җиһанда булуы шөбһәле.

RUHIAT

Оренбург вилайәтендәге «Археология җәмгыяте» тарихының 1902 елда басылган китабында әйтелгәнгә күрә, императрица Екатерина Икенче // [451] Уфа, Сембер вилайәтләрен идарә итүче генерал-поручик Иван Варфоломеевич Якобига 1782 елда, указ язып, Уфа, Тобол вилайәтләрендә булган чикләрдә җамигъ мәчетләре салырга боерган булган. Шундый эчтәлектәге указ 1783 елның 2 маенда әлеге вилайәтләрне идарә иткән генерал-поручик Аким Иванович Апухтинга да кабатланган. Шуңа күрә Петропавел, Тройски, Верхнеурал һәм Оренбург шәһәрләрендә дүрт мәчет салынган. Оренбургта Меновныйдагы мәчетнең салынуына Кече Урданың Нургали хан килү якынлыгы сәбәп булган. Ошбу мәчетнең имамына елга 150 сум, ике мөәззин булып, һәрберенә елга 20 сум, ике биш вакытлы имамнарның һәрберенә елга 60 сум, мөдәррисенә елга 60 сум хезмәт хакы билгеләнгән булган. Иң беренче буларак генерал-губернатор 1789 елның 17 сентябрендә әлеге мәчет хозурында мөдәррис булу өчен Бәләбәй өязе Күбәк

авылының типтәр[84] таифәсеннән хаҗи Мөхәммәд Заһид угылын, имамлыкка Думай авылының Әбү Йәзид Уразман угылын, мөәззинлек өчен Сәгыйдь бистәсенең Габдеррахман Габделгазиз угылын билгеләгән. Шулай ук төрле хезмәтләр өчен кирәк булачак кешеләрне билгеләү вазыйфасын хаҗи Мөхәммәд Заһид угылына тапшырган. Моннан соң, 1790 елда, әлеге мәчет хозурында мөдәррислек өчен Бөгелмә өязе Баулы авылыннан мишәр Мөслим Мансур угылы билгеләнгән.

Моннан аңлашылганга күрә, Оренбург шәһәрендәге Меновный базары мәчете төзелүе 1203–1204/1789 елда, Уфа шәһәрендә Диния Нәзарәте ачылганга кадәр 1–2 ай алдан булып, бер елдан артык хезмәт күрсәтмәгән булса кирәк.

Оренбург вә Казан шәһәрләрендә боларга караган төрле авылларда кыйраәт гыйлеме // [452] укытканга, аның хозурында күп кешеләр укыган. Коръән уку гыйлемендә остаз булган кебек, тавышы чиктән тыш гүзәл, башкаруы дөрес, язуы тиңдәшсез яхшы булганга, бу мәмләкәт олуглары хозурында мәртәбәсе югары булган. Бу уңайдан үзенә дә дөнья буйсынган, диләр. Байлыгы күп булып, дөнья байлыгыннан файдаланыр өчен үз авылына кайтып урнашкан, тегермән вә кярханәләр [остаханә, фабрика] салып, күп урман вә җирләргә ия булган. Фәкать ахыр гомеренә эшләре начарланып, җир вә урманнары читләргә киткән, байлыгы да бетеп китеп, хәле түбән тәгәрәгән.

Хиҗазда кайбер шәехләргә ышаныч китереп, суфыйлыкта рөхсәте булса да, мөрид тәрбияләргә вакыты җитешмәгән вә яки аңа теләге булмаган. Сөйләгәннәргә караганда, бу мәмләкәткә иң элек кергән «Әл-миркате шәрхел-мишкят» нөсхәсен Ишмөхәммәд хәзрәт Хиҗаздан китергән булган икән. Алты кисәкле гүзәл каләм илә язылган әлеге әсәр, мөфти Сәлимгәрәй бине Шаһингәрәй Тәүкили тарафыннан сатып алынып, Килем авылындагы мөселман мәдрәсәсе шәкертләре файда алсын өчен вәкыф ителгән. Ләкин 1314 елның 22 зөлхиҗҗәсендә/1897 елның 12 маенда, дүшәмбе көн булган янгында янып юкка чыгуы сөйләнә.

Үзенең файдаланган «Фәтавый» китабы бу көндә Уфа шәһәрендә Диния Нәзарәте шкафында саклана. Бер китабының читенә үз каләме белән: «1823 елның 13 гыйнварында казага калган намазларымны янәдән каза кылырга башладым, мин фәкыйрь хаҗи Мөхәммәд, гәрчә сәфәр йөргәндә үтәгән булсам да», – дип язылган. Асыл исеме Ишмөхәммәд булган хәлдә, күпчелек язуында бары Мөхәммәд дип кенә язылганы күрелде. Бәлки, моның берәр сәбәбе дә бардыр.

208. Мөхәммәдшаһ бине Мирас

Тройски шәһәрендә имам булып, // [453] Хиҗаз тарафына киткән вә 1256 елның ахырында/1841 ел башында Мәдинәи мөнәүвәрәдә вафат булган. Бу кешене мактап зурлаганны шәех Зәйнулла әл-Халиди хәзрәтләре тарафыннан кабат ишеттем.

[84] Казан шәһәре Русия дәүләтенә кушылгач, «типтәр» дип мәшһүр булган халыклар. Болар бу көндә Самара, Оренбург, Уфа вилайәтләрендә ике миллионнан артык хисапланалар.

RUHIAT

209. Дәүләтбакый бине Галиеләсгар

Сибириянең танылган галимнәреннән булып, Бохарадан Тара шәһәренә кайтып килгән вакытта Кара Үткәлдән чыгып сигез йә ун чакрым килгәч вафат итеп, бер су янында күмелгән, вә кабере мәгълүм икән. Бу исә 1256/1840 елдан соң иде, диләр. Асылы Оренбург ягындагы Иманкол авылыннан булып, атлы гаскәрдә хезмәт иткәндә, бер сәбәп илә Бохарага юлланган вә, анда тырышып гыйлем туплап, Тара бистәсенә килеп, имам вә мөдәррис булган. Азмы-күпме шул шәһәрдә укыту белән шөгыльләнгәндә, рамазан аеның рузәсе хакында һәм гомумән айларның башы вә күренми торган чаклары турындагы шөбһәләрне ача алмаганга, гыйльме нөҗүм [астрономия] укыр өчен кабат Бохарага юнәлгән. Бу вакыт урынында туганы Фәйзулла бине Галиәсгар Тарада калган. Голуме гаклия вә голуме нәкълиядә белем җыйганнан соң, Ташкент юлы белән кайтып килгәндә, югарыда әйтелгән урында вафат булган. Китаплары вә гыйльме һәйәткә [астрономиягә] кагылышлы әсбаплары варисларына калган. «Вәсига күрсийүһү әссәмават вәл-арз» дип язылган түгәрәк бөриз [чукмар] коралы, Тараның мәшһүр байларыннан хаҗи Насреддин бине Нияз тарафыннан сатып алынып, Тобол шәһәрендәге музейга һәдия ителгән. Бу көндә камил тәрбия кылынып саклана вә «мине зиярәт итәчәк бер мөселман дөньяга һаман килмәдеме?» дип сөйләп тора, диләр. Ташкенттагы Хәйдәр әт-Таравыйга язган бер хаты ошбудыр: // [454] «Әүвәлге Әсәдулла агалар берлә язган хатыбызда бу кышны монда үткәреп, киләчәк мәкәрҗәчеләр илә бергә, Аллаһы Тәгалә боерса, кайтырбыз» дип язган идек. Инде, Аллаһы боерса, тизрәк кайтырга уйлап, мәслихәт итеп торабыз. Насыйп булса, моннан бүлмәбезне сатып, Ташкентка барсак кирәк. Шаять, бу кәрваннан калып, үзебезнең ага вә энеләрдән иртәрәк чыга торганнарыгыз булса, хуп булыр иде. Һәрхәлдә, моннан Ташкентка барып торсак иде. Әгәр сезгә җитешә алсак, сезнең белән кайтырга булыр иде. Җитешә алмасак, янә карарбыз. Бохараның һавасы килешмәгәннәнме, нидәндер, килгәнебездән бирле табигатебез авыр булып, тәмам тырышлык куя алмыйбыз. Үзебез дигәннән, мелла Зәйнелбәшәрдән соң бераз ютәл булыбрак йөрибез, суык үтте бугай. Бүлмәбезне алучы күп, әгәр хәзер сатар булсак. Инша Аллаһ, мелла Зәйнелбәшәр алса, кыйммәте арзан булыр. // [455]... Үзебезнең мөфти угылы бүлмәсендә бер кәттә хәлфәсен күрдем. Нәзер, нияз вә шөһрәт ияседер.

Фәкыйрь Дәүләтбакый бине Әсгар. 1255 ел, 28 җөмадиел-ахир». // [456]

210. Габденнасыйр бине Сабит бине Сәфәргали әл-Эчкени әл-Әлмәни

Асыллары Шадрин өязендә Тәрсүк авылыннан. Бу зат үзе Чиләбе өязе Әлмән авылында дөньяга килеп, 95 яшьләренә җиткәндә 1257 елның сәфәр/1841 елның март (апрель) аенда вафат булган. Остазы Бөре өязендә Яугилде авылында Габденнасыйр исемле бер зат булган.

Шәкертләре: Мөхәммәдзариф бине Габделҗәлил һәм башкалар.

Балалары: Габделкәрим, Насреддин, Габделәхәд, Хисамеддин.

Язган нөсхәләре күп булып, тәмам мәртәбәгә ия булган. Кирәк җирләренә аңлатмалар язылган ике җилд «Гыйная»се илә ике җилд «Тәфсире казый Бәйзавый» нөсхәләре ошбу көндә исән сакланалар, диләр. Әлеге «Гыйная» нөсхәсенең бер читенә үзе каләме белән: «Моның белән барлык язган китабым 223 җилд булды; 20 яшемнән китап яза башлаган идем, хәзер 95 яшемә ирештем, һич

күзлек кимәдем, чыра яндырып яздым, хәзер гәрчә шәм дигән бер нәрсә чыкса да, берәр кич яндырырлык шәм алырга да акчам юк, инде картайдым, бәлки, моннан соң язарга куәтем дә җитешмәс!..» дип язылганы билгеле.

И с к ә р м ә. Чыра яндырып, 200 җилд китап язган иҗтиһадлы бабаларның балалары ошбу мәдәният дәверендә Сибирия юлын салучы мөһәндисләр [инженерлар], бөтен дөньяны китап вә гыйлем илә тутырган остазлар булырга тиешле заманда, ни чара, адәм кыяфәтендәге вәхши хайваннар булып калдылар. Инде бездә һиммәт сүнде. Иҗтиһадның исеме дә калмады, гомерләр пыран-заран килде. Бу сүзем үз кавем вә кабиләмә караган Урал мөселманнарына кагыла. Шуның өчен ошбу юлларымны укыганда, Казан ягындагы вә Казан шәһәрендәге мөселманнарның хәтере рәнҗемәсен! Чөнки алар заманага муафыйк тәрәккый иткәнгә, // [457] бу исәпкә кермиләр! Аларда булган алтын күзлекләр, энҗе калфаклар, кәкре таяклар, бәһале сәгатьләр, велосипед һәм дачалар хәтта французлардан аерылмый, диләр. Кайбер яшь байлар вә модный сакал ияләре хәтта кафе-шантаннарда булган матур күзләр тарафыннан: «Шул дәрәҗәдә мөкәммәл образованныйдыр ки, татар булырга кызганыч!» – рәвешендә макталулары җиһанга таралган, имеш. Менә тәрәккый шулай була!.. Русия мәнфәгатен Төркестанга, Бохара вә Ташкент малларын Русиягә күчереп, Кызылком сахрасыннан кәрван йөрткән ак бүрекле, тирән кесәле карт бабаларның балалары болай тизлек белән шаккатырырлык мәдәният кәсеп итүләре, әлбәттә, гаҗәпләнүгә лаеклы булса кирәк!

211. Габделҗәлил бине Микәй бине Капкын бине Чапкын

RUHIAT

Оренбург ягындагы Рәдүд авылында имам вә ахун булып, 110 яшендә 1257 елның 9 рабигыль-әүвәлендә/1841 елның 2 маенда, шимбә көн вафат булган. Асылы Сембер губернасында Ендовище исемле авылдан. Нигъмәтшаһ, Газыймшаһ исемле угыллары булып, бу көндә вафатлар. Чын исеме Габделкәрим булган хәлдә, Рәдүдкә килгәннән соң, исемен Габделҗәлилгә алыштырган.

212. Хөснеддин бине Бәшир әт-Түнтәри

Чын исеме Арыслан булган хәлдә, Хөснеддин дип мәшһүр булган. Бохарадан кайтканда Еланлыклы дигән урында 1257/1841 елда вафат булган.

Остазлары: Салих бине Надирмөхәммәд әл-Хөҗәнди, Мөхсин бине Биккол әш-Шашый.

Шәкертләре: Фәварис бине Габделҗәлил әт-Тимерҗани, Шаһиәхмәд әл-Кариле // [458] һәм башкалар. Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Диндар, изге, галим, язуга маһир иде, ләкин җиңел гакыллы, үз-үзен мактаучы вә үзенә яхшы карашлы, иптәшләрен ким итүче. Яман сүзле, бозык сөйләмле, мөнәсәбәте булса-булмаса да, дәрес вакытында һәр белгәнен сөйләүче вә, шуңа өстәп, гайбәтләр катнаштыручы иде, хатын алмады, кәнизәк тотмады; аз йоклаучы вә күп елаучы юмарт бер зат иде; Бохарага барган казанлылардан фәкать Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавый, Мөхсин бине Биккол әш-Шашый, Габдулла бине Яхъя әл-Чиртүши, Баһаветдин бине Сөбхан әл-Мәрҗани гыйлем иясе булып, алардан башкалары гыйлемсез кайттылар, дип әйтә иде», – дигән. Бохарадан Гали бине Сәйфулла әт-Түнтәригә язган озын бер хатын күргәнебез булды.

213. Мөхәммәдшәриф бине Ибраһим әл-Бәйрәкәви

Үргәнеч мәмләкәтендә вә Яңа Үргәнеч шәһәренә 4 чакрымда булган Чекә атлы урында ишанлык итеп, 1257/1841 елда вафат булган. (Кайбер кешеләр сөйләвенә караганда, 1258/1842 елда вафат булган.) Асылы типтәр таифәсеннән булып, ни вакыттадыр Бохарага сәфәр иткән. Хәлифә Ниязколый әт-Төрекмәни белән аралашкан. Бу мәмләкәткә кайткач, Бөгелмә өязе Бәйрәкә авылында, имам вә мөдәррис булып, шәкертләр укыткан вә тәрбияләгән. Шул чорда Бәйрәкәнең мәшһүр байларыннан Исхак бине Гали бине Ает (Гаед) бине Хөсәен бине Хәсән бине Туйгилде бине Илтимер бине Биктимер бине Аксәед бине Имин бине Байтөгәл бине Алдыргыш бине Әлкешби исемле кешенең Шәмсекамәр исемле кызын никахлаган. Күпмедер вакыт торганнан соң, үз теләге беләнме, шәехе ишарәсенә күрәме, балаларын Бәйрәкәдә калдырып, 1230/1815 елда Бохарага шәех Төрекмәни хозурына киткән вә аннан югарыда аталган Үргәнечтә, Чекәдә торган.

Монда калган балалары: Әбүнәгыйм, Таҗенниса, Мәрьям. // [459] Әбүнәгыйм фәкыйрь вә мескенлек белән Бәйрәкәдә тереклек итеп, 60 яшендә 1298 елның җөмадиел-әүвәле ахырында (1881 елның 17 апрелендә) вафат булган. Мөхәммәдгалим, Мөхәммәдшәриф, Бибигазизә, Фатыйма исемле балалары калган. Бу көндә Мөхәммәдгалим вафат булып, нәселе калмаган. Мөхәммәтшәриф тә вафат булып, Гарифә исемле бер кызы калган. Газизә Кәрәкәшле авылында Әхмәд исемле кешедә, вә Фатыйма Бәйрәкәдә Габделгали исемле кешедә никахта булганнар. Болар һәммәсе гавам таифәсенә карыйлар. Әбүнәгыйм өчен галим атасыннан гыйлем өлкәсендә калган мирас Әбүһашимнан үзенең угылы Әбүгалигә калган мирас күләмендә иде. Шулай булса да күңелле саф бер зат иде, диләр. Атасы хөрмәтендә һәркем каршында абруе булыр вә, кая барса да, ишекләр ачык торган.

Яшь чагында мөхтәрәм атам йортында еш күрә идем, фәкать ишеткән сүзләрем хәтеремдә түгел. Гадәттән тыш озын буйлы, зур гәүдәле булып, никадәр бөгелеп утырса да, мәҗлестә булган иң зур адәмнәрдән чирек аршын микъдарында артып тора иде. Бик кечкенә аты булып вә моңа кечкенә арбасын җигеп йөри, арбасына утыргач, бөтен мәйданын биләп, һичбер урын калмый иде. Башында тупый бүрек, өстендә сары туладан чикмән, аягында читек белән чабата була иде.

Таҗенниса Бәйрәкә имамнарыннан «хаҗи хәзрәт» дип танылган Мөхәммәд бине Мәүлекәйгә никах ителгән, 1834 елның 29 декабрендә вафат булган. Әлеге имам исә якынча 95 яшьләрендә, 1300 ел ахырында (1883 елда) вафат булган. Гыйлем куәте аз вә гыйлемгә мәхәббәте дә чикләнгән булганга, Мөхәммәдшәриф хәзрәттән калган газиз китапларны таратып бетерде, диләр. Бер «Шәрхе әлхиснел-хассин» читенә болай дип язган: «Бәйрәкә авылында әүвәлге мәсҗиде җамигъ хозурында имам, мулла Мөхәммәд Мәүлекәй угылы ошбу китапны хатыным Бибимәрьям ишан дамелла Мөхәммәдшәриф кызының хозурында вә аның ризалыгы вә вәкаләте илә өч тәңкә хак илә 3 нче мәхәлләдә имам вә ишан дамелла Габделгали мәхдүм бине Гобәйдулла хәзрәтләренә // [460] саттым вә хакымны тәмам алдым. 1784 ел, 19 май». Мәсгудь әфәнде бу китапны Мөхәммәдшәриф хәзрәтнең үз каләме илә язылганын бәйан итә. Таҗеннисадан Мөхәммәдхафиз, Мөхәммәдлатыйф, Маһитаб исемле балалары булып, бу көндә һәммәсе вафатлар, нәселләре калган.

RUHIAT

Бибимәрьям, Таҗенниса вафат булганнан соң, 1250/1835 елда җизнәсе имам Мөхәммәд бине Мәүлекәйгә никах ителгән. Мөхәммәдсадыйк, Мөхәммәдзакир, Бибисәидә исемле балалары булган. Мөхәммәдсадыйк илә Мөхәммәдзакир үзләре исән булып, балалары да күп, диләр. Мөхәммәдшәриф хәзрәтнең Бәйрәкәдәге нәсел-нәсәбе шушы ике кеше вә аларның балаларыннан гыйбарәт икән.

Үргәнечкә баргач, Мөхәммәдшәриф хәзрәт өйләнеп, балалары булуы сөйләнә. Күчеп киткәннән соң, урынына үз тарафдарларыннан Гобәйдулла бине Ибраһим исемле зат калган.

Шәкертләре: Габделҗәлил бине Үтәкол әл-Үтәки, Исламкол бине Фулад әс-Сәйрани, Мөхәммәдвафа бине Гобәйд әл-Бигәши, Хәсән бине Зәбир әл-Килеми, Гыйләҗеддин әт-Тәкәи, Мөхәммәдкәрим бине Мөхәммәдәмин әл-Бәйрәкәви әл-Иштирәки, Гобәйдулла бине Ибраһим әл-Бәйрәкәви һәм башкалар.

Хатлары

Беренче хаты.

[«Мөхәммәдшәриф бине Ибраһимнан баҗа ахун Габдессәламгә». Гарәп телендә, вакыты мәгълүм түгел.] // [461]

Мәсгудь әфәнде хәбәренә күрә, ошбу хат Мөхәммәдшәриф хәзрәт тарафыннан Бәйрәкәдә вакытында Оренбург шәһәрендә имам вә ахун Габдессәлам бине Габдеррәхимгә (Габдессәлам мөфтигә) язылган. «Баҗа» дип әйтүе ни җәһәттәндер? Ихтимал, Тайсуганлы Габдеррәхим бине Туймөхәммәднең үзе яки хатыны илә Исхак бай арасында берәр төрле туганлык мөнәсәбәте бардыр.

Икенче хаты.

«Мөхәммәдшәрифтән туганым дамелла Нигъмәтуллага. Аллаһыга шөкер, бу замангача сәламәтмен. Мелла Габделбакый хәзрәт тә исән-сау. Үзебезнең туганыбыз да Ык суы буенда Япрук дигән авылга имам булды. Сезне бик сагындык. Дамелла Шәрәфеддинне бик күрәсебез килә, Аллаһы Тәгалә насыйп әйләсен. Дамелла Шәрәфеддингә күп дога вә сәламнәребезне күндерсәләр иде. Дамелла Дәүләтшаһ килеп китте вә сәламегезне һәм сәламәтлегегезне белеп хушландык. Үзебез әүвәлге кеби, муллалар укытып вакыт кичерәбез».

Мөхәммәдшәриф хәзрәт балаларының хатлары

Беренче хат.

«...Мәгълүмдер ки, атабыз Бәйрәкә авылында Исхак бай дигән кешенең кызын алып, беркадәр вакыт әлеге бай мәдрәсәсендә мөдәррислек итеп йөргәндә, хатыны дөньядан киткән. Әлеге Исхак бай исә икенче кызын бирергә булгач, атабыз, кабул итмичә, һәммә китап, мал вә башка нәрсәләрен бер угыл вә кызына ташлап, үзе Бохараи шәрифкә килгән. Берничә еллар укыганнан соң, Хәрәзмгә килеп, Үргәнеч ягындагы бер мәсҗидкә имам булган вә шул мәхәлләдән өйләнгән. Биредә 30 елдан артык дин гыйлеме укытып, Аллаколый хан заманында вафат булган. Вафат вакытында өч угылы вә бер кызы, хатыны калган. Бу вакыт атабызга 56 яшь булган». // [463]

Бу хатны төп нөсхәсеннән Мәсгудь әфәнде күчереп җибәрде. Читенә: «Бу хатта язучының исеме дә, тарихы да куелмаган. Фәкать каләме яхшы вә язуы дөрес», – дигән. Фикеребезчә, хат Мөхәммәдшәрифнең үз угылы Мөхәммәдзакир әфәнде тарафыннан язылгандыр.

RUHIAT

Икенче хат.

«...Атабыз үлгәннән соң, өч угыл вә бер кыз калдык. Угылларының исемнәре: Мөхәммәдбакыр, без Мөхәммәдзакир, Дәүләтҗан, кыз карендәшебез Бибизәйнәб. Агабыз Мөхәммәдбакырдан Нәфисә, Падишаһ исемле ике кызы калды. Нәфисәдән бер угыл вә бер кыз бар – исәннәр. Бибизәйнәбтән Аллаһыяр, Хәсән, Сәедхан исемле угыллары, Бибизәрнәб, Бибимәрьям исемле кызлары бар. Аллаһыярдан башкалары исәннәр. Аллаһыярдан өч угыл калды. Вә без Мөхәммәдзакирдан Мөхәммәдсәгыйд, Мөхәммәдсалих, Мөхәммәдгазиз исемле угылларыбыз вә ике кызыбыз бар.

Энебез Дәүләтҗан 17 яшендә дөньядан сәфәр кылды. Аннан бер угыл калды. // [464] Бу хатны әтием авызыннан мин, Мөхәммәдгазиз бине Мөхәммәдзакир әл-Үргәнчи, 1317 елның рамазан аенда/1900 елның гыйнварында яздым».

Бу кеше хакында безгә махсус булган хатлар

«Мөхәммәдшәриф хәзрәтнең Ибраһимнан югары бабаларының исемнәре монда мәгълүм түгел. Кавем вә кабиләсенең дә кайдан икәнлеге беленмәде. Бер «Сөбател-гаҗизин» китабы бу көндә Күгәрчен авылында мирза Заһид бине Мөхәммәдлатыйф бине Мөхәммәд бине Мәүлекәй кулында саклана икән. Мәсгудь бине Габделгали бине Гобәйдулла әл-Бәйрәкәви. 4 гыйнвар, 1904 ел». // [465]

«Мөхәммәдшәриф ишан бине Ибраһим әл-Бикчурый әл-Бәйрәкәви әл-Үргәнчи. Тууы Ык буенда мәшһүр Бәйрәкә авылында булган. Атасы ягыннан Бикчура ханга мөнәсәбәтле икән. Оренбурглы Мирсалих Бикчурин да Бәйрәкәдән булып, ул да Бикчура ханга мөнәсәбәтле».

RUHIAT

«Мөхәммәдшәриф ишан вафатында угылы Мөхәммәдзакир унбер яшендә калган, әнисе Үргәнечтән. Балигълыкка ирешеп гыйлем алганнан соң, Арал диңгезе белән Амударья // [466] арасында Караком диелгән җирдә каракалпак кабиләсендә Котлыхуҗа ишаннан тарикатькә өйрәнеп, бик мәшһүр булган». // [467]

Мөхәммәдшәриф хәзрәтнең әсәрләре: 1) «Ястү намазы хакында»; 2) «Ястү хакында»; 3) «Чалма койрыгы хакында»; // [468] 4) «...Хатыннарның туйларга, мәҗлесләргә йөрүләре дөрес булу-булмау хакында».

Мөхәммәдшәриф хәзрәтләре галим, фазыйль, тәкъва, гакыллы, гарәби гыйлеме зарарсыз, китап вә сөннәт гыйлемнәреннән хәбәрдар, Әбеннасыйр кебек бер зат иде. Фәкать тәкъвалыгы өстенрәк булганга, халыктан читләшүне ихтыяр күрде, байларның ахмаклыгына вә галим кыяфәтендә булган затларның шапырынуларына риза булмады, йортын ташлап китте. Юкса, ватанында торып, гыйлем таратыр иде, үз милләте, дине өчен бик зур файдалы хезмәт иткән булыр иде, диләр. // [469]

214. Габелхәлим бине Зәйнелгабидин

1231 ел ахырында/1816 елда Шәңгәлчедә вә аннан соң Мортышбаш авылында имам булып, 1258 ел рәҗәбендә/1842 елның июлендә (августында) вафат булган. Нәселе калмаган. Минзәлә өязендәге мөдәррисләрнең мәшһүрләреннән булган.

Остазлары: Габдессәлам бине Хәсән әл-Кариле, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни, Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый, Әбеннасыйр Габденнасыйр бине Ибраһим әл-Курсавый.

Шәкертләре: Мөхәммәдкәрим бине Исхак әл-Мәчтәйи, Габдеррәхим бине Салих әл-Караный, Габдеррәкыйб бине Исмәгыйль әл-Кодашый һәм башкалар.

Күбрәк дәресе «Мелла Җами» илә «Тәлхыйс» китапларыннан булуы сөйләнә. Шәкертләре арасында галим вә абруйлы затлар чыгуыннан дәресенең дә файдалы булуы аңлашыла. Солтанбәк ахун бине Сагындык хәбәренә күрә, анасының атасы булган Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый мәдрәсәсендә укыган вакытында Әбеннасыйр әл-Курсавыйны күреп, гыйлемгә зур ихтыяҗлы булганга, һичбер рөхсәт сорамый, Әбеннасыйр хозурына киткән. Риваятьләргә күрә, мәктәбендә булган шәкертләре арасында аларның берсе мисалында йөргән вә һичбер тәкәллеф-фәләне булмаган икән. Хәтта йокысы килгән вакытларында, кайберәүләрнең яннарына барып: «Иптәш! Урыныңа ятып торыймчы!..» – дип әйтә торган булган. Өстендә ак тула чикмән, башында гадәти киндердән чалма булып, күрше авылларга күп вакытта чабата киеп йөргән икән. Хәлбуки шәкертләре, моннан файда күргән гыйлемнәре аркасында, яхшы атлар вә яхшы арбаларда йөриләр, гүзәл йортларда торалар, купшы киемнәр кияләр иде, диләр. Мәдрәсәсендә вафат булган // [470] бер шәкертенең атасы, Мортышбаш авылыннан үтеп барганда, каберлегенә кереп, Коръәни Шәриф укып киткән, моны ишеткәч: «Угылына өеннән укыса да барыр иде, бу авылга килгәч, минем белән күрешергә кирәк иде», – дигән.

Дәрес биреп утырган вакытта бер мөсафир кереп күрешеп, 20 тиен садака биреп чыгып киткәч, акчаны, кулына тотып, шәкертләргә күрсәткән дә: «Шушы нәрсәдә минем һич мәхәббәтем юк, туфрак илә икесе бәрабәр!» – дигән. Аңа каршы бер шәкерте: «Алай булса, хәзрәт, аны безгә бир!» – дигән. Хәзрәт: «Үземә кирәк, аннан башка чәй бирмиләр!» – дип җавап биргән.

Яңгырга бик мохтаҗ бервакытта якындагы Карамалы авылына җәяүләп барган, барып керүе белән җылы вә мөлаем яңгыр явып, бөтен дөньяны яшәртеп, игеннәргә җан кертеп киткән. Һәркем Аллаһы Тәгалә хәзрәтенә шөкерләр әйтеп сөенгән. Мәхәлләнең имамы Әшрәф бине Сәйфеддин (минем дәү абыем) моның кергән йортына барып күрешкән вә: «Мөбарәк килдегез, хәзрәт! Аллаһы Тәгалә безгә яңгыр бирде, бәлки, Сезнең бәрәкәтегездәдер дип шатланабыз!..» – дигән. Моңа каршы: «Сез уйламый әйтәсез! Безнең мортышлылар исә, Аллаһы Тәгалә безгә Хәлим карт шомлыгыннан яңгырны бирми торган икән, дип әйтерләр дигән уй күңелемә килде!..» – дигән. Бу сүзе күңеленең саф вә Аллаһы Тәгаләдән оялучы бер кеше булуына дәлил булыр. «Сезнең фатыйхагызда болай булды, Сез дога иттерсәгез, шулай булыр!..» – дип, үзлегеннән хөкем иткәннәргә каршы елмаепкөлеп вә гаять кәефе килеп рәхәтләнеп утыручылар илә дөнья тулган. Атасы Зәйнелгабидин дә, мәшһүр галимнәрдән булган хәлдә, тоз вә дегет сәүдәсе илә базарларда йөри торган булган. 1225/1810 елда вафат булуы сөйләнә.

215. Әмин бине Дәмин бине Мөхәммәдкол бине Бимәт бине Әҗи

Тау ягында Танай авылында имам булып, 1258/1842 елда // [471] вафат булган.

Угыллары: Мөхәммәдшаһ, Мостафа, Хәйдәр.

Диния Нәзарәтендә әгъза булып торган. 1826 елда ясалган формулярында «яше 34 тә дип язылган. Мөхәммәдҗан мөфти вафат булгач, мөфти вазыйфаларын башкарып торган. Габдессәлам мөфти килгәч, аның соравына күрә, тагын урынында калган. Хезмәт вакыты тәмам булгач, Казан шәһәрендә Барудия мәхәлләсенә имамлык өчен чакырсалар да, мөфти Габдессәлам бине Габдеррәхим-

нең каршы килүе сәбәпле, бу нияте тормышка ашмаган. Исәк авылында Әхмәд бине Бәхтияр исемле имамның Хөсни дигән кызын никах итеп, Хәбибулла бине Рахманкол вә Габделҗәббар казый бине Мөстәкыйм белән баҗа булган. Ягымлы, нәзакәтле, русчаны вә Русия тәртипләрен белүдә үзе кебекләрдән өстен булуы сөйләнә.

216. Һибәтулла бине Динмөхәммәд бине Бикмөхәммәд

Малмыж өязендә Салавыч авылында имам вә мөдәррис булып, 73 яшендә 1258/1842 елда вафат булган. Чыгышы Бөгелмә өязендә Динес авылыннан. Бохарага барып укыган, Кабул шәһәренә барып, Фәезхан бине Хозырханнан суфыйлык гыйлеме алып, бу якларга кайткач та суфыйлык белән шөгыльләнгән.

Остазлары: Мөхәммәдрәхим бине Йосыф әл-Ашытый. Габделхаликъ бине Әгъзам әт-Тенеки һәм башкалар.

Шәкертләре: Ногман әл-Кырганый, Әхмәд бине Нигъмәтулла әт-Таузарый һәм башкалар.

Балалары: Гобәйдулла, Мифтахеддин, Минһаҗеддин, Сахибҗамал, Фатыйма, Хәдичә, Сара. Гобәйдулла атасы хозурында гыйлем алып, Сасна авылына имам булып, бераздан вафат булган. Галим вә тәкъва бер зат иде, фәкать гомере кыска булды, дип искә алалар. Мифтахеддин, атасы вафатыннан соң аның урынына имам булып калса да, алты елдан соң үзе дә вафат булды. Сахибҗамал Таузар имамы Нигъмәтулла никахында, Сара Бәләбәй өязендә Кырган авылының Ногман исемле имам никахында вафат булган[85]. // [473]

RUHIAT

217. Мөхәммәд бине Касыйм бине Диуан әш-Ширвани

1258/1842 елда Бохарада вафат булган. Асылы Ширван шәһәреннән булган хәлдә, бервакыт Казан шәһәрендә Коръән уку серләрен өйрәткән. Фазыйль, укуы хуш бер зат иде, диләр.

218. Габдулла бине Габделгафур

Әстерхан шәһәрендә имам вә өлкән казый дәрәҗәсендә булып, 1258/1842 ел ахырында вафат булган.

219. Габденнасыйр бине Гаед бине Рахманколый бине Исай бине Битә бине Боерган

Спас өязе Баллы Күл авылында имам булып, 1259/1843 елда вафат булган.

Остазы: Хәбибулла ишан бине әл-Хөсәен.

Уфада Диния Нәзарәтендә әгъза булып сайланып, ничә нәүбәттер шунда булды. 1239/1824 елда Уфа шәһәрендә туган угылына Казыйзадә дип исем кушып, әйткәнем гафу ителсен, һәм ләззәтсез, һәм мәгънәсез гамәлен мәйданга күрсәткән. Диния Нәзарәте кәгазьләре арасында 1815, 1817, 1821, 1822, 1824 еллар белән имзалары күренде. [Биредә Габденнасыйрның Әхмәд Хөсәен угылы белән Зә-

---

[85] Бу Сөләйман әфәнде әс-Саснавый вә Габделхак әфәнде әс-Саснавый хатларыннан алынды.

бәйдә Галиәкбәр арасындагы талак мәсьәләләрен караган хөкемнамәсе китерелә. Татар телендә, 1821 елның 21 августы һәм 13 декабренә карый] // [475]

220. Сәгъди бине Максуд бине Әлмөхәммәд бине Исмәгыйль

Златоуст өязендә Туймы авылында имам вә мөдәррис булып, 1259/1843 елда 84 яшендә вафат булган.

Остазлары: Сәйфелмөлек бине Мортаза бине Сәлим, Габденнасыйр бине Тумтай әл-Ирсайи, Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф әл-Кирмәни булып, шәехләре // [476] Вәлид бине Мөхәммәделәмин әс-Сәгыйди, Котлыгәхмәд бине Заһид әд-Дусмәти.

Шәкертләре: Зәйнеддин бине Һашим әл-Иделбайи, Морадым бине Йосыф, Габделгаффар әл-Кыйгувый, Колмөхәммәд әт-Тугызлый, Мөхәммәдҗан бине Мәхмүд әл-Атавый, Ибраһим бине Мөхәммәдрәхим әл-Иделбайи, Шәрәфеддин әл-Юкәви, Сәедбаттал әл-Мөслими һәм башкалар. Вилдан исемле фазыйль бер угылы калды. Йомшак сүзле, мөлаем мәҗлесле, күркәм холыклы, аз йокылы, күп гыйбадәтле, дөрес гыйлемле, вәгъдәсенә тугры, сүзендә рас, кешегә сөйләгән нәсыйхәтләре илә үзе дә гамәл кылучы бер зат иде, диләр.

221. Габделхаликъ бине Ибраһим бине Ярмөхәммәд әл-Курсавый

Әбеннасыйр Габденнасыйр әл-Курсавыйның бертуган абыйсы. 1259/1843 елда вафат булып, Курса зиратында // [477] күмелгән. Газизә исемле кызы Хәсән бине Хәмид әл-Курсавый никахында булган. Шәехе Әбү Салих Ниязколый бине Шаһнияз әт-Төрекмәни.

Шәкертләре: Хәсән бине Хәмид әл-Курсавый, Хәсән бине Сәлим әл-Әлдермеши һәм башкалар.

Бу мәмләкәт галимнәреннән беркадәр укыганнан соң, Бохарага барып, шәех Төрекмәни белән аралашкан. Тарикатьтә рөхсәт булганнан соң, Әбеннасыйр Габденнасыйр вә Габделкәрим исемле туганнары илә хаҗ сәфәренә киткән. Беркадәр Каһирәдә калып, голәмасыннан кыйраәт гыйлемен вә тәҗвид укыган. Бу якларга кайткач, Курса мәсҗиденә имам вә Әбеннасыйр мәдрәсәләренә мөдәррис булган. Кыйраәт гыйлеменнән остазы Диярбәкер мөфтие Әбүссөгуд әфәнде булып, башка фәннәрдән остазы туганы Әбеннасыйр булган.

Бу кеше хакында фазыйль Мәрҗани: «Изге, диндар, тәкъва иде, туганнары Әбеннасыйр – Искедарда, Габделкәрим – Каһирәдә, Габдеррәшид Бохарада вә үзе Курсада җирләнеп, бу дүрт кабернең бер-беренә ераклыгы Габбас Ибне Габделмоталлаб хатыны Өммелфазыл[86] угыллары каберләренең бер-беренә булган ераклыкларына охшады», – дигән. Вафатыннан соң, шәкерте вә кияве Хәсән бине Хәмид урынында имам вә тарикатендә дәвамчысы булган. // [479]

222. Насреддин бине Зәйнеш әл-Калмыкый

Бөре өязендә Калмык авылында шәехлек итеп, 1259 елның 10 рамазанында/1843 елның 22 сентябрендә вафат булган. 1206/1792 елда дөньяга килгән. Ис-

[86] «Мәшһүр хатыннар» китабында тәрҗемәи хәле бирелә. 71–76 б.

RUHIAT

ке Тазлар авылында Фәхреддин бине... мәдрәсәсендә укыганнан соң, Җәгъфәр ишан бине Габди тәрбиясендә ишанлыкка рөхсәт алган.

Дәвамчылары: Фәхреддин бине Мостафа әл-Әгерҗеви, Габделгафур ән-Наҗарый, Әрмәншаһ бине Әхмәди бине Габдеррәшид әс-Солтанай һәм башкалар.

Хатыннары: Гөлҗамал бинте Габдеррәхим, Гөлҗиһан бинте Биктимер, Зәйнәб бинте Габделҗәббар әл-Максуди. Баласы булмаган, нәселе дә калмаган.

Шәехе Җәгъфәр ишан хакында халык ике төркем булып, берсе шелтәләп, икенчесе мактаган кебек, моның хакында да ике төрле фикердә булганнар. Хәтта берара Бөре өязендәге галимнәр Диния Нәзарәте рәисе мөфти Габделвахид бине Сөләйманга шикаять тә язганнар.

Кабер ташында «Һуәл-хәййу әлләзи лә йәмут. Тарих 1259 да рамазан әл-мөбарәк 10 нчы көнендә әш-шәех мәүляна Насреддин мелла Зәйнеш угылы 53 яшендә рихләт итте» дип язылуы сөйләнә. // [480]

RUHIAT

Беренче җилднең хатимәсе [ахыр сүзе]

Ошбу сигезенче кисәктә «Асар»ның беренче җилде [томы] тәмам булды. Тугызынчы кисәк илә икенче җилд башланыр. Безнең мәмләкәтебез вә хосусан безнең арабызда тарих вә тәрҗемәи хәл китапларын язу мөшкел икәнлеген, вә моның да беркадәр сәбәпләрен «Асар»ның беренче кисәгендә керештә сөйләгән идек, хәзер исә боларны бу җирдә кабат язуның хаҗәте юк. Авырлык белән язылган бу әсәргә кушар өчен беркадәр мәгълүмат язып күндергәч һәм дә язганнарыбызны укыган гайрәтле туганнарга җан вә күңелдән рәхмәт әйтү ләззәтле бер вазыйфабыздыр.

Фәкать язылган нәрсәләрдән бөтен халыкның риза булачагы мөмкин эшләрдән түгел. Дөньяның иң даһи язучылары язган нәрсәләре белән бер төркем халыкларны риза итә алсалар да, гомуми риза итә алмаулары мәгълүм. Хәл болай булганда, безнең кебек зәгыйфь каләм тотучылар язган нәрсәләре илә халыкны риза итү фикерендә булсалар, бер буш хыял белән алданган булырлар.

Нигездә без замандашларыбызга укыттырачак нәрсәләр язу максаты белән түгел, бәлки йөз вә мең, бәлки, миллион еллар соңында киләчәк буыннарга ядкәр калдыру нияте белән бу китапны язарга уйладык. Бу теләк эчендә булган ләззәтләрне үзләре тәҗрибә итмәгән затлар, ихтимал ки, кирәк дәрәҗәдә белмәсләр, әмма мин үзем моны исә бөтен дөньяга хуҗа булуга да фида итмәм.

Ризаэддин Фәхреддин // [481]

Гомуми бер җавап

«Асар» кисәкләрен укучылар тарафыннан безгә бик күп хатлар язылып, кайбер искәрмәләребез тәнкыйть ителә, вә кайбер нәрсәләр турында тәфсыйльле хосусый җаваплар бирү сорала. Әгәр мөмкинлек булса, әлеге кешеләрнең хезмәтләрен үземә ярдәм сынап, аерым-аерым рәхмәтләр, кулымнан килгән кадәр ачык вә озын җаваплар күндерер идем, фәкать болай итәргә бу көнгәчә ирешә алмадым. Шуңа күрә бу юлы шушы гомуми бер җавап белән канәгатьләнергә мәҗбүр булдым.

Бер китап яки рисаләнең могтәбәр булуына әдәп вә фазыл әһеле тарафыннан тәнкыйть ителүе кадәр дөрес дәлил була алмас. Чөнки тәнкыйть өчен тәнкыйть ителәчәк әсәрне дикъкать белән уку, мөхәррирнең [авторның] мәсләге илә хаклык өчен таныш булу вә язылачак нәрсәләрнең дөрес булуы өчен күп кенә әсәрләргә мөрәҗәгать итү зарур була. Әһәмияте булмаган әсәрләр хакында мондый мәшәкатьләр гадәт ителмәс. Басылган әсәрләрне әһәмият бирмичә генә мактау яки гаепләү җиңел булган хәлдә, шартларын туры китереп тикшерү, тәнкыйть итү авыр бер эш икәнлеге һәркемгә мәгълүмдер.

Шул сәбәпле каләм хезмәте белән шөгыльләнүчеләр өчен язган нәрсәләренең ысул вә кагыйдәсе өчен тәнкыйди тикшерелүен күрү кадәр ләззәтле башка нәрсә

булмас. Җыеп кына әйткәндә, каләм иясе булган адәм, үз эшендә никадәр кодрәтле булса да, хаклы тәнкыйтьне танырга тиеш. // [482] Матбугат дөньясында, әдипләр галәмендә тугры сүзгә хак бирү мөкатдәс бер вазыйфадыр.

Тәнкыйди тикшерү кагыйдәсе язу, «Адабе моназара» («Бәхәс әдәпләре») рисаләсе төзеләчәк булганга, бу җирдә аның буенча бәхәс ачуның кирәге юк, фәкать кайбер сәбәпләр ошбу җөмләне бу җирдә язарга безне мәҗбүр итә: «Шиксезлек һәм дәлиллек җәһәтенчә катгый булмаган бер дәлил илә чын күңелдән ышанулар нык булмас дәгъвасы кебек бер кешенең сүзе, кирәк Газзали, кирәк Ибне Рөшд кебек могтәбәр булсыннар, ялгызларның сүзләре илә тикшерелмәс. Инде Казан ягындагы шөһрәтле мөдәррисләрнең эндәшмәүләре белән тәнкыйть итү ни җирдә калды?! Дин өлкәсендә дәшмәүнең дәлил булуы бары шәригать сахибенә хас!»

Гыйлем ләззәтен белгән вә хакыйкать эзләү мәсләгендә булган кеше // [483] өчен хурлау, яла ягу капкаларын ачарга тузан кадәр дә ихтыяҗ юк. Чөнки инсаф даирәсе шулкадәр киң, һәрбер фикерне аңлату вә нинди генә булса да максатлары булу мөшкел булмас.

Бер дикъкать ителсен! Аллаһы Тәгалә, үзенең газиз бәндәләрен иң тәкәббер вә инсафсыз бер дошманына илче итеп җибәргәндә: «Барыгыз һәм дә йомшак вә гүзәл сөйләгез, шаять, инсафка килер, гыйбрәт алыр», – дип нәсыйхәт биргән.

Начар сүзләр вә шикаятьнамәләр һәрникадәр бер төркем ахмакларның бер сәгатьлек кәефләренә ярдәм бирсә дә, гакыл әһелләрен һичбер канәгатьләндермәс. Ошбу хикмәт өчендер ки аңлы затлар һәр белгәнен язмаслар вә күңелләренә килгән һәрнәрсәне мәйданга чыгармаслар. Юкса шәхсияткә тыкшынырга, көлеп, мәсхәрә итеп язарга кемнең кулыннан килмәс?..

Кабахәтлек һәм орышу-шелтәләшү мәсләгендә дәвам итүчеләргә каршы күркәм холык һәм инсанлыкның шушындый әдәп вә тәрбия әһелләре артыннан китүнең рәвешен күрсәтә алсам, үземне бәхетле санар идем. Фазыйләт белән өстен булуны теләгәннәрдән әдәп белән өстен булу – иң сөйгән бер максатымдыр.

Ризаэддин Фәхреддин.

Уфа. 20 рабигыль-ахир, 1322 (21 июнь, 1904)

RUHIAT

Шәхесләр күрсәткече

Арыслан бине Туйчы бине Тәмә бине Иртуган – 74

Ахунд Хуҗа бине Маһим Хуҗа – 40

әл-Ашытый Мөхәммәдрәхим бине Йосыф бине Габделкәрим бине Арыслан бине Әбкә – 114

Әбелмәних бине Әбелфәез бине Габдессәлам бине Урай – 134

Әбелхәер Мөхәммәд бине Айрыш бине Ача бине Айчуак бине Бүләкәй бине Үсәк бине Әбү Сәгыйдь Җанбик хан – 39

Әбүбәкер бине Ибраһим бине Йосыф бине Ишбулад бине Ишморад – 64

әл-Әгерҗеви Җәгъфәр бине Әднакол – 124

әл-Әлмәни әл-Эчкени Габденнасыйр бине Сабит бине Сәфәргали – 210

әл-Әлмәни әл-Эчкени Фазыл бине Ибраһим бине Котлыгъәхмәд – 123

Әлмөхәммәд бине Сүкәй бине Айтуган бине Шаһйосыф бине Шәмәк – 34

Әмин бине Дәмин бине Мөхәммәдкол бине Бимәт бине Әҗи – 215

Әмир бине Нурмөхәммәд – 47

Әмирхан бине Кучкар бине Ягъкуб – 140

әл-Әндәлеси Әбү Хамид – 3

Әхмәд бине Хәсән бине Колмәмәт (Колмөхәммәд) – 96

Әхмәд бине Шәмседдин – 15

Әхмәджан бине Әмирхан бине Кучкар бине Ягъкуб – 100

Әхмәд Шиһабеддин бине Мөхәммәд бине Габдулла (Ибне Гарәбшаһ) – 22

Әхтәм бине Әхмәр – 108, [188а]

әл-Барышый Сәгыйдь бине Ибраһим бине Габдулла бине Габделгафур – 101

Баһадиршаһ бине Сәйяркол бине Габдеррәшид бине Ишбулад – 83

әл-Бәгъдади Әхмәд бине Фәзлан бине әл-Габбас бине Рәшид бине Хәммад – 1

әл-Бәгъдади Вәлиэддин бине Хәсән – 167

әл-Бәйрәкәви Мөхәммәдшәриф бине Ибраһим – 213

әл-Бәрәскәви Бикчәнтәй бине Ибраһим – 76

әл-Биги Габденнасыйр бине Рәхманколый бине Мөхәммәдкол бине Габдеррахман бине Габделкәрим бине Бикхафиз – 186

Бикчәнтәй бине Җәгъфәр бине Мәсалим – 161

Биниәмин бине Йәһүд бине Балтач – 127

әл-Бирәзәви әл-Казаный Хәмзә бине Мөхәммәд бине Хәсән бине Җиһанмөхәммәд – 144

әл-Болгарый Ибраһим Борһанеддин бине Хәзир – 9

Болгарый Мөхәммәд – 13

әл-Болгарый Рамазан бине... – 99

әл-Болгарый Садир Әбү Мөхәммәд бине Галәведдин – 11

әл-Болгарый Хамид бине Идрис – 2

әл-Болгарый Хәсән бине Гомәр – 7

әл-Болгарый Ягъкуб бине Ногман – 4

Борһанеддин бине Шәриф бине Сөләйман – 145

әл-Борындыкый Мансур бине Габдеррахман бине Әнәс – 30

әл-Борындыкый Хөсәен бине Габдеррахман бине Әнәс – 55

әл-Бөрҗани Байым бине Динпакь – 109

RUHIAT

Вәис бине Хуҗаколый бине Йәмәк – 199
Вәлид бине Максуд бине Афак бине Дустмөхәммәд бине Байгура бине Тукгура бине Чукгура – 63
Вәлид бине Мөхәммәделәмин бине Сөләйман бине Бикмөхәммәд бине Азай – 81
Вәлид бине Сәгыйдь бине Фулад бине Әмин – 85
Вәли хан бине Аблай хан – 53
Габбас бине Габдеррәфигъ бине Юныс бине Муса бине Кучкар – 191
Габделвәһаб бине Габделмәҗид – 162
Габделвәһаб бине Габдеррәшид бине Ишкуат – 175
Габделҗәлил бине Габдеррәшид бине Мөэмин бине Мөслим – 129
Габделҗәлил бине Микәй бине Капкын бине Чапкын – 211
Габделҗәлил бине Мирсәлим бине Мәкаш бине Чунбай мирза бине Әлмөхәммәд мирза – 86
Габделҗәббар бине Габдеррахман бине Морадым бине Җиһанмөхәммәд бине Акмөхәммәд бине Ярмөхәммәд бине Нәзар бине Юныс бине Иванай – 151
Габделҗәлил бине Әбулай бине Йосыф бине Алтынбай бине Камыш би бине Урак би – 148.
Габделкәрим бине Балтай бине Ишмөхәммәд бине Тукмөхәммәд – 41
Габделкәрим бине Хәлил – 93
Габделләтыйф бине Әдһәм бине Әбүбәкер бине Мүкәй – 164
Габделләтыйф бине Габдессәлам бине Уразмөхәммәд – 51
Габделләтыйф бине Чураш бине Чүәкәй бине Күгеш бине Күчмән – 194
Габделкадыйр бине Сөләйман бине Мостафа бине Юныс – 128
Габделмәннан бине Габдеррахман бине Туймөхәммәд – 48
Габделмөҗиб бине Габдулла бине Мөслим – 112
Габделхәлим бине Зәйнелгабидин – 214
Габденнасыйр бине Гаед бине Рахманколый бине Исай бине Битә бине Боерган – 219
Габденнасыйр бине Торымтай – 92
Габдерраззак бине Ишмөхәммәд бине Тәйми – 42
Габдеррахман бине Туймөхәммәд бине Бикмөхәммәд бине Янбулат бине Ягъкуб бине Симән бине Илаз бине Габдулла бине Бикчура хан – 43
Габдеррәхим бине Госман бине Сәрмәки бине Кырым – 182
Габдеррәшид бине Йосыф бине Кадермөхәммәд бине Бикмөхәммәд бине Тәтеш – 44
Габдеррәшид бине Кадермөхәммәд – 65
Габдеррәшид бине Мортаза бине Исмәгыйль бине Мәмат (Мөхәммәд) бине Нурмөхәммәд бине Бисуфый бине Муса бине Мәмәт бине Хәмадиш бине Үдәмиш бине Хөсәен бине Җәгъфәр – 73
Габдеррәшид бине Мөхәммәд бине Габдулла бине Колмөхәммәд бине Акмөхәммәд бине Үтәш суфый бине Урманче – 154
Габдессаттар бине Сәгыйдь – 155
Габдессәлам бине Габдеррәхим бине Габдеррахман бине Мөхәммәд – 200
Габдессәлам бине Мортаза бине Максуд бине Габдеррәхим – 138
Габдессәлам бине Хәсән – 46
Габдессәлам бине Хәсән бине Кадермәт (Кадермөхәммәд) бине Теләнче бине Байгилде бине Туеш – 57

RUHIAT

Габдессәлам бине Уразмөхәммәд (Урай) бине Колмөхәммәд бине Колчура бине Колаб – 37

Габделхәмид бине Динмөхәммәд бине Шыгай бине Мәмәт (Мөхәммәд) бине Акман бине Илкәй бине Дулаҗан бине Әюб шәех бине Хуҗа шәех бине Юллык шәех – 87

Габделхәмид бине Үтәгән бине Ярмөхәммәд бине Котлыгмөхәммәд бине Мөхсин – 84

Габдулла бине Габделгафур – 218

Габдулла бине Мөслим бине Гали бине Әлмөхәммәд бине Чуенчал мирза бине Дәвеш мирза – 67

Габдүш бине Габдессәлам бине Исмәгыйль бине Нурмөхәммәд бине Ишмөхәммәд бине Рысмөхәммәд баба – 110

Гарнати Мөхәммәд Әбү Габдулла бине Габдеррәхим бине Сөләйман – 5

Гобәйдулла бине Җәгъфәр бине Ибраһим – 126

Госман бине Рәхмәтулла – 163

Әд-Дагыстаный Мөхәммәд бине Гали (Казакай ахун) – 68

Дәүләтбакый бине Галиеләсгар – 209

Дәүләтшаһ бине Гаделшаһ бине Габдулла бине Богдан – 174

әд-Динеси Габид бине Дәүки бине Заһид – 173

әл-Җәбәли Әбүбәкер бине Йосыф бине Ильяс – 157

әл-Җәбәли Шәмседдин бине Миңле бине Габдулла – 195

Җәгъфәр бине Габди бине Исхак бине Котлыгмөхәммәд бине Нәриман – 132

Җәгъфәр бине Ибраһим бине Сәрмәт бине Әлмәт бине Алыш – 69

Җәгъфәр бине Имай – 82

әл-Җәнди Әхмәд бине Мәхмүд – 10

Заһиди Мохтар Әберриҗа Нәҗмеддин бине Мәхмүд бине Мөхәммәд – 6

Зәйнеддин бине Һашмм бине Теләкәй бине Байкара бине Нурдәүләт бине Толъяр – 168

Ибне Батутта – *кара:* әт-Тәнҗи Мөхәммәд

Ибне Бәззаз – *кара:* Мөхәммәд Хафизеддин

Ибне Гарәбшаһ – *кара:* Әхмәд Шиһабеддин – 22

Ибне Фәзлан – *кара:* әл-Бәгъдади Әхмәд – 1

Ибраһим бине Габдулла бине Габделгафур – 52

Ибраһим бине Мөхәммәдтүләк бине Бикмөхәммәд – 35

Ибраһим бине Хуҗаш – 139

Иванай бине Усай – 26

Искәндәр бине Гали бине Ает (Гаед) бине Хөсәен бине Хәсән бине Туйкилде бине Илтимер бине Биктимер бине Аксәед бине Имин бине Байтөгәл бине Алдыргыш бине Әлкәш би бине Өс би (Әлкес би) – 171

Исмәгыйль бине Бикмөхәммәд – 45

Исмәгыйль бине Габид бине Габдулла бине Мөслим бине Бикбулат бине Ишкенә бине Ишбулат бине Шаһфулад – 147

Исхак бине Габделкәрим бине Балтай – 77

Ишбулат мелла – 36

Ишемхуҗа бине Дәүләтбирде – 153

Ишмөхәммәд бине Заһид бине Бикмөхәммәд бине Әлмөхәммәд бине Өлеш бине Колыш бине Теләш бине Кызылбай бине Урманчы бине Чытырман бине Аяз бине Бишмәт – 207

RUHIAT

Ишмөхәммәд бине Тукмөхәммәд (Тәмәт) бине Нияки бине Төнләче бине Сабырхуҗа бине Йәмаш бине Бәраш бине Байтөгәл бине Габдерраззак бине Сардак бине Йәмин – 31
Ишнияз бине Ширнияз бине Ярмөхәммәд – 60
әл-Иштирәки Таҗеддин бине Габдеррәшид бине Мортаза – 206
Йосыф бине Иманкол – 189
Йосыф Җәмаледдин бине әл-Хәсән бине Мәхмүд – 19
әл-Йулыкый Зәйнелгабидин бине Габдулла бине Ярмөхәммәд – 165
әл-Казаный Габделвәли бине Сәгыйдь бине Әхмәд бине Мөхәммәд – 102
әл-Казаный Касыйм бине Ибраһим – 23
әл-Казаный Мостафа бине Муса бине Иманкол бине Иманай бине Котлыг бине Үзбәк бине Буҗак бине Әлкәй – 183
әл-Калмыкый Насреддин бине Зәйнеш – 222
әл-Карамалый Мәгаз бине Бикмөхәммәд – 169
әл-Караный Рауил бине Габделвахид бине Сәлим бине Ишмөхәммәд – 193
әл-Кенәри Габид бине Габделгазиз бине Гайсә – 179
әл-Кенәри Фәез бине Габделгазиз бине Гайсә – 188
әл-Кили Салих бине Сәгыйдь бине әл-Хәсән – 136
әл-Кирмәни Габдеррахман бине Мөхәммәдшәриф – 143
Котлыәхмәд бине Заһид бине Габделмәннан – 152
әл-Курсавый Габделхаликъ бине Ибраһим бине Ярмөхәммәд – 221
әл-Курсавый Габденнасыйр Әбеннасыйр бине Ибраһим бине Ярмөхәммәд бине Иштирәк – 98
әл-Курсавый Габдессәлам бине Габдеррахман бине Габделгазиз бине Рәфыйк – 120
әл-Курсавый Рәфыйк бине Таиб – 32
әл-Лажый Исхак бине Сәгыйдь бине Йортбагыш бине Колмөхәммәд бине Ишмөхәммәд – 185
әл-Мамалавый Нуреддин бине Мөхәммәд бине Төхфәтулла бине Зәбир – 203
әл-Мәргыйнани Гыйсамеддин бине Габделмөлек – 21
әл-Мәрҗани Габделкәрим бине Габдеттәүуаб бине Габделгани бине Габделкоддус – 59
әл-Мәрҗани Сөбхан бине Габделкәрим бине Габдеттәүуаб бине Габделгани – 176
Мәсгудь бине Бинейәмин – 72
Мәүлед бине Мостафа бине Юныс – 119
Мәхмүд бине Мөхәммәделәмин бине Ярмөхәммәд бине Мамыш (Мамәш) – 97
Миңлеакай бине Хаҗиморад бине Дуенкилде – 71
Морадбакый бине Ишали бине Ишмөхәммәд бине Йосыф бине Сөләйман – 104
Мортаза бине Габделгазиз бине Бикмөхәммәд – 70
Мортаза бине Гали бине Йосыф – 38
Мостафа бине Биктимер бине Дәүләтъяр – 142
Мостафа бине Әхмәр бине Мансур – 187
әл-Мөндеши Мостафа бине Мортаза бине Мөхәммәдкол бине Мәмәтәй бине Таутик – 172
Мөхәммәд бине Хәмид бине Мортаза – 190
Мөхәммәделәмин бине Сәйфулла бине Габделхәмид бине Динмөхәммәд бине Шыгай – 177

RUHIAT

Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен бине Габдеррахман – 133
Мөхәммәдкол бине Табай – 54
Мөхәммәд бине Хафизеддин бине Мөхәммәд бине Шиһабеддин Йосыф (Ибне Бәззаз) – 20
Мөхәммәдхәнәфия бине Салих бине Сөлүк бине Бикчура бине Бикәй бине Җанъегет бине Җаник бине Балтач бине Ябынчы – 146
Мөхәммәдшаһ бине Мирас – 208
Мөхәммәдшәриф бине Сөләйман бине Чикә бине Бимәк суфый – 50
Мөхәммәдъяр бине Габдулла бине Мөслим – 111
Мөхсин бине Сәфәр бине Юныс бине Иванай – 56
Нәриман бине Сөләйман бине Мостафа – 131
Нигъмәтулла бине Максуд – 204
Нигъмәтулла бине Рәхмәтулла бине Иманкол бине Рахманкол – 105
Нигъмәтулла бине Хәбибулла бине Габделмән бине Аккуҗа – 205
Нургали хан бине Әбелхәер хан бине Ага – 61
Рәхмәтулла бине Габдүш бине Ишмән – 196
Сабанчы бине Богай – 75
әс-Сарайи Ибраһим Минһаҗеддин бине Сөләйман – 14
Сафкол бине Котый бине Килмәк – 180
әс-Сәгыйди Габдеррәшид бине Габделкәрим – 107
Сәгъди бине Максуд бине Әлмөхәммәд бине Исмәгыйль – 220
Сәгыйдь бине Әхмәд бине Хөсәен – 158
Сәйфелмөлек бине Мозаффар бине Мортаза бине Гали – 135
Сәйфелмөлек бине Мортаза бине Сәлим бине Исмәнән – 79
Сәйфеддин бине Хәлил бине Дөрәс баба – 202
Сәлим бине Габдеррәхим – 89
Сәлим бине Рәхимкол бине Урман бине Капкай бине Юлай бине Колай бине Сөләйман бине Тимери бине Рәми бине Ихсан – 117
Сәлимҗан бине Дустмөхәммәд – 49
әс-Симети Мортаза бине Котлыгыш – 29
Сөбханкол бине Бикмөхәммәд бине Юлдаш бине Ишкәй бине Түмкәй бине Янгилде бине Кайбула бине Кормыш – 90
Сөләйман бине Мостафа бине Юныс (Сүнәй) бине Ишали бине Ишанмыш бине Ханмирза бине Хантимер бине Каракай – 95
Таҗеддин бине Ялчыгол бине Мәмәткол бине Янтимер бине Җәянчура бине Котлыгбулат – 198
әт-Тарауый Ибраһим бине Габдеррәшид бине Ибраһим бине Габдеррәхим – 181
Таиб бине Уразай бине Имкәй бине Бимкәй – 115
әт-Талкышый Әмирхан бине Габделмәннан бине Исмәгыйль бине Морад бине Кадермәт бине Әхмәд бине Җәлмәт бине Гәрәй – 149
әт-Талкышый Сәфәр бине Исмәгыйль бине Морад бине Кадермәт (Кадермөхәммәд) бине Әхмәд бине Җәлмәт бине Гәрәй – 121
әт-Тәнҗи Мөхәммәд Әбү Габдулла бине Габдулла бине Мөхәммәд бине Ибраһим (Ибне Батутта) – 16
әт-Тәхтани Мөхәммәд Котбеддин бине Мөхәммәд әр-Рази әш-Шафигый – 12
әт-Тенеки Габделхаликъ бине Әгъзам бине Габдеррахман – 78

RUHIAT

әт-Түнтәри Муса бине Габдеррәшид бине Үтәгән бине Ярмөхәммәд бине Котлыгмөхәммәд бине Мөхсин – 106
әт-Түнтәри Хөснеддин бине Бәшир – 212
әл-Утарый Нигъмәтулла бине Гомәр – 113
Үзбәк бине Сөбханкол бине Мостафа – 122
Үтәгән бине Уразмәт – 88
Фазыл бине Сәйфулла бине Хәбибулла – 94
Фазлулла бине Габделмәннан бине Габдеррахман – 66
Фәйзулла бине Габбас бине Мөэмин бине Мөслим – 125
Фәйзулла бине Госман – 201
Фәхреддин бине Габдеррәшид бине Гаед – 80
Фәхреддин бине Мортаза бине Габделгазиз бине Бикмөхәммәд – 159
Фәхреддин бине Сөбханкол бине Бикмөхәммәд – 118
Хәбибулла бине Әлхөсәен бине Габделкәрим – 116
Хәмзә бине Ишкуат бине Баеш – 150
Хәмид бине Ислам бине Нурмөхәммәд бине Ишмөхәммәд бине Рысмөхәммәд – 141
Хәмид бине Мортаза бине Нурмөхәммәд – 91
Хисамеддин бине Шәрәфеддин – 24
Хөҗәнди Мәсгудь Кәмаледдин – 17
Хөсәен бәк бине Измир бәк – 8
Хөсәен бине Габделкәрим бине Ярмөхәммәд бине Янсарый бине Байсарый – 58
Хуҗашөкүр бине Гаузбай – 27
Һибәтулла бине Динмөхәммәд бине Бикмөхәммәд – 216
Шаһиәхмәд бине Рәфыйк бине Габделмөэмин бине Хөсәен әс-Симәки – 192
әш-Шашый Мөхсин бине Биккол бине Ибраһим – 166
Шәмседдин бине Габдеррәшид бине Гаед – 62
Шәмседдин бине Габдеррәшид бине Госман бине Габделкадыйр – 170
Шәмседдин бине Дәванай бине Мәмбәт суфый бине Сөләйман бине Колмөхәммәд бине Кадербирде бине Бикмәт абыз – 130
Шәфи бине Гали бине Орыс бине Шыгай бине Янгураз бине Байчура – 160
әш-Шәфигый әт-Тәфтазани Мәсгудь Сәгъдеддин бине Гомәр – 18
әш-Ширвани Мөхәммәд бине Касыйм бине Диуан – 217
әш-Ширвани Мөхәммәд бине Муса әл-Каддәкый – 28
әш-Шыңарый Сәйфеддин бине Әбүбәкер бине Сәлим – 137
әл-Шырданый Габделгаффар бине Сәгыйдь – 156
әл-Чалпыуый Габделкәрим бине Габдулла бине Солтан – 103
әл-Чокалый Габденнасыйр бине Сәйфелмөлек бине Мозаффар бине Мортаза – 178
Юныс бине Ибраһим – 184
Юныс бине Иванай бине Усай – 33
Янсарый бине Хафиз бине Байсарый бине Килдеш бине Килуаз – 25
Яхъя бине Сәфәр бине Арыслан – 197

RUHIAT

Географик атамалар күрсәткече

Агыйдел елгасы – 117
Адай (авыл, Малмыж өязендә) – 31, 84, 140, 187
Аерыкүл (авыл) – 119
Азалак (Минзәлә өязендә) – 57
Азау (Азов) диңгезе – 29, 145
Азия – 181, 200
Акбаш (Уфа өязендә) – 95
Акмәт Әхмәт (авыл, Спасс ягында) – 73
Аклуш (Уса өязендә) – 127
Акъегет (авыл) – 139
Алабуга – 126, 189
Алма-Ата – 175
Алты Ата (авыл) – 122
Амасия (шәһәр) – 137
Амударья елгасы – 213
Анатолия – 139
Анафа (шәһәр) – 111, 112, 118
Арал диңгезе – 213
Арбаш (авыл) – 179,194, 206
Арыслан (авыл) – 98, 117, 132
Аты (Түбән Аты) – 162
Атҗитәр – 133
Африка – 16
Ахун (авыл) – 139, 112, 62, 86
Ашыт – 158, 114, 166, 178
Ашытбаш (авыл) – 183
Ачулы (авыл) – 112
Әдернә – 22
Әҗәк (авыл) – 200
Әй елгасы – 198, 206
Әлдермеш – 91
Әлҗаксай (шәһәр, Дагыстанда) – 198
Әлкәй (авыл) – 118
Әлмән (Чиләбе өязендә) – 123, 75, 210
Әлмәт – 43, 60, 206
Әндәлес (Андалузия) – 3, 5, 16, 182
Әстерхан (Хаҗитархан) – 20, 21, 22, 29, 71, 133, 139, 98, 198, 200, 218
Әфганстан – 182
Әхмәт Абыз (авыл) – 43
Байбулай (авыл, Минзәлә өязендә) – 193
Байым (авыл) – 109
Бакырчы – 139
Баллы Күл – 219
Балтай – 195
Балтач (Уса ягындагы авыл) – 65
Балыклы (Казан өязендә) – 187
Балыклы Күл (авыл) – 174, 200
Барыш (Тау ягында авыл) – 52
Басра – 182, 45
Баулы – 207
Бәгъдад – 1, 4, 6, 25, 29, 167
Бәйрәкә – 54, 118, 171, 187, 194, 213
Бәйрут – 181

Бәкер – 175
Бәләбәй – 123, 193, 200
Бәлх – 41, 182
Бәрәскә – 114, 74, 76
Бәрәңге (авыл) – 185
Бәрсуан (Уфа янында) – 206
Бәхтияр (авыл) – 179
Бигәш – 154
Биги (авыл) – 186
Бизнә – 38, 139
Бикбау (авыл, Минзәлә өязендә) – 57
Бикмәт (авыл, Бәләбәй өязендә) – 193
Иске Бикмәт (авыл, Бөре өязендә) – 82, 128
Биләр – 31, 139
Бинарис (шәһәр) – 45
Бирәзә – 144, 197
Битрәндә (шәһәр) – 24
Биш Курай (Уфа өязендәге авыл) – 63
Бишмунча – 154
Богады – 146
Богдан (авыл, Бөре өязендә) – 174
Богырослан (шәһәр) – 175, 194, 200
Бозаулык (шәһәр) – 200
Болгар – 1, 3, 4, 5, 7, 22, 28, 31, 35, 76, 81, 98, 99, 139, 167, 173, 181, 201
Борындык – 30, 55
Бохара – 7, 8, 30, 41, 45, 67, 81, 89, 94, 98, 99, 102, 111, 114, 116, 118, 120, 123, 132, 133, 137, 139, 144, 147, 149, 155, 156, 157, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 174, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 195, 200, 202, 203, 206, 209, 212, 213, 216, 217, 221
Бөгелмә – 60, 117, 171, 173, 182, 187, 188а, 194, 200
Бөгелчән җире – 194
Бөре (шәһәр) – 174, 200
Бөстам – 29
Бубый – 93, 128
Буеч (авыл, Минзәлә өязендә) – 200
Буклавыч (авыл) – 76
Бүкәй иле – 133
Бүре Казган (авыл, Эстәрлетамак өязендә) – 174
Вәрәш Мөслим (авыл, Минзәлә өязендә) – 174
Верхурал (шәһәр) – 67, 68, 86, 200, 207
Вологда – 182
Вятка (шәһәр, губерна үзәге) – 192, 206
Габдрахман – 200, 90
Габдрахман (Степное Белое озеро) – 205
Габдеррәшид (авыл) – 165
Газмин (шәһәр) – 6
Гали (авыл, Богырослан өязендә) – 104, 200
Гарәбстан – 206
Гарәфә – 29
Гәйнә иле – 124
Гыйрак – 16, 29, 133
Дагыстан – 29, 31, 67, 68, 114, 123, 139, 140, 198, 201
Дамган (шәһәр) – 29
Дәшти Кыпчак (Алтын Урда) – 17, 67
Димәшкъ – 22,107
Динес (авыл) – 173, 216

RUHIAT

Диҗлә (елгасы) – 29
Диярбәкер (шәһәр) – 29,139,198
Дөбъяз – 110
Дусмәт (авыл, Оренбург ягында) – 152
Европа – 16,29
Еланлыклы – 212
Ендовище (авыл, Сергач өязендә) – 197, 211
Җаек (авыл) – 200
Җаек елгасы – 43, 167
Җәйхун (елга) – 29
Җиддә – 172
Зәй елгасы – 43, 57, 117, 200
Золотой (пристань, Саратов ягында) – 110
Зыябаш (авыл) – 157, 174
Идел елгасы – 8, 12, 22, 27, 110, 180, 206
Иделбай (авыл, Уфа өязендә) – 168
Ик елгасы (Оренбург губернасы) – 169
Иләк (шәһәр, Оренбург губернасы) – 174
Ильяс (авыл, Малмыж өязендә) – 205
Исәнтимер – 126
Ислай (авыл, Чистай өязендә) – 182
Илмәт (авыл, Алабуга өязендә) – 126, 189
Иманкол – 209
Имән Кискә – 139
Имәнлебаш (авыл, Минзәлә өязендә) – 198
Инсар (шәһәр, өяз үзәге) – 197
Ирсай (Бәләбәй ягындагы авыл) – 92
Иса (авыл, Инсар өязендә) – 197
Иске Әлмәт (авыл, Минзәлә өязендә) – 43, 46
Искәндәрия (Александрия) – 29, 105, 106
Иске Иштирәк (авыл) – 50, 206
Иске Кенәр – 136
Иске Кишет – 101
Иске Мастак (Саратов губернасы Хвалын өязендә) – 96
Иске Сәлман – 126
Иске Тазлар – 222
Иске Уфа – 61
Истанбул – 29, 45, 98, 110, 111, 113, 118, 123, 134, 182, 198, 200, 201, 202
Исфаһан – 29
Иштирәк Бәкер – 206
Йәмән – 16, 28
Йөзкәй Тәкермән (авыл, Минзәлә өязендә) – 43
Йөргән (авыл) – 117
Йулык (авыл) – 67, 112, 117, 164, 165
Йуртыш – 141, 180
Кабил (Әй буендагы авыл) – 206
Кабул – 81, 111, 113, 116, 132, 133, 137, 144, 164, 167, 169, 172, 183, 188, 189
Кавал – 110, 48
Кавказ – 133
Каҗмакты (авыл, Уса ягында) – 83, 148
Казаклар (Казан өязендәге авыл) – 52, 58
Казаклар Орысы (Царевококшай округы) – 98
Казан – 23, 26, 28, 36, 43, 44, 57, 62, 64, 68, 69, 77, 83, 86, 87, 91, 94, 97, 98, 113, 126, 132, 133, 136, 139, 140, 144, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 172, 174, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 197, 198, 200, 202, 205, 206, 207, 210, 215, 217

RUHIAT

Казакъстан – 39, 68
Казанбаш (авыл, Казан өязендә) – 161
Казан ханлыгы – 33, 35
Казарма (авыл, Уфа ягында) – 95, 128
Каинский (Сибириядә) – 202
Кайбыч – 80
Какчырлы (авыл, Чиләбе өязендә) – 184
Калкаш (авыл) – 174
Калмык (авыл, Бөре өязендә) – 222
Калтай (авыл, Уфа ягында) – 119
Калькутта – 22
Камы Исмәгыйль (авыл) – 73
Кандаһар (шәһәр) – 45
Копал – 206
Карагай (Җаек елгасы башындагы авыл) – 43
Кара диңгез – 16, 29, 133, 137, 179
Караком – 213
Карамалы – 214
Каран (авыл, Минзәлә өязендә) – 66, 193
Каратай (Бөгелмә өязендәге авыл) – 70
Каргалы (Сәгыйдь бистәсе) – 37, 41, 44, 45, 51, 60, 77, 81, 85, 96, 98, 107, 117, 118, 122, 123, 128, 133, 134, 142, 143, 167, 169, 186, 191, 200
Каргалы (авыл, Чистай өязендә) – 181
Каргалы елгасы – 68, 117
Кариле – 91, 179, 194
Кармасан елгасы – 95, 128
Кара Үткәл – 209
Каршин Шәриф (авыл) – 95, 128
Карча Елга – 206
Каспий диңгезе – 28
Касыйм (Ханкирмән) – 123, 164
Каурамич (Бәлх вилайәтендә) – 182
Каһирә – 16, 22, 81, 114, 170, 177, 201, 207, 221
Кәкре Елга (авыл, Мәллә елгасы башында) – 57
Кәлибула – 29
Кәрәкәшле – 213
Кәрминә (шәһәр) – 23
Кәшан (шәһәр) – 29
Кәче – 26
Кенә (авыл) – 206
Кенәр (авыл, Казан өязендә) – 179, 185
Кече Елга (авыл) – 139
Кече Урда – 207
Кече Сөн (авыл, Мамадыш өязендә) – 198
Киекле (авыл, Чистай өязендә) – 189
Киекле Бурмәт (Чирмешән елгасында) – 65, 90
Кизләү – 69, 94, 126
Килат (шәһәр) – 45
Килем (авыл, Бәләбәй өязендә) – 200
Кили – 136
Киме – 74
Кинәле елгасы – 43, 194
Кирмәншаһ (шәһәр) – 29
Кичү елгасы – 57, 90
Кичүчат – 90, 118, 132, 206

RUHIAT

Кишет – 62, 139, 158
Коддес (Иерусалим) – 45
Козгын Әхмәр (авыл, Верхурал өязендә) – 200
Колай – 133
Калтай (авыл) – 128
Колшәриф (авыл, Богырослан өязендә) – 194
Колшәриф (Зәй елгасы буендагы авыл) – 154
Копал шәһәре – 104
Кондыр (авыл) – 117
Кондырау (Сакмар буенда авыл) – 68
Коры Алачык (авыл) – 79
Кошман – 154
Көндәшле (авыл) – 47
Көек – 110
Көшкәтбаш – 206
Көрдестан – 29
Көтернаҗ (авыл) – 42
Куакбаш (авыл) – 182
Куганак (авыл) – 174
Кузнецк (шәһәр, өяз үзәге) – 200
Куртуба (Кордова) – 182
Курса – 32, 46, 94, 174, 221
Куфә (шәһәр) – 182
Күбәк (авыл) – 31, 207
Күбәкәй (авыл, Чиләбе өязендә) – 182
Күгәрчен – 213
Күкчә-Бирәзә (авыл) – 139
Күккуян (Бөре өязендәге авыл) – 204
Күк Каен (авыл) – 143
Күҗәкә (авыл) – 43
Күлтәс – 206
Кызлар – 46
Кызылҗар (Петропавел шәһәре) – 123
Кызыл Чапчак – 100
Кыйгый (казакъ) – 206
Кыр Бикүле – 204
Кырган (Бәләбәй өязендә) – 216
Кыргыз Миякә – 200
Кыргыз Урдасы – 200
Кырмыскалы (авыл) – 37, 63
Кырык Садак – 110
Кырым – 16, 20, 22, 137, 180
Кыска Елга (авыл, Бәләбәй ягында) – 90
Кытай – 16
Кышкар – 70, 101, 137, 170, 174, 188
Лаж (авыл, Бәрәңге ягында) – 185
Лейден – 22
Максабаш – 98
Малмыж – 98, 121
Мамадыш – 29
Мәвараэннәһер – 23
Мәдинә – 4, 29, 45, 81, 111, 118, 131, 134, 143, 172, 182
Мәзриб – 29
Мәкәрҗә – 111, 133, 137, 198, 155
Мәккә – 4, 29, 45, 110, 118, 134, 143, 172, 182

RUHIAT

Мәл (авыл, Гәйнә илендә) – 124
Мәлем – 46, 198
Мәмәк – 131
Мәмәш – 174
Мәмдәл – 110, 160
Мәмсә – 94, 106, 205
Мәңгәр (Олуг Мәңгәр) – 37, 110, 147, 180
Мәрвишаһҗиһан (шәһәр, Фарсы вилайәтендә) – 29
Мәрҗан – 59
Мәскәү – 117, 198, 200
Мәүсыйль (шәһәр) – 29
Мәчкәрә – 84, 98, 114, 200, 205
Мерәс (авыл, Эстәрлетамак өязендә) – 182
Мечтәй (авыл) – 200
Минзәлә – 117, 125, 174, 192, 193, 196, 198, 200
Минзәлә елгасы – 43
Минзәләбаш – 85
Мирас (авыл) – 132
Мисыр – 16, 29, 133, 140, 170, 177, 182, 201
Мишһәд – 29
Мортаза (авыл, Бөре төбәгендә) – 95
Мортышбаш – 154, 214
Мортыштамак – 43
Мостафа – 117
Мөндеш – 172, 183
Мөслим – 67, 125, 129, 138
Мөэмин (авыл) – 194
Муса (авыл, Хвалын өязендә) – 190, 194
Наласа – 87, 105, 177, 194, 202
Нәдер (Надир) – 57
Нәсеф (шәһәр, Урта Азия якларында) – 202
Нәсыйбин (шәһәр) – 29
Нижний Новгород – 95
Нил – 29
Нисабур (Нишапур) – 4, 29
Нократ авылы – 52
Норма – 103, 206
Носы – 206
Нөнәгәр – 206
Нөркәй – 85
Нугай (авыл) – 117
Олуг Яке – 176
Олы Кавал – 110
Оренбург – 1, 35, 43, 61, 77, 90, 95, 114, 117, 122, 123, 128, 133, 167, 174, 180, 186, 191, 200, 207
Оренбург вилайәте – 67, 164, 167, 169, 207, 213
Ор шәһәре (Орск) – 39
Орнашбаш – 151, 164, 179
Оры – 25, 33, 56, 58, 98, 133, 184, 206
Өлге – 191
Париж – 16
Пәчек – 139
Пермь – 132, 199, 200
Петербург – 97, 107, 133, 181, 182
Петропавел – 98, 207

Портнур – 44, 141
Пүкәл – 164
Рәдүд (авыл, Оренбург өязендә) – 191, 211
Рәшид (шәһәр) – 29
Рим – 200
Родос – 29
Рум иле – 20, 29
Русия – 8, 23, 39, 44, 53, 57, 58, 87, 133, 167, 200, 215
Саба (Олы Саба) – 65, 76, 87, 89, 118, 125, 127, 128, 137, 164, 175
Сабабаш – 98
Саз (авыл, Пермь губернасы) – 199
Сакмар елгасы – 37,68
Сакыз – 29
Салавыч (Иске Салавыч) – 84, 87, 192, 216
Самара – 1, 8, 192
Сарай (шәһәр) – 6, 10, 12, 14, 15–22
Сарайлы (авыл) – 117
Саратов – 110
Сарлы – 108, 188а
Сарыбиккол – 65, 182
Сасна – 100, 121, 140, 194, 206, 216
Сатыш – 65
Сәбезвар (шәһәр) – 29
Сәгыйдь – (*кара:* Каргалы)
Сәмән (авыл, Уфа янында) – 29
Сәмәркәнд – 8, 15, 18, 21, 22, 98, 182, 200, 202
Сәмнан (шәһәр) – 29
Сәрде – 185, 205
Сәрхәс (шәһәр) – 18
Сәфәр – 95, 128, 132
Себер – 123, 181, 182
Сембер – 73, 121, 122, 206
Сембер вилайәте – 207
Семипалат (Сими) – 42, 114, 139, 188
Сибирия – 25, 27, 209
Сивас (шәһәр) – 139
Симәк – 192
Симет – 29
Синоп (шәһәр) – 16
Сок елгасы – 57
Солтанай – 95, 119
Солтанкол авылы (Кинәле елгасы буенда) – 43
Сөрде – 110, 141
Сүрия – 133
Сугышлы – 90
Тайсуган – 43, 48, 66, 104, 200
Такталачык – 192, 196
Талкыш – 121, 206
Талпазы – 204
Танай – 215
Тара (шәһәр) – 123, 181, 182, 209
Таузар – 216
Таулар – 207
Тау ягы – 30, 57, 186, 195, 199, 204
Тахта (шәһәр) – 202

RUHIAT

Ташбилге – 24
Ташкент – 200, 209
Ташкичү – 37, 120, 170
Ташлыяр – 114
Тәбриз (шәһәр) – 17,19
Тәнҗә (шәһәр) – 16
Тәрсүк (Шадрин өязендә авыл) – 210
Тәтер суы – 117
Тәтеш – 200
Тенеки – 206
Тенеки Сабасы – 78
Тибет – 133
Тимәч – 153
Тимошка – 132
Тимәш – 82
Тимеркә – 108, 188а
Тимерче – 155
Тимершәех – 149
Тобол – 27, 98, 181, 209
Тобол вилайәте – 207
Том – 202
Торналы – 202
Төреш – 92
Төрек (авыл, Казан өязе) – 149
Төркестан – 8, 16, 182
Төркия – 90, 140
Трабзон (шәһәр) – 179
Туйгилде – 138
Тукай (Эстәрлетамак өязендә) – 169, 200
Тройски (шәһәр) – 67, 98, 123, 175, 184, 198, 200, 206, 207, 208
Тугыз (авыл) – 75
Туймы (Златоуст өязендәге авыл) – 220
Турай (Кодаш елгасы буендагы авыл) – 150
Тус – 29
Түбән Иши – 155
Түбән Мактама – 65
Түбән Сәрде (Олуг Сәрдә) – 163
Түбән Шәлчәле (Түбән Чыршылы) – 47, 90
Түнтәр – 42, 48, 106, 206
Уразбакты – 200
Урал (тау, вилайәт) – 12, 22, 57, 164, 210
Уральски – 200
Урбар (Арбор) авылы – 52, 88
Уржум – 206
Урсай – 200
Урта Азия – 33
Урта диңгез – 29
Үршәк елгасы – 119
Урыссу – 171, 194
Ус (Болгар дәүләтендә) – 73
Уса (шәһәр) – 132
Усы (Минзәлә өязендә) – 115
Утар – 113, 206
Утыз Имән – 182

RUHIAT

Уфа – 8, 29, 39, 47, 53, 61, 62, 64, 67, 76, 80, 85, 98, 119, 128, 132, 133, 139, 145, 160, 161, 168, 173, 180, 181, 182, 187, 192, 202, 200, 219
Уфа вилайәте – 46, 67, 207
Ушма авылы – 58, 98, 138, 140
Үзен елгасы – 168
Үрә – 158
Үргәнеч (Яңа Үргәнеч) – 60, 61, 200, 213
Үркәй – 200
Үрге Оры – 95, 111, 116
Үтәк (авыл, Эстәрлетамак ягында) – 101, 137, 140
Форат (Евфрат) елгасы – 29
Хаҗитархан – (*кара:* Әстерхан)
Хан түбә (Әстерхан янында) – 40
Хәйдәрабад – 45
Хәлеб (шәһәр) – 29
Хәрәзем – 1, 6, 20, 39, 45, 213
Хәрәмабад (Солтанай) (Уфа ягындагы авыл) – 133
Хәсәншәех – 52, 194, 206
Хвалын – 191
Хива – 29, 57, 98, 200
Хиҗаз – 134, 183, 198, 202, 207, 208
Хорасан – 1, 29, 167
Хөҗәнд – 17
Хөма (шәһәр) – 29
Хөсна – 176, 180
Һәмдан (шәһәр) – 29
Һәрат (шәһәр) – 45
Һиндстан – 16, 24, 167, 172
Чакмагыш – 123, 128, 204
Чакмак – 114
Чаллы башы – 206
Чалпы – 98, 103, 114, 119, 140
Чебенле – 174
Чекә (Үргәнеч мәмләкәтендә) – 213
Чиләбе – 67, 182, 184, 200
Чирмешән елгасы – 126
Чирүле Шонталы – 121
Чистай – 121, 182, 185, 189, 206
Чишмә (станция) – 8, 132
Чишмә Сарт – 131
Чуалкиб (авыл) – 131
Чупай – 50
Чутай Завод – 84
Чокалы – 135
Шам (Димәшкъ, Сүрия) – 16, 26, 29, 33, 45, 182
Шарлама (Шәрләмә) – 139, 200
Шәйморза – 122
Шәлчәле – 73
Шәмәк (Тау ягындагы авыл) – 34
Шәңгәлче – 140, 214
Ширван – 28, 217
Шекә – 197
Шөгер – 48, 90, 154
Шушма елгасы – 57, 182, 206
Шушмабаш – 183

RUHIAT

Шыгай – 46, 50, 145
Шыңар – 137
Шырдан – 73, 90, 158
Ык елгасы – 54, 200, 213
Эстәрлебаш – 55, 114, 133, 174, 200
Эстәрле – 72
Эстәрле елгасы – 117
Эстәрлетамак – 37, 117, 133, 169, 174, 182, 194, 200
Югары Курса – 98, 149
Юбраш – 140
Югары Сәрдә – 158
Ямаширмә – 110, 202
Янгул – 64, 139
Янсыбы – 194
Янтоз – 204
Янык Шашы – 166
Яңа Әлмәт – 69
Яңа Гомәр – 169
Яңа Иштирәк – 73, 206
Яңа Кәшер – 43
Яңа Тазлар – 84
Яңа Сала – 62
Яңа Чаллы – 23
Япрук – 187, 213
Яубаш – 143
Яугилде – 210
RUHIAT

Асар

Книга о биографиях,
датах рождения и смерти,
о других событиях из жизни мусульманских ученых
нашего государства

Автор: **Ризаэддин бин Фахруддин**

Том первый

RUHIAT

Допущено цензурой: 20 сентября 1899 года, С.-Петербург

Казань
Типо-литография Императорского университета
Оренбург. 1901–1904 гг.

От составителей

Переиздание первого тома четырехтомного биобиблиографического сочинения татарского ученого, общественного и религиозного деятеля Ризаэддина Фахреддинова «Асар», надеемся, станет заметным событием в истории культуры тюркских народов России. Первый том, изданный в 1900-1904 годах в восьми частях, уже давно стал библиографической редкостью. Арабографические татарские издания не только не доступны для широкого круга современных читателей, но и для большой аудитории культурологов, историков, филологов, специалистов социальных дисциплин, интересующихся социокультурным состоянием татарского общества второй половины XIX–начала XX веков.

«Асар» был переведен на татарский язык с соблюдением норм современного языка, при этом особенности авторского стиля сохранены. В подготовленном тексте есть отдельные сокращения, которые составители посчитали возможным допустить в этом варианте издания. Страницы подлинника приведены в тексте после двойной косой линии в квадратных скобках.

Список личных имён и географических названий даны в конце текста. В издание включено и второе короткое авторское предисловие, которое Р. Фахреддинов написал в 1929 году, когда он намеревался переиздать свой труд. К сожалению, этот план остался неосуществленным.

С целью доступности труда для более широкой аудитории российских и зарубежных специалистов основной текст первого тома был переведен и на русский язык.

Составители выражают свою благодарность Марселю Ахметзянову, Алсу Арслановой, Ильясу Мустакимову, Сирене Багавиевой, Лилие Байбулатовой, Ильшату Гимадиеву, оказавшим свою помощь в процессе подготовки книги.

RUHIAT

Место «Асар» в истории нашей культуры

Века, пережитые нашим народом, бесспорно, были богаты великими и противоречивыми событиями. Но письменных источников – специальных произведений на родном языке, наиболее полно засвидетельствовавших сложные и поучительные, а временами и трагические страницы нашего своеобразного прошлого, сохранилось донельзя мало, точнее, самые древние из них почти совсем не дошли до нас. Они пропали из-за различных бедствий, по причинам объективным и субъективным (скажем, не делались новые списки за отсутствием необходимости произведений, или изнашивалась бумага по истечении времени, либо вследствие войн, стихийных бедствий, пожаров).

В более поздние же века, после уничтожения татарской государственности, т.е. крушения этнической и административной организованности, экономического и культурного единства народа, вследствие тяжких социальных и политических, духовных и идеологических гонений почти не стало возможности и исчезли условия, необходимые для создания таких произведений. Поэтому интерес людей к собственной истории вынужден был воплощаться в преданиях, в воспоминаниях, почти превратившихся в мифы, в генеалогических реликвиях, т.е. родословных, и, наконец, в отдельных отрывочных сюжетах, легших в основу эпических песен.

RUHIAT

И лишь в более поздние периоды, в результате развития новых социальных слоев (рождение предприимчивого класса буржуазии, накопление национального капитала), появления некоторых стремлений к религиозно-духовному обновлению и формирования вследствие всего этого национального сознания – сознания единой нации, единого народа, татарская историческая мысль, ожив вновь, начала выступать в виде специального «жанра».

Фундаментальный био-библиографический свод «Асар» одного из неоспоримо крупных личностей нашей культурной жизни – великого мыслителя, религиозного и общественного деятеля, писателя и педагога, журналиста и редактора, необычайной широты и размаха ученого-историка Ризаэддина Фахруддина как раз и есть один из самых видных памятников исторической мысли той эпохи.

Чтобы всесторонне понять ценность «Асар» как научного произведения, его значение как исторического источника, особенности подачи многогранных материалов в нем и для эффективного использования этой информации, видимо, важно обратиться к особенностям его жанра и вообще к истокам появившегося на Востоке и властвовавшего многие века био-библиографического исторического жанра, а также кратко пояснить его традиции у нас.

Как известно, в IX–X вв., т.е. в эпоху широкого распространения ислама и расцвета Арабского халифата на Ближнем и Среднем Востоке, окончательно сформировалась и определилась арабская письменная традиция, в том числе и литература по исторической и географической науке. В последующие века эта традиция вообще и литература данного направления в особенности достигла крупных успехов. Важную ветвь арабской исторической науки составляли персоналии – специальные произведения, освещающие жизненный путь, деятельность и наследие знаменитых личностей (религиозных и государственных деяте-

лей, ученых и писателей), иначе говоря, биографии. Ученых, творивших в вышеупомянутые века и последующие эпохи, а также произведения такого рода на арабском языке можно перечислять десятками. В качестве самого характерного и знаменитого среди них обычно указывают на произведение Абу Фазыла Шихабуддина Ахмад ибн Али ибн Хаджар аль-Аскалани «Ад-Дурр-аль-Камина фи агъян аль-карн ас-самина» («Скрытые жемчужины о знаменитых людях восьмого века»). Этот труд можно назвать био-библиографической энциклопедией, посвященной видным личностям, жившим и умершим в мусульманских странах в VIII веке по хиджре (1300–1397 гг.).

Надо также отметить и то, что в этом фундаментальном произведении Ибн Хаджара и в его «Приложении…», которое явилось продолжением «Дурра», мы видим одно из основных качеств окончательно сформировавшейся арабской биографической литературы – способ размещения сведений по году смерти личности, биография располагалась не в алфавитном порядке по именам и фамилиям (в данном случае: тахаллусам, нисбам и лякабам), а по крайней границе человеческой жизни (прекращение деятельности), значит, использовался самый последовательный метод хронологии. А этот метод позволял точнее представлять историческую последовательность.

Этот способ, возникший в арабской биографической литературе, был принят за правило мусульманскими народами, в том числе и татарами. Например, у нас этим правилом активно пользовался Шигабуддин хазрат Марджани (1818–1889) в своем фундаментальном произведении «Вафият аль-слаф ва ахият аль-ахлаф». В качестве второго яркого примера можно назвать «Асар», принадлежащий перу Ризаэддина Фахруддина.

RUHIAT

Конечно, нельзя сказать, что общее в трудах вышеупомянутых татарских ученых и арабских биографических произведений ограничивается лишь схожестью способа хронологии. Основное сходство заключается в стремлении как можно более полно и досконально осветить окружение и условия жизни объектов биографии, не ограничиваясь лишь описанием жизненного пути от рождения до смерти, его деятельности и личности. В полной биографии приводились данные о родословной человека, его родителях, всех детях и о тех, с кем он через детей породнился; об обучавших его наставниках, о том, в каких медресе он учился, о книгах, им изученных; о его собственных учениках, его авторитете, о совершенных им делах, а также о его последователях и единомышленниках, о личных врагах и завистниках, о преимуществах и недостатках его деятельности и характера и, наконец, даже сведения о том, кто отпевал его после смерти и где он похоронен.

Естественно, в основной части биографии указываются самые важные дела покойного; если он был писателем, то приводится список его трудов и отрывки из некоторых его произведений, а также размещаются тексты писем и иных документов, написанных или полученных им.

Правда, качество полноты, объективности и точности написанной биографии не ограничивается лишь богатством собранных сведений. Большую роль играли также и знания автора биографии, его эрудиция, мастерство сбора и обработки материалов, понимание и умение оценить значимость и ценность различных документов, владение искусством выбирать самое важное.

Важно отметить и следующее. Как видно из всей его деятельности в области истории, Ризаэддин Фахруддин хорошо знал известных ученых Востока, тщательно изучил их труды. Споря со своими оппонентами, он не ограничивается

одним Ибн Хаджаром, а делает выводы, основываясь на мнении ат-Табари, аз-Захаби, Ибн аль-Асира, Ибн Халдуна, аль-Фараби, Бируни и др.

Ризаэддин Фахруддин сумел освоить достижения и все тонкости этого зародившегося на Востоке, взращенного и отточенного там в течение многих веков, достигшего бесспорного совершенства жанра биографии, и, изучая, описывая ту или иную биографию, старался учитывать все вышеперечисленные требования. В одном месте он образно объясняет свои принципы написания биографий примерно так: «Я, – говорит он, – не ограничивался описанием одного «дерева», а старался учесть и другие «деревья» вокруг него, т.е. показать объект вместе с его средой и окружением».

Следовательно, в данном способе работы Ризаэддина Фахруддина были отражены и его методологические принципы. Стремление ученого оставаться верным этим принципам наблюдается в его объемных произведениях: «Имам Газали», «Ахмед бай Хусаинов» и «Ибн Таймия», в больших статьях, напечатанных в журнале «Шура», и, наконец, в большинстве биографий, включенных в «Асар».

Конечно, биографии в «Асар» не одинаковы в отношении полноты и точности. Рядом с подробными статьями-очерками довольно часто встречаются и короткие справки. Немало и случаев, когда зарегистрированы лишь имена и даты смерти. И это понятно: вполне естественно, что количество попавших в руки автора материалов по той или иной биографии было различным, да и не могли они сохраниться в одинаковом объеме, в одинаковой степени. То есть бесспорно то, что эти биографии не являются плодами авторского воображения, которые можно переиначивать как угодно, а отражают полученные им реальные сведения. Значит, в поставленных выше «требованиях» речь шла не только о возможности, а, скорее, о том, «как надо» – об идеале.

RUHIAT

По-моему, вопрос возможностей, бывших в распоряжении Ризы кадия, требует хотя бы краткого, но специального освещения.

После назначения в 1890 году кадием в Духовное управление мусульман и переезда в 1891 году в Уфу жизнь Ризы Фахруддина сильно изменилась. Новая должность в Управлении создала ему не только престиж и сравнительно нормальные человеческие условия жизни, но и широкие возможности в научном направлении. Доступность изданий и рукописных книг, накопленных там годами и лежавших в беспорядке, которые он читал, приводя в порядок, свободная возможность знакомиться с газетами и журналами на разных языках, которая в деревенских условиях и не снилась, – все это было подобно дару Всевышнего.

Ризе кадию было также суждено подробно изучить и привести в порядок богатый архив, накопленный в Управлении в течение 100 лет. И из каждого обнаруженного здесь интересного документа он делал для себя выписки, копии. Архив Управления оказался необычайно богатым. В условиях России Духовное управление было для мусульман, лишенных всяких светских организаций и учреждений, тем управлением, которое вносило свой посильный вклад в упорядочение социально-общественной жизни, в дело образования и пыталось по возможности управлять всем этим. И поэтому среди накопленных в течение 100 лет бесчисленных бумаг было очень много истинных первоисточников – подлинных документов, отражавших различные стороны нашей жизни.

Изучение богатой сокровищницы библиотеки, работа над списками различных документов, снятие с них копий продолжалось днем и ночью, в выходные и праздники. Начавший свою деятельность в качестве религиозного публициста, педагога старой школы, Риза кадий под воздействием этих книг, этого множест-

ва оригинальных документов занялся историческими исследованиями. То, что к религиозной вере добавлялись еще и светские размышления, подтолкнуло его к определению своей проблематики, своего направления. Воспитание, полученное смолоду, старательно накопленные знания помогли уточнить и тему. В историческом направлении он определяет ее примерно так: «Биографии, даты рождения и смерти, а также другие события жизненного пути мусульманских ученых нашего государства...». Позднее к этим словам, написанным как пояснение к названию книги, после «ученых» добавлено также «и прочих знаменитостей».

Своему задуманному как многотомное произведение труду Ризаэддин Фахруддин дал название с глубоким смыслом – «Асар».

Хотя это слово и является однокоренным с хорошо известным словом «асар» – произведение и в некотором роде похоже на форму его множественного числа, у Ризаэддина Фахруддина, т.е. конкретно в этом случае, оно употреблено в значении «следы, знаки, памятники, останки» (асаре гатика – археологические, археографические памятники и др.). И поэтому понимание его на татарском и башкирском языке – как «произведение» или «произведения» – абсолютно неправильно.

Труд, по замыслу автора, должен был состоять из томов («джильды»), а том, в свою очередь, из отдельно печатающихся частей или кусков («джиз»). Первая часть первого тома вышла в свет в 1900 году в типографии Казанского университета. Остальные 7 частей этого же тома были изданы в Оренбурге в 1901–1904 годы. Второй том, состоящий из 7 частей, был напечатан в период с 1904 по 1909 год в татарских издательствах Оренбурга.

Как было сказано выше, в «Асар» биографический материал о личностях располагается в хронологическом порядке. Значительную часть первой части первого тома занимают краткие сведения о людях, чьи имена, начиная с Ахмада Ибн Фадлана, сохранились со времен Булгарского государства, Джучиева Улуса (Золотой Орды) и Казанского ханства.

RUHIAT

Столь заметная «бедность» материалов, относящихся к древнему периоду, связана, как было специально отмечено в начале этой статьи, с тем, что источников того времени сохранилось очень мало. Большинство кратких справок в этой части взяты из известных книг Шигабуддина Марджани и др. И лишь где-то с середины второй части биографические материалы становятся более весомыми, т.е. приводятся сведения о жизни и деятельности людей, умерших в конце XVIII века, то восьмая, завершающая том часть заканчивается людьми, умершими в 1843 году. Общий объем первого тома составляет 483 страницы, и в нем собраны сведения по 222 (двести двадцати двум) кратким либо подробным биографиям.

Еще 243 (двести сорок три) биографии людей, умерших между 1843–1847 годами, освещены во втором томе, общий объем которого – 564 страницы (без указателя). Таким образом, в двух томах собрано 465 биографий, справок и материалов.

Обращая внимание на количество материала, нельзя забывать и о его качестве. Большая часть биографий двух томов посвящена духовенству – «сливкам» татарского общества того времени. Об этом еще будет сказано...

Как видно из заключительной части второго тома, автор готовил третий том к изданию в виде отдельной книги, без разделения на части. И даже была договоренность об его издании с библиотекой «Шарк» (Восток). Но подготовленный том, включивший в себя материалы с 1874 года по «сей день» (1909), не вышел в свет, несмотря на обещания «Шарк».

Похоже, причиной тому стали несколько факторов. Во-первых, как говорил сам автор, не нашлось издателя, который хотел бы напечатать книгу, малая степень сбыта которой была известна заранее, – ведь книга рассчитана на редкого читателя, в основном на ученых. Во-вторых, уже когда почти были найдены деньги в долг, на ученого обрушились новые невзгоды: в ночь на 12 февраля 1911 года в доме Ризы кадия жандармерия устроила обыск, и все арестованные рукописи, в том числе и третий том «Асар», – целый воз книг и бумаг был препровожден сначала в Сарапул, а затем в Казань. Разоренный таким образом, частично потерянный личный архив был возвращен ученому лишь через год (только 17 февраля 1912 года). И вновь возникла проблема денег. Обращения автора к издателям через журнал «Шура» в 1912–1913 годы не получили откликов. Не дала результата и специальная статья-призыв (попытка пристыдить общественность) Г.Ибрагимова в журнале «Анг» (Разум). Таким образом, пока автор искал-просил денег, прошло 2–3 года, и началась Первая мировая война…

Но, несмотря на неудачи по изданию произведения, Ризаэддин Фахруддин продолжал работать над «Асар». В поиске материалов со страниц журнала «Шура» он постоянно обращался к широкой общественности. И даже в советские годы, лишенный гражданских прав, будучи муфтием и фактически находясь под домашним арестом, он беспрерывно продолжал собирать сведения и обрабатывать полученные материалы. Заново переписал в одну подшивку уже давно написанный третий том, вновь переработав тексты, написанные только с одной стороны бумаги для удобства наборщика. Начал формировать четвертый том на основе новых материалов, которые не вместил в себя третий том. Из-за нехватки нормальной бумаги ученый переписал тексты на чистые неиспользованные листы амбарных книг. Оказывается, амбарные книги царских времен были куда качественнее советской бумаги 1920–1930 годов!..

RUHIAT

С этими материалами я ознакомился одним из первых в начале 1966 года, когда архив Ризаэддина Фахруддина еще хранился в Духовном управлении. Вместе со значительной частью сорокотомного рукописного архива ученого…

В том же году в Ленинграде, в архиве ориенталистов, мне довелось первым ознакомиться с оригиналами документов, собранных для «Асар». Старый ученый отправил их в 1935 году академику А.Н.Самойловичу, чтобы хранились в более надежном месте. Но, как выяснилось, они до 1966 года пролежали невскрытыми… и первое известие о них было напечатано в том же году («Казан утлары». 1966. № 7).

…А у читателя, уже ознакомленного с историей возникновения и особенностями жанра «Асар», возможно, возникнут вопросы:

- Хотя история написания книги и ее последующая судьба довольно поучительны, имеют ли материалы данной книги значение сегодня, и если да, в чем оно заключается?
- Какая польза науке от нового переиздания сборника биографий, основную часть которого составляют описания жизни духовенства?
- И наконец, чем печатать уже изданные книги, не правильно ли будет подумать о том, чтобы издать 3–4-ый тома «Асар»?

Варианты таких вопросов (и даже более «язвительные») звучали ранее, некоторые из них можно услышать и сегодня. И поэтому, хотя и кратко, на них, наверное, необходимо ответить.

Во-первых. Основная ценность «Асар», как уже упоминалось выше, заключается в том, что он состоит из документальных сведений, даже из самих документальных текстов. Хотя и кажется, что будто это свободное повествование, все же

на самом деле труд автора представляют собой факты, скрупулезно собранные из произведений (например, из трудов Марджани), из архива Духовного управления (из описных справок, метрических записей, заявлений и жалоб), а также из сведений и писем разных людей. Наконец, документальную основу биографий и ссылки на произведения прежних авторов приведенные из них образцы и цитаты. По этому случаю достаточно упомянуть один факт. Например, еще совсем недавно мы знали о жизни и творчестве крупного поэта Шамсуддина Заки лишь по сведениям, приведенным в «Асар».

Документами, к которым Ризаэддин Фахруддин обращался особо часто и с любовью, были личные письма. Ученый прекрасно знал, что записи субъективного характера, какими и являются письма отдельных людей друг другу, являются самым надежным, а значит, в этом случае наиболее близким к объективности источником для раскрытия и оценки истинного лица, человеческих качеств, интеллектуального уровня этих личностей.

Столь подробный рассказ о документальных основах «Асар» совсем не случаен. Как не раз отмечал сам автор, это произведение еще не является завершенной исторической книгой. Это, скорее, сборник фактов, материалов, которые лягут в основу исторических произведений будущего. А значит, обращение к «Асар» будет обновляться, повторяться в каждом поколении. Среди пользователей, наряду с татарскими историками, будут и ориенталисты вообще. (Известно, что и до этого при изучении, описании арабографичных тюркских рукописных памятников советские (ленинградские) ученые и европейские ориенталисты пользовались материалами «Асар».)

Значит, в общем-то, для нашей истории важнее и ценнее документальные сведения из «Асар», чем поучительная судьба этого произведения. Потому что если мы хотим сами в какой-то степени точнее узнать свое прошлое, ознакомить с ним других, и таким образом более правильно представлять свое будущее, то должны хранить, изучать и результативно использовать эти состоящие из исторических фактов сведения. А такая надобность требует пополнения их время от времени, доведения до как можно более широкой общественности, т.е. переиздания.

RUHIAT

Именно таково правило, непоколебимый закон научного знания, если это истинное знание.

Во-вторых. Возможно, некоторых заставит сомневаться то, что большинство статей в «Асар» касается биографий духовенства, религиозных деятелей. К сожалению, большинство из нас воспитаны в духе вульгарного и субъективного атеизма, привыкшего искать смысл и пользу в игнорировании роли религии в жизни. Действительность была намного сложнее, противоречивее и тем богаче ее содержание. Вспомним пережитые народом трагические события XVI–XVII столетий, когда в ходе завоеваний и, грабежей и ряда других мер были уничтожены высшие слои, элита татар. И в обществе, лишенном сплачивающего нацию слоя («эксплуатирующего» класса) образовался своеобразный социальный вакуум. Эту пустоту восполнило духовенство, и я уже высказал это мнение в книге, посвященной Хусаину Фаизханову. Иначе говоря, религиозные деятели были вынуждены занять место прежних организующих сил – татарских феодалов, ослабленных экономически и политически в результате колониального гнета, разрозненных (частично крещеных, частично сосланных) и, в конце концов, разбросанных и фактически уничтоженных. И если, не имея с 1552 года никаких светских социальных институтов, управлений, организаций, несмотря на тянувшийся почти 400 лет беспощадный гнет, последовательное крещение, тем не менее

большинство татарского народа смогло сохранить свое лицо как единая нация, – значимость и роль ислама и содержавшего учебные заведения мусульманского духовенства бесспорны.

Откровенно говоря, в том, что даже после властвовавших почти четыре века беспрерывных гонений народ смог вывести на социальную арену Марджани и Фахруддина, Исхаки и Тукая, сохранить литературу, способную возродиться, взрастить национальную книгу, создать периодику и передвижной театр, и, наконец, широко распространить исходившее из самых глубин национального духа великое стремление – просветительство и джадидизм, т.е. сохранить и обеспечить дальнейший рост татар как нации, непрерывно стремящейся вперед в постоянной надежде на будущее, – конечно, во всем этом был существенный вклад духовенства. Правда, духовенству были присущи и консерватизм, противодействие и попытки вставить палки в колеса неожиданно появившихся и активно действующих новшеств. Но и рождение, развитие таких новшеств было свойственно истинной природе направления и учения того же духовенства. И если не видеть и не понимать такое внутренне диалектическое единство, – это лишь признак примитивной слепоты и беспечности, то нежелание его видеть и понимать – это уже было бы сознательной нечестностью. К сожалению, было в нас и то, и другое, однако второе господствовало больше и в более организованной форме. (Напомним, к слову, следующее: только что отмеченный консерватизм – характерная черта не только татарской жизни, это явление, свойственное и общее для всех правящих слоев, которые должны быть и были объединяющей общество и в какой-то мере сохраняющей порядок силой, и поэтому это явление неизбежное.)

RUHIAT

Наверное, будет неправильно ограничить историческую значимость ислама и мусульманского духовенства лишь проявлениями последних времен. Вышесказанные мысли еще раз подтвердятся, если вспомним, как булгары-мусульмане, пережившие трагедию монгольских завоеваний, вновь возродились в этнически обновленном виде и крепко встали на ноги в период Джучиева Улуса (Золотой Орды), далее образовали этническую основу населения Казанского ханства. Именно булгары-мусульмане передавали из поколения в поколение в течение 3–4 веков память булгарской цивилизации – булгарское самосознание. Достаточно оглянуться вокруг, чтобы понять верность сказанного. Например, взглянем на судьбу, сегодняшний менталитет и возможности финно-угорских народов, которых в XIII–XVI веках в среднем бассейне рек Кама–Волга–Ока в массе, т.е. в общем количестве было немного больше, чем тюрков-мусульман. Но они оставались язычниками, а значит, не были объединены духовно и общественно. Разумному вряд ли нужны еще объяснения!

Значит, прежнее наше духовенство внесло определенный вклад в сохранение социального сознания, родного языка, образования, т.е. в сохранение нации. Говоря словами Ризаэддина Фахруддина, потерявшее язык, не обладающее социальным сознанием (в том числе историческим знанием) общество не может существовать как отдельный народ, нация.

Но в то же время мы не можем закрыть глаза на то, что то самое духовенство, многое сделавшее для сохранения в народе веры и духа, этнического и национального сознания и элементов повседневной культуры, участвовало в социальном угнетении низших слоев того же народа. Иначе говоря, бесспорно то, что татарское мусульманское духовенство являлось не только обычным социально-интеллектуальным слоем, а поднялось до социальной категории высшего класса,

одновременно оно выполняло и светские функции. И нам уже пора всесторонне понять и эту важную сторону вопроса.

В общем, личности, чьи жизненные пути описаны в «Асар», были неотъемлемой частью нашего прошлого, они составляли необходимую социальную прослойку. И биографии, написанные Ризаэддином Фахруддином, вовсе не восхваление мулл, а скорее – характеристики «аристократии» нашего общества в прошлом, раскрывающие их природу, дух и дела, а также «бездеятельность». Подтверждением тому служат объективность и даже суровость суждений Риза кадия. Он не преувеличивал заслуг, никого не идеализировал, и вместе с положительными, полезными для народа сторонами деятельности ясно отмечал и ошибки в мышлении, делах своих героев, их личные недостатки. Насколько это было возможно, конечно. Ученый не пытался скрыть, что большинство представителей татарского духовенства имело образование среднего уровня, часто занималось переливанием из пустого в порожнее, предавалось фанатизму, превращая веру в формальную образность. И за такую правдивость ему не раз приходилось слышать упреки. Но Риза кадий не отрекся от своей мысли, не сошел с выбранного пути. «Асар», говорит ученый, не «книга восхвалений», а скорее сборник сведений, документов и является «зеркалом» эпохи реальной действительности.

Таким образом, материалы, собранные в «Асар», не «ограниченные, консервативные, бесполезные» вещи, как искаженно объяснялось ранее, а сведения, изучение которых важно для освещения реальной действительности, истории народа и страны.

Третий вопрос заключается в следующем: с какого тома «Асар» начать его переиздание? Естественно, должны увидеть свет и сохранившиеся рукописи 3–4-го томов. Это безусловно, потому что содержащиеся в них сведения все еще остаются в стороне от научного действа (печатание отдельных отрывков из них в некоторых трудах не решает проблемы). Но и невозможно утверждать, что изданные в начале XX века в виде отдельных, разрозненных частей, ставшие по истечении времени редкими книгами, мало понятными современному читателю по причине изменений письменности и стиля языка, преданные в результате идеологического давления отрицанию и забвению 1–2-й тома произведения сохранили свое должное место и значение в науке.

RUHIAT

Поэтому сегодня актуально переиздание всех частей «Асар», чтобы довести их до более широкой научной общественности. И значит, естественно и необходимо начинать работу с первого тома.

Учитывая все вышесказанное, издатели ставят целью вновь напечатать как два ранее опубликованных тома «Асар», так и сохранившиеся в рукописном виде 3–4-й тома, и, наконец, должен увидеть свет несколько сокращенный перевод этого замечательного труда на русский язык.

Учитывая, что язык «Асар», особенно лексика и орфография первых его частей достаточно сложны (архаичны) для современного читателя, при передаче современным письмом текст будет несколько адаптирован. То есть перед нами не просто механический перевод текста с одного алфавита на другой, и не научная транскрипция, стремящаяся к фонетической точности, последовательности. (Более точную информацию об этом можно посмотреть в специальной справке, данной составителями.)

Когда в 1900 году издавалась первая часть «Асар», довольно большая и значительная часть написанного Ризаэддином Фахруддином была вычеркнута, исходя из идеологических соображений, цензором (В.Д.Смирновым). Воспользовавшись сохранившимся оригиналом этой раскромсанной цензором части, было

решено, учитывая волю автора, вернуть прежний текст вступления в полном виде. Зачеркнутые в рукописи красными чернилами отрывки текста были вставлены во введение этого издания. А чтобы современный читатель ясно видел, какие мысли не одобрил и вычеркнул цензор, вновь возвращенные части текста напечатаны курсивом.

Правда, надо особо отметить некоторые незначительные, в основном стилистические сокращения, допущенные составителями при работе над текстом «Асар». Например, сочли целесообразным пропускать в «транскрипции» некоторые письма, которые уже не добавляют ничего нового в описание деятельности личности, непонятные по смыслу современному читателю, и главное, повторяющие уже приведенные ранее в «Асар» сведения. То же касается и некоторых повторяющихся цитат, стихотворных отрывков. (Подобные сокращения будут, естественно, и в русском варианте). Но касательно каждого из сокращений в тексте даны специальные примечания.

Естественно, учитывая то, что данная книга является первой попыткой репринтного переиздания книг на старотатарском алфавите, неудивительно, что могут быть некоторые недостатки и неточности. И напоследок хочется сказать, что если читатель вовремя сообщит о таких погрешностях, это будет достойным вкладом в улучшение качества следующих томов.

Миркасым Усманов

RUHIAT

Введение

Ровно тридцать лет назад я начал свой труд «Асар», именно в этот же час, но уже 9 июня 1929 года я взялся за это сочинение во второй раз. Однако мое душевное состояние перед написанием книги в первый раз и нынешнее мое положение настолько различны, они даже более далеки друг от друга, чем запад и восток.

Прежнее мое состояние выражалось в наслаждении прекрасными надеждами: «Наш народ проснется от вечного сна, встанет на ноги, покажет свои способности в науках и образовании, ремеслах и промышленности, торговле и сельском хозяйстве; покажет себя миру как нация воспитанная, справедливая и богобоязненная; продолжит дело щедрых и великих сподвижников пророка в создании новой культуры».

В то время я был полон вдохновения, сладких мечтаний и предположений: «Пусть хотя бы небольшая часть моего труда сольется с общим народным трудом. Пусть это больше похоже на историю с муравьями, которые в качестве подарка преподнесли пророку Сулейману ножку кузнечика, однако среди великих дел пусть будет, хотя бы малая толика моего труда».

Описать же сегодняшнюю жизнь, у меня нет сил. Я собственными глазами увидел, как воплотилось в жизнь иная реальность, совершенно противоположная тому, о чем я прежде мечтал.

Мой любимый народ гибнет на моих глазах! Какое горе и сожаление! Какое это унижение и какая низость!

Я даже не надеюсь, что об этом народе будут вспоминать, что «когда–то между Волгой и Уралом больше тысячи лет проживали мусульмане, народ тюркского происхождения. У них были мечети и медресе, были известные ученые и щедрые государственные мужи». Если Всевышний не пошлет какой-нибудь знак или не укажет нам какой-нибудь новый путь, то дорогой наш народ погибнет. Даже в исторических книгах ему не будет выделено место. Таким образом, он будет окончательно предан забвению.

Народ, который в течение трехсот лет сопротивлялся насилию русского государства, мужественно сохранял свою религиозную и этническую самобытность, свои обычаи и традиции. Ныне же народ не может себя спасти от исчезновения из-за наплодившихся в нем же безбожных юнцов и обремененных всеми регалиями сумасшедших хищников. Внутренний враг куда опаснее внешнего врага. Вот поэтому остался лишь один путь – все взоры обратить к Аллаху. Мы все от Бога и все к нему вернемся. Ничто не вечно, вечен лишь Всевышний.

Все это я пишу совсем не для того, чтобы это читали. И если я вновь возьмусь за «Асар», то вовсе не для того, чтобы им пользовались те, кто придет после нас. Эти благородные цели и мысли покинули мою душу.Сейчас стало ясно куда все идет. Наши надежды окончательно рухнули, не осталось кирпича на кирпиче. И народ, и мы понесли утраты. О боже! Я тот, кто унижен, а ты милосерднее милосердных.

Если в первый раз я писал «Асар» с большим желанием, ныне же пишу лишь для утешения своей души и сгорающего своего сердца и лишь для того, чтобы окропить водой пламя пылающего горя. В первый раз я писал, обмакивая свое перо в черные чернила, сейчас же мои слезы заливают мое перо.

RUHIAT

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

« آثار »

اوز مملكتمزده اولغان اسلام عالملرينڭ ترجمه وطبقه‌لرى، تاريخ ولادت
ووفاتلرى وباشقه احواللرى حقنده يازلمش بر كتابدر.

برنچى جزؤ

صاحبى
رضاءالدين بن فخرالدين

RUHIAT

дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 20 сентября 1899 г.

КАЗАНЬ
Типо-Литографія Императорскаго Университета.
1900 г.

Во имя Аллаха милостивого и милосердного

До изложения основной цели считаю необходимым написать здесь несколько строк. Они – основание нашего повествования.

I

Наука, рассказывающая о жизни знаменитых людей, о формах существования народов и государств, называется «историей». Ни один из внимательных и проницательных ученых не будет опровергать важность истории и таких ее составных частей, как биография и генеалогия.

Мусульмане весьма уважительно относились к этой науке. Примером тому служат десятки томов историй Меккаи-Мукаррамы, Мединаэ-Мунаварры, Марь, Исфахана, Халяба, Каира, Багдада и Дамаска, историй о сподвижниках пророка Мухаммеда и о людях, знавших их, бесчисленные произведения об ученых и просветителях.

RUHIAT

Вследствие несчастий, павших на мусульман, и известных событий бесчисленное количество сочинений, в том числе множество исторических книг, было уничтожено. Удивительно, однако, что и сегодня сохранились сотни и тысячи бесценных фолиантов.

Отдельно собраны как истории государств и народов, исполненные мусульманскими учеными, так и биографические и иные сведения о представителях высшего света. Сохранены сведения о годах и местах рождения и смерти, о наставниках и учениках, о жизни, о занятиях и трудах сподвижников пророка Мухаммеда, его современников, халифов, писателей, знатоков мусульманского права и хадисов, авторов толкований (комментариев) Корана, историков, поэтов, правителей, везиров, султанов, эмиров.

Невозможно собрать в одном сочинении и пространно и досконально описать события, произошедшие в разные века и эпохи, изложить биографии всех знаменитых людей. Поэтому у историков принято изучать истории отдельных эпох и веков, или племен и городов, или же стран и народов. В то же время пишутся отдельно как биографии представителей различных наук, например, логики, кялама, хадиса, тафсира, синтаксиса, мусульманского права, веры, этики, стихосложения, так и зачастую истории отдельных стран и городов. В последние годы появились даже сочинения на арабском и тюркском языках, посвященные знаменитым женщинам.

II

Весьма прискорбно, что у нас нет сочинений ни о самом древнем народе, жившем в этом государстве, о наших предках – булгарах и тюрках, ни об их ученых.

Известно, что ученый по имени Ягъкуб бине Нугман аль-Булгари, умерший в 559 году по лунному календарю (1164 год), написал большое сочинение по истории города Булгара и его населения. Однако до нас не дошло ни одно известие или имя, упомянутые в данном труде. Кроме того, мы знаем, что еще ранее, в 310 году по лунному календарю, известный арабский ученый Абуль-Габбас Ахмед бин Фазлан, прибывший в Булгар в составе посольства из Багдада, написал об этом путешествии. Автор сочинения «Иктафаэль-конут» пишет, что это произведение Ибн Фазлана «вместе с переводом на немецкий язык, благодаря трудам ученого по имени Фрайн, в 1823 году было издано в Петербурге», однако мы не смогли получить сведения об этом издании. Оказались безрезультатными обращения к друзьям // (4) в Петербурге и Кронштадте, к некоторым востоковедам.

Таким образом, нам незнакома жизнь наших предков (древних тюрков), которые создали на этой земле свое государство, построили города, вели торговлю, развивали культуру, совершали великие дела. Также неизвестны их великие люди и знаменитые ученые. К счастью, русские писатели, сочинившие истории своих родов и племен, хотя и, вскользь и коротко, но все же упоминали наших предков – булгар, хазар, кипчаков. Написание исторического труда с использованием этих русских сочинений должно стать для способных людей делом первостепенной важности.

Нет не только сочинений национальных авторов о наших предках, но и точных сведений о жизни татар (это, как и наши предки, тюркский народ), напавших на наших дальних предков, и об их ученых.

После того, как в среду, 23-го дня месяца шауваль 909 года (2 октября 1552 года) Казань была завоевана русским государством, казалось, что Казанского ханства и не существовало. В это время исчезли как сочинения мусульман, так и свидетельства о каких-либо научных трудах. Кроме того, причиной уничтожения сочинений и художественных произведений мусульман стали крупные пожары в Казани и близлежащих деревнях; в местностях, относящихся теперь к Оренбургской и Уфимской губерниям, – восстания Саида Джагфара[87], Алдара[88], Кильмак-абыза (хафиз), Акая, Юсуфа[89], а также события, связанные с нападением войска муллы Абдуллы бин Маизкильде и Батырши Гали-оглы[90], знаменитые Пугачевские события на Волге. // (5)

Ведь и после падения Казанского ханства, хотя и в небольшом количестве, должны были остаться ученые.

Но и после Пугачевского восстания более века мусульмане проводили свою жизнь в удивительном спокойствии и удовольствиях. Если не принимать во вни-

[87] Саид Джагфар – башкирский старшина, в 1662 году поднял бунт, который продолжался более двадцати лет.

[88] Алдар также был предводителем башкир.

[89] Абыз Кильмак, Акай, Юсуф также подняли башкир на восстание. В 1737 году были схвачены и отправлены в Петербург.

[90] Эти люди в 1755 году подняли бунт под Орском. Батырша был из мишар. Отправлен в Петербург.

мание некоторые обстоятельства, этот век можно было бы сравнить с эпохой Умара бине Абдулгазиза (да будет Аллах доволен им!).

И что же сделали наши ученые в это спокойное время для этого народа?! Написали ли для народа его историю? Или же, приложив силы к созданию литературного языка из нашего родного, составили его синтаксис и морфологию? Издали ли прекрасные произведения о хорошем воспитании? Или же старались иным путем облегчить пути обучения и просвещения?!

Мы же не отрицаем высокого положения наших предков в трудах и науках, а по мере возможности описываем их достижения. Именно по этой причине, жертвуя удовольствиями и своими силами, занят я написанием этих строк. Если же найдется человек, способный ответить на вышестоящие вопросы, пусть выйдет и объяснит все во имя науки или же во имя человечества. За это он получит от нас всех большую благодарность.

Я всегда помню слова: «Народ, не имеющий писателей и ученых, – несчастен; народ, забывший знаменитых людей, не выживет; народ, не имеющий своей литературы, бездуховен».

Поэтому я и решил написать эту книгу, чтобы рассказать о знаменитых личностях нашего народа. Намерен упомянуть и людей из других государств, бывавших на землях наших предков. Напишу обо всех, кого знаю. Ведь сколь широк мир под Аллахом, столь же много и мужей. У нас не хватит сил собрать сведения о знаменитых людях отдельно взятой губернии или одного столетия. Из-за отсутствия сведений, конечно же, мы не сможем написать о жизни некоторых личностей. // (6)

RUHIAT

III

Основная же цель написания истории, биографий – показать читателям истину или же потратить силы на раскрытие правды.

Для этого прежде всего надо изучить, насколько возможно, книги и произведения, связанные с этим, и провести самые широкие исследования. Это же возможно лишь тогда, когда ты не удовлетворяешься одним источником, а смотришь и другие. Неправильно, намереваясь написать историю, принимать, не проверив, все услышанное.

Человек, придавший большое значение вещам, не заслуживающим никакого внимания, или же игнорирующий важное, пытаясь показать медь золотом, а золото – медью, проводит свою жизнь в пустых мечтах.

Конечно, при работе над этой книгой душа моя была неспокойна, ее будоражили сотни противоречивых мыслей. Если не считать второй том «Мустафадель-ахбар»[91] и некоторые части сочинения «Вафийятель-асляф», нет ни одной вещи, заслуживающей звания книги.

При написании исторических книг основной трудностью является не отдаленность эпох и событий, а отсутствие источников и книг, к которым можно было бы обратиться. Эта проблема знакома исследователям.

Большинство собранной мной в течение многих лет информации по данному вопросу представляло собой письма, изложенные на различных бумажках. Так как для нас было привычно писать безо всякого порядка, многие эти записи начинались с разных концов бумаги, если кончалось место на странице, записи делались на полях или же вверх тормашками. Кроме того, не связанные с целью

[91] Произведение Шихабуддина Марджани. Полное название «Мустафадель-ахбар фи ахвали Булгар ве Казан» (Полезные сведения об истории Булгара и Казани). – *Сост.*

данного повествования события, описанные пространно, мешали найти необходимое. Для прочтения нужной строчки приходилось потрудиться.

Я же обращался в основном к упомянутым выше книгам. // (7) Однако не следует понимать, что я довольствовался переписыванием. Написал если не всем, то большинству людей, от которых, по-моему, можно было получить сведения о личностях, упомянутых в этих книгах. Просил их написать подробнее, надеясь услышать хоть одно правдивое слово. Короче, не ленился, тратил силы, насколько хватало терпения. Не мог позволить себе бросить перо, не достигнув цели. Однако достижение результата – благоденствие Аллаха. Порой глупцы и лентяи находят клад, а трудившиеся днем и ночью умирают с голоду. Всевышний никому ничего не должен!

Продумав, исследовав, опираясь на доказательства, которые я посчитал надежными, часто я противоречил автору «Мустафадель-ахбар» шейху Марджани. Однако это не умаляет моего уважения и почтения к Марджани-хазрату. Критике мы учились на его трудах и произведениях.

IV

Насколько бы человек ни был сообразительным и понятливым, он не может сохранить в памяти все прочитанное и увиденное. Зачастую, помня, что видел какое-нибудь слово в книге, забывает, в какой книге или в каком месте книги это было. Может даже забыть написанное им самим.

По этой причине многие ученые располагают имена великих людей в алфавитном порядке, чтобы при необходимости можно было бы быстро и легко найти нужное имя. По словам уважаемого Шамсуддина Самибека, это правило изобрели арабы, затем ему начали следовать все народы, обладающие культурой и науками. В действительности в произведениях, в которых имена расположены в алфавитном порядке, можно обнаружить не только забытые имена, но и биографии лиц, ранее совершенно не известных. Несмотря на это, свою книгу я составил в хронологическом порядке, рассказав вначале о событиях прошлых веков и переходя потихоньку к более поздним. // (8) Все же составил содержание книги в алфавитном порядке. Поэтому читатель без труда найдет нужное имя.

Метод описания биографий в хронологическом порядке: ученость с каждым годом идет к понижению. Достижения современных ученых по сравнению с более древними окажутся ничтожными. Поэтому среди ученых считается оптимальным, для того чтобы определить каждому соответствующее место, именно хронологический порядок.

Однако я, расположив имена ученых в хронологическом порядке, преследую не эту цель. Ведь не секрет, что современные ученые нашего государства могут относиться к ученым прошлого лишь с уважением. А описание биографии ученого лишь с позиции уважения полностью противоречит правилам этой науки. Между древними учеными, были ли они совершенны в науках или нет, и современными существуют отношения наставничества. Желая сохранить эти отношения, проследить преемственность в науке, перейти от дедов и отцов к детям, попутешествовав в прошлых веках, соединить их с современностью, провести измерения и сравнения между прошлым и современным, чтобы взбудоражить умы, разбудить сознание, я и следую хронологическому принципу.

Иначе совершенно неуместно стараться с уважением поведать миру о современных ученых, которые не только не владеют, но и в глаза не видели ни единой странички из произведений таких великих мусульманских ученых, как Бухари, Муслим, Тахави, Джавхари, Сафани, Файруз Абади, Исбахани, Ибн аль-Асир,

RUHIAT

Ибн Халдун, Захаби, Макризи, Ибн Гасакир, Самгани. Эти слова написаны мной на основе имеющихся у меня сведений. Если же покажут доказательства, свидетельствующие об их совершенстве в науках, мы готовы превозносить их до небес. В то же время, за исключением одного-двух ученых, никого из современников, трудящихся на ниве науки, не осмелимся назвать «совершенными в науке». // (9) Весьма сомнительно, что современные ученые, лишенные произведений великих ученых, могут быть уважаемы. Наличие у них в руках многочисленных книг, произведений ученых не может быть доказательством того, что эти ученые почитаемы. Настоящие ученые и люди с совершенным образованием – это те, кто использует знания и науку по правилам. Например, в то время как «Тафсире Кашшаф» является произведением человека глубоко просвещенного и ученого, постоянно видим, как несчастные люди приводят из этого комментария свидетельства своего невежества. Великий ученый и знаменитый философ Ибн Рушд аль-Андалуси, устав от подобных явлений, сказал: «Пусть те, у кого знания несовершенны, не пользуются произведениями имама Газали, посвященными науке».

Ученые прошлого уже покинули мир, какими же будут будущие – неизвестно. Поэтому, бросив взгляд в обе стороны, излагаем здесь наше мнение о современных отечественных ученых.

В наше время многие оказались подвержены недугу невежества и нищеты, усилились препятствия к получению знаний. На нашу долю выпали многочисленные важные религиозные обязанности. То есть религиозные и светские потребности стали безграничными. Наши же ученые будут теми, кто определит эти потребности, кто днем и ночью будет действовать во имя удовлетворения их. Иначе, насколько трудно сдвинуть с места гору, настолько же невозможно считать учеными тех, кто не знает, в какое время он живет, не обращает внимания, в какой части света он находится, проводит время в постоянных бессмысленных спорах, приносящих больше вреда, чем пользы, даже имеет привычку не достойными ученого словами ругать или позорить друг друга.

Позорные и полные пустых слов статьи, появляющиеся в современной печати Казани, написаны теми, кто воспитывался невежественными женщинами. Для этого знания не нужны, хватит и некоторой невоспитанности. // (10)

V

Итак, я рассказал о причинах трудностей, связанных с написанием этой книги. Поэтому я не имею права опровергать, что мое сочинение, или «Асарь»[92], имеет незаконченный вид. Ведь сочинение совершенных произведений требует приложения большого старания и от известнейших писателей, не говоря уже обо мне. Будет нелишним привести здесь несколько слов для собственного успокоения. Например, Абу Абдулла Касим бине Салям (да будет ему благодарность Аллаха), скончавшийся после 816 года, признавался, что потратил на написание одной своей книги более 40 лет. Абульфарадж Али бин аль-Хусаин аль-Исбахани (да простит его Аллах), умерший в 967 году, написал книгу, затратив на это 50 лет. Абдулла Хатифи, почивший в 1521 году, пожертвовал ради своей «Зафернаме» сорок лет жизни. И таких очень много. Кроме того, такие известные своей сообразительностью западные ученые, как Ньютон, Монтесье тратили годы на написание и небольших трудов.

[92] Автор использовал созвучие двух слов, «Асар» переводится с арабского языка еще и в значении «сочинения». – *Сост.*

VI

Каждый, кто пишет биографии, должен вначале определить для себя критерии, по которым он будет выбирать, о ком писать, какие качества восхвалять, на какие события обращать внимание. Затем необходимо оценить все, о чем собираешься писать, по этим критериям. Иначе не будет никакого толка от того, что соберешь вместе лиц, не имеющих между собой ничего общего, или же события, совершенно не подходящие под твои критерии. Например, просто смешно, если среди мусульманских правоведов упоминают таких поэтов, как Абу Таммам, Джурайра, или же, рассказывая об историках, причисляют к ним мистика (суфий) Хасана аль-Басри или калямиста Джуббаи. И в то же время было бы неправильно и даже несправедливо хвалить кого-нибудь за то качество, которое только что критиковал у другого. // (11) Многие, узнав, что я собираюсь писать книгу обо всех ученых нашего государства, в письмах и беседах заявляли мне: «Разве у нас были ученые (за исключением одного-двух), о которых стоило бы писать? И не будет ли несправедливым по отношению к настоящим ученым хвалить каждого, кто известен лишь званием имама, мударриса или же шейха, ишана?»

Цель написания этой книги состоит в том, чтобы указать тех, кто заслужил это преподаванием или просвещением, своими произведениями или проповедями и наставлениями; а при описании событий, при восхвалении или критике руководствоваться лишь справедливостью, описывать все как можно правильнее.

Цель в том, чтобы перечислить произведения, если они есть, указать годы рождения и смерти, наставников и учеников и тому подобное. То есть написанное мной связано с официальными событиями. При этом мы остерегались касаться того, что не подтверждено документально или, например, говоря о каком-нибудь человеке, не станем писать: «Этот человек – друг Аллаха, Всевышний ценил его, этот человек воскрешал мертвых, распоряжался судьбами, предсказывал будущее».

RUHIAT

Хвала Аллаху, со дня своего совершеннолетия я просил удовлетворения всех больших потребностей только у Всевышнего и не осмелился называть великими (друзьями Аллаха) тех, кого не упомянул Великий пророк.

После всех этих слов станет немного ясно, в чем же цель написания этой книги, а также ответ на вопрос: «Есть ли в нашем государстве ученые?» Наша основная цель – написать о людях, более или менее просветивших наш народ, людях, разделявших с ним беды и горе. Кроме того, это станет небольшим подарком за их труды и старания, стимулом для дальнейшей работы. // (12)

Ибо нашей целью не является сравнение тех, кого я называю учеными, с такими величайшими учеными, чья слава вышла за пределы мусульманского мира, как Ибн Рушд, Ибн Ризван, Халиль, Сайбайвия, Замахшари. Я верил, что необходимо написать о тех, чьи имена нельзя забыть, как бы низко не было их положение. Надеюсь, что Аллах позволит мне добиться этой цели, пока перо не выпадет из моих рук.

VII

У цивилизованных народов школы и учебные заведения делятся на три ступени: начальные, средние и высшие. Низшей (начальной) школы, где учатся дети младшего возраста, недостаточно, чтобы стать ученым. Это возможно после усвоения хотя бы тех наук, которые изучаются в средней школе (необходимых в жизни, считаюшихся шариатом обязательными).

К великим ученым причисляют тех, кто хорошо учился в средней школе, затем продолжил обучение в таких высших учебных заведениях, как университет, где подкрепил свои знания практикой, дошел до понимания сути, причин, тайн и доказательств всего, достиг мастерства.

Человек не может в совершенстве освоить все профессии и быть сведущим в необходимой мере во всех науках. И если даже это было бы возможно, не хватило бы жизни. Добившийся совершенства во всех профессиях не будет нуждаться в услугах других, а это противоречит интересам жизнедеятельности и требованиям природы. Ведь естественно, что самый богатый человек может нуждаться в услугах нищего, а первоклассному врачу необходим простой портной.

Потому те, кто мечтает попасть в когорту великих ученых, получив простые знания, выбирают себе одну или несколько наук, наиболее подходящих своей натуре и способностям, и занимаются этим. И на этом пути жертвуют своими драгоценными жизнями, // (13) временем и сладчайшим сном, многими удовольствиями и желаниями. И считается великим счастьем, если после этих жертв и трудов человек усвоит науку, которую хотел. Одетый в рубище, ученый не заметит всех богатств мира и не согласится отдать за них полученные сообразно положению звания доктора, профессора, мудреца, философа, великого ученого.

Аллах с помощью таких старательных людей позволяет человечеству делать открытия, способствующие жизнедеятельности, познать профессии и искусства.

У ученых более низкого уровня нет ни малейшего права мешать им. Если правителю или суду будет необходимо какое-нибудь решение (фетва), они не обратятся к таким ученым. Их мнения даже не услышат и не будут следовать им. При решении важных вопросов будут действовать лишь сообразно решениям великих ученых. Однако и здесь есть кое-что, о чем необходимо поведать. Когда необходимо вынести решение для суда или правителя, или же разрешить вопросы, касающихся жизнедеятельности, обращаются к людям, имеющим отношение к данной проблеме. И при этом будут следовать их советам, касающимся лишь данной проблемы. Например, великий ученый, занимающийся математическими науками, не будет услышан, если начнет выражать суду свое мнение, касающееся медицины. Также и хороший медик не будет рассуждать о географии и педагогике, которыми он не занимается, ибо это будет воспринято как демонстрирование своих недостатков. Несмотря на то, что все эти науки в некоторой мере изучаются в средних учебных заведениях, это не дает права рассуждать о них всем. Таким образом, в цивилизованных странах во всем есть свои способные люди.

RUHIAT

Во времена святых, в период правления халифов Габбаси и в эпоху Андалузких государств мусульмане были чрезвычайно богаты и в то же время достигли больших успехов в науках и просвещении. Ибо по отношению к народам богатство и знания не отделимы друг от друга. // (14) Они как два крыла одной птицы или два весла одной лодки. Без науки нет богатства, без богатства нет науки. Таким образом, народ без знаний не может разбогатеть и процветать, бедный народ не сможет постичь наук.

Мусульмане более ранних веков были самыми богатыми в мире, также поразительны их усердие и достижения в ремеслах и искусствах. Превращение целины в цветущие сады, пустых земель – в нивы, устройство водоснабжения везде, где захотят, были для мусульман простым делом. Постройка дорог, создание источников воды, строительство караван-сараев было привычно.

Товары мусульман распространялись по всему миру, караваны ходили в самые дальние страны, арабские путешественники прошли землю из конца в ко-

нец, записывая при этом сведения о традициях и обычаях, о религии и образе жизни всех народов, о географическом положении государств.

В каждом приходе была школа для малышей, в каждом городе – средние школы, а в Багдаде, Куртубе, Гарнате, Каире, Нисабуре, Гирате – университеты. В академиях Басры и Багдада собирались великие ученые и писатели, проводили научные беседы, делали доклады, выступления. Книгам, собранным в библиотеках Гарнаты, Басры и Багдада, не было числа.

Среди мусульман были десятки и тысячи ученых – специалистов по наукам, необходимым в загробной и земной жизни. У этих ученых были титулы, отражающие их отношение к той или иной науке: муфассир (специалист по тафсиру), языковед, сарфый (морфологист), нахуви (синтаксист), факих (правовед), мутакаллим (специалист по каляму), врач, философ, историк, специалист по логике, инженер.

У мусульман науки были в такой чести, что они могли пропутешествовать в течение месяца, лишь бы услышать мнение специалиста по той или иной отрасли знания. Людей с совершенными знаниями почитали, даже если они были представителями другого народа. Потому в Багдаде ученые из язычников, католиков, // (15) иудеев, христиан собирались вместе с великими мусульманскими мыслителями, вели научные беседы.

И сегодня лучшие ученые цивилизованных народов не в состоянии познать все науки, поэтому ни о ком из великих мусульманских ученых прошлого не говорят: «Знал в совершенстве все науки». Человек, претендующий на знание всего, безграмотен, поэтому даже о людях с совершенными знаниями будет преувеличением сказать, что они знают обо всем.

А успеха и совершенства великие ученые могли достичь лишь в науке, которой занимались, в области знаний, которой посвятили свою жизнь. В науках, которыми специально не занимались, смыслили не больше простых ученых.

[...]

Самая сложная проблема – поиск доказательств того, что современный мусульманский мир является продолжением древней мусульманской культуры, что нынешние мусульмане – потомки, наследники древних мусульман. Ведь в области науки и просвещения, в их силе и старании нет ни малейшего сходства. Если прежние мусульмане старались как для загробной жизни, собираясь жить и завтра, так и для мирского, будто намереваясь прожить тысячу лет, современные мусульмане погрязли в лени и равнодушии, и возможность пробуждения их весьма мала.

Почему же мусульмане, достигнув высшей степени счастья, оказались в преисподней?! Пришло время намекнуть об этом. Согласно сведениям, полученным теми, кто проводил глубокие и широкие исследования в этом направлении, причины упадка мусульман следующие:

1. *Разделение*. Аллах повелел: «Все вместе схватитесь за веревку Аллаха и не расставайтесь!» Однако мусульмане, разорвав нити единства, с ненавистью разошлись друг с другом. Одна партия обвиняла другую в ереси, другая же считает представителей этой испорченными. Самое плохое в этом то, что все это делалось от имени религии и шариата. Великий Пророк призывал мусульман на свой путь и путь своих приспешников, предупреждая и запрещая отход от нее. Мусульмане же, вместо того, чтобы должным образом исполнить это приказание Пророка, ступить на путь сподвижников Мухаммеда и ни на шаг не отходить от этого пути, разделились на партии и из-за различных мелких причин отдалили от себя многих.

RUHIAT

2. Наставления тех, кто не был информирован о будущем народа, о полезном и вредном для него. Они, неправильно истолковав аяты и хадисы, вызвали у народа ненависть к богатству. В результате мусульмане бросили ремесла, торговлю и искусства. Расставшись с богатством, вынуждены были ждать помощи от других. Естественно, распространились воровство и разбои. Закрылись дороги, перестали ходить караваны. Не стало богатства, а значит, и знания распрощались с мусульманами.

3. Появление малодушных людей и лжецов. Из-за них стало много спорных хадисов, комментарии (тасфиры) полны рассказов иудеев.

4. Творчество людей, не сведущих в науках. Ими неверно были истолкованы аяты и хадисы, а ремесла и искусства признаны противоречащими шариату.

5. Соединение шариата с философскими учениями Аристотеля и Платона. Вследствие этого основы мусульманской веры начали разъяснять с помощью терминов греческой философии.

6. В области приобретения знаний и обучения довольствовались лишь начальными разделами. Шакирды были вынуждены посвятить десять-пятнадцать лет учебы начальным этапам получения образования, поэтому были лишены возможности достичь своей цели и добиться мастерства. // (18)

Кроме того, были и другие причины упадка ислама. О каждом из упомянутых здесь признаков крупные ученые могли бы написать многотомные труды.

VIII

У нас некоторые из тех, кто видел несколько учебников, кто имеет пять-десять томов книг, считают себя учеными, служителями шариата. Предыдущая глава написана для того, чтобы хоть немного разъяснить, что такое мнение неверно.

RUHIAT

Чтобы стать ученым, недостаточно преподавать по методам, обнаруженным в приложениях некоторых учебников или же услышанным от своих наставников. Также, чтобы считаться служителем шариата, недостаточно владеть книгами некоторых личностей. Чтобы стать служителем шариата, нужно пожертвовать драгоценной жизнью, своим временем, желаниями, суметь остаться равнодушным к тяжелым словам, днем и ночью изучать творения древних, постоянно учиться и учить, оставив будущим поколениям свое устное или письменное учение.

Чтобы определить уровень наших трудов в мусульманских науках, достаточно сравнить их со стараниями европейских ученых. Не с работой ученых Европы по светским наукам, ибо их труды, посвященные мусульманским наукам, удивительны. Например, в то время как мусульмане теряли свои драгоценнейшие фолианты, европейцы собирали труды мусульман, тратя на это свое богатство. // (19)

[....] Мы написали это, надеясь, что это поможет взвесить и сравнить силы и старания, потраченные мусульманскими учеными нашего государства и учеными Европы. Пусть каждый решит по-своему, опираясь на свое сознание и совесть. // (20)

1. Ахмед бин Фазлан аль-Габбас бин Рашид бин Хаммад аль-Багдади

Из багдадских ученых. Известно, что здравствовал в 10 веке (начало 4 века по мусульманскому летоисчислению). Был назначен секретарем посольства, направленного в Булгар халифом Аббаси – Абулфазылом Джагфаром аль-Муктадиром. По этой причине совершил долгое путешествие в Булгар. По нашему мнению, это первый из ученых, написавших книгу о Булгаре. Большинство сведений о русском народе историки берут из книги Ибн Фазлана, она же впервые рассказала и о башкирском народе. Ибн Фазлан привел много сведений о Булгарском государстве. Описывал внимательно и правильно то, что сам видел и знал, при освещении некоторых событий, основанных на рассказах других людей или легендах, допускал преувеличения. Такие явления встречаются во всех саяхатнаме (путевые заметки). Ибн Фазлан – не исключение. Посольство, покинув Багдад 21 июня 921 года и пройдя через Хорасан, Хорезм и территории Оренбургской и Самарской губерний, достигло Булгара. Ханом Булгара в то время был Алмас бин Силги. Во время пребывания в Булгарах багдадского посольства хан изменил свое имя на мусульманское – Джагфар[93]. В составе посольства были великие ученые, известные писатели, знаменитые мыслители и даже астроном и инженеры. При них же была заложена основа мечети города Булгара. Члены посольства, за исключением тех, кто остался в Булгарах, совершили обратный путь и 12 мая 922 года достигли Багдада. Хотя автор книги «Иктифаэль-конуг» пишет, что Ибн Фазлан умер в 921 году, он, вероятно, ошибся. Потому что Фазлан сам ясно написал, что в 922 году // (21) вернулся в Багдад.

RUHIAT

2. Хамид бин Идрис аль-Булгари (кадий)

В 1107 году был жив. Сулейман бин Дауд в своей книге «Зухратель-риаз»[94] приводит его хадисы.

3. Абу Хамид аль-Андалуси

Из ученых Андалусии. В 1135 году приезжал в Булгар, где встречался и беседовал с известным ученым и кадием Булгара Ягъкубом бин Нугманом.

4. Ягъкуб бин Нугман аль-Булгари

Кадий Булгара, написавший книгу по истории Булгара. Его наставником был Абуль-Магаля Абдульмулюк бин Абдулла аль-Джувайни[95]. Скончался в 1164 году. Могила его, должно быть, находится в Булгаре.

---

[93] В то время как хан, господствовавший во всем Булгарском государстве, изменил свое имя на мусульманское, наши имамы продолжают давать детям такие греческие имена, как Афлятун (Платон).

[94] Булгарский ученый Шейх Сулейман бин Дауд-Саксини (есть вариант Сувари) умер после 1115 года. Его трактат «Зухратель-риаз…» (Цветок сада) представляет собой 68 нравственно-этических бесед (разделов), наставлений. В Турции в фондах нескольких библиотек хранится сегодня одиннадцать вариантов этого сочинения, наибольшее количество сосредоточено в библиотеке «Сулеймания» Стамбула. – *Сост.*

[95] Родом из деревни Джазвейн, находившейся во владениях Нисабура (Нишанура). Некоторое время жил в Багдаде. Затем жил в Мекке и Медине, где был известен как «имам аль-Харамейн».

5. Мухаммад Абу Абдулла бин Абдуррахим бине Сулейман (Гарнати)

Скончался после 1165 года. Из ученых Андалусии. В 1136 году побывал в Булгаре, где встречался с кадием Ягъкубом бин Нугманом. Путешествовал и к башкирам. В своей книге «Тухфатель-ахбаб ве нахбатель-агжаб» дал некоторые сведения о Булгарском и Башкирском государствах. Однако из-за ошибок они не внушают доверия. Он заявил, что видел у башкир зубы представителей племени гадь. Однако более вероятно, что это были не зубы членов племени гадь, а скорее клыки моржей, продаваемые финнами. Наверное, башкиры рассказали ему древние предания о зубах племени гадь. Этот человек не стал опровергать их. А племена гадь жили не в башкирских степях, и не возле Булгара. // (22) Историки же утверждают, что представители этого племени не были высокими, как колокольни, и невероятно сильными, как рассказывают легенды, а обыкновенными людьми. По их словам, древние люди без всякой необходимости рассказывали о Гуже бин Гуке, обладавшем огромным телом, живущем невероятно долго, (которого на самом деле не было), придумали множество событий о нем. Увидев удивительные творения рук представителей племени гадь, люди начали придумывать такие невероятные истории об их росте и силе, какие только могли прийти человеку на ум.

По их мнению, для постройки больших зданий якобы обязательно надо быть очень крупным и сильным. В действительности же совершение удивительно больших дел связано не с большим размером тела, а с культурой. Племена гадь были из очень цивилизованных народов.

RUHIAT

6. Мухтар Абу-Риджа Назмуддин бин Махмуд бин Мухаммед (Захиди)

Умер в 1289-м или, по одной из версий, в 1260 году. Прибыв в годы правления хана Берке[96] в город Сарай, написал книгу под названием «Ар-Риссалатен-насырия», посвященную хану. Родом из небольшого городка Газмин из-под Хорезма. Был одним из самых известнейших знатоков мусульманских сект и мастером вести диспуты. Бывал в Багдаде, где беседовал с учеными. Им написано много произведений. Однако говорят, что, являясь великим человеком, он был весьма невнимателен при передаче чужих слов.

7. Хасан бин Гумар аль-Булгари

Скончался в 1300 году, прожив более 90 лет. Имеются и другие сведения о времени его кончины. Прибыв в Булгар, прожил здесь несколько лет. Из-за вероятного захвата Булгара врагами переехал в Бухару. Здесь его мюридом был хазрат Губайдулла Садрешшарига.

Впоследствии вернулся в Нисабур, преподавал в медресе «Низамия» (ныне в числе университетских медресе). Скончался в 1085 году в Нисабуре в 59-летнем возрасте. Из всего этого следует, что Ягъкуб кадий в очень молодом возрасте жил в одном из этих городов, где учился у Джувайни.

[96] Сын Джучи-хана, настоящее имя – Бурка. Первым из татарских ханов принял ислам и сменил свое имя на Берке. Его звали также Абуль-Магаля Насреддином. Один из самых известных и знаменитых татарских ханов.

8. Хусаин-бек бин Измир-бек

Судя по надписям на надгробном камне, умер в 1343 году. Могила его находится на пути из Уфы в Самару // (23), возле станции «Чишма» («Родник»). Над ним возведена каменная усыпальница с окном и дверью.

Неизвестно, построено ли это здание над могилой, или же Хусаин-бека похоронили внутри уже готового здания, чтобы защитить могилу от диких зверей. Недалеко от этого здания имеется еще одно такое же. Внутри этого никакой могилы нет. По одной из легенд, Тимур, то ли во время войны с Туктамыш-ханом, то ли в другом путешествии, некоторое время жил в этих местах и якобы приказал построить эти здания для себя. В то время умерло шесть его беков, которых похоронили рядом с этим зданием. Над их могилами поставлены камни, однако никаких надписей на них нет.

Некоторые же считают, что здание это не было построено над могилой, а якобы было летним жилищем нугайских ханов, построенным специально для них. Над могилой Хусаин-бека поставлен большой камень, на котором написаны его имя и годы жизни.

Бабур-мирза Зарируддин Мухаммед бин мирза Гумер-хан (автор «Бабурнаме») впервые упомянул о Хусаине-хаджи, который или будучи послом в русском государстве или же возвращаясь к себе, окончив посольскую службу, скончался где-то западнее Волги. Поэтому некоторые предполагали, что этим послом был Хусаин-бек. Однако годы для этого не подходят. Согласно легендам, распространенным среди живущих здесь башкир, Хусаин-бек родом из Туркестана. Был мюридом шейха хаджи Ахмеда Ясави и, якобы, послан был своим наставником и шейхом для того, чтобы учить живущих здесь башкир мусульманской вере и законам шариата. Учил башкир наукам и однажды совершил хадж. Скончался, будучи здоров телом и духом. Надгробный камень был привезен на нескольких верблюдах из Самарканда или, по одной легенде, на двенадцати волах из Бухары. Башкиры будто бы видели или видят свет над могилой. Поэтому люди приезжают к могиле, совершают жертвоприношения. Своими назиданиями сделал мусульманами многих язычников, живущих в этих краях. Однако в этом рассказе может быть много преувеличений. В этой истории // (24) есть ошибки, ведь сведения о присылке его худжой Ахмедом Ясави не соответствуют времени. Когда Хусаин-бек появился на свет, Худжа-хазрат уже давно умер (в 1167 году). К тому же мюридов той эпохи не величали «бек»ами. Этот титул присваивали мурзам и начальникам. Более того, в 7 веке от пришествия пророка Мухаммеда из Мекки в Медину на Волге и Урале мусульманская религия уже распространилась и утвердилась. Были и ученые, уважаемые люди. Постоянно прибывали караваны из мусульманских стран. Поэтому трудно принять мнение о том, что Хусаин-бек прибыл обучать башкир исламу. Бытует мнение, что он был одним из беков, направленных ханами из Сарая в эти места в качестве наместника. Это вполне возможно. Я побывал в этих местах 24 или 25 мая 1891 года. Очень красивые места. Башкир, бывший с нами, был человеком знающим, много повидавшим. Показал нам несколько могил, сказав: «Их считают могилами сподвижников пророка Мухаммеда». По прочтении надписей на надгробных камнях оказалось, что это могилы башкир, умерших в начале 17 века. Мы рас-

RUHIAT

спросили этого человека о многом, но я пришел к выводу, что многое из того, что он рассказал, придумано.

9. Ибрагим Бургануддин бин Хазир аль-Булгари

В 1350 году был жив. Был ли этот человек Ибрагимом Бургануддином бин Юсуфом, написавшим комментарий к книге «Фосулен-насафи фи гыйльмил-джадал», выяснить не удалось.

10. Ахмед бин Махмуд аль-Джанди

В книге «Гаджаибел-макдур» указан как аль-Худжанди. Ибн Арабшах написал о том, что он жил в городе Сарай. В 1350 году написал комментарий «Аль-Макалид» к книге имама Матрази «Аль Мисбах». Вероятно, умер позже.

11. Садир Абу Мухаммед бин Галявуддин аль-Булгари

В 1365 году выписал своему ученику по имени Таджуддин Ибрагим бин Мухаммед диплом на право занимать должность имама.

12. Мухаммед Котбуддин бин Мухаммед ар-Рази аш-Шафиги ат-Тахтани

В эпоху хана Узбека и хана Туктамыша жил в городе Сарай. «Шамсия шархи» («Комментарий Шамси») – распространенное в наших краях произведение // (25) этого человека. Скончался в 1365 году.

RUHIAT

13. Мухаммед шейх Булгари

Как указывает Кятиб Челяби в книге «Кашфез-зуннун», написал труд под названием «Хазинател-голяма ве зиннател-фокара». Других сведений о нем нет.

14. Ибрагим Мингазуддин бин Сулейман ас-Сараи

Из ученых Сарая. Автор комментария «Мофатихел-акфаль» к книге «Альфаизал-гусмани» сочинителя «Хидая»[97].

15. Ахмед бин Шамсуддин

Из известных ученых Сарая. В совершенстве владел арабским, персидским, тюркским языками. Говорят, что Тимур Хромой забрал его в Самарканд.

16. Мухаммед Абу Абдулла бин Абдулла бин Мухаммед бин Ибрагим (Ибн Батута) ат-Танзи. Прозвище же его Шамсуддин

Знаменитый арабский ученый. Родился в 1304 году на западе, в городе Танза, скончался в 1378 году в возрасте 77 лет[98]. Начав путешествовать в 23-летнем возрасте, побывал во всех концах света. Объездил Ирак, Персию, Сирию, Йемен, Индию. Из города Синоп через Черное море пришел в Крым. В эпоху хана Узбека некоторое время пребывал в Сарае. Оттуда отправился в Туркестан, Китай. Затем путешествовал по Африке, посетил Андалусию. Здесь он завершил свое путешествие и написал книгу под названием «Тухватен-назар фи гараибел-амсар ве гажаибел-асфар». Европейским ученым эта книга пришлась по душе, и они перевели ее на все европейские языки, неоднократно переиздавали. В 1874 году французские ученые .... издали в четырех томах в Париже книгу в оригинале и на французском языке. В 1871 году книга была издана в Каире в двух томах. Есть и сокращенный вариант этого произведения. Он издан в 1870 году в Каире объемом в 79 страниц. Во время пребывания в Сарае Ибн Батута был принят ханом Узбеком, по обычаям того времени встречался и с его женами. Жены хана – Ордуза, Билямун, Тайтаглы, Кябак и дочь Иткучук оказали гостю большое внимание и уважение. Примером оказания наибольшего уважения было получение кумыса из рук ханбики. Этой чести удостаивались очень немногие. Ханбика Тайтаглы собственноручно // (26) подала гостю кумыс. Сами же они расспросили Ибн Батуту о многом, оказали ему почтение. Якобы он присутствовал при заключении брака Иткучук с неким господином по имени Султан Гайса, стоял рядом с ханом. Во время приема Ибн Батуты были приглашены саид Шариф Ибн Абдулхамид, кадии, ученые и шакирды.

RUHIAT

17. Масгуд Камалуддин Худжанди

Родом из Ходжента. Отправившись совершать хадж, на обратном пути остановился в Тебризе. Когда войско хана Туктамыша заняли Тебриз, Масгуд Худжанди был отправлен в Сарай. Здесь он прожил четыре года, затем вернулся в Тебриз. Умер в 1390 году. Похоронен в Тебризе. Был шейхом и поэтом. Однако говорят, что в своих стихах он не восхвалял высший свет. Был ровесником и другом Хафиза Ширази. Якобы борода у него была очень длинной.

18. Масгуд Сагдуддин бин Гумер ат-Тафтазани аш-Шафиги

Скоропостижно скончался в 1390 году в Самарканде, во дворце Тимура Хромого. Похоронен в Сархосе. При ханах Узбеке и Джанибеке некоторое время жил в городе Сарай. Во вступительной части своей книги «Мухтасар шархи талхис» упомянул хана Джанибека.

---

[97] Речь идет об одном из самых известных средневековых мусульманских правоведов шейхе Бургануддине (умер в 1196 году), авторе фундаментального труда по мусульманскому праву «Хидая». – *Сост.*

[98] В мусульманском летоисчислении год длится не 365, а 354 дня. Ибн Батута родился в 703-м, а умер в 780 году мусульманского календаря. – *Сост.*

19. Юсуф Джамалуддин бин аль-Хасан бин Махмуд

Родом из города Сарай. Позднее жил в Тебризе. Написал комментарий к книге имама Навои «Арбагин». Скончался в 1479 году.

20. Мухаммед Хафизуддин бин Мухаммед Шигабуддин бин Юсуф. Известен как Ибн Баззаз

Родом из Хорезма. Жил в Сарае, затем в Крыму. Позднее переехал в Астрахань, где общался с местными учеными. Здесь он прожил много лет. Затем вернулся в Хорезм. Через некоторое время совершил путешествие в Римское государство. Свои наставления «Аль-ваджиз» (у нас более известны как «Фатави Баззазия») собирал в этом государстве. Прожив более восьмидесяти лет, скончался в 1424 году.

21. Гуссамуддин бин Абдулмулюк аль-Маргинани // (27)

Из рода автора «Хидая»[99]. Жил в городе Сарай. После совершения хаджа в 1411 году некоторое время жил в Астрахани. В 1437 году был в Самарканде. Должно быть, скончался позднее. Был очень уважаемым человеком и поэтом.

22. Ахмед Шигабуддин бин Мухаммед бин Абдулла (Ибн Арабшах)

RUHIAT

Родился в городе Дамаске. После захвата Дамаска и его окрестностей войсками Тимура Хромого со всем родом был отправлен в Самарканд. Здесь он выучил тюркский язык и стал знатоком арабского и тюркского языков. Затем совершил путешествие в Поволжье и на Урал. Побывал в Булгаре, долгие годы жил в Сарае и Астрахани. В Астрахани в 1410 году родился его сын Абдулвахаб. Затем переехал в Крым, оттуда – вновь в Астрахань. Султаном Мухаммедом бин Гусманом назначен на должность переводчика книг для его сына Мурада. Побыв некоторое время на этой должности, вернулся в родной город. Скончался в 1450 году в Дамаске. Было ему тогда 63 года. Был знаменитым арабским ученым, специалистом по мусульманскому праву, писателем, поэтом, историком. Известна его книга о Тимуре «Гаджаибел-макдур фи наваиби Тимур». Эта книга написана очень красивым и понятным языком. Однако вследствие того, что она написана в стихотворной форме, некоторые важные моменты не раскрыты. Если бы автор обратил больше внимания смыслу, а не красоте написания, несомненно, пользы было бы больше. Эта книга была издана в 1636 году в городе Лейден европейским ученым Голбусом (объем – 448 страниц). Кроме того, она увидела свет в 1812 и 1818 годах в Калькутте, позднее, в 1868 и 1888 годах, – в Каире.

23. Касим бин Ибрагим аль-Казани

В Казани и ее окрестностях был известен как шейх Касим. Скончался в 1590 году в Кармине. Почтенный Марджани писал: «Известно, что шейх Касим родом из Казани. Некоторые даже утверждают, что он похоронен в Казани». Однако могила его известна. Один из домов, относящийся к первому приходу Казани, считают // (28) «домом шейха Касима» и приносят сюда подаяния. Большая часть этого дома принадлежит человеку по имени Али бин Максуд, но он не принимает эти дары. Другая же часть дома находится в собственности детей Абдулвали бин Юсуфа – Ахмеда, Салиха и Гайши – и они пользуются приносимыми подаяниями. Однако некоторые говорят, что здесь жил не сам шейх Касим, а один из его мюридов. В книге «Таварихе Болгария» («История Булгарии») написано, что он «был из казанских людей и умер в Казани, был мюридом Юнуса бин Зульмухаммед из деревни Челны». Некоторые считают, что шейх Касим после захвата Казани Русью перебрался в Мунаварраэннахир.

24. Хисамуддин бин Шарафуддин

По его собственному признанию, из деревни Ташбильги Казанской губернии, из рода Муслим-баба. Здравствовал в конце 10 века по мусульманскому календарю. Известен его труд «Таварихе Булгария» («История Булгарии»). Книга объемом 40 страниц несколько раз издавалась в Казани. Мне посчастливилось увидеть много рукописных копий, написанных очень искусно. Лишь написаны они немного длиннее. Большое количество копий и широкое их распространение говорят о любви нашего народа к истории, о его способностях, о безусловном принятии любого написанного слова. Автор указал, что книга создавалась в течение 34 лет после возвращения им от Сагдеддина ат-Тафтазани и окончена в деревне Ташбильги 28 января 1584 года (в 15-й день месяца мухаррам 992 года по мусульманскому календарю). Таким образом, получается, что он окончил книгу через двести лет после кончины Тафтазани (а умер он в 1390 (792) году). Если это так, как можно поверить, что Хисамуддин бин Шарафуддин был учеником Тафтазани? Кроме того, не соответствуют друг другу указанные при описании событий названия месяцев по-гречески, по-персидски и по-арабски. Даже указанный им как время завершения книги месяц мухаррам соответствует не дживазу, а делю, то есть январю. Как можно поверить человеку, не соизволившему исправить даже это. Если даже человек вынужден говорить неправду, то при указании арабских и греческих месяцев он должен стремиться быть как можно более точным. Поэтому мы полагаем, что книга написана // (29) несколько позднее. Он писал, не проверив соответствие друг другу дней месяцев греческого и арабского календарей. Таково наше мнение. Мы были удивлены тем, что в книге описано слишком много событий и огорчены, что это сделано безо всякой критики. Несчастный угробил свою драгоценную жизнь, дорогое время на бессмысленное и бесполезное дело. Давая сведения об ученых семнадцатого века, не упомянул о таком великом человеке Казани, как Шарифкул. Нельзя найти причины и того, что не сообщается о таком событии мирового значения, как взятие Казани русс-

[99] «Хидая» – древнейший труд по мусульманскому законоведению шейха Бургануддина (умер в 1196 году). Трактат больше известен по семи толкованиям, третье из них – «Викая» (Покровительство) было наиболее распространено среди поволжских татар. – *Сост.*

RUHIAT

кими. Все же он упомянул, что «праздник Покров русскими радостно отмечается каждый год в октябре, и он приурочен ко дню взятия Казани». У нас не было намерений критиковать эту книгу, но все же написали все это. По нашему мнению, это был очень увлекающийся человек, веривший и описывающий все, что ему рассказали на кладбищах те, кто живет на подаяния. Нет ничего удивительного в том, что старик Хисамуддин претендует на то, чтобы его считали учеником Тафтазани через двести лет после его смерти. Ведь в свое время старик Ратен[100] в 1204 году пытался доказать, что он беседовал с Великим Пророком (Мухаммедом). Хотя Хисамуддин бин Шарафуддин указал, что могилы многих великих людей находятся в нашей стране, у него не хватило смелости утверждать о том, что могилы Великого Пророка и его сподвижников находятся в Булгарском государстве. Большое спасибо ему за это!

25. Янсари Хафиз бин Байсари бин Кильдюш бин Килуаз

Из деревни Оры под Казанью. Скончался в ноябре 1687 года. Похоронен в деревне Оры. Его дети и потомки живут поблизости. Его дочь по имени Ючанахал была замужем за Юнусом бин Иванай. Этот человек умер // (30) через 130 лет после взятия Казани русскими. Хафизом называли тех, кто мог рассказать наизусть сто тысяч хадисов. Этот почетный титул, которым мусульмане Багдада награждали достойных людей, перенял наш народ и награждал им почтенных, великих людей. «Хафизами» называли даже тех, кто не умел читать и писать. Есть люди, утверждающие, что слова «абзый» (дядя), «абыз тутай», «абыстай» произошли от слова «хафиз». Некоторые путешественники рассказывали, что татары-христиане в Сибири называют так даже своих попов. В данном случае это слово, видимо, применялось без изменения.

RUHIAT

26. Иванай бин Усай

Был имамом и мударрисом деревни Качи под Казанью. Умер в 1689 году. Под Казанью много его родни. Знаменитый Юнус-эфенди был его сыном. Почтенный Марджани писал: «Современные потомки Хафиза Иваная считают, что род их выглядит так: Иванай бин Абдулхалик бин Шахнасаб бин Абдулкадыр бин Абдулкарим бин Абдуррахим бин Абдулманнан бин Абдулла бин Масгуд бин Абузяр. Якобы их древним предком был сподвижник пророка Абузяр аль-Гаффари. Их дед Абдуррахим бин Абдулманнан жил в Сирии (Дамаск), у него было два сына – Абдулкарим и Абдулджамиль. Якобы Абдулджамиль написал комментарий к «Амали кагыйдасе». Однако у Абузяра аль-Гаффари был лишь один сын, который умер при жизни отца, не успев жениться. У него остались только дочери». Если это так, то они не из рода Абузяра аль-Гаффари. Да и между Иванаем и Абузяром мало поколений. Если бы они были родственниками, то генеалогическое древо было бы богаче.

[100] Аберриза Ратен бин Карбаль бин Ратен. Жил в Индии, в городе Битранда. Утверждал, что был сподвижником Пророка и присутствовал при бракосочетании Фатимы. Автор «Камуса» написал, что он «не из сподвижников Пророка», а автор «Камус шархи» Саид Муртаза – «был лгуном». Хафиз Захаби же утверждал, что этого человека вообще не было на свете. В экземпляре «Камуса», имеющегося у почтенного Марджани, фрагмент «был не из сподвижников Пророка» опущен. Мы обратились к «Мукаддима вафийатель-асляф».

27. Худжамшокур бин Гаузбай

Из сибирских ученых. В одном из дипломов, написанных рукой его учителя, значится: «... мулле Худжамшокуру дано разрешение и позволение. Это написал я, бедный[101] Давлетшах ибн Шах Абдулвахаб аль-Хусаини. 2 ноября 1694 года.» Мы также видели его наставление своему народу таб[102]. // (31) В самом начале есть слова «великим и малым представителям народа таб», в конце – «это наставление писал я, несчастный Худжамшокур бин Гаузбай, предводитель татар. Написано 27 января 1703 года, год коровы, в субботу». Год смерти неизвестен. Известный ученый из Тобола Худжамшокур бин Юсуф – другой человек. По сообщению Нигматуллы-эфенди Карамшака, в более ранние годы в Сибири находили большое количество таких дипломов и других научных произведений, происхождение которых когда было известно, когда нет.

Однако не было никого, кто занимался их сбором, поэтому большинство потерялось. Кроме того, имеется большое количество воспоминаний. Из этого следует, что сибирские мусульмане, по сравнению с мусульманами Поволжья, оказались более усердными в сохранении реликвий своих предков.

28. Мухаммед бин Муса аль-Каддаки аш-Ширвани

Из государства Ширван, что располагалось западнее Каспийского моря. Своими глазами видел его письмо, написанное в 1727 году. Видимо, скончался он позднее. Знания его в области фикха[103], методики, баяна[104], морфологии и синтаксиса были совершенны. Был одним из уважаемых и почитаемых ученых своего времени. Цепь знаний ишанов Булгара и Казани связана с этим человеком. Совершил хадж. Намереваясь пополнить знания, много путешествовал. В Йемене работал у некоторых ученых. Его учителя: Дауд ад-Дагестани и другие. Ученики: Ахмед ад-Дагестани и другие. Произведения: «Альгаумилел-мийа шархи», «Гыйссам шахиясе» к «Альфауаидез-Зияия» и т.д. Автор многих книг и трудов.

29. Муртаза бин Кутлугыш ас-Симети

Эта личность известна как Муртаза-эфенди, Муртаза-хафиз, Муртаза-хаджи. Образование получил в Дагестане. Оттуда же совершил хадж. В 1724 году был жив, скончался позднее. Могила его – между двумя деревнями Симет Мамадышского уезда. Имеется его небольшая книжка на арабском языке о фетвах (решениях по религиозным вопросам), увиденных на полях древних книг, и о значении намаза. Во вводной части книги свое имя указал // (32) как Хаджи Муртаза аль-Казани. Ученики: Мансур бин Абдуррахман аль-Бурундуки, Альмухаммед бин Сукай аш-Шамани, Агзам бин Абдуррахман ат-Тенеки, Абдуррашид бин Кадермухаммед ас-Сабави, Рафик бин Таиб аль-Курсави.

---

[101] Применяемое в арабской литературе выражение «факыйр» (бедный, несчастный) соответствует русскому «Ваш покорный слуга». – *Сост.*

[102] Известное племя, жившее на правом берегу реки Тобол.

[103] Фикх – мусульманское право. – *Сост.*

[104] Баян – раздел теории литературы, изучающий такие способы выражения, как метонимия, метафора, аллегория и сравнение. – *Сост.*

RUHIAT

30. Мансур бин Абдуррахман бин Анас аль-Бурундуки

Из деревни Бурундуки Свияжского уезда. Якобы дед муфтия Мухаммеджана со стороны отца. Обучившись у Муртазы-эфенди, съездил в Бухару и, считая себя более ученым, спорил с Муртазой-эфенди по каждому вопросу. Держал большое медресе, собиравшее много шакирдов. В то время мударрисы обучали морфологии по «Занджани», а синтаксису – по «Мисбаху» и «Ифтитаху». Вернувшись из Бухары, Мансур аль-Бурундуки ввел новое правило, согласно которому морфологии обучали по «Бидану» и «Шархе Абдулла», а синтаксису – по книгам «Кавагид» и «Гавамил»[105]. Якобы он составил словосочетания на персидском языке к «Гавамил». Год смерти и место захоронения неизвестны.

Произведение: книга, написанная в виде комментария к распространенному и поныне среди учеников младших классов «Аль-гаумилель-мийя» – «Таракибе Мансурия». Как указано во вводной части книги, написана она в 1727 году. Однако он не указал своего собственного имени, ограничившись псевдонимом – Абдулла аль-Булгари. // (33)

RUHIAT

[105] «Бидан» (Знай), сочинение по арабской морфологии неизвестного автора, «Шархе Абдулла» (Комментарии Абдуллы) к книге «Бидан»; «Гавамил» (Предлоги), работа по синтаксису. – *Сост.*

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

ایکنچی جزء   برنچی جلد

« آثـــار »

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهورکیمسه‌لرینک ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش برکتابدر.

ایکنچی جزئی

صاحبی
رضاء الدین بن فخرالدین

لَبِسَ الْفَتَی بِفَتًی لایُسْتَضَاءُ بِهِ   وَلا یکونُ لَهُ فِی الْاَرْضِ آثَار

Дозволено цензурою С.-Петербургъ 20 апрѣля 1901 г.

Оренбургъ.
Типографія Г. И. Каримова.
1901.

RUHIAT

29. Муртаза бин Кутлугыш ас-Симети

Известен как Муртаза-эфенди, Муртаза-хафиз, Муртаза-хаджи. Учился в Дагестане, совершил хадж. В 1724 году здравствовал, вероятно, скончался позднее. Могила его находится между двумя деревнями Симет в Мамадышском уезде. У его сестры Бибисултан была дочь по имени Нязым, ее сын – Гусман, внук – Амир, правнук – Нугман. Этот Нугман был родом из деревни Саман, что под Уфой, один из учеников Абеннасыйра аль-Курсави.

Ученики: Мансур бин Абдуррахман аль-Бурундуки, Альмухаммед бин Сукай аш-Шамакай, Агзам бин Абдуррахман ат-Тенеки, Абдуррашид бин Кадермухаммед ас-Сабави, Рафик бин Таиб аль-Курсави, Абдуссалям бин Уразмухаммед, Максуд бин Афак аль-Уфави и другие.

Автор одного саяхатнаме (путевых заметок). Конечно же, оно не так богато информацией, как произведения мусульманских путешественников, живших в прошлые века, или же современных европейских туристов. Мы уделили должное внимание его стилю написания и почерку, однако ничего полезного не обнаружили. Напротив, есть много поводов для спора и критики. Вот его саяхатнаме:

«В этом путешествии мы побывали в славном городе Бухаре, остановились здесь на некоторое время, от встреч с учеными и уважаемыми людьми получили много пользы. С целью совершить хадж направились в сторону Харамаена. Путь наш шел через вилайеты Хорасана и Ирана. Вот некоторые из городов, которые мы видели в этих вилайетах: Марвишахджихан – в Персии, Мишхад, Тус, Нишабур, Себезвар, Бустам, Дамган, Самнан, Кашан, Исфахан, Хамдан, Кирманшах, Багдад, Маусиль, Насыйбин – в Аравии. Также в Аравии видели: Диярбекр, Курдистан, Гарафа, Халеб, Хума, Хамас, Шами-Шариф, Мазриб, Мединаэ-Мунаувара, Меккаи-Мукаррама, Мисыр, Рашид, Александрию. Последние три города находятся на берегу прекрасной реки Нил.

Затем мы через Средиземное море направились в Грецию и прибыли в город Родус. Затем побывали в Сакызе, Калибуле, Стамбуле. Через Черное море вышли в Крым. Через Азовское море прибыли в Тайган, оттуда в Астрахань, затем живыми и здоровыми вернулись на родину. Пересекли три реки – Джайхун, Дижля, Форат, побывали на прекрасном Ниле. Сотворили молитвы на Гарафате, Муздалифе, Мине, Сафе, Марве, Масджидельхараме, Мультазиме, Хаджарельасваде, Бабе Шарифе, Мизабе Рахмате, Макяме Ибрагиме. Вот некоторые из святых пророков и великих шейхов, чьи могилы мы посетили: в Хиве – Пахлеван Махмуд-хазрат, шейх Назмуддин аль-Кобра, шейх Мухтар-хазрат, Баба-хазрат, Хусани Газизан; в Бухаре – Аюб-хазрат Галейхиссалям, Абу Хафас-хазрат аль-Кабир, Казыйхан, Садрем-шарига, Суфьян Саури, Худжа Багавуддин Накышбенд, Абу Юсуф Абдулхалик Гиждивани, Саид Амеркиляль-хазрат и другие. В Мишхаде встречались с имамом Ризой (да будет Аллах им доволен). [...] Написано 31 января 1699 года. Закончено Максудом сыном Афака во время окончания учебы у Муртазы Гали-эфенди.»

Места захоронения многих людей, упоминаемых в саяхатнаме, указаны неправильно. Написано плохим пером, очень небрежно. Слова «это написал несчастный, нуждающийся суфий Муртаза Гали бин Кутлугыш» написаны Муртазой-эфенди, далее – его учеником ахуном Максуд-эфенди.

30. Мансур бин Абдуррахман бин Анас аль-Бурундуки

Из деревни Бурундуки Свияжского уезда, что на правобережье Волги. Отец муллы Хусаина – отца муфтия Мухаммеджана. По другой версии, не отец, а брат Хусаина-муллы. Вначале учился у Муртазы-эфенди (см.: 29), затем поехал за знаниями в Бухару. Вернувшись на родину, возомнил себя более образованным человеком, чем его учитель, и во всех вопросах выступал против Муртазы-эфенди.

Содержал большие медресе, собирал много шакирдов.

Его произведение: до настоящего времени среди народа имеет хождение его «Тарякибе Мансурия», написанное в виде толкования «Альгауамилель-мийя». Он написал эту книгу в 1727 году, своего имени не указал, подписался как «Губайдулла аль-Булгари». Экземпляров этого его произведения очень много. Широкое распространение рукописного объемного сочинения показывает, что у автора было много учеников, и он пользовался у них большим уважением.

31. Ишмухаммед бин Тукмухаммед (Тамат) бин Нияки бин Тунлячи бин Сабырходжа бин Ямаш бин Бараш бин Байтавкиль бин Абдурраззак бин Сардак бин Ямин

Тукмухаммед, будучи из биев города Булгара, получил образование в Дагестане. Известен как Тукмухаммед-хафиз, Тукмухаммед-шейх. Ишмухаммед в конце 17 века был одним из прославленных людей деревни Адай Малмыжского уезда, известен как Шаих-баба. Имам села Сабы Абдулхамид бин Динмухаммед бин Шиги из его учеников.

Год кончины неизвестен. Могила находится в деревне Адай.

RUHIAT

32. Рафик бин Таиб аль-Курсави

Был имамом и мударрисом в деревне Курса Казанского уезда. Учителем его был Муртаза-эфенди (см.: 29), учениками: Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле, Валид бин Сагид ас-Сагиди и другие. Имел сына по имени Абдулгазиз. Написал труд о необходимости совершения намаза «ясту» в короткие ночи.

33. Юнус бин Иванай (см.: 26) **бин Усай**

Был имамом и мударрисом в деревне Ура Казанского уезда, преподавал, известен как Юнус-эфенди, Юнус-ахун. Появился на свет в 1639 году, скончался, согласно некоторым рассказам, во время совершения хаджа во второй раз.

Женой его была Ючанахал бинте Янсари-хафиз (см.: 25).

Дети: Насыр, Сафар, Максуд. Потомков много, проживают под Казанью. По мнению его современных потомков, первым человеком, совершившим после падения Казанского мусульманского государства (Казанского ханства) путешествие в Среднюю Азию с целью получения образования, был Юнус-эфенди. Во время этого путешествия был принят казахским ханом Жингизом (должно быть, сын знаменитого Абдулхаера Мухаммеда бин Ача). Вернувшись на родину, женился на его дочери по имени Мухлибикасултан. Она скончалась вскоре после приезда сюда. Похоронена в деревне Ура.

Юнус-эфенди был человеком довольно энергичным и для своего времени очень образованным. Его фетва об обязательности для духовенства Булгарского

государства гошура (подаяния населения), независимо от того, правильно оно или ошибочно проповедует, показывает, насколько важными для народа проблемами он занимался[106].

Считается, что этот человек является автором учебника по морфологии «Бидан», однако неизвестно, правда ли это.

34. Альмухаммед бин Сукей бин Айтуган бин Шахюсуф бин Шамак

Скончался 11 августа 1742 года в деревне Шамак, что на правом берегу Волги. Его наставник Муртаза-эфенди (см.: 29) в 1698 году дал ему свое благословение[107]. В 1724 году появились на свет дочь Ханифа и сын Абдулвахид, в 1726 году – дочь Хафаса. Кроме того, имел еще двоих сыновей – Абдулджалиль и Мухаммедальамин. Сын Абдулджалиля – Габбас, его сын – Сабит, сыновья Сабита – Исмагил и Хайрулла. У Мухаммедальамина в 1726 году родился сын Яхуда.

35. Ибрагим бин Мухаммедтуляк бин Бикмухаммед

Когда мирза Кутлугмухаммед бин Таукиль бин Мамеш в 1743 году работал на основании города Оренбурга, ахун Ибрагим исполнял при нем должность имама. Неизвестно, из какого племени он происходит и когда скончался. В 1742 году был жив. Его сын Нигматулла учился у ахуна Абдулманнана бин Мустафы, 17 марта 1773 года закончил написание «Фараизе шихабия». Почтенный Марджани сказал об этом человеке: «Его прозвали «Ахунд Прыщ». Его печать была крупнее, чем печати муфтия и кадиев Бухары, на ней написано: «Ибрагим бин Мухаммедтуляк аль-муфтий». Говорили, что он перевел на русский язык книгу «Хидая»; конечно же, это неправда. Однако неудивительно, что он мог бы перевести какую-нибудь статью. Нам не удалось выяснить, было ли звание муфтия присвоено ему официально, или же он сам себе его приписал. Как указано на полях некоторых книг и сборников, в прошлые века в Булгарском государстве, видимо, переняв от других исламских стран, крупным ученым присваивали звания муфтия или кадия.

Жена упомянутого здесь мирзы Кутлугмухаммеда Хадичабика скончалась в 1752 году в деревне Сагид. Над могилой построено каменное здание, на котором сыном Ибрагим-ахуна высечена дата ее кончины.

36. Ишбулад-мелла

Человек, прославившийся своей мощью и религиозной силой, защищал мусульман от неприятностей. Поэтому не зря в народе говорили об «эпохе Ишбулада». В 1837 году, во времена правления императрицы Анны, был еще жив. Дочь его сына Абдурраззака – Хабиба – была замужем за Гаидом бин Абдулбаки бин Хусаин бин Кутлуг бин Биккиня бин Бики бин Нугай бин Турай, скончалась, будучи уже вдовой, в 1807 году.

---

[106] Это фетве напечатано в старинных сборниках, в «Мухтасарель-викая», поэтому мы не стали его здесь переписывать. Упоминается в «Мустафадель-ахбар» – 2-я часть, с.188.
[107] Упоминается в «Мустафадель-ахбар», 2-я часть, с. 214.

37. Абдуссалям бин Уразмухаммед (Урай) бин Кулмухаммед бин Кулчура бин Кулаб

Род его происходит из села Менгер, что по Алатской дороге Казанского уезда. Был имамом и мударрисом в селе Ташкичу под Казанью. Его учитель – Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле. Написал книгу по морфологии, в конце которой значится: «Этот экземпляр закончен в пятницу, в месяц джумадиель-ауваль, в медресе меллы Абдуссаляма. Владелец Абдуссалям бин Уразмухаммед бин Кулмухаммед. 1733 год». Дети: Абдуннасыйр, Абульфаттах, Абульфаиз и другие.

Одна из его дочерей была замужем за ахуном Вали бин Максуд-ахун бин Афак бин Дустмухаммед из деревни Кырмыскалы. На основе указа императрицы Елизаветы от 1744 года смелый и предприимчивый купец из села Сабы под Казанью Сагид бин Абдулхаяли в 1750 году переехал в Оренбургскую губернию, чтобы основать там село Сагид (Каргалы). Абдуссалям бин Уразмухаммед также переехал в это село, где служил имамом и ахуном. Как известно из книг, переписанных в его медресе, в 1742 году был в деревне Ташкичу. Почтенный Марджани писал: «В деревне Ташкичу, в медресе Абдеусаляма бин Урай некто Башир бин Абдуррахим бин Уразмухаммед закончил переписывать «Шархе гавамил» («Сборник толкований»)[108], а человек по имени Ильми бин Утяш закончил книгу «Абдуллы бин Махмуд» аль-Маусыли по фикху «Мухтар китабы»».

38. Муртаза бин Гали бин Юсуф

Учился у Муртазы-эфенди (см.: 29), для своего времени достаточно известный ученый. Был имамом в деревне Бездна Симбирской губернии, скончался в 1744 году. В конце переписанной им книги «Занджани» значится: «Пятница, июнь 1691 года. Писал Муртаза бин Али аль-Булгари». В 1800 году скончался его сын Музаффар, остались сыновья Абдулмаджид, Зайнуддин, Бархайя, Забир.

RUHIAT

39. Абульхаермухаммед бин Айриш бин Ача бин Айчуак бин Булякай бин Усяк бин Абу Сагид Жанбик-хан

Из известных казахских ханов. Один его его предков – сын правившего в 15 веке в городе Сарае Борак-хана бин Каерчык-хан бин Русхан. Этот человек был ханом Казахстана. В 1730 году с помощью башкирского старшины по имени Алдар просил у командующего русскими войсками в Уфе Бутурлина помощи в переходе в российское подданство. В следующем году указанный Алдар и его товарищ по имени Таймас были направлены Российским государством к хану Абульхаеру в качестве послов. Мирза Кутлугмухаммед бин Таукиль был у них переводчиком. В эти годы хан Абульхаер, прибыв в город Орск Оренбургской губернии, присягнул с Кораном на руках России, признав ее господство. Позднее со своим войском и сторонниками напал на Ургенч и захватил город. В течение пяти дней был правителем Хорезма. Затем, узнав о приближении к городу войска Надиршаха Туркмени под руководством Тагир-хана бин Рустем-хана, прозванного «Восточным Наполеоном», бежал, бросив престол. Должно быть, это произошло в 1739 году. Скончался в 1748 году. Дети: Нургали, Яргали, Ахмед, Айчуак, Адель, Джинкез. Этот человек не был деятелем науки, однако был очень известен среди мусульман, о его поступках ходят многочисленные расска-

[108] К сожалению, он не указал название комментария и имя его автора.

зы. Родословные многих известных фамилий Российского государства связаны с именем этого человека. Поэтому мы дали некоторые сведения из его биографии.

40. Ахундхуджа бин Мухимходжа

Из рода Худжахмеда Ясави из Туркестана. Жил в местности Хантубя под Астраханью. Скончался в 1756 году, оставив двух сыновей: Кылындыр-худжа и Абдуррахим-худжа.

41. Абдулкарим бин Балтай бин Ишмухаммед (см.: 31) **бин Тукмухаммед**

Получив образование у ученых нашего государства, поехал в Бухару, где получил разрешение быть товарищем ишана Имляшаиха Абу Абдулла аль-Балхи, последователя сына шейха Абдулахада ас-Сарханди – Мухаммеда аль-Магсума. Вернувшись в наши края, был имамом и мударрисом в деревне Сагид, имел мюридов. Скончался в 1758 году, похоронен в деревне Сагид, могила его известна, на камне указана дата его кончины. Когда я, Ваш покорный слуга, в марте 1897 года был в деревне Сагид, посещал могилы великих людей, лицезрел и часовню над могилой этого человека. (Да пошлет им всем Аллах свою благодарность!) Хабиб аль-Балхи, бывший его учителем и шейхом, скончался в 1754 году в Бухаре.

42. Абдурраззак бин Ишмухаммед бин Тайми

RUHIAT

Родом из деревни Кутернадж Казанского уезда, более 40 лет был имамом в деревне Тюнтер, где и скончался. Его сын по имени Мухаммед является отцом имама Ахмеда из города Семипалатинска. В медресе Абдурраззака бин Ишмухаммеда некто Абдулла бин Назир закончил в 1763 году переписывать «Занджани» и «Мисбах».

43. Абдуррахман бин Туймухаммед бин Бикмухаммед бин Янбулат бин Якуб бин Симан бин Илаз бин Абдулла бин Бикчура-хан

Если верить написанному на полях древних книг и на многочисленных листочках, Бикчура-хан происходил из местечка Карагай, что на Верхнем Урале. Однако в каком-то веке его дети и внуки переехали на берега рек Минзаля и Зай. Одного из сыновей Янбулата звали Кадермет, его сына – Уразмет (должно быть, сокращенное от Кадермухаммед и Уразмухаммед). Сын Уразмета – Сулей, его сыновья – Амин и Субханкул. Амин родился в деревне Муртыштамак Мензелинского уезда, Субханкул – в деревне Новое Каширово Бугульминского уезда. Второй сын Кадермета (родной брат Уразмухаммеда) – Ураздавлет, его дочь Сабира. Сын Сабиры – Абдулджалиль из села Кузкеево. Большинство из потомков других сыновей Янбулата – Телаумета и Ахмеда Абыза – проживают в селах Юзкей Такерман и Ахмед Абыз. У сына Янбулата по имени Акмет (Ахмед) был сын по имени Тукмет (Туймухаммед). Его сыном был Иманай из села Сагид, сын Иманая – Мухаммед. Старший сын Туймухаммеда бин Бикмухаммеда – Альмухаммед – был известным и уважаемым человеком в селе Альметьево Мензелинского уезда. Затем он переехал в село Альметьево[109], что на берегу реки

[109] Речь идет о современном городе Альметьевске. – *Сост.*

Зай. (Возможно, названия обоих сел произошли от его имени.) Сын Альмухаммеда – Рахматулла – был имамом и мухтасибом в селе Альметьево, что на Зае (сейчас в этом крупном селе каждую неделю бывают ярмарки, имеется почта, телеграф, три соборных мечети), где и скончался. Кроме него, у Альмухаммеда было еще два сына – Рахманкул и Абдуррахим. Последний родился в 1691 году в деревне Муртыштамак, много лет посвятил получению образования, стал ученым. Благодаря знаниям и уму в свое время председательствовал при разборе дел по фикху (мусульманское право). Был имамом и ахуном в селе Тайсуганово, что на левом берегу реки Зай в Бугульминском уезде, разрешал споры окрестных мусульман по законам шариата. После открытия крупных медресе много сил отдавал преподавательской деятельности. Его учеников можно найти от Казани до Оренбурга. В 1763 году, в 74-летнем возрасте, еще был жив. Сколько еще здравствовал после этого, выяснить не удалось.

Дети: Абдулманнан, Губайдулла, Абдулхамид, Абдуссалям, Файзулла, Абдулджаббар, Гисматулла, Марфуга, Зубайда. Марфуга была замужем за муфтием Абдуссалямом бин Абдуррахимом, Зубайда – за неким Салимом из деревни Султанкул, что на реке Кинели. Абдулджаббар родился в 1753 году, Гисматулла – в 1763-м. Многие из его детей будут упомянуты в этой книге. Похоронен в деревне Тайсуганово. Из переписанных им книг нам посчастливилось увидеть экземпляры «Мунки», «Шархи Халяби», «Бостан аль-факих», «Ифтихах». В конце каждой из них он указал имя и дату написания. Первую книгу он закончил 4 марта 1727 года, вторую – в ноябре 1728 года, третью – в 1746 году. Почерк очень красивый, написано правильно, очень аккуратно, арабские слова даны без ошибок. Сам он был искренне верующим человеком. Заслуживает особого внимания его завещание, датированное 1728 годом. Было ему тогда, видимо, 38 лет. Здесь изложены его наставления детям, всем родственникам и последователям по религиозным и светским проблемам. Он призывал их заниматься наукой, предостерегал от общения с невеждами, призывал чтить родственные чувства, жить в сотрудничестве и взаимопомощи. Известно также его стихотворение, написанное в духе восхваления Аллаха.

Родительницей моей уважаемой матери Маухубы бинте Рамкул является Фархиджамал бинте Гисматулла бин Абдуррахман бин Туймухаммед, поэтому Абдуррахман-хазрат – мой дедушка со стороны матери.

RUHIAT

44. Абдуррашид бин Юсуф бин Кадермухаммед бин Бикмухаммед бин Тетюш

Происходит из села Сагид. Был имамом первой мечети города Казани. Скончался в 1774 году в Казани. 26 мая 1767 года императрица Екатерина, приехавшая в Казань, разрешила мусульманам строить каменные мечети. Говорят, этот человек отдал много сил возведению первой в городе каменной мечети. Это была первая каменная мечеть, построенная в Казани после завоевания ее русскими. Строительство закончено в 1770 году. Сын Мухаммедшариф, бывший имамом и ахуном в деревне Пуртнур Малмыжского уезда, скончался в 1832 году; а брат Губайдулла бин Юсуф, достигнув 100-летнего возраста, скончался в 1927 году в Казани.

45. Исмагил бин Бикмухаммед

Происходит из села Сагид. Вместе со своими товарищами Ягъкубом, Абдуррахманом, Надиром совершил долгое путешествие. Выехав из Сагида, они прошли через такие крупные города, как Хорезм, Бухара, Харат, Кандагар, Килат, Басра, Хайрабад, Бинарис, Мекка, Медина, Шам[110], Кодес[111], Стамбул. Об этом путешествии им написана книга объемом в 31 страницу. В ней не встретишь ничего того, что было традиционно для саяхатнаме – о встречах и беседах со знаменитыми людьми своего времени или каких-либо литературных или научных сведений. Рассказы простых людей не дадут никакой пользы читателям. Из данного сочинения понятно, что Исмагил-эфенди, кроме тюркского, никакого языка не знал и в 1776 году был еще жив.

46. Абдуссалям бин Хасан

Родом из Уфимской губернии. Был известным мударрисом в деревне Кариле Казанского уезда. Один из способных и истинных ученых своего времени, близкий друг Муртазы-эфенди (см.: 29). Учился у Рафика бин Таиб аль-Курсави (см.: 32). Некоторые говорят, что учился и у ученого по имени Абдуллатиф, прибывшего из города Кызлар в качестве пленного. Детей мужского пола не имел, поэтому в конце жизни жил у своего зятя Мухаммедшарифа бин Сулеймана в деревне Шигай Мензелинского уезда, занимался преподавательской деятельностью. Позднее переехал к зятю Зайнуддину аль-Малеми в село Малем, где и скончался. В 1776 году еще здравствовал. Могила его находится в селе Малем, однако надгробного камня нет, год смерти неизвестен. В окрестностях много его учеников и учеников его учеников. Потомки его дочерей проживают в нескольких губерниях, однако никто не потрудился поставить на могилу этого несчастного камень с указанием года кончины.

Ученики: Зайнуддин аль-Малеми, Абдулвахаб бин Бикмухаммед аль-Чакмагуши, Хамид бин Муртаза аль-Альдермеши, Джагфар бин Якуб аль-Агерзеви, Салих бин Сагид аль-Кинери аль-Кили, Сагид бин Ахмед аш-Ширдани, Валид бин Максуд аль-Уфави, Абдулджалиль бин Абдуррашид аль-Муслими, Абдуррашид бин Мухаммед аль-Ханафи аш-Шукри, Нариман бин Сулейман аль-Уфави, Чураш бин Чукай аль-Кулшарифи, Абдулла бин Джагфар аль-Альмети, Габид бин Абдулгазиз аль-Кинери и другие.

Дочери: Рабига – супруга Мухаммедшарифа бин Сулеймана, Мухиба – супруга Зайнуддина аль-Малеми[112], Фазыйля и Хабиба, одна из которых была женой Джагфара бин Якуб аль-Агерзеви, другая – Абдулвахаба аль-Чакмагуши. Часто встречаются книги, переписанные в его медресе.

Почтенный Марджани сказал: «Известно, что в 1772 году имел в деревне Кариле один дом и медресе».

RUHIAT

[110] Ученые используют слово «Шам» для обозначения Сирии, простой же народ применяет в качестве названия города Нас (Дамаск).

[111] По-еврейски Иерусалим, или Оршалайм, более древнее название Илйа. Позднее его стали называть Байтуль-мукатдас.

[112] Скончался в 1810 году, могила находится в деревне Малем.

47. Амир бин Нурмухаммед

Один из ученых Уфимского края. Был ахуном и мударрисом, разрешал споры окрестных мусульман. В 1779 году проживал в деревне Кундяшле Бурелинского уезда. Некий Хасан бин Гаед из деревни Нижние Шальчали (Чиршилы. – *Сост.*) Бугульминского уезда переписал в его медресе книгу «Хидиятес-Саглука». Брат Ибрагим-ахун бин Нурмухаммед, а затем его сын Тазуддин был в этой деревне ахуном и мударрисом.

48. Абдулманнан бин Абдуррахман (см.: 43) **бин Туймухаммед**

Был имамом и мударрисом в деревне Тайсуганово. Благодаря своим знаниям и воспитанности добился признания. Рассказывают, однако, что умер он молодым. В 1780 году еще был жив. Валид бин Сагид, прославившийся среди российских мусульман, изучал у него Коран. Габдуррашид бин Мухаммед из деревни Шугурово также был из числа его сторонников. Учителем его был, должно быть, Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле. Сын Фазылулла тоже был из крупных ученых. Видели переписанный им труд Ибне Хошшама «Кавагыйдель-играб». Почерк красивый, написано правильно.

49. Салимджан бин Дустмухаммед

Был имамом деревни Ковали, что под Казанью. Появился на свет в 1733 году, скончался в 1780-м. Известно, что его перу принадлежит несколько книг. Дочь Рабига была замужем за Фахруддином бин Абдуррашидом.

RUHIAT

50. Мухаммедшариф бин Сулейман бин Чика бин Бимак-суфий

Родом из деревни Чупаево, что на реке Кичу. Был имамом и мударрисом в деревне Шигай Мензелинского уезда, скончался в 1780 году. Известно, что один раз переписал «Кыйссасель-анбия», закончил в 1698 году. Если судить по его записям, прожил долгую жизнь. Могила его находится в деревне Старый Иштиряк, что на реке Шушма, камень на ней очень старый, надписи уже не прочитываются. Мой дед со стороны матери Рамкул бин Максуд также похоронен в тех краях, поэтому в 1888 году я посетил обе могилы. Жена Рабига бинте Абдуссалям (см.: 46) скончалась в 1795 году. Дети: Шамсуддин, Бургануддин.

51. Абдуллатиф бин Абдуссалям бин Уразмухаммед

Был имамом первой мечети деревни Сагид, давал хорошие уроки. Учителем его был отец – ахун Абдуссалям. Скончался в 1780-х годах.

52. Ибрагим бин Абдулла бин Абдулгафур

Родом из деревни Барышево, что на правобережье Волги. Скончался в 1781 году в деревни Урбар. Известно, что в 1754 году преподавал в деревне Хасаншаих, в 1764 году – в деревне Казаклар, в 1768 году – в Урбаре. В конце переписанного в его медресе экземпляра «Кахестани» по-арабски записано: «Это переписал Сайфулла бин Абдулкарим в медресе ахуна Ибрагима бин Абдулла в деревне Казаклар в 1760 году. Известно, что был ученым, но с торговой жилкой.

Учитель его – Муртаза-эфенди (см.: 29), ученики: Сагид бин Ахмед аш-Ширдани, Сайфулла бин Абдулкарим ас-Саснави и другие. Его отец Абдулла был имамом села Нукрат Вятской губернии.

53. Велихан бин Аблайхан

Из казахских ханов. Его отец Аблайхан в 1739 году принял подданство России, скончался в 1781 году. В 1782 году в городе Уфе Вели был официально признан ханом вместо покойного отца. Это было великим событием, на которое в Уфу собралось несметное количество русских чиновников и казахских вельмож. На коронации султан Вели вслед за ахуном (нам неизвестно, кто это был, возможно, – Ибрагим бин Туляк или муфтий Мухаммеджан) громко произносил слова присяги, затем поцеловал Коран и поднял его над головой. Некоторые сборники свидетельствуют, что правление его было недолгим, скончался он молодым.

54. Мухаммедкул бин Табай

Был имамом и мударрисом в деревне Байряка, что на реке Ик. Скончался в 1786 году. Среди ученых был признан очень образованным и совершенным.

55. Хусаин бин Абдуррахман бин Анас аль-Бурундуки

В 1720-х годах был имамом и мударрисом в деревне Стерлибаш Уфимской губернии. Так как его преемник Гаделшах бин Абдулла был в 1796 году мударрисом в Стерлибаше, видимо, скончался в начале нынешнего века. Его посох, на котором указано его имя, до сих пор хранится в мечети; известно, что муллы ходят с ним, передавая друг другу. Был человеком ученым, святым, дающим наставления. По одной из легенд, был сыном ахуна Мансура (см.: 30) бин Абдуррахмана. Во всяком случае, является отцом первого муфтия России Мухаммеджана.

RUHIAT

56. Мухсин бин Сафар бин Юнус (см.: 33) **бин Иванай**

Был имамом в деревне Ура Казанского уезда, скончался в 1790 году. Его наставник – Хусаин бин Абдулкарим. Имел сына по имени Мукмин.

57. Абдуссалям бин Хасан бин Кадермет (Кадермухаммед) бин Тилянчи бин Байгильде бин Туеш

Далекий предок Туеш похоронен в деревне Бикбау под Мензелинском, а Байгильде бин Туеш – в деревне Азалаково. Сыновья Тилянчи – Кадермет и Сармакай – основали в устье реки Мелля деревню Какре-Елга. По свидетельству некоторых источников, деревню основали в конце 1709 года. Они купили все земли, леса и луга у некого Надира бин Уразмета (Уразмухаммеда) в собственное владение. Сын Сармакая по имени Альмет первым из местных начал платить Российскому государству дань шкурами. У Кадермета бин Тилянчи были сыновья Мустафа и Хасан.

Абдуссалям бин Хасан прославился среди своих современников как мударрис. Долгое время занимался преподавательской деятельностью в деревне Как-

ре-Елга, скончался в 1790 году. Дети: Абдулгаффар, Шамсуддин, Зайнуддин, Абдулсаттар и другие. Его внук Сагдуддин бин Абдулсаттар был имамом в деревне Какре-Елга, скончался в 1883 году. Детей мужского пола не имел, поэтому его род прервался.

Упомянутый выше Надир бин Уразмет[113] был мирзой. То ли при взятии Казани, то ли во время восстаний на Урале оказал великую услугу государству, за хорошую службу ему были дарованы целиком земли на реках Зай, Кичу, Шушма, Сок размером с государство Хива. На этих землях было расположено около сорока мусульманских сел, однако они никак не желали владеть своей землей. В 1870 году стараниями какого-то члена суда несколько сел добились официального признания их государством владельцами своей земли. Другие же домохозяева, несмотря на то, что видели очевидную выгоду этого, из-за заявлений глупых мулл, что-де «здесь, конечно же, есть какая-то хитрость и коварство», лишились такого богатства. Ведь у нашего народа вошло в привычку продавать земли, если они у него есть, но не покупать их.

58. Хусаин бин Абдулкарим бин Ярмухаммед бин Янсари бин Байсари

Был имамом в деревнях Казаклар, Ура, Ушма, скончался в селе Ура в 1791 году. Этот человек был отцом знаменитых ишанов Хабибуллы и Фатхуллы. Кроме них, был сын по имени Исхак.

59. Абдулкарим бин Абдуттаваб бин Абдулгани бин Абдулкутдус аль-Марджани

RUHIAT

Скончался в 1791 году в деревне Марджан, достигнув столетнего возраста. Не согласившись жить на подаяния прихожан, не принял должность имама.

Дети: Рахматулла, Субхан, Усман, Абдулла, Абдуррашид.

60. Ишнияз бин Ширнияз бин Ярмухаммед

Родом из государства Ургенч. Прибыв в нашу страну, содержал в разных местах медресе, преподавал. Известен как Ишнияз-эфенди, Ишнияз-ахун. Скончался в 1791 году в слободе Сагид. Мать его звали Хадича бинте Шариф.

Ученики: Сагид бин Ибрагим аль-Барыши, Ибрагим бин Арслан аль-Киюми[114], Сагид бин Ахмед аш-Ширвани, Монасиб бин Абдуррахим аль-Казани и другие. Произведение: тюркский трактат «Гакаиде Булгария». Почтенный Марджани говорил об этом человеке: «Несмотря на то, что он не был очень способным ученым, внимание его к нашей родине было велико. В короткие летние ночи со своими шакирдами и родственниками ходил на высокую гору лицезреть вечернюю зарю. Этот человек распространил статьи об обязательности совершения в короткие ночи намаза «ясту». В конце жизни некоторые из его учеников отошли от его учения».

---

[113] Надир бин Уразмет бин Туйбакты бин Таукильде бин Шаехмухаммед бин Абдуррахман бин Абдулла бин Хусаин бин Ослыходжа бин Мажак. Деревня Надырово, что на реке Зай, связана с его именем.

[114] Возможно, Кимеви. – *Сост.*

61. Нургали-хан бин Абульхаер-хан (см.: 39) **бин Ача**

В 1762 году был передан казахами в качестве заложника Российскому государству. Направлен вначале в Оренбург, оттуда – в Уфу, где через несколько месяцев освобожден. Был ханом некоторых казахских племен. Он убил в государстве Ургенч главнокомандующего войсками «Восточного Наполеона» Надир-шаха – хана Тахира бин Рустема. 1790 году вновь перевезен в Уфу. Скончался в 1791 году. Могила находится в местечке под названием «Старая Уфа», возле кирпичных заводов. Над могилой имеется небольшой камень, однако надписи на нем нет.

После него ханский престол занимали последовательно его сыновья Ишим-хан, Ичвак бин Нургали-хан, внук Жантура бин Ичвак, правнук Ширгази бин Жантура. Однако их правление осталось лишь на бумаге, на самом деле ханством управляло Российское государство. Ишим-хан скончался в 1798 году. Ширгази-хан в 1811 году был еще жив. Второй сын хана Нургали Букай-хан был утвержден российским государем ханом страны Букай. Скончался в 1823 году. После него престол занял его брат Велихан.

62. Шамсуддин бин Абдуррашид бин Гаид

Его отец Абдуррашид в 1769 году был еще жив, жил в Казани. Сам был имамом и ахуном в Казани. Говорят, скончался в 1793 году. Об этом человеке почтенный Марджани писал: «Был известен как Шамсуддин-эфенди, в свое время был ахуном, решал религиозные споры в окрестностях Казани».

Ученики: Максуд бин Курбангали аль-Кульбаши и другие.

RUHIAT

63. Валид бин Максуд бин Афак бин Дустмухаммед бин Байгура бин Тукгура бин Чукгура

Был имамом и ахуном в деревне Кырмыскалы под Стерлитамаком, добился широкой известности. До учреждения в городе Уфе Духовного управления был для мусульман защитником, выдавал разрешения на постройку мечетей и назначал имамов. В январе 1766 года получил от правительства указ. Скончался в 1793 году. Могила находится в селе Кырмыскалы. Его сыновья ахун Вильдан и ахун Сафьян были знаменитыми людьми своего времени. Его отец Максуд бин Афак переехал из деревни Янасала Казанской губернии в село Бишкурай Уфимского уезда, где прожил оставшуюся жизнь. Также был из ученых, учился у Муртазы-эфенди (см.: 29).

64. Абубакир бин Ибрагим бин Юсуф бин Ишбулад бин Ишмурад

Родом из города Казани, здесь же служил имамом. Скончался в 1794 году, похоронен в Казани. Учителем его был некий Масгуд бин Бикмат из деревни Янгулово Вятской губернии, где он в 1762 году закончил переписывать «Мисбах шархи» и «Ифтихах». Был одним из первых трех человек, ставших членами учрежденного в ноябре 1789 года в Уфе мусульманского управления. Членом управления стал благодаря стараниям муфтия Мухаммеджана, по его же желанию служил три срока подряд. Из-за того, что все документы, касающиеся деятельности Духовного управления, пропали, нам не удалось установить, какие сочинения он создал по вопросам шариата и какими книгами пользовался при состав-

лении своих фетв. Если не считать двух-трех записок, можно сказать, что мы не обнаружили ни одного его произведения. В свое время был уважаемым человеком, рассматривал религиозные споры жителей окрестностей Казани. Был человеком высокого роста, крепкого телосложения, с густой бородой. Детей мужского пола не имел, поэтому с этой стороны род прервался. Дочь Гафия от брака с Абубакиром бине Юсуфом родила Садруддина бин Абубакира. Имел внуков и от брака [второй] дочери с Абдуррашидом бин Исхак бин Юлдашем.

65. Абдуррашид бин Кадермухаммед

Был имамом в селах Сатышево и Сабы Казанского края, держал медресе и был одним из крупнейших мударрисов своего времени. Учитель – Муртаза-эфенди (см.: 29). В его медресе в 1762 году Абдулкарим бин Ибрагим аль-Булгари закончил переписывать «Кахестани»; в 1793 году Зайнулгабидин бин Габид из деревни Нижняя Мактама, что на реке Зай, закончил «Саиди шархи» («Комментарии Саида») к «Фараизе Сираджия»; в 1783 году Альмухаммед бин Думай бин Бимак-суфий из деревни Сарыбиккулово, что на реке Шушма, завершил переписку «Кахестани»; в том же году Юсуф бин Иманкули аль-Булгари из деревни Киекле-Бурмет, что на реке Черемшан, переписал комментарии Али аль-Кари Рахматуллы к «Амали касыйдасе»; в 1794 году Биниямин бин Бихуджа бин Балтач из села Балтаси завершил «Кахестани». Почерки шакирдов красивые, письмо правильное, отсюда следует, что и учитель был человеком умелым, совершенным.

66. Фазылулла бин Абдулманнан (см.: 48) бин Абдуррахман

RUHIAT

Из крупных ученых, обладатель величия и совершенства. Был имамом, мударрисом и ахуном в деревне Тайсуганово. Скончался 4 января 1795 года. Похоронен в Тайсуганово. Рассказывают, что он был приглашен муфтием Мухаммеджаном бин аль-Хусаином для решения какой-то религиозной проблемы и, оказавшись среди авторитетных людей, высказал во время диспута свое мнение, которое было принято всеми. Учитель его нам неизвестен. Возможно, им был его отец Абдулманнан. Дети: Абдулла, Губайдулла, Фатхулла, Абдуннафиг, Муфаззал, Маухуба, Сарвиназ, Фархиназ. Сарвиназ и Маухуба были замужем за сыновьями Мухаммедшарифа (см.: 50) бин Сулеймана, внуками Абдуссаляма (см.: 46) бин Хусаин аль-Кариле, соответственно за Шамсуддином и Бургануддином. Сын Абдулла обладал красивейшим почерком и способностью писать исключительно правильно, скончался 15 октября 1844 года. После его смерти медресе Абдуррахмана (см.: 43) бин Туймухаммеда в деревне Тайсуганово совершенно опустело. Сыновья Абдуллы бин Фазылуллы – Шагиахмед и Абдулманнан скончались соответственно в 1883 и 1894 годах.

67. Абдулла бин Муслим бин Али бин Альмухаммед бин Чуенчал-мирза бин Давыш-мирза

Как рассказывал Муса-хаджи бин Фатхулла, древние предки мирзы Давыша происходят из Золотой Орды, затем они расселились по Уфимской и Оренбургской губерниям, известны как князья Дашкины. Известные в России дворяне Дашковы, таким образом, – представители этого рода. Согласно рассказам мирзы Губайдуллы бин аль-Хусаина Дашкина, мирза Давыш был известен как Даш-

ка. Его потомки-мусульмане, носившие родовую фамилию Дашка, стали Дашкиными. Представители этого рода (христиане), носившие фамилию Дашку, превратились в Дашковых. Али бин Альмухаммед совершил хадж, поэтому был известен как Хаджи Али. Муслим бин Али получил от государства в качестве вознаграждения разрешение на предпринимательство и основал под Челябинском деревню, которую назвал своим именем – Муслимово.

Абдулла же основал село в широких степях между Верхним Уралом и Троицком, где и провел почти всю свою жизнь. Был мударрисом, добился звания ахуна. Поэтому и село назвали Ахун. Учителем его был Мухаммед бин Али ад-Дагестани. Рассказывают, что он был очень уважаем и почитаем мусульманами за интерес к знаниям. Был направлен в качестве посла в Бухару, в благодарность за службу получил золотой орден и большое вознаграждение. До учреждения в городе Уфе Духовного управления разрешал религиозные проблемы, назначал имамов и муэдзинов, давал разрешения на совершение пятничного намаза и гаида. Когда в 1773 году Иван бин Емельян Пугачев под именем Петра Третьего Федоровича поднял восстание, Абдулла-ахун созвал башкир и вообще мусульман для того, чтоб встретить его. Скончался в 1795 году и, согласно завещанию, похоронен возле своей мечети. Над могилой установлен камень, на котором написаны имя и дата смерти. Дети: Ибрагим, Абдулмузиб, Мухаммедъяр, Ханифа. Дочь была замужем за Абдулджалилом бин Файзуллой, она – мать ученого Мухаммедзарифа бин Габдельджалиля.

Письма:[115] 1. «Жители деревни Калкан, что в ведении старшины Сагынбая сына Султаная, решили, что Ульмас сын Худжамкул достоен быть имамом и мударрисом их прихода. В связи с согласием всех мусульман даю разрешение на совершение пятничного намаза, гаида и управлять по шариату в деревне Калкан. Для достоверности ставлю свою подпись: «ахун и депутат Абдулла сын Муслима» и печать. 1771 год, 17 июля. № 118».

RUHIAT

68. Мухаммед бин Али ад-Дагестани (ахун Казакай)

Был одним из крупных ученых Дагестана, занимал должность судьи. Поэтому местный народ называл его «Кади акай». Это его прозвище претерпело некоторое изменение и превратилось в «Казакай». Под этим именем он и известен. Будучи авторитетным и уважаемым человеком в Дагестане, по неизвестной нам причине был сослан во внутреннюю Россию. Устроившись в деревне Кондырау (по некоторым преданиям, Кондырау Нугай), что на реке Сакмар, Оренбургской губернии, организовал школу и медресе, занимался преподаванием. Скончался в 1796 году. Похоронен у реки Сау-Каен в Казахстане. Могила его известна, на камне написаны имя и дата смерти, одна верхняя часть камня откололась.

Дети: Мухаммеджан, Юсуф.

Из сочинений его ничего не сохранилось.

Учитель – Ахмед ад-Дагестани, его учитель – Мухаммед бин Муса аль-Каддаки, учитель последнего – Дауд ад-Дагестани.

Несколько спорно, был ли он по происхождению дагестанцем. Многие, мотивируя тем, что он был выслан из Дагестана, служил кадием в Дагестане, преподавал в Дагестане, считают его дагестанцем. Некоторые предполагают, что он был казанцем, учился в Кабуле, затем жил в Дагестане, откуда и был выслан. Что бы там ни было, Мухаммед бин Али пережил много трудностей, жизнь его

[115] В оригинале приведены два письма. – *Сост.*

многому научила. По одной из версий, работал кучером у некоторых мирз, впоследствии, желая поправить свое материальное положение, участвовал в их застольях, где показал мастерство игры на музыкальных инструментах. Таким образом, часть своей драгоценной жизни он потратил на увеселительные вечеринки мирз. В то же время он говорил, что «профессия кушать не просит, а дает пищу», и это ремесло помогло ему избавиться от унижений и рабства. На одной из вечеринок, где он играл на скрипке, воспитанные и благочестивые люди, поняв, что он является ученым, кладезью знаний, уговорили его хозяина отпустить Мухаммеда бин Али на свободу. Освободившись, ахун занимался преподаванием и воспитанием. Все свои силы тратил на то, чтобы укрепить мусульманское общество, развить чувство религиозного братства и национального единства. Его труд во благо мусульман нашего государства неоценим. Его высылка из родного края обернулась для нашего народа большим благом. Согласно одному из преданий, этот человек был первым, кто после завоевания Казани Россией начал преподавать морфологию и синтаксис арабского языка. Переселившись во время Пугачевского бунта со всеми родственниками и друзьями в Казахстан, он скончался в местечке Сау-Каен.

Ученики: Абдуссаттар аль-Камиви, Абдулла (см.: 67) бин Муслим, Мухаммеджан аль-Муфтий, Габдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени, Нигматулла бин Рахматулла аль-Таузыйхи, Субханкул бин Бикмет, Мухаммедсалим бин Рахимкул, Мухаммед аль-Богави, Рахимкул аль-Калмаши и другие.

69. Джагфар бин Ибрагим бин Сармат бин Альмет бин Алыш

RUHIAT

Был имамом деревни Новое Альметьево под Чистополем. Скончался в 1796 году. Могила находится в Альметьево. Его дети и внуки также много достигли в жизни.

В конце переписанного им самим экземпляре «Кахестани» значится: «Этот экземпляр написан в 1764 году, в пятницу, в деревне Новое Альметьево на Ногайской дороге Булгарской стороны Казанской губернии Джагфаром бин Ибрагим бин Сармат-хафиз бин Альмет аль-Афзал бин Алыш. Во время переписи населения 1744 года записано: «Ибрагим сын Сармата – 54 года, Хусаин сын Ибрагима – 20 лет, Джагфар сын Ибрагима – 15 лет, Зайни – 12 лет, в созвездии Овна». В некоторых сборниках значится, что дочь крупного казанского купца Бикбау бин Исхак бин Султанали состояла в браке с этим человеком. Шаих Губайдулла из деревни Кизляу был его сыном.

70. Муртаза бин Абдулгазиз бин Бикмухаммед

Обучался в Кышкарском медресе под Казанью, был имамом в Казани, скончался примерно в 1796 году. Под руководством мударриса по имени Кадер написал книгу под названием «Нигматулла», которую завершил в 1754 году. Мать Бостан бинте Ярмухаммед. Дети: Шамсуддин, Фахруддин, Абдуссаттар, Абдулгаффар и другие. Родом из деревни Каратай Бугульминского уезда, что на реке Зай. И сам, и сыновья в течение многих лет оказывали всяческую помощь этой деревне.

71. Миннеакай бин Хаджимурад бин Дуенкильде

Из рода Байгунди народа карагач. Был имамом и мударрисом в городе Астрахани. Своим шакирдам преподавал по книге «Гакаиде насафи». Сам написал «Таузыйх», который закончил в 1792 году. В переписанном в его медресе экземпляре «Рамазан» значится: «Написал в 1796 году в городе Астрахани несчастный Хаджикул бин Бузулбай у знаменитого современного ученого Миннеакая».

72. Масгуд бин Биниеямин

Согласно сообщению Хайруллы-ахуна аль-Уфави, занимался преподаванием где-то под Стерлитамаком. В 1796 году Идрис бин Якуб бин Халид бин Нуркей бин Аткай завершил в его медресе свои книги.

73. Абдуррашид бин Муртаза бин Исмагил бин Мамет (Мухаммед) бин Нурмухаммед бин Бисуфи бин Муса бин Маметь бин Хамадиш бин Удамиш бин Хусаин бин Джагфар

11 января 1793 года, во вторник, в деревне Иштиряк таким образом записал этот человек имена своих предков. Однако в записи 1771 года между Исмагилом и Нурмухаммедом пропущен Мамет. В третьей записи между Маметом и Хамадишем появилось еще одно имя – Хямаф. По преданиям, Хусаин бин Джагфар во времена существования в Булгаре мусульманского государства был кадием в местечке под названием Ус. И все его потомки были представителями ученого мира своего времени. Муртаза бин Исмагил и его жена в 1759 году были еще живы. Абдуррашид бин Муртаза, накопив для своего времени достаточно знаний, был имамом и мударрисом в деревне Ахметово Спасской волости Казанской губернии. Имамом стал после окончания медресе в 1756 году. Прожив в этом селе около 30 лет, 12 октября 1783 года, в понедельник, выехал из деревни и через семь дней добрался до деревни Новый Иштиряк (на реке Шушма) Бугульминского уезда Самарской губернии. Прожив в этой деревне около десяти лет, скончался в 1796 или 1797 году. Рассказывают, что и в этой деревне был имамом и преподавателем. Жена – Гульзагифа бинте Раджаб бин Юсуф бин Уркя бин Крымсарай бин Тунбай бин Бикбулат бин князь Бигеш в 1806 году была еще жива. Дети и даты их рождения: 1) Шамсуддин – 15 января 1756 года, 2) Хафиза – 15 января 1761 года, 3) Назмуддин – 1 марта 1763 года, 4) Тазуддин – 30 мая 1770 года, 5) Хисамуддин – 18 марта 1772 года, 6) Сайфульмулюк – 21 декабря 1773 года, 7) Сахибджамал – 16 ноября 1779 года, 8) Гисматулла – 2 февраля 1787 года, 9) Фатыйма – 3 февраля 1788 года. Тазуддин был известным человеком, о нем ниже мы расскажем подробнее. Остальные дети мужского пола растеряли всю славу этого некогда известного рода.

Абдуррашид-хазрат был очень хорошим переписчиком, за свою жизнь переписал много экземпляров священного Корана. Рассказывают, что написанные им арабские и турецкие произведения пропали во время пожаров, случившихся в Иштиряке в разное время, этой участи избежали лишь произведения, оказавшиеся в других краях. До настоящего времени сохранились написанные им: 1) «Ифтихах шархаль-Мисбах» – 1753 год, 2) «Шархи Аржуза» – 5 декабря 1755 года, 3) «Ахтари» – 3 января 1760 года, 4) «Гульстан» – 5 февраля 1760 года, 5) «Холясатель-Коддури» – 1771 год, 6) «Шархи Чамгайни» – 31 августа 1779

года, 7) «Кахестани» – 8 октября 1781 года, 8) «Уфак аль-Коран» – 30 мая 1783 года, в деревне Ахмед, 9) ---------, 10) «Маджмугаи фарси ве гараби» – 1785 год, 11) «Шархи фараизе Сираджия» – 22 июля 1788 года, 12) «Мифтахель-джинан» – 31 декабря 1793 года в деревне Иштиряк.

Его сборник подтверждает, что вечером 23 марта 1786 года, во вторник, был большой пожар, во время которого сгорел его дом.

Считаем, что учителем его был ахун Мансур (см.: 30), однако истину установить не удалось. Сведения о его биографии взяты у внука Абдулхак-эфенди бин Зыяддин бин Тазуддин аль-Иштиряки, из его собственных сборников и других записей, сделанных им собственноручно. Поэтому считаем, что все эти сведения соответствуют действительности.

74. Арслан бин Туйчи бин Тама бин Иртуган

Был имамом деревни Берески под Казанью, скончался в 1797 году. Его сын Ибрагим был имамом в деревне Кими, скончался в мае 1843 года. Учеником его был Бикчентай бин Ибрагим.

75. Сабанчи бин Бугай

Знаменитый сибирский ученый. Согласно сообщению Мугтасима бин Билал аль-Камрави, был имамом в деревне Тугыз, скончался в 1800 году, достигнув 90 летнего возраста. Образование получил в деревне Алман под Челябинском, в медресе кади Абдулкарима.

RUHIAT

76. Бикчентай бин Ибрагим аль-Берескеви

Был имамом в деревне Берески под Казанью. Скончался в 1800 году в 60-летнем возрасте. Был одним из первых трех членов Духовного управления мусульман. В документе об обосновании необходимости учреждения совета управления, составленном чиновником – бароном Игельстромом, имеется и его подпись. Этот документ и сегодня хранится в Духовном управлении. После смерти его заменил сын Абдуррахим.

Ученики: Ибрагим бин Арслан аль-Кимеви, Субхан бин Абдулкарим аль-Марджани, Хамид бин Султан аль-Берескеви, Абдуссаттар бин Сагид аль-Ширдани, Габид бин Абдулгазиз аль-Кенари, Фаиз бин Абдулгазиз аль-Кенари, Рахматулла бин Субхан бин Юсуф бин Арслан бин Абдулвахаб бин Абдулла бин Нуруддин, Мухаммед бин Али аль-Камашши и другие. Почтенный Марджани писал об этом человеке: «Был одним из самых знаменитых ученых Булгарского вилаята. Шакирдов у него было очень много, был знаменит. К нему приезжали учиться и из дальних краев. В течение 28 лет был в деревне Берески учителем. Кадием в Уфе стал не по собственному желанию, а по просьбе муфтия Мухаммеджана». Родом из села Большие Сабы, по другой версии, – из деревни Буклавыч.

77. Исхак бин Абдулкарим (см.: 41) бин Балтай

В течение многих лет после смерти своего отца был имамом и мударрисом. Скончался в 1801 году. Абдуррахман бин Мухаммедшариф был его учеником, женат на его дочери Кариме. Сын по имени Абдулхасанали был во время ярма-

рок имамом мечети на Меновом базаре Оренбурга, после ярмарки уезжал в слободу Сагид. После того, как его лишили этой должности, приехал в Казань, где занимался правкой издаваемых Коранов. Скончался в 1843 году. В конце переписанной в его медресе книги «Ширгатель-ислам» написано по-арабски: «Этот экземпляр написал Исхак бин Исмагиль бин Абдуррахман бин Бикмет в медресе Исхака бин Абдулкарим бин Балтай, 1776 год».

78. Абдулхалик бин Агзам бин Абдуррахман ат-Тенеки

Его отец Агзам был известен как Имкя-мулла, в 1733 году был еще жив. Имел несколько сочинений, касающихся совершения намаза «ясту» в короткие ночи[116].

Этот человек был имамом и мударрисом деревни Тенеки Мамадышского уезда. Скончался в 1801 году. Один из первых трех членов Духовного управления мусульман.

Учитель: отец Агзам бин Абдуррахман. Ученики: Сайфуддин бин Абубакир аш-Шункари, Хибатулла бин Ислам ас-Салавучи, Тазуддин бин Абдуррашид аль-Иштиряки и другие.

Почтенный Марджани писал об этом человеке: «Был знаменитым мударрисом своего времени. Внес несколько поправок в хашии «Таузих» и «Талавих». Абдулгаллям бин Абдулкадыр ас-Сабави хвалил его за познания во многих науках. По сообщениям других людей, после того, как он уехал служить в духовное управление, его шакирды поехали учиться к Мухаммедрахиму бин Юсуф аль-Ашыти, где обнаружили: уровень его знаний ниже, чем у их бывшего наставника». После его кончины дело продолжил сын Камалуддин.

RUHIAT

79. Сайфульмулюк бин Муртаза бин Салим бин Исменан

Был имамом в деревне Коры Алачык, что на правом берегу реки Белой. Занимался и преподаванием. Скончался в 1802 году в 80-летнем возрасте. Названные выше его предки были учеными. Сыновья: Абдулджаббар, Абдулгаффар, Абдулкадир, Абдуссаттар. Кабдекабир-эфенди заявил об этом человеке: «Уроки его были прекрасны, сам очень благочестив и религиозен». Бахадиршах бин Сайяркул аль-Гайнави закончил в его медресе в 1771 году книгу «Дурратель-насыйхин».

80. Фахруддин бин Абдуррашид бин Саид

Из казанских имамов, известен как Фахруддин-эфенди. Трижды был членом Духовного управления мусульман в городе Уфе. Мы видели документы, подписанные им 26 апреля 1802 года. В мае 1802 года был еще жив. Почтенный Марджани сказал об этом человеке: «Взял в жены дочь имама деревни Ковали Салимджана (см.: 49) бин Дустмухаммеда – Райхану, был свояком муэдзином Халида бин Исхак бин Исмагил бин Ибрагим ас-Сагити. В то время, когда этот муэдзин приехал в Уфу держать экзамен, Фахруддин-эфенди был кадием».

[116] «Мустафадель-ахбар», часть 1-я, с.72–73.

81. Валид бин Мухаммедальамин бин Сулейман бин Бикмухаммед бин Азай

Известен как Валид-ишан. Родом из деревни Кайбицы, что у города Тетюши. Проучившись у Мухаммеда (см.: 68) бин Али ад-Дагестани, поехал в Бухару. Оттуда дважды совершал путешествия в Кабул. Взяв в Кабуле разрешение у шаиха Фаезхана бин Хозурхана, скончавшегося 22 апреля 1802 года, вернулся на родину и стал имамом в селе Каргалы (деревне Сагид).

В 1778 году в Бухаре закончил переписывать «Мелла Джами хашиясе». В 1799 году с целью совершить хадж выехал из села Каргалы (деревни Сагид). В Каире находились английские войска, готовившиеся дать отпор французам под командованием Наполеона, поэтому дорога в Каир была закрыта. Ему пришлось несколько задержаться. Во время совершения хаджа он посетил сады пророка Мухаммеда. Скончался в 1802 году в Медине, похоронен в «Джаннати-бакыйн». Его сторонники: Нигматулла бин Гумар аль-Утари, Губайдулла бин Джагфар аль-Кизлеви, Джагфар бин Имай аль-Бикмети, Кутлуахмед бин Захид аль-Дустами, Абдулджаббар бин Абдуррахман ат-Тайсугани, Ахмар бин Хасан аль-Мастаки и другие.

Его сын Мухаммед скончался в Каргалы в 1838 году. Осталась дочь Таиба.

82. Джагфар бин Имай

RUHIAT

Был шаихом в деревне Бикмет Буринского уезда, имел мюридов. Скончался в 1802 году, получив известие о кончине Валида (см.: 81) бин Амин ас-Сагиди. Его сменил ученик по имени Даванай. Был очень благочестивым и религиозным, жил на средства, заработанные своим трудом. Вместе с мюридами проводил ночи в мечети, где они совершали зикр[117] и общались. Как рассказывают, из-за того, что жители деревни Бикмет неграмотны и ничего не понимают, просил у своего наставника Валид-ишана разрешения переехать в другую деревню. Учитель же ему заявил: «Аллах посылал своих пророков и к неграмотным народам, возможно, они были большими невеждами, чем жители твоей деревни. Однако пророки были очень старательными послами Аллаха. Выдержали, несмотря на то, что им приходилось тратить много сил на то, чтобы наставить на путь истинный одного человека. Если же ты, встав на путь следования за пророками, дашь в том месте, где живешь, наставления взрослым и знания молодым, не будет никакого вреда. Если же ты уйдешь от них, кто же даст им наставления? От кого они получат назидание? Конечно, сразу же после прочтения проповеди результата не будет, надо повторить много раз, и будет толк. Человек пользуется сегодня знаниями, которые получал в течение десяти лет. Поэтому я не одобряю Ваше мнение о переезде». Это очень хорошее наставление, оно показывает, каким умным человеком был Джагфар бин Имай.

[117] Зикр – моленье, заключающееся, главным образом, в беспрестанном произношении хором имени Аллаха. – *Сост.*

83. Бахадиршах бин Сайяркул бин Абдуррашид бин Ишбулад

Имам деревни Каджмакты возле Усы, ученик Сайфульмулюка (см.: 79) бин Салим. Написал на тюркском языке комментарии к «Хафтияке шариф»[118], который был издан в 1858 году в Казани. В 1804 году был еще жив.

84. Абдулхамид бин Утяган бин Ярмухаммед бин Кутлугмухаммед бин Мухсин

Был имамом: в 1759 году – в Мачкаре, в 1781 году – в деревне Адаево, затем – в Салавыче и, наконец, в своем родном селе Тюнтер. Скончался в 1805 году. Сыновья: Сабит, Абдулгаффар, Абдулфаттах, Сабит был имамом в деревне Чутай-Завод, Абдулгаффар – в деревне Новый Тазлар, скончался 24 февраля 1808 года. Абдулгаффар, служивший имамом в деревне Старый Салавыч, скончался в 1866 году.

85. Валид бин Сагид бин Фулад бин Амин

Родом из деревни Мензелябаш, что в устье реки Мензеля. Его отец (или дед) поехал в село Каргалы (слободу Сагид) и записался в купеческое сословие. До сегодняшнего дня известен как Валид-ахун. Служил имамом, мударрисом и ахуном в деревне Мензелябаш. Скончался 31 мая 1806 года в возрасте 51 год. Могила находится на кладбище этой деревни. Некоторое время он занимался преподаванием, затем, 11 февраля 1789 года, был избран имамом своего прихода. Среди бумаг Духовного управления имеется документ о согласии жителей деревни на избрание его имамом.

Учителя: Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле (см.: 46), Абдулманнан бин Абдуррахман ат-Тайсугани (см.: 48) и другие.

Ученики: Шагиахмед бин Рафик ас-Симаки, Гашир бин Каракай аш-Шугури, Абдулвахид бин Абдулманнан, Габбас бин Рахманкул ас-Асаи и другие.

Дети: Хадича, Шамсуддин, Мухаммедшафиг и другие. Мухаммедшафиг скончался в 1790 году в городе Уфе, похоронен там же. Хадича была замужем за учеником своего отца Абдулвахидом бин Абдулманнаном. На его печати было написано: «Уповающий на великого Аллаха ахун аль-Булгари Валид бине Сагид».

Переписанные им книги: «Кахестани», закончил в 1775 году у Абдуссаляма бин Хасана. Еще одну книгу, название которой я запамятовал, переписал в 1780 году у Абдулманнана бин Абдуррахман ат-Тайсугани. Будучи имамом и мударрисом, в 1781 году в деревне Мензелябаш закончил переписывать «Холясатель-коддури». В конце переписанной в его медресе хашии «Манар» записано: «Это написал Рахимкул бин Рафик бин Сулейман в деревне Мензелябаш во время учебы у ученого человека своего времени Валида бин Сагида 9 февраля 1787 года». Этот Рахимкул родом из какой-то деревни под Уфой.

[118] «Хафтияк» – одна седьмая часть Корана, которая издавалась в виде отдельной книги. – *Сост.*

После его кончины ученик и зять Абдулвахид бин Абдулманнан стал его преемником на должностях имама, мударриса и ахуна. Ахун Абдулвахид был братом чистопольца Абдулгафура бин Абдулманнана и родственником нашего отца. Ахун Валид заслуженно носил звание ученого, среди подобных себе пользовался большим авторитетом. Писал красивые сочинения на арабском и персидском языках. Писал очень правильно, уместно применял слова. Хорошо понимал и преподавал морфологию, мусульманское право. На полях древних книг и толкований «Кахестани» мы видели много заметок, подписанных «Валиди». Его письмо, написанное в 1803 году своему другу и ученику Абдуррафигу бин Таиш ан-Нуркеви на персидском языке, является свидетельством глубины его знаний.

86. Абдулджалиль бин Мирсалим бин Мякаш бин Чунбай-мирза бин Альмухаммед-мирза

Его предки жили в Казани, затем переехали на Верхний Урал. Абдулджалиль-эфенди получил образование в Казани. По пути на родину заехал в деревню Ахун к Абдулле-ахуну. Последний, заметив его ум и совершенство, отдал за него замуж свою дочь Кариму и назначил мударрисом в деревню Ахун. Он в течение почти 50 лет занимался в деревне Ахун преподаванием, многие люди получили у него образование. Дети: Фазыл ас-Саттар, Мухаммед и другие.

87. Абдулхамид бин Динмухаммед бин Шигай бин Мамет (Мухаммед) бин Икман бин Илькай бин Дуладжан бин Аюб-шаих бин Худжа-шаих бин Юллык-шаих

RUHIAT

Родом из деревни Сабы Казанского края. Официальным названием этого села было Мамет, поэтому существует версия: не был ли Мамет бин Икман его основателем. Во времена хафиза Дуладжана бин Аюб-шаиха Казань была завоевана Русью. Учителем Абдулхамида-эфенди, судя по некоторым источникам, был Ишмухаммед (см.: 31) бин Тукмухаммед аль-Адай. Скончался, будучи имамом в селе Сабы. Дети: Сайфулла, Файзулла, Нигматулла, Хисамуддин, Абдулкарим, Абдулгаффар, Абдуссаттар, Ахмед, Мухаммед и другие. Сайфулла был имамом и мударрисом в деревне Салавыч. Файзулла и Ахмед были в Сабах соответственно имамом и муэдзином. Мухаммед родился от жены по имени Шамгун, на которой Абдулхамид-эфенди женился по достижении 83 лет. Он был имамом в деревне Олуяз, затем ушел с этой должности, скончался в 1861 году. Внуки Абдулвали бин Абдулкарим и Мухаммедамин бин Сайфулла были имамами соответственно в Сабах и Наласе.

88. Утяган бин Уразмет

Был богатым и умным человеком, родом из деревни Арбор Малмыжского уезда, скончался в 1806 году. Имея некоторые знания и положение, был избран имамом и хатыйбом. Его дочь Ханифа состояла в браке с Юсуфом бин Исмагил бин Апанаем.

89. Салим бин Абдуррахим

Родом из села Сабы, жил в Бухаре. Скончался в 1808 году. Об этом человеке почтенный Марджани сказал: «В Бухаре был известен как дамелла Салим, ...был знатоком фикха, ученым, однако рассказывали, что он иногда употреблял спиртные напитки». Оказывается, настоящее имя его было Рахим.

90. Субханкул бин Бикмухаммед бин Юлдаш бин Ишкай бин Тумкай бин Янгильде бин Кайбулла бин Кормыш

Эта родословная написана пятьдесят-шестьдесят лет тому назад, я переписал ее у жены Фасихуддина бин Субханкула. Юлдаш бин Ишкай был родом из деревни Ширдан Свияжского уезда Казанской губернии, переехал к истоку реки Кичу. Основанную им деревню назвал не собственным именем Юлдаш, а по названию реки Кичучатово. У Юлдаша были сыновья Биккул, Бикмет, Мурад. У Бикмета (Бикмухаммеда) бин Юлдаша были сыновья Субханкул и Рахманкул. Последний не оставил потомства, поэтому с его стороны род прервался. В деревне Кичучатово и сейчас есть люди, имеющие некоторые родственные отношения с Рахманкулом, но они все произошли от детей Субханкула. Субханкул, получив разрешение и благословение родителей, по существовавшей тогда традиции, взял из табуна хорошего скакуна и выехал из деревни Кичучатово. В деревне Кыска-Елга под Белебеем жили их близкие родственники, он остановился у них.

Прожив некоторое время и решив остаться у Мухаммеда (см.: 68) бин Али ад-Дагестани, в течение шести лет жил у ахуна Казикая, пополнил свои знания, получил от учения большую пользу. Затем вернулся на родину. Стал имамом деревни Нижние Шальчали (Чершилы), что на реке Куак, и в течение трех лет занимался преподаванием. Затем вместе с неким Абдулманнаном бин Аблаем из деревни Абдрахманово был приглашен к Оренбургскому губернатору. Они, не зная причины вызова, сильно встревожились, попрощались со всеми детьми и родственниками и направились в Оренбург. Губернатор же, назначив их официально от имени государства старшинами, отправил обратно. Скончался в 1808 году в деревне Кичучатово. Жену звали Сахиба, она была дочерью Каракая бин Усман бин Бикмета из деревни Шугурово, что на реке Шушма. Она прожила 83 года, скончалась в 1830 году от холеры. Похоронена в деревне Кичучатово. Она была сестрой Гашира бин Каракая. Дети: 1) Сайфуддин (ниже будет дана его биография); 2) Фасихуддин – родился 8 ноября 1779 года, скончался в феврале 1862 года. Оставил после себя сыновей: Тазуддина, Назмуддина, Ахмади, Шарафуддина, Ахмеджана; 3) Махфуза – родилась в декабре 1790 года, была супругой имама деревни Киек-Бурмет Абдулджаббара бин Гумара, скончалась в апреле 1878 года. Ее сыновья: Валиулла, Ахмеджан, Госсамуддин; 4) Фахруддин (его биография будет дана ниже); 5) Габид – всю жизнь прожил в деревне Кичучатово, скончался в 1855 году. Оставил детей по имени Фатхия и Миннебай; 6) Фархана – скончалась, будучи женой Абдуррашида бин Мухаммеда из Шугурово; 7) Сагида – была супругой Мухаммедшарифа бин Мансура из деревни Сугушлы. После ее смерти остались сыновья Мухаммедкарим и Мухаммедзариф.

RUHIAT

У Субханкула бин Бикмухаммеда почерк был очень красивый, каллиграфия правильная, по-арабски писал без ошибок. В переписанной им книге «Мутасарель-Коддури» мы заметили следующие слова: «Эту книгу дарю сыну моему Фасхуддину я – Субханкул Бикмухаммед, 1807 год». Общался с Абдуллой аль-Кизляви и Гумаром аль-Киекле, они вместе учились. Упомянутый выше Каракай бин Усман был убит в 1773 году во время Пугачевского бунта. Могила его находится на восточном склоне горы у села Шугурово, возле родника, текущего на юг.

Эти люди являются моими родственниками, предками, поэтому о них я писал несколько подробнее. Да простит их всех Аллах и помилует за прегрешения!

91. Хамид бин Муртаза бин Нурмухаммед

Родом из деревни Альдермыш Казанского уезда. Был имамом в городе Казани. Известно также, что он занимался преподавательской деятельностью в деревне Кариле. При этом некий Мухаммедгали бин Зайнигабиддин переписал «Мелла Джами».

Учителя: Абдуссалям (см.: 46) бин Хасан аль-Кариле и другие. Об этом человеке почтенный Марждани сказал: «Был знаменит своими познаниями по логике. Рассказывают, что он содержал в Казани начальное медресе. В середине 1796 года держал экзамен в Духовном управлении». В начале 1809 года еще был жив.

RUHIAT

92. Абдуннасыйр бин Тырманай

Был имамом деревни Ирсаево, что под Белебеем. Скончался в начале 1809 года. Выделялся среди себе подобных большим количеством шакирдов. Ученики: Салих бин Абулла аль-Чакри, Ахмед аль-Казанчи, Абдулханнан аль-Казанчи, Тазуддин бин Ялчыгул аль-Иштиряки, Амирхан бин Кучкар аль-Утяки и другие.

93. Абдулкарим бин Халил

Скончался в 1811 году в знаменитом селе Иж-Бобья Вятской губернии. Дочь по имени Газима была замужем за Нигматуллой бин Мунасийбом. Говорят, что этот человек был преподавателем и старательно занимался наукой. Собственноручно переписал несколько книг с различными толкованиями.

94. Фазыл бин Сайфулла бин Хабибулла

Из деревни Курманаево, что на реке Черемшан, Чистопольского уезда. Скончался в 1812 году, по некоторым источникам, – позднее, будучи имамом в Казани. Поехав в Бухару, служил у шаиха Ниязколыя бин Шахнияз Туркмени. Вернувшись на родину, стал имамом деревни Мамся, женился, переехал в деревню Курса, затем в Казань.

Учителя: Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти и другие.

Ученики: Нигматулла бин Биктимер аль-Эстерли, Шарафуддин бин Зайнуддин аль-Эстерли и другие.

Дочь Шарифа была замужем за Ахмедом бин Сагид аш-Ширдани. Сын Мухаммедвафа получил образование в Бухаре; вернувшись в Казань, служил имамом, в 1840 году был избран членом Духовного управления мусульман. Скончался в 1848 году. Внук Ахмедсафа бин Мухаммедсафа также был имамом в Казани, скончался в 1869 году. Все они похоронены в Казани. Наставники Ахмедсафы: Баймурад бин Мухаррам, Мухаммедкарим бин Мухаммедрахим, Шигабуддин аль-Марджани и другие. Он провел в Бухаре более 10 лет.

RUHIAT

ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ

اوچونچی جزء   برنچی جلد

«آثار»

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهور کشیلرینک ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت ووفاتلری، وباشقه احواللری حقنده یازلمش بر کتابدر.

﴿ اوچونچی جزئی ﴾

RUHIAT

صاحبی
رضاءالدین بن فخرالدین

المرء بعد الموت احدوثة   یفنی ویبقی منه آثاره
فاحسن الحالات حال امرئ   تطیب بعد الموت اخباره

« اوفا »

۱۳۲۰ سنه

Дозволено цензурою С.-Петербургъ 23 Октября 1902

Оренбургъ.
Типографія М.-Ф. Г. Каримова.
1903.

95. Сулейман бин Мустафа бин Юнус (Сунай) бин Ишали бин Инанмыш бин Ханмирза бин Хантимер бин Каракай

Был ахуном в деревне Каршин-Шариф, что в 40 верстах западнее Уфы. Его предки переехали сюда из-под Нижнего Новгорода. Согласно преданиям, Сулейман-ахун был известным ученым, человеком очень сильным и высокомерным. Пользовался большим уважением. Был очевидцем того, как сыновья великого ученого Абу Мухаммеда аль-Язидидая стали известными людьми и состарились, приобретя большие знания.

Его жена в 1820-х годах еще здравствовала.

Дети: Абдулкадыр, Абдулкаюм, Абдуссаттар, Нариман, Абдулкахир и другие.

Абдулкаюм был преподавателем в селе Каршин-Шариф[119]. Скончался во время поездки в хадж. Оставил сына Мухаммеда, который был имамом в селе Урга Казанского края, где и умер.

Абдуссаттар был имамом Меновой мечети в Оренбурге, скончался в 1841 году в 63-летнем возрасте. Говорят, что был очень уважаемой личностью. Его наставник – Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени. Сын Абдуссаттара – Валиэддин – получил образование у своего отца и после его кончины занял пост имама той же Меновой мечети. Через десять лет, в 1852 году, по неизвестной нам || (90) причине был освобожден от этой должности. У Абдуссаттара были также сыновья по имени Салахуддин и Абдулла.

Абдулкахир был писателем и поэтом, умер в августе 1831 года в деревне Каршин-Шариф от чумы. Было ему тогда 63 года. Его жена Шамсениса скончалась в 1840 году, также в 63-летнем возрасте.

Его сын Рахматулла был муэдзином в Оренбурге, Мухаммед – мухтасибом в деревне Акбашево под Уфой. Кроме них, были еще Ахмед и Губайдулла. Дочь Хабиба была замужем за ахуном Мухаммедвали в деревне Казарма, Гарифа – в деревне Сафарово за имамом Юнусом, Фатыма – в деревне Султанай под Уфой за прославленным ахуном Мухаммедшахом. Одно из писем Абдулкахир-эфенди, написанное брату Абдулкадыру в стихотворной форме, звучало так[120]. || (92)

Мы видели также и другие стихотворные письма. Все они написаны в виде обычных писем. Согласно преданиям, подобным образом он писал письма, когда очень спешил. || (94)

Мухаммедшакир-эфенди, имам деревни Муртаза Бирского уезда, написал нам следующее письмо, касающееся ахуна Сулеймана: «По Вашей просьбе посетил деревню Каршин-Шариф. Имамом данной деревни является потомок ахуна Сулеймана Шарафуддин бин Шамсуддин бин Наримана. На старом кладбище на южной окраине деревни, на восточном берегу реки Кармасан, имеется несколько крупных старинных надгробных камней. Один из них находится выше земли на три четверти аршина, обыкновенный необработанный валун, немного осел с восточного края. Надпись на ней выбита, однако полностью не прочитывается. В четырех строках написано: 1) «Эта могила», 2) «Сулейман бин Мустафа», 3) «его жена Мухибба и сыновья», 4) «Абдулкадыр». Однако на уровне первой и последней строк части камня, на которых могло поместиться по одному слову, отколоты. В третьей строке имя жены прочитывается нечетко. Поэтому непонятно, Мухибба или нет. Не указана дата смерти. Чуть западнее этого камня имеет-

RUHIAT

---

[119] В конце одной рукописной книги я видел запись: «Переписал Гисматулла бин ахун Зубаир в деревне Каршин-Шариф Уфимской губернии, в медресе Абдулкаюма бин Сулеймана. 19 октября 1806 года».

[120] В оригинале автор привел здесь текст письма 1803 года. – *Сост.*

ся другой, на котором четко, выпуклыми буквами в шести строчках написано: «Покойный прощенный [Аллахом] Абдулкахир бин мулла Сулейман, в 63-летнем возрасте, в 1831 году». Еще на одном камне рядом с этим в шести строках написано: «Покойная прощенная [Аллахом] Бибишамсениса, жена Абдулкахира, в 63-летнем возрасте, в 1840 году». Здесь же имеется несколько крупных камней с надписями. Я узнал, что они принадлежат чиновникам и главам кантона, поэтому не счел нужным переписывать их надписи».

Семья Сулейман-ахуна была плодовитой. В каждом уезде и во все века из его рода происходили многие известные люди нашей страны. Некоторые из них, если Аллаху угодно, будут упомянуты в настоящем сочинении. Приведенная выше родословная взята из рукописной книги «Танбихель-гафилин», переписанной Фахруддином бин Нариманом.

96.Ахмед бин Хасан бин Кулмамет (Кулмухаммед)

Был имамом и ишаном в деревне Старый Мастяк Хвалынского уезда Саратовской губернии. Скончался в 1812 году. || (95) Разрешение на занятие должности ишана получил у Валид-ишана из Каргалы.

97. Махмуд бин Мухаммедамин бин Ярмухаммед бин Мамыш (Мамеш?)

Рассказывают, что его отец Мухаммедамин в 1740-х годах был жив. Поехав по своим делам в Петербург, получил в подарок от правительства книги «Фатави Казыйхан», «Никайя шархи шамани», «Саххахель Джафхари». (Это произошло, по-видимому, в период правления императрицы Елизаветы, дочери Петра Великого.)

RUHIAT

Появившись на свет в Казани, после смерти отца занял пост имама 7-й соборной мечети. Занимался преподавательской деятельностью. Скончался в 1812 году. Похоронен в Казани.

98. Абдуннасыр Абуннасыр бин Ибрагим бин Ярмухаммед бин Иштиряк аль-Курсави

Его отец Ибрагим скончался в 1791 году. Мать Михербан бинте Амин бин Мансур была родом из деревни Максабаш. Сестра Абуннасыра Мархаба[121] дочь Ибрагима состояла в браке с Абдуллой бин Абдуссалямом из деревни Маскара. От этого брака появились на свет Губайдулла, Муса, Мухаммеджан, Хуснибану. Говорят, что она скончалась в 1828 году.

Абуннасыр родился в 1776 году, скончался в 37-летнем возрасте, 17 сентября 1812 года. После его смерти мусульмане Казани и Булгара, а возможно, и весь мусульманский мир потеряли крупного ученого.

Появился на свет в деревне Курса под Казанью, начальное образование получил в деревне Маскара Малмыжского уезда. Затем поехал в Бухару, где посещал уроки прославленных ученых. Беседовал с великими шейхами, добился видимого и скрытого совершенства. Вернувшись на родину, с помощью сыновей своего шурина Абдуллы бин Абдуссаляма основал большие мечети, набирал много шакирдов, преподавал. В 1807 году вновь совершил путешествие в Бухару. На обратном пути остановился в Хиве, провел некоторое время в Астрахани, затем

[121] Упоминается в книге «Знаменитые женщины» [произведение Р.Фахруддина].

вернулся в родные края. В 1812 году с группой своих друзей с целью совершения хаджа выехал из Казани. Прибыв в Стамбул, заболел чумой и скончался. Похоронен в Ускедаре, у соборной мечети.

Учителя и шейхи: в Маскаре – Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти, в Бухаре – шейх Ниязкул бин Шахнияз ат-Туркмени. Должно, быть были и другие учителя и шейхи.

Ученики: Мухаммедамин бин Сайфулла ан-Наласави, Нугман бин Амир ас-Самани, Нигматулла бин Биктимер аль-Эстерли, Хабибулла бин Рафик ан-Надири, Фахруддин бин Хабибулла аль-Хаджитархани, Ахмед бин Сагид аш-Ширдани, Надир бин Исхак аль-Камышли, Таиб бин Заид аль-Верхнеурали, Зайнулла бин Ульмазкул аль-Калкани, Абдулла бин Амирхан аль-Верхнеурали, Джамалуддин бин Шамсуддин ас-Сабави, Абдулмукмин бин Фаиз аль-Мишави, Ахтям бин Бикмухаммед аль-Ярманчави, Тимурбек бин Вильдан аль-Куганаки, Абдулгафур бин Абдулмуджид аль-Уфави и другие.

Произведения: 1. «Аль-Иршад[лил-гибад]», 2. «Китабель-лауваих», 3. «Шархель-гакаид ан-Насафийатель-кадим», 4. «Шархель-гакаид ан-Насафийатель-джадид», 5. «Рисаляти исбатис-сыфат», 6. «Китабен-насаих», 7. «Шархи мутасарель-манар», 8. «Хашиятель-гакаидель-джадид», 9. «Хефтияк шариф тафсире». Кроме них, имеются и короткие очерки.

Личные качества. Высокого роста, с широким лбом, большими глазами, худой и стройный, разум совершенен, сознание (понимание) верно, скор на ответы, красноречив, величав, откровенен.

Оценки, данные ему его противниками, собранные из различных источников:

Первое. || (100) Подписи:

1) Эмир Хайдар;
2) Кади Мирзайнуддин бин кади иман Курбан Бадал;
3) Худжа Гатаулла;
4) Кади Гинаят;
5) Муфтий Абуннасыр Худжа;
6) Кади Мирза Фазыл;
7) Кади Мир Гатаулла-муфтий Джуйбар;
8) Кади Турсунбаки;
9) Кади Мирза Нигматулла-муфтий бин мирза Нияз Мухаммедгали;
10) Кади мирза Шамсуддин бин Миршах аль-Хусаини;
11) Кади Ниязбирде;
12) Муфтий мирза Абдуррахман Аглям;
13) Мир Абдуррахим Худжа-муфтий Гаскар;
14) Мухаммед Зыя-муфтий;
15) Шайхельислам Голуви-мирза Рахматулла Худжа бин Гатаулла Худжа Насыри;
16) Мир Абдулла Ходжа аль-Хусаини.

Второе. Письмо из Бухары ученым Булгара:

«В селе Каргалы и Казанской губернии были знаменитые мусульманские ученые и просветители. В 1808 году ногаец [татарин] Абуннасыр-мулла, вернувшись в столицу наук – прославленную Бухару, перед великими учеными и уважаемыми факихами [знатоки мусульманского права] отрекся от своих неправильных убеждений.

Шайхельислам-ахун Гатаулла Худжа-муфтий, кади мирза Шамсуддин Худжа, муфтий мирза Абдуррахман Аглям».

RUHIAT

Третье. Письмо кади Турсунбаки бин Абдуррахим аль-Бухари: «В Булгарской губернии были знаменитые ученые и уважаемые факихи. Некий человек по имени Абдуннасыр в 1808 году в столице наук, знаменитой Бухаре приготовился в присутствии его величества эмира и ученых-теологов отречься от своих неверных, глупых, ложных убеждений. Он заслуживал смертной казни. Он говорил в духе еретиков. После этого он сбежал из города. Сейчас нам стало известно: он вновь вернулся к своим убеждениям. Он, неверный, выступал против ученых и факихов, обвинял их, а себя восхвалял. Он скрыл, что проиграл. Представил события в противном истине свете.

1810 год, 14 июня, понедельник». // (102)

Размышления.

Об этом приключении Абуннасыра в Бухаре нам ничего не известно, потому что мы не располагаем иными источниками, кроме приведенных выше, и некоторых преданий. А для выяснения сути вопроса необходимо видеть сам приговор суда. Если бы это дело, хранящееся в архивах Бухары, было опубликовано, каждый смог бы, соразмерно своим возможностям, вынести свое решение.

Чем же является этот документ, подписанный большим количеством людей, – фетванаме, вынесенный на рассмотрение суда и кадиев, или же приговор, вынесенный от имени правительства? Это нам до сих пор неизвестно. Если это фетванаме, то почему эмир, являвшийся руководителем правительства и ведающий работой судов, подставил под ним свою подпись? Это неправильно и по закону, и по шариату. Разве какой-нибудь суд может вынести приговор по делу, по которому уже имеется фетва (оценка) правителя?

Если же это не фетванаме, а приговор суда, то здесь должны были быть изложены ответы Абуннасыра, доказательства неправильности его ответов, пожелания правительства; если было ясно, можно или нет вынести по ним какое-либо решение, то и объявлен приговор. А в этом документе ничего этого нет.

Нет сомнений в том, что к написанию документов против Абуннасыра причастны и великие мира сего. Иначе, если бы мы были уверены, что их писали простые люди, мы бы не обратили на них никакого внимания и даже не упоминали бы в своей книге.

Однако, не возлагая на авторов этих документов ответственности, относясь к ним со всем уважением и считая их в некоторой мере святыми, мы все же позволим себе усомниться в правдивости изложенного в данных документах.

Как нам кажется, при опровержении какого-либо сомнения необходимо привести достаточные и веские доказательства. В письмах же бухарцев, направленных против Абуннасыра, нет не только серьезных и надежных доказательств, но и ничего, заставившего бы задуматься.

Четвертое. // (108) «Написано ахуном деревни Ура из-под Казани Фатхуллой бин аль-Хусаином господину муфтию Мухамметжану сыну Хусаина нижайше от нас, указного имама соборной мечети деревни Казакская Ура Царевококшайского округа, мударриса и мухтасиба Фатхуллы сына Хусаина, 11 ноября 1810 года. О том, что в Верхней Корсе Казанского округа Абдуннасыр сын Ибрагима, возомнив себя муджтахидом (человеком, выносящим решения по религиозным книгам), написав комментарии к труду Гумара ан-Насафи, оскорбляет муджтахидов и великих ученых Тафтазани, Давани, Саида Ширази и других. Построив медресе, набрав шакирдов, распространяет невежество, уводит мусульман от истинной веры, своими нововведениями ведет народ ко дну. Потому что выпускники его медресе, став имамами в деревнях, где издавна совершали пятничный намаз и гаид, лишили мусульман намаза и гаида. В связи с этим нижайше про-

сим: вынесите приговор по шариату этому сошедшему с истинного пути, запретив ему портить мусульман. Да будут Вам за Ваши труды благодеяния Аллаха.»

Размышления.

Так как ахун-хазрат написал это письмо 23 ноября 1810 года, в пятницу, то возможно, написано оно после прочтения им изложенных выше писем. Как бы там ни было, мы думаем, что письмо это полностью соответствует требованиям логики. // (110)

Выражая свое уважение к ахун-хазрату, признавая красоту его почерка, позволим себе изложить некоторые сомнения.

Объявил ли себя Абуннасыр, как утверждает ахун-хазрат, муджтахидом? Если он услышал это от самого Абуннасыра или взял из его книг, то никаких претензий к его словам нет. Если же он опирался при этом на сообщения, пришедшие через посредников, то нельзя принимать это как неоспоримое доказательство. История доказывает, что не только во времена Фатхуллы-ахуна, но и несколько веков назад, опираясь на слова врагов, людям приписывали то, что не могло даже прийти им в голову.

Если даже Абуннасыр и объявил себя муджтахидом, то в чем его грех? Разве муджтахиды, как дождь, падают с неба, или же, подобно жемчугу, выходят из моря? Разве можно обвинять человека, вышедшего из простого народа, в том, что он является или объявил себя таковым, днем и ночью приобретавшего знания, сумевшего, не побоясь никого, кроме Аллаха, и даже общества, собравшегося у великого падишаха Бухары, отстоять свою правоту?!

Звание муджтахида было во все времена священной и великой обязанностью, и его заслуживали лишь редкие люди каждой губернии. Мы не отрицаем этого. Но что бы там ни было, должно быть, и ахун-хазрат не утверждает, что наши слова правильны, благодарность Аллаха покинула Землю и что мусульмане Булгара и Казани будут лишены этого навечно.

RUHIAT

Тафтазани, Давани, Саид Шариф Ширази были для своего времени редкими учеными, однако же не были безгрешными. И сказанное ими не было святым откровением. Сочинения и труды их были многочисленны, и поэтому неудивительно, что в них встречались и слова, которые можно было опровергнуть или осмеять. Мало кому удается избежать неверных слов.

Непонятно, какой вред от постройки медресе и обучения шакирдов. Согласно шариату, обучение тому, что знаешь, и изучение того, чего не знаешь, – обязанность каждого.

Уважаемый учитель! Я пишу все это не для того, чтобы (спаси, Аллах!) умалить Вашу славу. Мое усталое перо, да будет оно восхвалено, никогда не оскорбит не только таких великих, как Вы, но и самого маленького человечка. // (119)

Другие дела и произведения. Во время учебы в медресе Мачкары, в связи с кончиной своего отца Ибрагима, остался сиротой. В учебе был очень способным. Не удовлетворившись разъяснениями своего учителя по некоторым вопросам, совершил путешествие в столицу наук и родник просвещения – Бухару. Добился больших успехов в очень популярной среди местных ученых науке калям, оставил далеко позади своих учителей.

Вспомнив, что наступит день, когда придется отвечать за свои убеждения и поступки, с намерением узнать, есть ли что-нибудь, позволяющее надеяться на милость Аллаха, подверг проверке свои убеждения. Убедившись, что приобретенные им знания лишены основания, весьма огорчившись и обратившись к гре-

ко-римской философии[122], принялся проверять Коран и предания Великого пророка. Потратил много сил на то, чтобы проверить соответствие веры данной философии, в результате глубоко постиг Коран и хадисы. Известно также, что большую пользу ему принесли произведения суфиев и ученых, занимающихся хадисами.

В Бухаре в течение четырех лет учился у одного из почтенных шейхов – Мухаммеда Ниязкули, получил у него разрешение занять пост имама. Вернувшись на родину, занимался преподаванием, творчеством, воспитанием шакирдов. В 1807 году вновь отправился из Курсы в Бухару, где вел с местными учеными научные беседы-диспуты. Заявил им, что философские сочинения можно связать с Кораном и хадисами пророка Мухаммеда. Однако этот поступок стал причиной многих его бед.

Абуннасыр каждый день говорил о своих взглядах, распространял их среди молодых шакирдов и, не боясь никого, с большой храбростью высказывал свое мнение. Поэтому противники заявили, что он перестал верить в Аллаха. Результатом этого стал официальный диспут у эмира, где его взгляды стали предметом рассмотрения.

Абуннасыр знал, что от пустых слов, сказанных во время застолий, нет никакой пользы. Поэтому он очень обрадовался, что собирается такой представительный меджлис. Несчастный! Он думал, что на этом собрании претензии и ответы будут излагаться достаточно спокойно. Поэтому, не торопясь, спокойно, с достоинством изложил высокому собранию свое мнение. Он разъяснил свои взгляды, о которых в течение многих лет уже устал говорить, чем не оставил камня на камне от сомнений своих противников. // (121)

RUHIAT

Однако некоторые упрямые люди не могли принять такую его твердость и устойчивость мыслей. Использовав слова, которые Абуннасыр называл ошибкой, они признали все его взгляды ошибкой и ересью.

После этого меджлиса он, согласно завещанию своего шейха Мухаммеда Ниязкули ат-Туркмени, уехал из Бухары.

Вот что написал почтенный Марджани об этом человеке: «Мы встретили в Бухаре и Самарканде много единомышленников, хваливших научное воззрение Абуннасыра. Кади Абуссагид ас-Самарканди (скончался в Самарканде в 1849 году) возвеличивал Абуннасыйра, расспрашивал о нем прибывших из Булгарской земли. Кади Рахматулла (скончался в Бухаре в 1847 году) бин Абдуррахим говорил: “Абуннасыйр был рабом Божьим, получившим воспитание у самого Аллаха, однако наши ученые не обладали силой, способной понять его слова”».

Абуннасыр был в такой же вере, что и древние, однако современники из зависти оклеветали его. Не скажу, что в его время не было ему равных. Это было бы умалением его достоинств. Однако по мастерству в философских науках, в знаниях различных религиозных сект и течений, в воспитанности и умении вести споры, в учении наизусть хадисов, в разделении хадисов по типам и видам, в старании в течение пятисот лет современный мир даже издалека не видел ему подобных. Если бы он прожил долгую жизнь, стал бы звеном, соединяющим древних и современных ученых. Хотя он и прожил менее сорока лет, не имел себе равных среди современников. Достигнув такого совершенства, оставался //

---

[122] Так же, как наши современники воспринимают на веру все, что слышат от европейцев, так и молодежь и сторонники всего нового периода Аббасидов принимали все римское, что было переведено, приписывали даже все это религии. Все, что касается происхождения мира и других вопросов, изложенных в книгах по каляму, взято у римлян.

(123) уважительным, богобоязненным, остерегающимся ереси, верным предкам и современникам человеком».

Оценки, данные искренними друзьями:

Нугман бин Амир ас-Самани: «Многие представители ученого мира верили, что Абуннасыр был новатором, получившим от пророка Мухаммеда благую весть. Сознание Абуннасыйра было ясным, знания Корана и сунны превосходны, старание велико».

Ахмеджан бин Амирхан аль-Ушмави, получив известие о его кончине, был чрезвычайно огорчен.

Как рассказывал Абдуррашид-эфенди бин Гумар ас-Сибири, некий ученый по имени Худжамвирде из Тобольской губернии, несмотря ни на какие увещевания и проповеди, книги и записи, свято верил, что в короткие ночи не нужно читать намаз «ясту». Однажды, когда ему принесли сочинение Абуннасыра (думаю, «Аль-иршад...»), он внимательно прочитал его и заявил: «Я отрекаюсь от своих прежних слов, в будущем буду совершать этот намаз. Эта книга меня полностью удовлетворила». Он всегда восхвалял и превозносил Абуннасыра.

Абдулхабир бин Абдулвахаб аль-Муслими: «Знания и способности Абуннасыра были безграничны, это благоденствие Аллаха, поэтому он смог обойти и своих учителей».

Низамуддин бин Сиражуддин ас-Салими хвалил Абуннасыра, говорил, что даже его претензии являются благостью.

Шейх Нигматулла бин Биктимер аль-Эстерли (Да будет ему благодарность Аллаха!) очень уважал его, с большим удовольствием читал своим шакирдам его «Акаиде Насафите». Известный мударрис деревни Чапы Алибай бин Ярмухаммед с большим почтением относился к научному наследию Абуннасыра и преподавал шакирдам по книге «Шархе манар». // (124)

RUHIAT

Судя по экземпляру копии частного письма, написанного Курсави его шейхом Мухаммедом Ниязкул ат-Туркмени на персидском языке, последний, дав некоторые наставления, с большим уважением попросил у него благословения для себя самого и своего рода.

По пути из Бухары на родину он остановился в Хиве, где местные ученые оказали ему достойную встречу. Кади Хивы перечислил его достоинства в знаниях, вере и просветительстве. Поэтому правитель оказал ему почести. Он одел Курсави в праздничный наряд, подарил ему двести золотых монет. Его просили остаться в Хиве в качестве мударриса, однако он извинился, заявив, что хочет проведать мать, живущую в тяжелых условиях.

И мы в своей жизни имели счастье встречать многих честных людей, которые признавали Курсави обладателем знаний и просвещения, уважения и верного пути, возвеличивали его. Это – шейх Зайнулла бин Хабибулла аль-Халиди, уважаемый Галимджан бин Мухаммеджан аль-Баруди, ахун Хайрулла бин Усман аль-Уфави, кади Бургануддин бин Насруддин, Хабибулла бин Харис аль-Эстерли, Худжаджан бин Джарулла ас-Сатыши и другие.

Некоторые из писем о нем:

1. «Абуннасыр аль-Курсави – человек с великими знаниями, огромным уважением, проникновенными мыслями, с ясным умом, острым, словно сабля, словом, доказательными доводами, решительными взглядами... Мои перо и язык устали хвалить и возвеличивать его так, как того он достоин, и говорить о моих чувствах к нему».

Ниязмухаммед бин Сулейман бин Абдулбаки бин Сулейман, город Петропавловск.

2. «Мы читали комментарии Абуннасыра к «Гакаиде Нафисия». Они лишены лишних слов и ошибок, написаны в соответствии со взглядами древних. Не примешал философию, способную пошатнуть веру, как Тафтазани, // (125) и слог не тяжел, как у Марджани. Сказанные им слова достойны великих мира сего. Должно быть, он был богобоязненным человеком. Однако в исследовании и точности не смог обойти Марджани. Возможно, это не позволили сделать его воспитанность и скромность».

Мухаммедсабир бин Мухаммеджан аль-Хасани, город Троицк.

Размышления. // (128)

Из изложенного выше мы все-таки не смогли понять, кем же был Абуннасыр. Все изложенное состоит из мнений его друзей и противников.

Решив ознакомиться со взглядами Курсави, мы прочитали два-три его произведения, но с большим вниманием, чем газеты, журналы и любимые художественные произведения. Мы выбирали для этого самое спокойное время.

Мы выяснили, что произведения эти серьезные, сильные, написаны не просто для того, чтобы что-то написать, а для установления истины. У читателя возникают уважение к Аллаху, любовь к пророку Мухаммеду и ненависть к чинопочитанию, высокомерию, скандалам. Поэтому и сам Курсави желал своему народу добра, прилагал силы к тому, чтобы направить народ на истинный путь, уважал веру предков и служил ей.

Абуннасыр – из редких и ценных ученых нашего государства, из тех, о ком в исторических книгах пишут: «...те, кто мало живет, совершает великие дела». Он некоторым образом напоминает знаменитого завоевателя Александра Македонского, мусульманского правителя Ибне Баджаха, персидского и арабского философа Ибнель-Мукаффага, шейха Сайбавию, падишаха поэтов Абу Таммама, богатыря и политика Абу Муслим аль-Хорасани, мастера пера Ибрагима ан-Низами. После принятия Булгарским государством ислама Курсави был единственным, чьи произведения пользовались большим вниманием, и именно он является свидетельством того, что (при большом усердии) казанские мусульмане могут достичь совершенства в науках. Издание всех его произведений стало бы гордостью для нашего государства, однако это требует больших денег и потребности в науке, поэтому время для этого еще не пришло. Драгоценное время многих наших ученых проходит во вражде и бессмысленных дрязгах, капиталы скольких богачей тратятся на то, чтобы жены их ходили в шелках и жемчугах. Несметные богатства тратятся впустую, а найти деньги на то, чтобы издать хорошее произведение или потратить на просвещение, на какое-нибудь медресе, – гиблое дело.

Слепо веря некоторым уважаемым людям, в годы учебы я был скверного мнения об Абуннасыре. Позднее, благодаря помощи Аллаха, удалось познакомиться с произведениями великих людей, защитников ислама. В это время я, поняв величие Курсави, отказался от своих прежних мыслей. Если плохое мнение было результатом слепого следования за другими, то хорошие мнения родились в результате стараний и тщательных исследований.

99. // (131) **Рамазан бин ... аль-Булгари**

Продолжатель дела Фаизхана бин Хозурхан аль-Кабули. Родом из Булгара, жил в Бухаре. Скончался в 1813 году. Известно, что был очень благочестивым, богобоязненным человеком, что жители Бухары его искренне уважали и верили ему.

100. Ахмеджан бин Амирхан бин Кучкар бин Якуб

Родился в 1788 году в деревне Сосна Малмыжского уезда, скончался в 1814 году, на 28-м году жизни, в деревне Ушня. Не зря арабская пословица гласит: «Святые люди живут мало». Образование получил у своего отца Амирхана бин Кучкара.

Ученики: Абдулмукмин бин Фаиз аль-Мишави, Абдулджалиль бин Утякул аль-Утяки, Ибрагим бин Ярмухаммед аль-Чалпави, Мухаммедвафа бин Габид ал-Мактамави и другие.

С радостью принялся служить наукам – хадису и сунне, но, к сожалению, жизнь его была коротка. Однако же смог оставить потомкам больше, чем те, кто жил долго, и поставил себя в один ряд с почитаемыми авторами.

Труды его написаны на арабском языке, без ошибок. Некоторой погрешностью можно считать увлечение, вслед за Али аль-Казый, рифмованной прозой.

Был обручен с дочерью Абдуррафига бин Таеш ан-Нуркаи – Фатимой, однако до бракосочетания не дожил. Его отец – Амирхан-хазрат – тяжело переживал смерть сына, принадлежащего к числу столь уважаемых и редких людей своего времени, и в течение многих лет не мог предаваться земным радостям. То, что человек, подающий большие надежды на поприще службы народу, в столь молодом возрасте покинул бренный мир, было большой потерей не только для его родителя, но и для всех представителей ученого мира.

Он не ведал лицемерия и церемонности, во всех делах следовал верности и правдивости.

Почтенный Марджани говорил об этом человеке: «Как бы молод он ни был, стал знаменит своей ученостью, память у него была мощной, писал книги, много вещей выучил наизусть. Говорят, что знал на память четыре тысячи хадисов. Написанные им произведения свидетельствуют о его проницательности и разуме. Если бы он прожил дольше, безусловно, совершил бы великие дела на поприще науки».

Он был дружен с братом моего уважаемого родителя – Фахруддином бин Субханкулом. При сравнении уровня их знаний Сайфуддин бин Абубакир ас-Сабави отдавал предпочтение Ахмеджан-хазрату, а Амирхан бин Кучкар – Фахруддину бин Субханкулу.

101. Сагид бин Ибрагим бин Абдулла бин Абдулгафур аль-Барыши

Был имамом и преподавателем в селе Кышкар Казанской губернии. Скончался в 1814 году

Наставники: его родитель Ибрагим (см.: 52) бин Губайдулла, Ишнияз-ахун (см.: 60) бин Ширнияз и другие.

Написал книжечку о // (134) том, что Земля круглая. Считал лживыми утверждения о том, что Земля стоит на рыбе или на быках.

Почтенный Марджани писал о нем: «Был великим ученым, святым, редким для своего времени человеком». Его сын Шамсуддин скончался, будучи имамом деревни Старый Кишет. Похоронен там же.

102. Абдулвали бин Сагид бин Ахмед бин Мухаммед аль-Казани

Скончался в 1815 году в Бухаре. Почтенный Марджани сказал об этом человеке: «Был очень сообразительным, великой личностью. Был самым уважаемым среди совершенных людей и родственников. Искренне превозносил Абуннасыра Курсави, всегда питал к нему уважение и почтение. Собрал большинство его произведений». // (135)

103. Абдулкарим бин Абдулла бин Султан аль-Чалпави

Его предки происходят из деревни Норма Казанской губернии. Сам же был имамом и мударрисом в деревне Чалпы Бугульминского уезда, скончался в 1815 году. Был известен своей просвещенностью и величием, один из знаменитых людей своего времени.

Наставники: Рафик бин Таиб аль-Курсави, Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле.

Ученики: Тавабиль бин Сабик аль-Югамиши, Абдуссаттар бин Абдуссалям бин Хасан и другие.

104. Мурадбаки бин Ишали бин Ишмухаммед бин Юсуф бин Сулейман

Жил и скончался в деревне Гали Бугурусланского уезда. Получив образование у Абдуррахмана (см.: 43) бин Туймухаммеда в деревне Тайсуганово; совершил поездку в город Копал, у некояго ахуна Нажмуддина учился суфизму. Встречалось несколько его произведений, но они сплошь состоят из заблуждений.

Видели его стихи о происшествиях с муфтием Мухаммеджаном, о муфтиях и кадиях. // (136) Так же, как есть люди, его опровергающие, встречаются и те, кто его безгранично почитает. Известно также, что были и такие, кто всю жизнь потратил на то, чтобы восхвалять его.

105. Нигматулла бин Рахматулла бин Иманкул бин Рахманкул

Был имамом и мударрисом в деревне Наласа Казанской губернии. Выехав с намерением совершить хадж, скончался в 1816 году в Александрии, похоронен в усыпальнице имама Бусайри. Могила его известна, имеется и эпитафия. Много времени посвятил изучению известной в нашей стране книги «Таузих», и поэтому, якобы, известен как «ат-Таузихи».

Наставники: Мухаммед бин Али ад-Дагестани (см.: 68), Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени и другие.

Ученики: Абдуллатиф бин Адгам аль-Юлыки, Абдуллатиф бин Чураш аль-Кенали и другие. // (137)

106. Муса бин Абдуррашид бин Утяган бин Ярмухаммед бин Кутлугмухаммед бин Мухсин ат-Тюнтери

Родом из деревни Тюнтер, из родственников шейха Али-хазрата. Будучи имамом деревни Мамся, выехал с намерением совершить хадж и на обратном пути, в 1816 году, скончался в городе Александрия.

Наставники: Мухаммед бин Али ад-Дагестани (см.: 68), Ишнияз бин Ширнияз аль-Хорезми (см.: 60), Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле (см.: 46) и другие.

RUHIAT

107. Абдуррашид бин Абдулкарим ас-Сагиди

Был имамом и мударрисом в селе Каргалы Оренбургской губернии. Скончался в 88-летнем возрасте, в 1816 году. Говорят, что был очень веселым человеком. Обучаясь в Дамаске, выучил наизусть один из двух сборников хадисов. Если данное сообщение правдиво, то оно показывает, что этот человек был исключительно старательным и стремился к знаниям. Однако у человека, знавшего столько хадисов, не осталось ни одного произведения – свидетельства о его любви к хадисам. Наследники его, должно быть, остались в селе Каргалы.

Ученики: Сайфулла бин Утяган, Ибрагим бин Абдуррашид[123] и другие.

108. Ахтям бин Ахмар

Появившись на свет в деревне Тимерка Бугульминского уезда, был имамом в деревне Сарлы, где основал медресе, набирал много шакирдов. В 1816 году еще здравствовал.

Ученики: Хабибрахман // (138) бин Махмуд аль-Альмети, Мухаммедкарим бин Исхак аль-Мачтаи и другие.

Говорят, был хорошим писателем, очень веселым человеком. Некоторые его анекдоты до сих пор имеют хождение в народе.

109. Байым бин Динпак аль-Бурджани

Был имамом и мударрисом в деревне Байым Орского уезда, скончался в 77-летнем возрасте, в 1816 году. Один из друзей Валида бин Амин ас-Сагиди. Его сын Мухаммедгали скончался в середине 1858 года. Сын Хаджиахмед был ученым.

RUHIAT

110. Абдуш бин Абдуссалям бин Исмагил бин Нурмухаммед бин Ишмухаммед бин Рысмухаммед-баба

Его предки происходят из деревни Сорок-Сайдак Симбирской губернии, из мишар. Нурмухаммед, Исмагил, Абдуссалям – скончались в деревне Мемдель Казанской губернии. Его брат Ихсан бин Абдуссалям был муэдзином в Мемделе, Ахмар бин Абдуссалям – имамом в селе Дубъязы. Зубайда – дочь Абдуссаляма – состояла в браке с имамом деревни Менгер, членом Духовного управления мусульман Сафкулом бин Кути.

Абдуш-хазрат, будучи имамом в деревне Ковали, возвращаясь после совершения (во второй раз) хаджа, скончался на корабле, плывущем по Волге, в 1817 году. Похоронен в 9 фарсахах[124] ниже города Саратова. Говорят, что могила его находится возле пристани «Золотой» и видна с пароходов.

Дети: Алиакбар, Губайдулла, Ганбар, Сагида, Хадича, Шарифа, Дочери состояли в браке: Ганбар – с Мустафой бин Муртаза аль-Миндюши, Хадича – с имамом деревни Ямаширма Сайфуддином бин Халиль, Хадича – с имамом де-

---

[123] На последней странице книги «Хадкетаис-саглуге», которая в каталоге рукописных книг барона Виктора Розена, хранящихся в Азиатском музее в Петербурге (составлено в 1881 году), значится под номером 121, записано: «Этот экземпляр {в этом месте примечание не дописано} переписать отданный на перевод Сулейману в рукописи третьей части на обороте 44 страницы».

[124] Фарсах – единица длины. 1 фарсах – 6–7 верст.

ревни Серда хаджи Усманом, Шарифа – с имамом деревни Куюк Фахруддином. // (139) Алиакбар был имамом в деревне Большие Ковали, его сын Хуснуддин был муэдзином, а сын Хуснуддина Джалалуддин – имамом. Губайдулла-хаджи был имамом в деревне Серда, его сын Исмагиль-хаджи в настоящее время находится в Стамбуле.

Ученики: Газиз бин Усман бин Абдуррахман аль-Кульбаши, Мухаммедамин бин Наурузгали, Максуд бин Курбангали аль-Кульбаши, Губайдулла бин Калим ас-Сулабаши и другие.

Почтенный Марджани сказал об этом человеке: «Был ученым, благочестивым, богобоязненным человеком. Многие получили у него образование».

В конце переписанной им собственноручно книги «Касыйда» значится: «Эту поэму 16 июня 1817 году закончил переписывать я, несчастный раб Божий Абдуш бин Абдуссалям аль-Булгари, родившийся в Мемделе и живущий в Ковалях». Почерк очень красивый, писал правильно.

111. Мухаммедъяр бин Абдулла (см.: 67) бин Муслим

Из учеников Абдуррахмана бин Усман аль-Утыз-Имяни, учился также в Бухаре. Совершив путешествие в Кабул, получил удостоверение ишана у шейха Фаизхана бин Хозурхана. Во время этого же путешествия совершил хадж. Вернувшись на родину, вновь предпринял поездку в хадж, во время которой в 1817 году скончался от чумы. Могила находится в городе Анафа, на черноморском побережье, по другим преданиям, – в Стамбуле. Осталась лишь дочь, которая, прожив некоторое время в браке с Таибом бин Заид бин Кулмухаммед ат-Табыни, скончалась в Медине.

Мухаммедъяр-эфенди был одним из удивительно прозорливых ученых. Оставил труд на арабском языке о необходимости чтения намаза «ясту» в короткие ночи. // (140) Говорят, что написал его в качестве ответа своему учителю Абдуррахману Утыз-Имяни. Приехав на Макарьевскую ярмарку, специально посетил деревню Ура, где с целью победить Абуннасыра аль-Курсави вступил в научный диспут с Фатхуллой-ахуном, в котором, как известно, одержал верх.

112. Абдулмуджиб бин Абдулла (см.: 67) бин Муслим

Совершая вместе с братом Мухаммедъяр-эфенди (см.: 111) путешествие, скончался в 1817 году во время эпидемии чумы в городе Анафа. Согласно другому преданию, вернувшись из хаджа, прожил долгую жизнь, скончался в родной деревне Ахуново. Не сумев получить сообщения от того, кто бы достоверно знал истину, я привел здесь оба предания. На его родине имеются, наверное, люди, знающие правду.

Наставники: в деревне Ура – Хабибулла бин аль-Хусаин и другие.

Был таким же ученым и уважаемым человеком, как и его брат Мухаммедъяр. Имел сына по имени Мухаммедмагфур. Он обучался в деревне Ачули у Абдуррашида, в деревне Юлык – у Абдуллатифа бин Адгама. Получил разрешение на звание ишана у Абдулхакима бин Курбангали аль-Чардакли. Но говорят, что мюридов у него не было. Скончался в 1872 году, достигнув 88-летнего возраста.

RUHIAT

113. Нигматулла бин Гумар аль-Утари

Из деревни Утар Казанской губернии. Получив образование у Ибрагима-эфенди бин Худжаш аш-Шарламави, совершил поездку в Кабул, где стал мюридом шейха Фаизхана, получил у него свидетельство ишана. Затем совершил хадж. Приехал в Стамбул, где был очень тепло встречен. В Стамбуле стал шейхом. Главный шейх Стамбула Саид Исмагил бин Ибрагим аль-Багдади // (141) (Гисмат-бек) был его мюридом. Скончался в 1817 году в Стамбуле. В нашей стране остался сын Фахруддин, который был женат на дочери Нигматуллы бин Рахматулла ат-Таузихи. Известно его произведение «Рисаляи Таузихи», адресованное султану Селиму бин Мустафе.

Во 2-м томе «Мустафадель-ахбар...» Ш.Марджани (с.322) приводится его письмо из Кабула или Стамбула, написанное в ответ Ибрагиму-эфенди бин Худжашу из Казани, который просил у него фетву.

114. Мухаммедрахим бин Юсуф бин Абдулкарим бин Арслан бин Абка аш-Ашити

Его отец Юсуф бин Абдулкарим был имамом в деревне Ашит. Его брат Абдуррашид бин Юсуф скончался по дороге в хадж, а Абдуррафиг бин Юсуф – в середине 1798 года в Семипалатинске. Сестры – Мунаувара и Михербан состояли в браке соответственно с Ибрагимом-эфенди бин Худжаш и Усманом бин Абдулла бин Иманкул бин Рахманкул аль-Ябанчави.

Мухаммедрахим-хазрат в течение трех лет был имамом деревни Ашит, затем вместе с Ибрагимом бин Худжаш // (142) направился в Дагестан, чтобы пополнить свои знания. В течение десяти лет они учились у великих ученых тех краев, накопили много знаний. Когда они вернулись на родину, богачи Мачкары пригласили Мухаммедрахима-эфенди служить в свою мечеть. К должностям имама и мударриса вскоре добавилось и звание ишана. Скончался в Мачкаре в 1818 году. Был женат на дочерях купца Абдуссаляма бин Утямыш – вначале на Махбубе, затем на Хабибе.

Дети: Музаффар, Абдулла, Губайдулла, Мухаммедшариф, Маухуба, Рабига, Газиза, Шарифа, Фаиза, Фатиха.

Ученики: Абуннасыр Абдуннасыр аль-Курсави, Абдулла бин Яхъя аль-Чиртуши, Фахруддин бин Абдуррахман аль-Бахтияри, Субхан бин Абдулкарим аль-Марджани, Мухаммедальамин бин Дамин аль-Казый, Шарафуддин бин Зайнуддин аль-Эстерли, Нигматулла бин Биктимер аль-Эстерли, Тагир бин Субхан аль-Мукраи, Ихсан бин Гумар аль-Мамасави, Адельшах бин Гумар ат-Телякаи, Хасан бин Мансур ас-Сардеки, Амирхан бин Абдулманнан ат-Талкыши, Нигматулла бин Губайдулла аль-Альмети, Рахматулла бин Губайдулла аль-Кизляви, Фазыл бин Сайфулла аль-Кизляви, Али бин Сайфулла ат-Тунтяри, Абдулхаким бин Зайнулгабидин аль-Муртыши, Шагиахмед бин Рафик аль-Курсави и другие.

Этот человек давал уроки по мусульманскому праву, логике, каляму, гыйльмет-таухиду[125], был учителем и наставником знаменитых ученых нашего государства.

Почтенный Марджани сказал об этом человеке: «Мухаммедрахим-хазрат был человеком искренним, уроки у него были образцовыми. // (143) Скончался, так и

[125] Таухид – учение о единстве Бога, монотеизм. – *Сост.*

не простив Абуннасыра аль-Курсави и Абдуллу бин Яхъя аль-Чиртуши, видимо, потому, что последние не признавали его превосходства в науках.

Одно его письмо, написанное 4 ноября 1816 году, приводится в «Мустафадель-ахбар...» (том 2, с.36–37). Ниже приводим другое его собственноручное письмо[126]:

«Священному и праведному мулле Москва... У сыновей Ваших Абдуллатифа и Абдуннасыра, слава Аллаху, есть способности и старание. Если от нас с Вами будет благословение, и желание, и стремление самих будет большим, Аллах да даст сам. Когда советовались насчет книг, которые могут пригодиться, мы решили: «Надо будет взять в Бухаре, здесь будет хлопотно». Думаем, что Вам об этом написали. В Оренбурге есть казанский купец Гумар сын Мустая; если сочтете возможным, обратитесь к нему. Более удобного в этом отношении человека нет. У него в Бухаре имеется знакомый, который может купить книги. Вассалям. Мухаммедрахим».

Человек, которому было адресовано это письмо, скончался, будучи имамом в деревне Чалпы Бугульминского уезда. Его дочь Фатима в 1837 году вышла замуж за Мирзаха – сына Абубакира бин Шамгуна из деревни Ташлыяр. // (144) О сыне Абдуннасыре никаких сведений не получено. Сын Абдуллатиф также был имамом в деревне Чалпы. Я хотел узнать побольше о жизни человека, удостоившегося дружбы с ахун-хазратом. В ответ на мое письмо Абдулла-хазрат бин аль-Гафур из деревни Чалпы написал: «Мулла Москва является известным нам человеком. Он не очень-то достоин называться «мулла Москва», это был человек, лишенный знаний». В таком случае, ахун-хазрат написал данное письмо изза своей наивности и доброго отношения к своим шакирдам. В 1800-х годах в деревне Береска жил некий Гумар бин Мустай бин Бурнай. Возможно, это и был тот человек, что упомянут в данном письме.

RUHIAT

115. Таиб бин Уразай бин Имякай бин Бимкай

Был имамом и мударрисом в деревне Усы Мензелинского уезда. Скончался в 1817 году

Наставники: Рафик бин Таиб аль-Курсави, Абдуссалям бин Хусаин аль-Кариле и другие.

Говорят, был очень красноречивым, проницательным человеком.

116. Хабибулла бин аль-Хусаин (см.: 58) бин Абдулкарим

Появился на свет 22 ноября 1762 года, в понедельник, скончался 5 июля 1818 года в деревне Ура.

Поехал в Бухару, обучался у Атауллы бин // (145) Абдулхади (скончался в 1796 году) и у других ученых. После этого совершил поездку в Кабул, где стал мюридом у шейха Фаизхана, взял у него свидетельство на звание ишана. Вернувшись на родину, собрал большое количество шакирдов, преподавал. Сторонников у него также было бесчисленное множество. Супруга – дочь знаменитого богача Рахматуллы бин Туктамыш бин Муслим бин Кутлуг бин Жанмирза бин Худжасаида – Зубайда.

Ученики: Юнус бин Ибрагим аль-Какчарли, Динмухаммед аль-Манчаши, Абдуннасыр бин Сайфульмулюк аль-Ашити, Искандер бин Ишками, Абдуннасыр

[126] Это письмо я хранил более двадцати лет. И чтобы оно не потерялось, переписал его сюда. Его передал мне уважаемый отец, хранивший его долгие годы.

бин Габид бин Рахманкули, Мухсин бин Биккул аш-Шаши, Фазыл бин Нигматулла бин Башир аль-Аджеми и другие.

Продолжатели его дела: сын Абдулгалим, Абдулджамиль бин Бикмухаммед аль-Куйсуи, его сын Мухаммедюнус аль-Куйсуи и другие.

Его последователи и союзники, в частности, бывшие из мишар, его очень почитали, и даже, якобы, во время его поездок целовали следы саней и телег, на которых он ехал, и плакали. Считали его святым. Когда мишаре избирали имама, спрашивали у кандидата на эту должность: «Был ли ты в святой деревне Ура? Заходил к святому суфию?..» Если он побывал и заходил, то обязательно избирали, иначе же, каким бы крупным ученым он ни был, отказывали.

Почтенный Марджани писал об этом человеке: «Когда он стал имамом каменной мечети села Ура, между ним и богачами возникли вражда и ненависть. Стараниями богачей он был отстранен от мечети. Однажды пытался стать муфтием[127]. Узнав об этом, муфтий Мухаммеджан посчитал его за врага, стал искать случая отомстить ему. Велел даже сжечь мечеть, так как якобы она испорчена. Однако этот приказ муфтия по какой-то причине не был исполнен. Его брат Фатхулла-ахун также был его большим врагом, и во всех малых и великих делах чинил // (146) ему препятствия. Этих двух прекрасных хазратов попутал шайтан. В одежде, бытовых вещах был очень привередлив, кони и сбруя у него были самыми лучшими и красивыми. Прекрасно читал Коран. Давал уроки по мусульманскому праву, синтаксису. Из-за постоянных претензий и скандалов к концу жизни его величие несколько угасло».

117. Селим бин Рахимкул бин Урман бин Капкай бин Юлай бин Кулай бин Сулейман бин Тимери бин Рами бин Ихсан

RUHIAT

Эту родословную, составив по старинным книгам и рукописным сборникам, прислали нам имам деревни Мустафино Оренбургской губернии Гимран бин Ахмеджан бин Селим и имам города Стерлитамак Мухаммедгариф бин Бахтигарей бин Исмагил ар-Рамеви.

Согласно преданиям, Тимери бин Рами состоял в Москве на государственной службе в качестве переводчика, известен среди русских как Митрий Рамеев.

У Рахманкула бин Урмана, кроме ахуна Селима, был сын по имени Исмагил. Сын Исмагила – Абдулкарим был имамом деревни Юрган Стерлитамакского уезда, скончался в 1852 году

У Абдулкарима бин Исмагила были сыновья: Бахтияр, Бахтигани, Бахтигарей, Мухаммедсадык. Бахтигарей, получив образование у Толынхуджи аль-Яркани, Абдуррахмана аль-Балыкли, Абдуллы бине Яхъя аль-Чиртуши, Мухаммедкарима бин Мухаммедрахим аль-Казани, стал имамом в селе Стерлитамак. Позднее передал свои обязанности сыну Мухаммедгариф-эфенди. Скончался в 78-летнем возрасте, в июле 1894 года. Говорят, был очень богобоязненным, спокойным человеком. Мухаммедсадык скончался в 1893 году в деревне Юлык Орского уезда. Крупнейшие купцы из числа российских мусульман нашего времени – братья Мухаммедшакир и Мухаммедзакир Рамиевы – его сыновья.

Сыновья Рами переехали с берегов реки Зай (известная река в Бугульминском и Мензелинском уездах) в район Стерлитамака. // (150) По одному из преданий, Абдулкарим бин Исмагил, переехав из деревни Сарайлы, жил в селе Юрган.

---

[127] Это, должно быть, случилось, когда муфтий Мухаммеджан-эфенди находился под следствием.

Селим бин Рахимкул обучался в деревнях Кандыр и Нугаево у Мухаммеда бин Али ад-Дагестани. Закончив учебу, стал имамом и мударрисом в деревне Арслан, что на берегу реки Татер, близ Уфы. Прослужив здесь долгое время, был назначен имамом второй мечети села Каргалы близ Оренбурга. (Возможно, исполнял эту обязанность, не имея на то указа.) Позднее, когда на реке Стерли, близ Белой, был основан город Стерлитамак и построена соборная мечеть, назначен ее первым имамом. Здесь он служил имамом, ахуном и мударрисом до конца своих дней. Скончался в 1819 году, достигнув 85-летнего возраста. На надгробном камне написано: «Покойный ахун Селим бине Рахманкули, 1819».

Сыновья: Халим, Абдулхалим, Мирзакай, Ибрагим, Ахмади, Мухамметжан, Фахруддин, Хусаин, Фазылджан, Ахмеджан. Дочери: Маймуня, Сагида, Муслима, Шарифа, Хамида, Шафига, Фатима. Ниже будет рассказано о сыне Ахмеджане.

118. Фахруддин бин Субханкул (см.: 90) бин Бикмухаммед

Родом из деревни Кичучатово, мать его Сахиба – дочь Каракая. Проучившись в деревне Алькаево у Хисамуддина бин Мукмина, в Сабах – у Сайфуддина бин Абубакир аш-Шинари, в 1807 году направился в Бухару. Во время поездки три месяца провел в медресе Абдуррахмана аль-Кирмени в селе Каргалы (Оренбургская губерния). В том же году добрался до Бухары, где в течение пяти лет слушал уроки местных ученых. Побывал в Мекке и Медине, где беседовал с учеными, в Стамбуле встречался с султаном Махмудом бин Абдулхамид аль-Гусмани. Назначен им кадием города Анафа, что на берегу Черного моря. // (151)

Получив известие о его кончине, родительница и другие родственники очень сильно переживали. Эта весть пришла в день появления на свет нашего отца, и в его память отцу дали имя «Фахруддин». Через несколько дней после его смерти умерла и его жена, оставив дочь Латифу. Его драгоценные книги остались у тестя, не знаю, в чьих руках они сейчас. Его письма, отправленные из Бухары и Анафы, после событий, связанных со знаменитым Исхак-баем из деревни Байряка, были сожжены родственниками.

Был очень умным человеком, с хорошими знаниями, писал очень красиво и грамотно. Был современником Ахмеджана бин Амирхана, скончался в молодом возрасте. Абдуннарсыр бин Абдуррахим ат-Тайсугани брал у него уроки в Бухаре, считался одним из его единомышленников.

На полях рукописной книги «Мухтасарель-Коддури», принадлежавшей нашему деду Сайфуддину бин Субханкулу, рукой Фахруддина-эфенди написано: «1801 год, 17-й день месяца рабигыль-ауваль начал учить «Холясатель-Коддури».

119. Маулид бин Мустафа бин Юнус

Родился в деревне Калтаевой, что в двух станциях пути от Уфы. Брат ахуна Сулеймана (см.: 95) и знаменитого ахуна Абдулманнана. Почерк у него был очень красивый, похож на дагестанский. Был имамом, в 1778 году получил указ на звание ахуна. Скончался в 1821 году, похоронен в Калтаево. Был очень простым, открытым человеком, жил в достатке. Когда все жители села, испугавшись Пугачевского бунта, убежали в лес, лишь Маулид-ахун остался дома. Люди Пугачева, придя в деревню, на глазах у ахуна забрали все его золото, серебро и другие вещи, подожгли дом. За один час село сравнялось с землей. // (154)

RUHIAT

Ученики: Абдулкадыр бин Сулейман и другие.

Дети: Юсуф, Мухаммедамин, Ахмед, Исмагил и другие. Юсуф был имамом в деревне Аерыкуль, что на реке Уршак. Говорят, что был очень образованным. Ахмед стал имамом в деревне Калтаево вместо покойного отца. Скончался в 1849 году, достигнув 63-летнего возраста. Его дочь Фатима жила в Уфе, была замужем за муэдзином Фахруддином бин Рахманкулом.

Приводим здесь собственноручное письмо Маулид-ахуна. «Мулла деревни Чалпы Биккиня и другие представителя общества – братья-мусульмане из деревни Султанай и жители окрестных деревень, объединившись, потребовали у меня разрешения совершать в означенной деревне пятничный намаз и гаид. Желая увеличить величие и мощь нашей священной мусульманской веры, дано разрешение совершать пятничный намаз и гаид... Имам Шафиги и Мухаммед-хазрат сказали: «Если есть сорок человек, не считая имама, можно читать пятничный намаз где угодно». В настоящее время на это дана фетва и дело сделано. Все это сказал и записал ахун Маулид бин Мустафа».

На этой фетве не указан год, но написано: «Аллах да знает, этот документ создан до учреждения в городе Уфе Духовного управления».

120. Абдуссалям бин Абдуррахман бин Абдулгазиз бин Рафик (см.: 32) аль-Курсави

Был имамом в деревне Ташкичу, скончался в 1821 году. Прожил долгую жизнь. Ему посчастливилось совершить хадж.

Учителя: Бикчентай бин Ибрагим аль-Берескави, Абдуррахман бин Мухаммедшериф аль-Кирмени.

RUHIAT

Дети: Джамалуддин, Фахруддин, Насруддин, Сираджуддин. Рассказывают, что Джамалуддин, проучившись в Бухаре, потратив бесцельно свои средства, погиб где-то в Ирбите. // (155)

121. Сафар бин Исмагил бин Мурад бин Кадермет (Кадермухаммед) бин Ахмед бин Джалмат бин Гарай ат-Талкыши

Его древний предок Джалмат бин Гарай переехал в деревню Шентала Чистопольского уезда из Сибири. Мурад бин Кадермет якобы похоронен в деревне Шентала, и народ посещает его могилу. Исмагил бин Мурад занимался хлебопашеством в селе Толкиш.

Сафар бин Исмагил обучался в деревне Сосна Малмыжского уезда, позднее был имамом и мударрисом в этом же селе. Должно быть, это и был «Сафари-мулла», имам второй мечети деревни Верхняя Сосна, занимавший эту должность до Таджуддина бин Абдуррашид аль-Иштиряки. Прожив здесь около десяти лет, вследствие ухудшения отношений с местными богачами, вернулся в родное село Толкиш. Скончался в 1821 году. После его кончины шейх Губайдулла бин Джагфар аль-Кизляви приезжал в деревню Толкиш, он тяжело переживал смерть Сафара бин Исмагила. Я видел книги, переписанные в его медресе. В конце книги «Холясатель-Коддури» написано: «Закончено в июле 1788 года в медресе Сафара бин Исмагила в деревнеТолкиш Казанской губернии»; на последней странице одного экземпляра «Тафсире Сагляби» значится: «Переписано в 1792 году в медресе Сафара бин Исмагила в деревне Толкиш Казанской губернии».

Ученики: Абдуллатиф бин Чураш аль-Кулшарифи и другие. // (157)

Дети: Ахмед, Мухаммед и другие. Мухаммед, получив образование у Абдуллы бин Яхъя аль-Чиртуши, после смерти отца занял его должность имама. Говорят, был уважаемым человеком.

122. Узбек бин Субханкул бин Мустафа

Был имамом в селе Каргалы (Оренбургская губерния), скончался в 1821 году. Родом из деревни Шаймурзино Симбирской губернии. Его сыновья – Усман и Гатаулла – также были имамами в Каргалы. Гатаулла был умелым каллиграфом. Внук Абдуссалям бин Усман прославился как хороший чтец Корана наизусть.

Ученики: Мухуддин бин Хасан из деревни Алты-Ата и другие.

123. Фазыл бин Ибрагим бин Кутлугахмед аль-Эчкени аль-Альмени

Род его происходит из Касимово, относится к племени «Тенакач». Был имамом и мударрисом в деревне Альмен Челябинской губернии, скончался в 1822 году. Во время учебы у Абдулвахаба бин Шарифа // (158) в Белебеевском уезде переписал в 1773 году книгу «Фараизе Сираджия шархи». Известно также, что позднее он учился в селе Каргалы (Оренбургская губерния).

Дети: Фахруддин, Абдулхак, Абдулфаттах, Ахмед, Бадруддин, Гильмия, Сабира, Хаифа, Сагира. Гильмия была замужем за Мухаммедзарифом бин Абдулджамилем.

Ученики: Гайнулла бин Асадулла аль-Эчкени, Шафи бин Янбулат аль-Эчкени, Абдулкадир бин Кахарман ас-Сафакули, Руза-ишан ат-Тупли, Абдулмуджиб бин Илхан аль-Кармани и другие.

RUHIAT

Этот человек был из уважаемых личностей и надежных ученых своего края, сторонником Абуннасыра аль-Курсави. Побывал в качестве посла в городе Бухаре, посетил Стамбул и Дагестан. Во время этого путешествия ему посчастливилось совершить хадж. Давал уроки по синтаксису, мусульманскому праву, логике, каляму, тафсиру. Много раз совершал поездки в Троицк, Красноярск, Сибирь. В путешествия брал с собой и учеников, продолжая и в пути их обучение. Если была возможность, устраивал во время поездок своих учеников на работу преподавателями.

Примерно в 1816 году совершил поездку в город Тара, где преподавал. Местные ученые слушали его уроки. Через некоторое время он вернулся в родное село, оставив в Таре вместо себя своего ученика Ибрагима бин Джагфара. В те годы в деревне Альмен жил и другой ученый и мударрис Абдуннасыр бин Сабит. Взаимоотношения у них были дружественные и уважительные. Возможно, благодаря тому, что в этих краях не было людей, действующих по принципу «Меньше дела, больше слов». // (159)

124. Джагфар бин Аднакул аль-Агерзеви

Родом из деревни Маль, что в стране Гайна. Был имамом и мударрисом в селе Агрыз Вятской губернии. Скончался в 1822 году.

Имел очень красивый почерк. Известно, что народ до сих пор пользуется переписанными им экземплярами священного Корана.

Учителем его был Абдуссалям бин аль-Кариле, в жены взял дочь своего учителя Хабибу. О его сыне Абубакире будет рассказано ниже.

125. Файзулла бин Габбас бин Мукмин бин Муслим

Был мударрисом в деревне Муслюмово Мензелинского уезда, скончался в 1823 году.

Наставник его – Сафуддин бин Абубакир аш-Шинари. Проучившись у своего учителя в селе Сабы, через некоторое время вернулся в родное село, где сам набрал шакирдов для обучения. Совершил хадж.

126. Губайдулла бин Джагфар (см.: 69) **бин Ибрагим**

Был имамом и шаихом в деревне Курманаево (Кизляу), что на реке Черемшан. Скончался 6 июля 1823 года, достигнув 72-летнего возраста. Могила его находится в родной деревне, сохранился и надгробный камень. Проучившись некоторое время у Абдуссаляма бин аль-Кариле, продолжил свое обучение у Валида бин Амин ас-Сагиди, достиг в образовании совершенства. У него самого получили образование многие люди. Его супруга Хафиза – дочь Абулькасима из деревни Старый Салман, скончалась в апреле 1833 года. Вторая жена – Габида, дочь Ахьяма из той же деревни, скончалась в 1842 году в Казани.

Дети: Нигматулла, Рахматулла, Мухаммед, Хабибулла, Абдулбадиг, Ахмед, Хабиба, Махбуба, Гайша, Фатима. Хабибулла и Абдулбадиг были имамами соответственно в деревнях Какре-Тау и Исантимер. Ахмед скончался в раннем возрасте. // (160) Дочь Хабиба состояла в браке с Назаром, сыном Ильмета из деревни Ильмет, Махбуба – с Бикмухаммедом бин Мухаммедрахим Уразгильдеевым. Гайша была замужем за неким Абдулхакимом из Чистополя, Фатима – за Муртазой по прозвищу «Кашай» из Казани. О других его детях будет сообщено ниже.

Ученики и сторонники: Абдулвахаб бин Иманкул ар-Раджиби, Башир бин Джумгакули аль-Джабали, Абдулджаббар бин Абдулкарим аль-Альмети, Мунасиб аль-Джабали, Хибатулла бин Исхак аль-Мачави, Ахьям аль-Джабали, Джарулла бин Бикмухаммед ас-Сатыши, Хамза аль-Джабали и другие.

Написал на родном языке книгу об этике ишанизма. Марджани сказал о нем: «Был одним из знаменитых и крупных ученых своего времени, воспитал мюридов, был шейхом».

127. Биниамин бин Яхуд бин Балтач

Был имамом в деревне Аклуш, что в Усинской волости, скончался в 1823 году.

Наставник его – Абдуррашид бин Кадермухаммед из села Большие Сабы. Согласно сообщению ахуна Мухаммедкасима аль-Мансури, был знаменит в округе своей ученостью.

RUHIAT

ЧАСТЬ ЧЕТВЕРТАЯ

برنچی جلد — دورتنچی جزء

آثار

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهور کیمسه‌لرینک ترجمه وطبقه‌لری تاریخ ولادت ووفاتلری وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر .

دورتنچی جزء

صاحبی

رضاء الدین بن فخر الدین

ان آثارنا تدل علینا فانظروا بعدنا الی الآثار

« اوفا »

١٣٢٠ سنه

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 13 Іюня 1903 года

باصلمه‌سنه رخصت بیرلدی سانکت پیتربورغده ١٣نچی ایون ١٩٠٣ سنه

Оренбургъ.
Типографія М.-Ф. Г. Каримова.
1903.

128. Абдулкадыр бин Сулейман (см.: 95) **бин Мустафа бин Юнус**

Служил имамом, мударрисом и ахуном в селе Каршин-Шариф, что на реке Кармасан, к западу от Уфы. Умер в 1823 году, похоронен на старом кладбище. Жена – дочь ахуна Абдулвагаба из деревни Чакмагушево, по другой легенде – дочь Хабибуллы-ахуна, сына Абдулвагаба.

Дети: Абдулгаллям, Сибгатулла, Хайрулла, Сунгатулла, Абдулфаттах, Абдуссамад, Хабиба.

Учителя: Мауляд бин Мустафа, Абдуллатиф бин Ибрагим аль-Байрякави (этот человек в 1789 году еще был жив) и другие. В конце переписанной им книги «Ифтитах» имеется запись: «Эта книга написана в 1784 году в деревне Колтаево в медресе почтенного в свое время и великого ученого ахуна Мауляда рукой Абдулкадыра бин Сулеймана».

По линии сыновей Абдулфаттаха и Абдуссамада род прервался. В свое время был известен ученостью и просвещенностью, имел много шакирдов. Здесь приводятся тексты некоторых собственноручно написанных им писем.

Письмо первое

[Написано 25 сентября 1815 года сыну Абдулгалляму, обучающемуся в селе Иж-Буби]

Письмо второе

«Сыновьям Абдулгалляму и Сибгатулле, обучающимся в медресе Абдулкарим-хазрата в деревне Иж-Бобья. Из села Каршин-Шариф.

Ваше письмо получили, узнали о вашем здоровье и остались довольными. К чтению и письму отнеситесь добросовестно. С зятем Ахтямом о книгах еще не поговорил, так как в последнее время он мало бывает дома. Кантон «Ак сакал» и Алкин все еще враждуют. Алкин несколько дней исполнял его обязанности. Сейчас обоих вызвал в Оренбург новый военный. Кто же из них возьмет верх? Около десяти дней были в гостях у Алкина, очень хорошо принимал. Передайте привет нашему другу мелла Абдулмажид-ага. Только что получил его письмо. Ответить же пока некогда. Мелла Абдулгаллям уже запряг лошадей, поэтому времени мало. Позаботтесь об учебе, получении знаний. Не проводите время впустую. Старайтесь приобрести нужные книги. //(164) Абдулфаттах все еще дома, совершенно не желает ничем заняться. Алкин приглашал его в писари, но еще непонятно, с чем вернется сам. Если вернется с должностью, можно будет и отдать. До свидания. Непрерывно молящийся за вас ваш отец Абдулкадыр сын Сулейман.

10 апреля 1817 года».

Письмо третье

«Обучающему в селе Каргалы (Сеитовой слободе) у великого из великих учителей Абдурахман-хазрата сыну Абдулгалляму из села Каршин-Шариф.

Получив Ваше письмо, отправленное по почте, узнали о вашем здравии и очень обрадовались. Письмо Ваше к Чакмагушским вручили Гисматулле, он гостил у нас по пути из Уфы. «Хашияи магхуда» отправили с муллой Абдуссаттаром. Абдуссамад был очень болен, поэтому его туда отправить не смогли. Слава Аллаху, сейчас уже выздоровел, встал на ноги. Зерно, выданное там в качестве гошера[128], заберет кто-нибудь из ребят, сейчас пока зерно не ценится. Меду в

[128] Гошер – одна десятая часть от урожая зерна – вид налога, предписываемый шариатом. – *Сост.*

RUHIAT

этом году было мало. Бибихабиба прислала небольшое ведерко меду, чаю, одного гуся, немного малиновой пастилы и полотенце.

Бог даст, с теми, кто поедет за солью, и Вам пришлем что-нибудь. Пока присылать нет возможности. Если специально нанять кого-нибудь, чтобы отправить продукты, получится намного дороже стоимости самих продуктов. Вместе с муллой Абдуссаттаром отправь «Казыйхан». И книгу «Такаиде Насафи» также отправь домой вместе с Ильясом. Эти книги будут нужны здесь. Мулла Сагдулла сообщил, что поехал бы... поэтому нужны будут книги. // (165) Зять Ахтам попросил отправить с сыном Ибрая книгу «Казыйхан».

Времена нынче тяжелые, пользуясь случаем, приобретайте побольше знаний. Смотрите, чтобы затрат было не больше, чем полученных знаний. Пусть Абдулфаттах возьмет билеты у кантона и отдаст Абдуссаттару. Как получите новые, старые билеты порвите и храните в сундуке, если будет возможность, перешлете сюда. Книги «Ягкуб Чархи», «Нугман», «Гисматулла» отправьте домой, у Вас там, если нужно, книги можно найти всегда. Аллах подарил нашей дочери Хабибе девочку, назвали Бибифатимой. Да наделит ее Аллах счастьем и долгой жизнью!

Ваш отец Абдулкадыр бин мелла Сулейман.

4 января 1818 года».

Письмо восьмое

«В село Сабы. Сыновьям Абдулгалляму и Сибгатулле и мелле Мухаммеду шлем привет.

Ваша дорогая мама по-прежнему // (170) жива-здорова. Абдулфаттах тоже жив-здоров, постоянно получаем его письма. Пишет, что, возможно, на некоторое время приедет домой, т.к. у них в этом году был неурожай. С теми, кто едет в Бугульму, отправили для вас письмо, отдали его Исмагилу сыну Искандера, надеюсь, что вы его получили. Абдулкахир сам в Бугульму не смог поехать, т.к. у него болят глаза. В наших краях хлеб дорожает с каждым днем. Ржаная мука стоит в Уфе рубль восемьдесят – рубль девяносто; пшеничная мука – 2 рубля 50 копеек. Коровы почти все пали, наши пока живы. Собрались было в Уфе избрать кантона вместо Абдулвали, но, так как Алкина земский суд предложил в военный, задержались, ждут их решения. Мать отправила с Хабибуллой, сыном Губайдуллы, ведро меду. Учителю своему передайте от нас привет.

Ваш отец Абдулкадыр бин мелла Сулейман.

1 октября 1821 года.»

Девятое письмо

«Передаем большой привет нашему дорогому сыну Абдулгалляму в село Большие Сабы из села Каршин-Шариф.

Сын Хайрулла два дня уже как болен. Ваша мать не пропускает ни один из пяти ежедневных намазов. Сибгатулла в полном здравии. Мы очень обрадовались, узнав, что вы здоровы. Абдулфаттах также вернулся сегодня благополучно. В этом году из-за отсутствия каравана и киргизов расходов у него меньше, но все же держит больше десяти лошадей. Абдулкахир вместе с Габдуссаматом в складчину купили муки. Не знаем, где разместить 1900 пудов муки. Абдулкахир разместил свыше десяти тысяч по подряду.

До сих пор нет кантонного вместо Гарая, его обязанности исполняет помощник Абдулгазиз. Наши мишаре ездили в Сафарово класть шары, не знаю, кто больше всех наберет. Абдулвали, если закончит свою работу, думает снова за-

нять свое место. Алкин снова не прошел. Абдулфаттах достроил свой дом, вскоре привезет жену. Если при возможности пожелаете перейти в другое медресе, мы разрешаем, только чтобы ваш учитель не обиделся на вас. Скажете, что здесь нет никаких результатов и что отец велел // (171) переехать учиться в другое место. Возможно, будут места в Ахметово. Шакирдов там около 50–60 человек. Пока изучают «Мелла Джами».

Ваш отец Абдулкадыр бин мелла Сулейман.

28 декабря 1821 года.»

Письмо десятое

«Из деревни Каршин-Мухаммедшариф сыну Абдулгалляму, обучающемуся в селе Сабы. Вашему письму очень обрадовались. Абдулкахир ездил в Уфу, получил паспорт и переправил через Исмагила, сына Искандера Башара, думаем, вы получили. Сибгатулла уехал в Чакмагушево, может, оттуда, если будут попутчики, поедет в Макарьево. В этом году с торговлей дела плохи. Коров не осталось, уже год как покупаем зерно. До сегодняшнего дня ржаная мука стоит рубль шестьдесят, пшеничная – два рубля пятьдесят копеек.

У башкир кантонным стал наш родственник Абдулгазиз, у мишар – наш сородич Абдулгафар. Казарменские и Чакмагушские от кантона отказались. Говорят, что кантонный Давлетбай не ест, не пьет[129], к ученому люду благодушен, к нам очень привязан, получили от него подарки, приглашает в гости, но оставить мать одну, бросить дом невозможно.

Кантонство Абдулкахира очень тревожное, лишь бы только закончилось все хорошо. Через меллу Мухаммедвали получили письмо от меллы Абдуссаттара, все живы-здоровы. От меллы Абдулкаюма нет никаких вестей. Если получите от него весточку, напишите. Будь усердным в учебе, не общайся с теми людьми, у кого злые помыслы, хорошенько переписывай нужные книги.

Ваш отец Абдулкадыр бин Сулейман.

20 июля 1822 года».

Из всех указанных в этих письмах имен Абдулгаллям, Сибгатулла, Хайрулла, Сунгатулла, Абдулфаттах, Абдуссамад – сыновья ахун-хазрата, Бибихабиба – его дочь, Бибифатима – внучка, а Ахтям – зять. Сын Бибихабибы и Ахтяма – Абдулхалик – является отцом члена искового суда в Уфе Абуссагуд-эфенди. // (172)

Абдулкаюм – сын Наримана, родственника Абдуссаттар-ахуна и Шамсуддина с Фахруддином. Юсуф – сын Маулед-ахуна.

Мухаммедвали бин Мустафа бин Юнус был имамом деревни Казарма, недалеко от Уфы, позднее служил имамом и ахуном в Сеитовой слободе под Оренбургом.

Алкин, должно быть, Юсуф-мирза бин Мухаммед бин Али аш-Шемяки. Имение этого человека недалеко от Уфы и в настоящее время у железной дороги Самара–Златоуст, между станциями Юматау и Чишма, жена Юсуф мирзы – Суфия бинте Юсуф-мирза бин Котлугмухаммед ат-Таукали умерла в 80-летнем возрасте в 1842 году и похоронена рядом с Алкиным. У них был сын Мухаммедгарей, а у него – сын Адельгарей. Последний некоторое время служил секретарем в Духовном управлении мусульман в Уфе. Его дочь Махипарваз замужем за генералом Махмудом бин Шейхали, в настоящее время проживает в Уфе.

[129] «Давлетбай не ест, не пьет» – намек на то, что Давлетбай не берет взяток. – *Сост.*

129. Абдулджалиль бин Абдуррашид бин Мукмин бин Муслим

Служил имамом и мударрисом в деревне Муслюмово Мензелинского уезда. Скончался в 1824 году.

Учителя: Рафик бин Таиб аль-Курсави, Абдуссалям бин Хасан аль-Карили и др. Известно, что будучи у Абдуссаляма бин Хасана, в 1773 году завершил одну книгу. В 1819 году он подарил ее своему сыну Ибрагиму. В 1838 году Ибрагим продал эту книгу другому человеку, о чем написано на полях книги.

Почтенный Марджани говорил об этом человеке : «Прославился своими знаниями арабских наук». Сын его в 1833 году служил имамом в селе Муслюмово.

130. Шамсуддин бин Даванай бин Мамбат-суфи бин Сулейман бин Кулмухаммед бин Кудратбирде бин Бикмат-абыз

Служил имамом и мударрисом в деревне Старое Бикметьево Буринского уезда, умер в 1727 году. Учился у Валида бин Амин ас-Сагиди. У брата своего отца шейха Джагфара (см.: 82) бин Имая получил разрешение на проповедь тариката[130]. // (173) Он зарабатывал на жизнь своими силами, не принимая даже должного садака. После смерти его дело продолжил шакирд из деревни Бикметьево Мухсин бин Махмуд.

131. Нариман бин Сулейман (см.: 95) **бин Мустафа**

Служил имамом и мударрисом в деревне Чуалкиб, что на берегу реки Кизак в окрестностях Уфы. Скончался в конце 1727 года.

RUHIAT

Учителя: Абдуссалям бин Хасан аль-Карили и другие. Ученики: Джагфар бин Абди ас-Сафари, Насруддин бин Зайнуш аль-Калмаки, Бикмухаммед бин Зайнуддин аль-Башири, Фазылулла бин Гисматулла аль-Кии, Абдудайан бин Зайнуддин аль-Ибраи, Абдулхаким бин Абдуллатиф ат-Телаши и другие.

Дети: Мифтахуддин, Шамсуддин, Фахруддин, Сагдуддин, Абдулджаббар, Фаттахуддин, Фахренниса, Бадренниса. Мифтахуддин умер, будучи шакирдом, Шамсуддин – когда служил имамом в деревне Шариф, был учеником Сайфуддина бин Абубакир ас-Сабави. В настоящее время его сын Шарафуддин – имам деревни Каршин-Шариф. Фахруддин проживал у Джихангир-хана бин Бухей-хана, женился на одной из его сестер, умер там же. Сагдуддин в течение пятнадцати лет был сторожем на кладбище в Медине, где и скончался, наследников не оставил. Абдулджаббар служил имамом в деревне Чишма-Сарт Буринского уезда, Фаттахуддин – в деревне Мамяк под Уфой. Оба ныне покойны. Женой Нариман-хазрата была Шамсия бинте Сафар. Переписанные в его медресе книги и истории:

1) «Шархе Марах». Переписал Абдулгалим бин мелла Юсуф в медресе Наримана бин Сулеймана в 1806 году.

2) «Мугинел-хаккям». Переписано в медресе Наримана бин Сулеймана в 1814 году. Переписал Абдулхаким бин дамелла Абдуллатиф бин Абдулгазиз. Последняя является сочинением самого Наримана бин Сулеймана, нашедшим место и в нашем «Асаре». // (176)

[130] Тарикат – религиозное направление, учение. – *Сост.*

132. Джагфар бин Абди бин Исхак бин Котлугмухаммед бин Нариман

Происходит из села Сафарово, что в десяти километрах от станции Чишма под Уфой. После смерти отца Абди бин Исхака его мать Раджаб бинте Халил бин Асылхуджа бин Амирхан бин Шариф вышла замуж за человека по имени Балтач бин Гакаша бин Субхан из деревни Арсланово. // (177) Джагфар бин Абди вырос там же. Учился у Наримана бин Сулеймана и других. Затем уехал в Бухару. Позже жил у Фаезхана бин Хазархана в Кабуле и получил разрешение на проповедь тариката. Умер в 77-летнем возрасте в 1824 году, похоронен в Тимошкинском могильнике, на правом берегу реки Уршак.

Жены, на которых он был женат одновременно: Сагида, Магрифа. Говорят, что были и другие жены. Дети: Хамаюн, Котябун, Фатима, Фархисорур и другие.

Ученики: Габбас бин Абдуррашид аль-Кушари, Рахматулла бин Мурадбаки ат-Тактави, Насруддин бин Зайнуш аль-Калмаки, Абдулджалиль бин Мирсалим аль-Ахунди, Хасан бин Абуталиб аль-Гумари и другие. Преемники: Рахматулла бин Мурадбаки ат-Тактави, Ахмед аль-Эстерли, Насруддин бин Зайнуш аль-Калмаки и другие. Здесь приводится текст письма, написанного им собственноручно.

«Посылаем молитвы дорогому мелле Ибниямину. Живите во здравии много лет. Здесь все, слава Аллаху, благодаря Вашим молитвам мы живы-здоровы. Если проверили ульи и откачали мед, отправьте с этим письмом, сколько будет. Больше писать не о чем. Джагфар бин Абди. 9 марта 1814 года».

Это тот человек, что прославился в округе как Джагфар-ишан. Был человеком веселым, играл на нескольких музыкальных инструментах. Иногда рассказывал поучительные истории. Люди по отношению к этой личности были разделены на два лагеря. Одни его критиковали, другие считали его праведным и этим притягивающим к себе человеком. Друзей и близких было много в Уфе, Казани, Перми. Род его продолжает существовать и в настоящее время. Большую часть жизни // (178) он прожил в деревне Тимошкино (его основал чуваш по имени Тимашка) у реки Уршак, но ежегодно совершал поездки в Казань и Пермь. По пути в Казань останавливался на день-два в доме нашего деда Субханкула (см.: 90) бин Бикмухаммеда в деревне Кичучатово. Часто держался высокомерно, как бай и чиновник. Почтенный Марджани рассказывал об этом человеке: «Однажды, когда все мирзы[131] собрались и каждый с гордостью рассказывал, за какие заслуги их предки удостоились звания мирз, в разговор вступил Джагфар-ишан: «Мой отец тоже перед смертью стал мирзой». Все мирзы этому чрезвычайно удивились (так как звание мирза они считали большим достоинством и очень удивились тому, что кто-то, кроме них, еще мог быть мирзой) и все в один голос спросили: «Хазрат, за какие заслуги ваш отец удостоился звания мирзы в конце жизни?». Джагфар ответил: «Лишился ума, не читал намаз, мочился стоя, курил – что еще нужно, чтобы стать мирзой». Пришедшим к нему за лечебными молитвами для избавления от какой-либо болезни хазрат назначал ту или иную цену. Если же в ответ слышал, что у них нет таких богатств, он заявлял: «Если хочешь выздороветь, найдешь». И на самом деле, больные выздоравливали. Во время проживания в Бухаре некоторые шакирды хотели найти для себя в нем опору, но из-за некоторых его привычек переходили к другим шейхам. Одному из них приснился такой сон, будто орел пролетел с падалью в клюве и утопил ее в озере. Сон этот он никому не рассказывал. Как-то раз встретил он Джагфар-ишана и поприветствовал его, тот тоже поздоровался с ним и спросил: «Понял, кто орел,

---

[131] Мирза, мурза – в данном случае дворянское сословие; в сочетании имен собственных в значении князь, в простонародии употреблялось и в значении грамотный. – *Сост.*

а что означают падаль и озеро? Если ты не понял, я объясню: орел – это я, падаль – моя жадность, озеро – просвещение и образование. Я утопил свою жадность в просвещении и образовании». // (179)

По пути в хадж на море поднялся сильный шторм. Все люди на корабле, лишившись надежды и испугавшись, начали раскаиваться и плакать. Джагфар-ишан со своего места, не без удовольствия наблюдавший за происходящим, обратился к людям: «Раскаиваться, когда вас уже прижали, от такого раскаяния пользы нет, раньше надо было!» Этот рассказ о происшествии на корабле напоминает историю, когда в Медине во время урагана Абу Исхак Аль-Мизбад ходил из дома в дом и успокаивал, шутя: «Не торопитесь каяться, нельзя пугаться таких незначительных явлений, сейчас все пройдет!»

Некоторые шейхи и даже его сторонники, а также Абдуллатиф бин Абдулгазиз[132], муфтий Мухаммеджан аль-Хусаин были враждебны по отношению к нему. Поэтому все, что говорили о нем, возможно, является ложью и сплетнями. Один из прославленных сторонников после его смерти – Насруддин аль-Калмаки. Искренне к нему относился и кантонный деревни Мирас, что на реке Уршак Лукман аль-Хаким бин Усман бин Ибрагим бин Мирас[133]. Жена Джагфара по имени Магрифа была родственницей Лукмана аль-Хакима и дочерью кантонного Усмана.

В один прекрасный летний день я посетил кладбище ишан-хазрата. // (180) С сыновьями Абдуррахманом и Абдуррашидом сначала на реке Уршак прочитали намаз, затем пешком поднялись и вошли внутрь ограды, в усыпальнице прочли молитвы «Салават», «Истигфар» и другие. Склеп расположен на очень красивом месте, над ним растут сосны. Эти сосны мы увидели еще издали. На надгробном камне такая надпись: «Перешел в мир иной в 1823 году. Хаджи, ишан и эфенди прожил 77 лет. Благословлен Саид Джагфар сын Абди.» Надпись красивая и четкая.

RUHIAT

У изножья похоронена жена Сагидабану, а от нее с северной стороны – дочь Фархисрур, умершая в трехлетнем возрасте. Склеп огражден чугунной решеткой, имеется калитка. Сделал ее в городе Усы хазрат Мухаммедгата бин Арменшах аль-Мансури за 300 рублей. Уходя с кладбища, я сказал, как бы обращаясь мысленно к нему: «Отец ваш, о чем вы сами говорили, стал в конце жизни мурзой. Сегодня башкиры, торгуя культурой, прогрессируют вперед, и их 15–20-летние юноши, если взять ваши критерии, тоже стали мурзами!..» Если бы он мог ответить, несомненно, ответил бы очень метко. На обратном пути я объяснял своим сыновьям, что все слова, будь они сатирические или назидательные, произнесенные этим человеком, были сказаны не для того, чтобы смешить людей, а чтобы привлечь внимание к тем или иным обстоятельствам, явлениям жизни.

Я слышал, что одна из жен в настоящее время жива и знает // (181) о некоторых событиях, но, подумав, что рассказ женщины может состоять лишь из небылиц, не стал с ней встречаться.

Сыновья Сулейман ахуна, будучи прославленными учеными, уважаемыми в округе, отзывались о Джагфар-ишане очень сердечно и добродушно.

---

[132] Этот человек жил в селе Телаш недалеко от Уфы и был в качестве уполномоченного в земельных исках башкир. На страницах одной рукописной книги нашли такую надпись: «Завершена в медресе Зайнелгабиддин бин Азамат в деревне Уразайбаш. Переписал Ахтям бин Мунасыйб для Абдуллатифа бин Абдулгазиза бин Ишка в 1784 году.»

[133] Кантонный Лукман прожил 67 лет, скончался в 1859 году.

133. Мухаммеджан бин аль-Хусаин (см.: 55) **бин Абдуррахман**

Первый муфтий Духовного управления мусульман Российского государства, умер 17 июня 1824 года в 68-летнем возрасте в Уфе и по своему завещанию был похоронен на кладбище деревни Адзитарово[134], в 60 км к востоку от Уфы.

Учился он в Сагиде и Оренбурге, а также у Мухаммеда бин Гали ад-Дагестани. Затем некоторое время путешествовал, приобретал знания в Бухаре и Кабуле. Согласно преданиям, он встречался с Гатауллой бин Хади, кадием Торсуном Бакый бин Абдуррахимом, в Кабуле некоторое время жил у шейха Фаизхана бин Хозурхана. Хотя и не в совершенстве, но во время этого путешествия он выучил персидский язык. // (182)

Почтенный Марджани говорил об этом человеке: «Вернувшись в эти края, благодаря своим стараниям, давал уроки и стару, и младу. В Российском государстве указал пути для привлечения и усмирения казахов, башкир и других народов, которые не хотели подчиняться России. Когда организовали Управление мусульман, был назначен муфтием. Пользовался большим доверием властей, и поэтому при выдаче разрешения на постройку мечети или утверждении кого-либо на должность часто достаточно было его записки, что «такой-то к этой должности достоин», и к его мнению прислушивались. Такое доверие, естественно, обходилось недешево. Кадиев он держал, как прислугу, всем приказывал, по своему желанию мог любого назначить кадием. В последние годы жизни его авторитет среди кадиев сильно упал. Из-за споров кадиев в свое время решения Управления были направлены даже на рассмотрение прокурора.

Он накопил большой капитал, продавая муллам звания. Наш отец Багауддин, Фатхулла-ахун, Баймурад бин аль-Мулкари и другие подтверждают совершенство и богатство его знаний, однако, исходя из написанного им, почерк был плохим, слова неверными, да и приводимые им персидские выражения лишь подтверждают его невысокий уровень знаний. Этот несчастный по уровню знаний был ниже ахуна Фатхуллы, и вряд ли его можно поставить в один ряд с муфтием Габдуссалямом»[135].

Согласно формулярному списку Духовного управления за 1815 год, муфтию было 57 лет, а значит, родился он в конце 1758 года.

Его 19-летний сын по имени Мирзаахмед служил в Петербурге в учреждении по делам иностранных религий. Мирза Шахбику было 10 лет, Мирзаджану – 6 лет.

Согласно другим // (183) официальным документам, муфтий Мухаммеджан был из торговцев и, согласно пятой ревизии, относился к деревне Харамабад (Султанай) возле Уфы. Сначала числился в иностранной коллегии, позднее служил офицером в Оренбурге. С 9 июля 1785 года исполнял должность ахуна для казахского населения в пограничной комиссии, затем с 22 сентября 1789 года стал муфтием мусульман и руководителем Духовного управления. До того, как стать муфтием, внес большой вклад в подчинение казахов Российскому государству. Его стараниями были освобождены российские пленные на Кавказе, заставил кабардинцев подчиниться России. Путешествуя по восточной Туркмении, повысил авторитет России, за что был награжден Российским государством: деньгами, одеждой, от императрицы Екатерины и императора Павла Петровича получил медаль, украшенную бриллиантом, в Оренбурге получил от казны дом. Предыдущая личная жизнь муфтия нам неизвестна. Почему же в то время,

[134] Сегодня Кармаскалинский район Республики Башкортостан. – *Сост.*
[135] Маджмагиль-имсаль лилмайдани. Часть 2, с.192.

когда люди возвращались из Бухары и Кабула и становились мударрисами или шейхами, он, вернувшись из Бухары и Кабула, стал офицером. Один из тех, кто занимался историей мусульманской философии, утверждает, что он ездил в Бухару и Кабул не для того, чтобы освоить исламское учение, а, возможно, был специально направлен Российским государством и занимался политическими вопросами. Правду знает лишь Аллах. Когда же стал муфтием, обставил свою жизнь очень напыщенно: одежда, лошади, шубы – все было дорогое. По городу разъезжал чинно, в упряжке из четырех лошадей. Но насколько бы высоко ни поднялось солнце его счастья, // (184), в последние дни своей жизни совершенно лишился авторитета, репутация его погасла. Рассказывают, что, умирая, он понял, что в его авторитете нет твердости, в его богатстве нет наслаждения, что счастье его гаснет. После смерти осталось большое наследство: бесчетное количество скота, дома и утварь, золото, купленное у башкир за бесценок, земли около Уфы. Только в селе Адзитарово он имел 2284 десятины земли.

Жена муфтия Айша[136] умерла раньше него. Согласно преданиям, Айша – турчанка, попавшая в плен в одну из войн между Россией и Турцией, сначала была замужем за Исмагилом бин Апанаем в г.Казани, от него у нее были дети Исхак и Хабибджамал, после смерти Исмагила вышла замуж за муфтия, умерла в 1795 году в 79-летнем возрасте, похоронена в Казани, на кладбище между двумя слободами.

Жена Карима была родом с берегов Черного моря, из города Анапа. После смерти муфтия уехала к дочери Фатиме, была на попечении Джихангир-хана, где и умерла.

Жена Суфия была черкеской, родилась в 1759 году. Сыновья муфтия от этой жены. После смерти муфтия жила в селе Атжитар и умерла в 110 лет 2 марта 1869 года. Похоронена на холме в километре от склепа муфтия и мусульманского кладбища.

Мирзаахмад всю жизнь бездельничал, тратя состояние, прожил с русской девицей по имени Анфиска. Известно, что жил затворцем в унаследованном от муфтия // (185) доме с этой девицей, иногда ездил в Уфу. От нее у него были четыре дочери. У дочери по имени Д. было много детей в Уфе. Земли муфтия, унаследованные Мирзаахмадом, достались этим четырем дочерям. Его мать Суфия завещала еще при жизни этим четырем его дочерям 500 десятин земли.

Но некоторые земли после долгих лет судебных тяжб не достались наследникам муфтия, а были возвращены башкирам. Но башкирский народ всю свою жизнь продавал землю, поэтому земли муфтия Мухаммеджана, возвращенные башкирам племени Куди, в скором времени, вероятно, продадут или уже продали за бесценок немцам или латышам.

[136] Айша Алеева – турчанка, была женой коменданта турецкой крепости Измаила, погибшего при штурме ее русскими войсками. В 1788 году Айша была вывезена в Казань, где вышла замуж за купца Апанаева, однако в 1795 году купец неожиданно умер, оставив ей большое наследство. Летом 1798 года в Казань для встречи с Императором прибыл муфтий и, по совету ахуна, остановился в доме Айши. Видимо, он понравился ей, и муфтий заключил с ней брачный союз, зарегистрированный ахуном. Однако после двух месяцев совместной жизни муфтий заявил, что никакой свадьбы не было, и уехал в Оренбург, при этом муфтий очень щедро успел попользоваться богатством Айши. В августе 1798 года Айша возбудила первый судебный иск против муфтия, потребовав возвращения потраченного муфтием имущества. В феврале 1803 года Казанский уездный суд признал муфтия виновным в обмане купчихи и постановил взыскать с него 3402 рублей 50 копеек. Лишь в 1805 году Айша смогла взыскать с муфтия требуемое. В 1800-х годах Айше было около сорока, и год ее смерти в тексте указан ошибочно. Айша может считаться женой муфтия лишь по формальному признаку. (Подробнее см.: *Азаматов Д.Д.* Оренбургское духовное собрание в конце XVIII–XIX вв. – Уфа, 1999. – С.42, 43). – *Сост.*

Похоронен Мирзаахмад на своей земле, рядом со своей матерью Суфией, в селе Адзитарово, но надгробных камней и ограды нет. Согласно преданиям, они всю жизнь жили во вражде с жителями села Адзитарово, поэтому местные жители были против их захоронения на своем кладбище.

Сын Амирджан был на военной службе в Оренбурге. Умер примерно в 1850–1860-х годах. После него остались жена и сын Хусни. Жена вышла замуж за Гайса-мирзу по фамилии Бикмей // (186). Известно, что некоторая часть книг муфтия перешла через эту женщину в достояние Гайса-мирзы.

Дочь Фатима была замужем за Джихангир-ханом бин Букей-ханом и родила сыновей Ибрагима, Ахмада, Губайдуллу, дочерей Зулейху, Хадичу (см. биографию Джихангир-хана).

Причиной хорошей и доброй памяти о муфтии, вероятно, и послужила эта дочь Фатима, так как в отличие от всех своих родных была благочестивой, религиозной, умной, завоевала любовь хана, принесла культуру всему народу Букей. Сама лично учила казахские семьи самым прекрасным обычаям и нравам, опровергала те из них, что противоречили исламу, особое внимание уделяла чистоплотности. После того как она стала женой хана, народы Букея[137], Оренбурга и Уфы стали дружить между собой, заводить знакомства. Сыновей государственных мужей казахов за их деньги, детей бедняков за свой счет стали направлять учиться в медресе Стерлитамака и Старлебаша. Ученые сегодняшнего дня в государстве Букей, прославленные мударрисы – это плоды этих двух медресе. Постройка Джихангир-ханом мечетей, назначение имамов с выдачей им официального разрешения на службу, наречение детей именами предков – все это заслуга этой женщины.

RUHIAT

Сведений о том, что муфтий якобы умер от пыток, находясь под стражей, обнаружить не удалось.

Когда я переписывал все это на беловик, специально ездил в деревню Адзитарово. // (187) Всю дорогу думал, зайду в библиотеку муфтия, посмотрю книги, привезенные из Бухары, Кабула, просмотрю рукописи, прочту письма ученых и известных людей, соберу полезные данные, чтобы представить на ваш суд. Но ничего, кроме разрушающегося склепа, не нашел.

На надгробном камне красивым почерком выбито выражение из аята Корана, затем 9 строк, относящихся к муфтию.

Исследуя жизнь муфтия, мы поняли, что у него ума было больше, чем знаний и образования. Обладал смелостью и способностью хорошо говорить, что перекрывало его недостатки в области образования. Смог добиться того, что башкиры признали его великим деятелем науки. Один из близких муфтия объявил в присутствии народа, что он его родственник. На что муфтий ответил: «Ты несешь чепуху, разве у муфтия могут быть родственники». Вероятно, он ставил себя выше других. Но ясно, из-за одной выраженной мысли он был обречен на несчастье. Те, кто переводил мыслителя Ибн Рушда, приводят один случай, очень похожий на случай с муфтием Мухаммеджаном. Ибн Рушд за неофициальным разговором обратился к султану Якубу аль-Мансуру: «Брат мой!» Султан, увидев, что лица присутствующих скривились, так как это обращение никак не подходило к падишаху, ответил: «Султаны лишены удовольствия иметь в мире друзей или родственников, но я не отношусь к числу таких падишахов, так как у меня есть друг. Это – Ибн Рушд». Почему же муфтий России не может иметь родственников, если даже падишах имел их.

[137] Имеется в виду Букеевская орда. – *Сост.*

Дом, в котором он жил в Уфе, был его собственным имуществом и находился на восточном углу улиц Телеграфная и Пушкина. Дом был деревянный и во время пожара в Уфе сгорел, а на его месте построили каменное здание. Возможно, и Духовное управление мусульман размещалось в одном из зданий, принадлежащих ему.

Было нелегко найти его рукописи. Лишь тексты восьми писем и написанные ранее четыре письма в первоначальном виде, даже с его ошибками приводятся здесь[138].

Заключение

Наш родной язык – тюркский, но по какой-то причине все приказы и фетвы муфтий писал на персидском языке. Вероятно, это имеет какой-то свой, скрытый смысл. Но нам он пока не известен. И, наверное, не нанесло бы большого ущерба то, что научные книги и произведения мирового масштаба написаны на персидском или арабском языке. Но рукописи муфтия не относятся ни к тем, ни к другим. Раз дело обстоит так, то если мы, пренебрегая своим родным языком, языком наших дедов, отцов и матерей, начали писать на персидском, пусть даже соблюдая все правила, это становится непростительным грехом. // (195)

Если раньше, после завоевания Иракских областей, исламское государство официально пользовалось персидским языком, то это было лишь ради местного населения. По этой же причине в Сирии официально использовали греческую письменность, в Египте – письмо котов. Со временем эти обычаи пропали, и начали пользоваться арабским языком.

Странно! Разве лама, сидящий в Тибете, пишет свои послания братьям по религии и крови на арабском или латинском языке?.. Я думаю, он написал бы им на их родном языке и в открытой форме. Почему же наш муфтий даже самые серьезные послания для башкир Тимербая, Савалея писал на персидском языке? Если бы его волновала судьба народа, к которому он обращается, он написал бы на их родном языке, если бы его волновала занимаемая им должность, он написал бы на русском языке, являющемся общегосударственным. Все жалобы на бедность языка – это ширма, чтобы скрыть свое нежелание и безделие к письму и чтению. Пусть будет сказано одно праведное слово, но в нужном месте. Язык обогащают и развивают те, кто говорит и пишет на нем. В противном случае, ни один язык, как лежащий в сырости или ржавеющий кусок металла, думаю, не способен развиваться и двигаться вперед.

По этой причине наша литература не смогла воспользоваться в полной мере открывшимся в 1764 году в Казани издательством (типографией) на арабском шрифте. Потому что вся литература, распространенная на протяжении 100 лет, за исключением 5–10, пустая, предназначенная «убить время».

Слава хазратам Аллаха, ибо язык матери никогда и никому не покажется лишним. // (196)

RUHIAT

[138] В оригинале Р.Фахруддинов приводит тексты восьми писем. Шесть из них написаны на персидском, два – на татарском языке. Ввиду отсутствия в письмах важных сведений переводы писем не приводятся. – *Сост.*

Письма, адресованные муфтию

Письмо первое

По указу императора Александра Павловича Духовное собрание в июне 1810 года направило меня, сына Рахманколыя, в качестве имама купцов-мусульман в мечеть на Макарьевской ярмарке для совершения религиозных обрядов. Во время исполнения своих обязанностей меня стеснил указной имам Царевококшай-ского уезда Казанской губернии Хабибулла сын Хусаина. Он объяснил это тем, что получил на это указ гражданского губернатора г.Казани. Второй, кто стеснил меня, мулла Третьей каменной мечети Старой слободы г.Казани Сагид ахун, хотя у него никаких указаний не было. Сюда же прибыл имам деревянной мечети Старой слободы Муртаза. Остальной народ меня не притеснял. А также деньги, вырученные магазинами при мечети, остались у купца Башира сына Гаида, мы же совсем ничего не получили. Мечеть находится далеко, поэтому соорудили мечеть из досок и там читали намаз, совершили молитву во здравие Императора. Имам, мударрис, мухтасиб деревни Колай Малобахтинской волости Чистопольского уезда Абушахмет сын Рахманколыя. 1810 год, 18 сентября.

Письмо второе

Хабибулла мелла сын Хусаина из деревни Оры Царевококшайского уезда безо всякого разрешения уехал в Петербург. Вследствие Ваших указаний, изложенных в письмах от 20 января и 2 марта сего года, я обратился к Царю-императору. // (197) Император издал приказ отправить сына мелла Хусаина обратно в свою деревню. Приказ великого Императора довожу до вашего сведения. Князь Лопухин. 1804 год, 14 апреля.

RUHIAT

Письмо третье

Отвечаю на ваше девятое письмо: мелла Хабибула сын Хусаина из Орска имеет право совершать намазы и обряды среди мусульман, так как этому человеку выдан Указ великого Императора от 4 сентября 1802 года на право проводить религиозные обряды мусульман.

Во-вторых, в июне 1810 года торговцы-мусульмане подали заявление на мое имя с просьбой утвердить сына Хусаина имамом. Поэтому я сообщил губернатору Нижнего Новгорода об утверждении сына Хусаина на должность имама мусульман, приезжающих на ярмарку. Довожу это до вашего сведения. №1765. 1811 год, 29 марта. Петербург. Подпись неразборчива. // (199)

Письмо пятое

Вследствие Вашего письма от 12 октября 1812 года я спросил о сыне Хусаина у губернатора г.Казани. После рассмотрения вопроса Казанский губернатор нашел его скромной и порядочной личностью. Копию документа о расследовании дела вместе с этим письмом отправляю Вам. Ввиду всего этого, я думаю, ваши споры с этим человеком следует прекратить. Князь Александр Голицын. № 381. 1813 год, 21 августа. Санкт-Петербург.

Заключение

Здесь даны лишь содержания писем, кроме первого. Письма, написанные самим муфтием, очень длинные, почерк неразборчивый и не совсем точный, и поэтому мы не решились переводить эти письма. Из написанного можно понять, что он не уважал Хабибуллу-ишана. Думается, это отношение вызвано боязнью, что

этот человек станет муфтием. В некоторых письмах об этом он рассказал даже князю Голицыну. Голицын, который держал связь с муфтием, занимал в то время должность обер-прокурора в управлении Синода. // (200)

Известно, что во времена муфтия в Уфе не было мечети и кладбища для мусульман. Но лишь благодаря его стараниям в Казани были изданы некоторые произведения, и поэтому наш долг чтить его память. В 1802 году Абдулгазиз сын Туктамыша издал стихотворное произведение Мухаммеда-эфенди Баркави (объемом 171 страница), в конце которой написано: «С разрешения муфтия Мухаммеджана». Кроме этого, открытие Духовного управления мусульман и возведение его на уровень официального учреждения требовало немало трудов. Каждому известно, что такие дела требуют неимоверных стараний. Да будет ему прощение и милость Аллаха!

134. Абельманих бин Абельфаиз бин Абдуссалям (см.: 37) бин Урай

Известный в слободе Сагида (в Каргалах) писатель и поэт. «Тарджемаи Хаджи Абельманих»[139] – под таким названием произведение вышло в свет в предыдущие годы. Позднее, в 1889 году, оно было опубликовано в г.Казани на 34 страницах. Этот человек в 1816 году вместе с послом по имени Мухаммедюсуф отправился в Стамбул. Оттуда // (201) поехал в Хиджаз, побывал в Мекке, Медине, совершил хадж. В сорок лет он вновь, во второй раз, отправился в хадж, но во время этого путешествия в 1825 году умер.

Здесь приводятся некоторые стихи[140] // (203). За написанные здесь стихи нигде и никогда не придется краснеть. Когда-то в слободе Сагид было много таких, правильно, красиво пишущих поэтов, сердечных ораторов, речами которых наслаждалась душа. Теперь таких мало. И если так будет продолжаться дальше, и эти исчезнут.

RUHIAT

135. Сайфелмулюк бин Музаффар бин Муртаза (см.: 38) бин Гали

Служил имамом в селе Чукалы, что на правобережье Волги. Скончался в 1825 году.

Учителя: отец Музаффар и Абдуррашид бин Мухаммед аль-Байланнари.

Дети: Габденнасыйр, Хамди, Зияда.

136. Салих бин Сагид бин аль-Хасан аль-Кили

Служил имамом и мударрисом во второй каменной мечети г.Казани. Скончался в 1825 году. Родом из села Кили под Казанью. Учился у Абдуссаляма бин Хасан аль-Кариле, затем учился в Бухаре у Гаты бин Хади аль-Бохари и других. В 1785 году вернулся из Бухары и учительствовал в селе Старый Кинерь. Затем переехал в Казань, где содержал несколько крупных медресе и продолжал заниматься преподаванием. Дети: Абдулвали, Абдулгани, Абдуссаттар. В настоящее время род его исчез. Ученики: Абдуссаттар бин Сагид, Абдулгаффар бин Сагид, Максуд бин Курбангали аль-Кульбаши, Хуснеддин бин Ибрагим аль-Аначи, Фатхулла бин Сафар аль-Мунавази, Абдуссалям бин Муртаза и другие.

Говорят, что был крупного телосложения, красиво говорил, хорошо одевался, имел много учеников.

---

[139] Биография хаджи Абельманиха. – *Сост.*

[140] В подлиннике опубликовано 3 стихотворения. – *Сост.*

Почтенный Марджани говорил об этом человеке: «Он рассказывал, что после того, как переехал из Кинери в Казань, избавился от приветствия местных старушек: «Здравствуй, Саликъ». Однажды кто-то ему сказал: «Хазрат, хорошо еще ты стал муллой, а не то стал бы конокрадом». На что он ответил: «Конечно, надо ведь чем-то заниматься». Однажды в гостях, когда он, выпив одну чашку чая, отказался от второй, хозяин сказал: «Хазрат, говорили, что ты пьешь 60 чашек чая, а здесь ограничился одной». Хазрат ответил: «59 чашек я выпил дома». Однажды между ним и Ибрагим-эфенди вышел спор, и Ибрагим-эфенди сказал ему: «Ты не правоверный», на что он ответил: «Эфенди, ты назвал меня неправоверным, как кстати, а то я забыл вероисповедаться», – и произнес (слова молитвы).»

При нем Ибрагим бин Исхак бин Сагид, служивший переводчиком при гимназии в г.Казани, издал известное историческое произведение Абулгази Мухаммед бин Гарабхан бин Хаджимухаммед аль-Хорезми «Шаджараи тюрек»[141].

Обращение

Возможно, в нашем сочинении из-за ошибок моего пера есть недостающие или лишние слова. Как известно, полное совершенство присуще только Богу. Будем очень признательны, если наши читатели смогут указать нам их или пришлют нам достойные издания биографии. Если они не будут противоречить принципам издания книги, все, что будет прислано, будет включено во второе издание.

Из письма

Уважаемый! Очень многие говорят, что автор «Асар» занимается пустым делом, какой толк в переписывании могильных камней? Разве это может относиться к науке? По возможности где-нибудь дайте ответ.

RUHIAT

Ответ

Нет, дорогой соплеменник! «Асар» я пишу не для них, скорее – для будущих поколений. Надеюсь, дорогие наши потомки примут это, а я буду писать, не страшась неприятия со стороны моих современников. Если поможет Всемогущий Аллах, то работа над «Асар», вне сомнения, будет продолжена.

Ризаэддин.

[141] Абулгази Бахадур-хан (1603–1663), в 1643–1663 гг. Хивинский хан, историк, автор исторических сочинений «Родословная туркмен», «Родословное древо тюрок», содержащих ценные сведения по истории татар. «Родословное древо тюрок» было подготовлено к изданию Ибрагимом Хальфиным и издано в типографии Казанского университета в 1825 году. – *Сост.*

ЧАСТЬ ПЯТАЯ

برنچی جلد

آثار

سکزنجی عصرده اولان اسلام عالملرینک و مشهور کیمسه‌لرینک ترجمه و طبقه‌لری،
تاریخ ولادت و وفاتلری، و باشقه احواللری حقنده یازلمش بر کتابدر.

—— بشنچی جزء ——

صاحبی
رضاء الدین بن فخر الدین
اوفا — ۱۳۲۱

جزی الله خیرا کل من کان ناظرا * لمجموعتی هذی بستر القبائح
واصلح ما فیها من العیب کله * فهذا الذی ارجوه من کل ناصح

یوسف بلاده‌سنده «خدمت شرکتی» مصارفیله نشر اولندی.

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 20 Декабря 1903 г.
Оренбургъ, типографія М.-Ф. Г. Каримова 1904 г.

RUHIAT

137. Сайфуддин бин Абубакир бин Салим эш-Шункари

Происходил из деревни Шункари Мамадышского уезда, имам и мударрис села Сабы. В начале февраля 1824 года с целью совершения паломничества отправился в путь через Крым. Однако, не достигнув своей цели, в начале сентября 1824 года умер в городе Амасья.

Его учителями были Абдулхалик бин Агзам ат-Тенеки аль-кади, Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени, Ибрагим бин Худжаш аль-Казани, в Бухаре – Мухаммедгата аль-Бухари, в Кабуле – шейх Фаезхан бин Хозурхан и другие.

Его ученики: Фахруддин бин Субханкул аль-Кичучати, Рамкул бин Максуд аль-Иштиряки, Абдулгафур бин Абдулманнан аль-Чистаи, Ярулла бин Бикмухаммед ас-Сатыши, Абдуллатиф бин Абубакир аль-Юлыки, Абдулгаллям бин Абдулкадыр аш-Шарифи, Мурадым бин Мухаммедюсуф аль-Уфави, Абдулвахаб бин Абдуррашид аль-Ашири, Мухаммед бин Губайдулла аль-Ибрави и другие.

Дети: Садруддин, Фахруддин, Абулькасим, Сагадат. Дочь Сагадат была замужем за Абдулманном из села Кышкар, умерла в июле 1875 года.

Книги, переписанные в его медресе: «Мухтасарель-викая», работу над которой завершил Фасихуддин бин Хисамуддин в 1818 году, и «Танбихель-гафилин», дописанная Фахруддином бин Нариман бин Сулейман аль-Чуалкиби в 1817 году.

Однажды во время урока в его класс // (208) вошли два молодых человека, видимо, шакирды или мугаллимы из другого медресе: один из них очень высокий. Другой, напротив, низкорослый. Посидев 2–3 минуты, они стали задавать неуместные вопросы и нарушать дисциплину. Сайфуддин хазрат, пристально посмотрев на них, сказал: «Если одного из вас уменьшить, а другому пришить отрезанное у него, то, может быть, из каждого из вас получился бы нормальный человек» и продолжил свой урок.

RUHIAT

По высказываниям уважаемого Марджани, этот человек был признан современниками как сведущий ученый. Он привез из Бухары много редких и ценных книг. Некоторое время состоял имамом на Макарьевской ярмарке. Выступал против взглядов Абуннасыра Абдуннасыра аль-Курсави, с огорчением говоря, что в Бухаре о нем совершенно не знали.

138. Абдуссалям бин Муртаза бин Максуд бин Абдуррахим

Род его происходит из деревни Ушма Мамадышского уезда. Покинув родную деревню, Максуд бин Абдуррахим обосновался в деревне Муслюмово Мензелинского края. Занимался преподавательской деятельностью в медресе Абдулджалиля бин Абдуррашида (см.: 129), позже, по неизвестной причине, оставил учительский труд и остаток жизни посвятил чтению книг. Умер в 55-летнем возрасте в 1826 году.

Его учителями были: Абдулджалиль бин Абдуррашид, Салих бин Сагид аль-Кили, Абдугаффар бин Сагид и другие.

Ученики: его сын Абульмугаллим и другие. Он является дядей (со стороны отца) Абдулхабира бин Абдулвахаб аль-Муслими и дедом ахуна села Тойгильдино Минхаджуддина бин Абульмугаллима. О нем рассказывают как об ученом и достойном человеке.

139. Ибрагим бин Худжаш

Известен в Казани как эфенди-хазрат. Его отец умер в деревне Янгулово Малмыжского уезда, и известно местонахождение его могилы. Ибрагим-эфенди родом из деревни Шарлама, что на правом берегу реки Зай в Бугульминском уезде. Несмотря на то, что с основания деревни прошло уже 150 лет, там не было мечети и имама, так как для получения официального разрешения на постройку мечети не хватало совершеннолетних жителей. Ибрагим-эфенди умер в 1826 году в преклонном возрасте в Казани, будучи имамом и мударрисом Первой большой мечети. Похоронен на Казанском кладбище.

Стремление к знаниям побуждает его, имама, вместе с родственником Мухаммедрахимом аль-Ашыти отправиться в Дагестан. Там его наставником стал Али-эфенди аш-Ширвани[142]. Затем они посетили города Диарбекр и Сивас. Находясь у Али аш-Ширвани, в июле 1781 года он дописал «Рабгыль-мокантарат». В том же году он отправился на родину и уже в декабре оказался в Астрахани.

В 1783 году стал имамом в деревне Утар, что недалеко от Казани. В этой деревне в 1785 году написал фетву[143]. Затем стал имамом деревни Кишет. В июне 1794 года переезжает в Казань, где становится имамом Первой мечети, получает звание ахуна. Когда в 1797 году император Павел Петрович приехал в Казань, Ибрагим организует его встречу с имамами. Об этом событии свидетельствуют календари тех лет. В 1798 году император шлет ему подарок – золотые часы стоимостью 500 рублей. В ответ Ибрагим-эфенди написал благодарственное письмо. Описание этого события было помещено // (227) в губернской газете. По рассказам свидетелей, император Павел посетил Первую мечеть во время пятничной молитвы и наблюдал за ходом службы. В конце июня – начале июля 1820 года Ибрагим-эфенди съездил в города Булгар и Билярск. В то время обе башни в Булгаре были еще целы[144].

Со свойственной ему аккуратностью и вниманием исполнял обряды: держал уразу, читал намаз. Некоторые сомнения по поводу чтения «ясту-намаз» в короткие летние ночи были развеяны им в результате обширной переписки, общения со многими учеными. Даже муфтий Мухаммеджан выступил за чтение «ясту-намаз» и приструнил тем самым противников этого. // (228)

Как я слышал от шейха Зайнуллы аль-Халиди, переизданная в Казани статья «Шариатель-иман» написана ахуном деревни Ахуново, что на Верхнем Урале, Якубом бин Ахмед Ибрагим-эфенди и его учеником Таджуддином бин Абдуррашид аль-Иштиряки. Но, по нашему мнению, их знания и перо более совершенны, чем у автора этой статьи. Мы не удивимся, если автором окажется Муртаза-эфенди бин Кутлугуш. Есть доказательства того, что описание вопросов по поводу родословной принадлежат его перу. Также Муртаза-эфенди пишет о шейхе Ахмеде Ясави.

Очень часто при судебных разбирательствах Ибрагим-эфенди выступал в пользу женщин. Отсюда можно сделать вывод, что он был очень хорошо знаком

---

[142] Этот человек не Гали бин Ибрагим бин Мухаммад Акмаледдин аз-Захри эш-Ширвани, потому что Ибн Ибрагим эш-Ширвани умер в месяц джумадель-ахире 1118 года по мусульманскому календарю в городе Мединаи-Мунаварре. Об учителе Ибрагима-эфенди Гали эш-Ширвани в имеющихся у нас книгах никаких сведений мы не нашли.

[143] Фетва – решение по какому-либо юридическому вопросу, вынесенное мусульманским иерархом: муфтием, шейхуль-исламом, кадием; приговор по шариату – *Сост.*

[144] Большая башня разрушилась окончательно во вторник ночью 10-го числа месяца рамазан 1260 года / приблизительно 22 сентября 1844 года.
Башня-минарет в Историко-архитектурном заповеднике города Болгар восстановлена в 2000 году. – *Сост.*

RUHIAT

с обычаями и нравами своего времени. Для нашей нации это очень важный вопрос. И Ибрагим-эфенди из тех людей, которые поднимают женский вопрос относительно всех социальных слоев. В этой проблеме он также хорошо разбирался благодаря тому, что вплотную занимался рассмотрением дел по вопросам брака и разводов.

Ибрагим-эфенди был одним из великих людей своей страны. Он был сведущ в таких науках, как фикх[145], ысуле фикх, хадис, тафсир, был знатоком арабского языка. Говорят, что он был хорошим преподавателем тафсира и хадиса, но это только относительно своего времени, так как эта наука требует особого таланта, способностей к раскрытию и объяснению скрытых тонкостей науки, любовь к которой и исламу у шакирдов сможет пробудить только по-настоящему знающий и талантливый преподаватель. Насколько хорошо мы ни относились бы к Ибрагиму-эфенди, трудно сказать, что он достиг такого уровня. Не только ему, но и // (229) предыдущим комментаторам Корана вот уже на протяжении 500–600 лет эта задача давалась нелегко. Чтобы добиться успеха в хадисе и толковании Корана, нужно открыть новое направление в науке: тафсир (толкование). Это позволило бы повысить мастерство в этом направлении. Такого высокого уровня, наверное, могут достигнуть только университеты и академии Европы и Америки. Когда-нибудь, мы верим, все тайны и знания, сосредоточенные в Коране и хадисах, станут доступными всем людям.

Внешняя красота Ибрагима-эфенди не уступала его духовной красоте. Он умел очень красиво говорить, почти так же, как арабские хатибы[146]. Этот талант от природы дается одному человеку из тысячи. И использовать его во благо народа, а не растратить впустую – вот высшее предназначение. С этой стороны его можно назвать пионером. Потому что он старался изжить плохие привычки у казанцев и жителей близлежащих сел и деревень. До Ибрагима-эфенди казанские мусульмане носили черные шапки, чикман и кожаные сапоги, на праздниках, во время застолий мужчины и женщины сидели вместе. Ибрагим-эфенди ввел в моду ношение чалмы, приучил ходить в мечеть, надевать ичиги. Невест приучил дарить женихам в качестве свадебного подарка молитвенные коврики, дарить тазы и кумганы. Мы думаем, что пришло такое время, когда все эти вещи стали необходимы в быту. Да, таких умников, как сейчас, тогда еще не было. Если бы вы увидели, как проходят сейчас свадьбы в Казани, какие подарки преподносят друг другу – коней, шубы, сани и многое другое, как стремятся перещеголять друг друга и похвастаться своим богатством! Тут уж не только наставления Ибрагима-эфенди, но и самого пророка Ибрагима не возымели бы действие!

Жены: 1) Мунавар бинте Юсуф бин Абдулкарим бин Арслан аль-Ашыти, Мухаммедрахим-ахун бин Юсуф – ее родственник. Она ждала Ибрагима-эфенди около 10 лет, пока он путешествовал по Дагестану; 2) Фатима бинте Мухаммед бин Абдурраззак – родственница ишана Ахмеда бин Мухаммеда из города Сими. После того как ее первый муж Салих бин Гаид умер, в 1808 году она была отдана замуж за Ибрагима-эфенди. И через шесть лет, в ноябре 1814 года, умерла; 3) Хусниджамалбану бинте Абдулвахаб бин Муртаза была взята в жены после смерти Фатимы бинте Мухаммед, 4(16) февраля 1815 года. После смерти Ибрагима она вышла замуж за ахуна Абдуннасыра бин Рахманкули, а после того, как и этот муж скончался, ее взял в жены человек по имени Абдулвали.

[145] *Фикх* – мусульманское правоведение, юриспруденция, соответственно *ысуле-фикх* – методы в мусульманском праве; *хадисы* – предания, связанные с высказываниями и деятельностью пророка Мухаммеда; *тафсир* – толкование, объяснение; комментарий к Корану. – *Сост.*
[146] Хатиб – мусульманский проповедник. – *Сост.*

RUHIAT

Дети: Махаббат, Фахруддин, Маудуда, Маусуфа, Махбуба, Гассамуддин, Нурмухаммед, Гафия. Есть полные биографии всех сыновей. Дочь по имени Махаббат была замужем за Даудом бин Биккиня, а после развода стала женой Фахруддина бин Муртаза бин Абдулгазира. Другая дочь – Маудуда – была женой Таджуддина бине Абдуррашид аль-Иштиряки. О судьбе других дочерей ничего не известно. Сохранилось письмо одного из его внуков по имени Мухаммедсадык, который учился в Бухаре, но не известно, которой из дочерей он приходился сыном. Вот вкратце его содержание: «Хоть мы и были лишены подарков от деда при его жизни и не получили наследства после его смерти, память о нем осталась светлой, и мы тяжело переживали его кончину. Пусть Аллах простит его грехи и откроет ему врата рая. Оказывается, покойный хазрат давал Нигматулле из деревни Битаман деньги, чтобы он передал нищим, однако в том году он до Бухары не доехал, вернулся с полпути. Насколько мы слышали, мелла Нурмухаммед-бай запросил эти деньги, может, даже получил их. Если бы несчастные получили эти деньги, то смогли бы, вернувшись, встретиться с родственниками. Об остальных делах Вам подробно расскажет Мамыш Абдухалик-ага. Молимся за нашего друга Мухаммедрахима сына Исмагил-бая. С надеждой на Ваше благословение – Мухаммедсадык бин мелла Рафик[147]».

Ученики: Таджуддин бин Абдуррашид аль-Иштиряки, Сайфуддин бин Абубакир аш-Шункари, Хабибулла бин Сайфулла бин Мурадин бин Худжаш аль-Улеви, Максуд бин Курбангали аль-Кульбаши, Али бин Кучук аль-Хаджитархани и другие.

Письма

RUHIAT

*Письмо второе. «*Под № 38 от 15 сентября 1815 года обращение к населению деревни Кукче-Верези о нижеследующем: мелла Абдулфаиз сын меллы Амина – указной имам – не должен быть заменен другим имамом, не имеющим указа, без приказа многоуважаемого, счастливейшего муфтия всей Империи Мухаммеджана сына Хусаина. Вместе с тем почтенный великий духовный министр князь Александр Голицын 4 марта 1812 года издал указ за № 283, по которому мулла, не имеющий указа, не должен проявлять неподчинение указному мулле, сеять среди мирян смуту, и народ не должен идти за таким муллой, оскорбляя указного муллу. Особенно это касается прибывших из Уфимской губернии в Казанскую и служащих в Казанской губернии имамами по указу, так как имеется указ Уфимского губернского правления об этом. На основании упомянутых выше указов мы объявляем вам, всему обществу деревни Кукче-Верези, о том, чтобы вы не обижали своего имама меллу Абдулфаиза, если не будет на то приказа муфтия. Если вы ослушаетесь и обидите его, будете преданы суду. Имам, мударрис, старший ахун Ибрагим-эфенди сын Куджаша. 18 сентября 1815 года. Печать».

Письмо третье. «1816 год, 6 апреля. Подала жалобу Зухра дочь Файзуллы – жена Валида сына Абдуррахима из деревни Малая Елга Лаишевского округа, отправленного на солдатскую службу. «В 1812 году мой муж был призван на царскую службу, отправлен в поход. Я осталась на руках с сыном. Мужу я сказала: «Ты оставляешь меня с ребенком, а как мы будем жить? Оставил бы нам что-нибудь на жизнь. Ты сам знаешь, что у нас ничего нет». Он ответил: «Оставляю вас на отца моего, Абдуррахима, и брата». До 1816 года я жила со свекром и братом мужа, вела их хозяйство. Но в этом году брат мужа умер, а свекор уже сос-

[147] Имя этого человека упоминается в книге «Мустафадаль-ахбар», II часть, с.30–31.

тарился, сам находится на содержании других людей. И он мне сказал: «Сноха! Веди свою жизнь сама, я не могу тебя содержать». Я сама стала больная, совершенно не осталось сил двигаться и заниматься чем-либо. И родственники не помогают. В последние годы жизнь подорожала, от мужа помощи не было, я совсем измучилась». Когда мы услышали эту жалобу, то попросили искомую истицу назвать имена свидетелей. Она же договорилась с двумя свидетелями, имена которых приводятся ниже. Они подтвердили ее слова, и в результате, взяв клятву у Зухры, мы выдали ей свидетельство о расторжении ее брака. Я, Абдулгафур Абдуррашид из деревни Малая Елга, свидетельствую. Я, Абкяни сын Абдурращита, 18 лет, из деревни Именьково, свидетельствую.

Комитетский член в Казани, имам, мударрис, старший ахун Ибрагим-эфенди сын Куджаша. 1816 год, 7 апреля.»

Четвертое письмо. «Хабиба дочь Сагида, жительница деревни Бездна Буинского округа Симбирской губернии, через отца своего Сагида, подала нам, имаму и мударрису Старой слободы Казани и старшему ахуну Ибрагиму-эфенди сыну Куджаша жалобу: «Мазид сын Сафаргали, наняв ложных свидетелей, заявляет, что в 1818 году заключил со мной брак. Однако между нами никакого соглашения не было. Дело в том, что мой отец Сагид, созвав гостей, потребовал от меня согласия. Ко мне были направлены Бахти сын Харамшаха, Тимербулат сын Абдулхалика и трое женщин. Я отказалась быть второй женой. Один из свидетелей Мазита сына Сафара – Амин сын Сапакая из деревни Бездна – враг моего отца, потому что в то время, когда мой отец был начальником, он теребил сына Сапакая по поводу денег имама. Враг моего отца и мне враг, поэтому я не верю в его свидетельство. Второй свидетель – Абдулхалик сын Рахманкула, третий – Валид сын Абушая – люди испорченные, не читающие намаз, употребляющие алкоголь. Я, слава Аллаху, хорошая девушка, не верю в свидетельство злых людей, не брезгующих обманом. Четвертый свидетель – родной брат моего отца Файзулла сын Гаида. Он во вражде с моим отцом из-за отправки своего сына в солдаты. Пятого и шестого свидетелей – Кутлымата сын Айлазыя и Абдуннасыра сына Абдуллы – не было дома, когда наш имам, Хисамуддин сын Забира, проверял это дело. Я им не верю, так как они испорчены и враждебны. А те, кто пришел просить моего согласия: Бахти сын Харамшаха, Тимербулат сын Абдулхалика, Мухбиба жена Кутлумета, Маулия жена Валида, Фания жена Абдулхалика – все они злые люди, не читают намаз, испорченные, не брезгуют творить зло. Кроме того, я могу привести своих свидетелей в пользу того, что помолвки не было. Эти свидетели были на застолье. Это наш имам мулла Хисамуддин сын Забира, Мазгид сын Адельшаха, Джамиль сын Абдурашида. Они также свидетели моего несогласия. 12 февраля 1818 года указной имам Хисамуддин сын Забира вместе с моими свидетелями дал показания ахуну Симбирской губернии Шахингарею сыну Ахмера».

Нам, ахуну Ибрагиму-эфенди, показали бумагу с ответом Хисамуддина сына Забира ахуну сыну Ахмера. По этой причине мы, ахун Ибрагим-эфенди сын Куджаша, рассмотрев заявление Хабибы дочери Сагида и подвергнув шариатскому суду, отвергнув свидетельства вышеупомянутых свидетелей Мазида сына Сафара, не признаем требования Мазида. Свидетелей же Хабибы дочери Сагида принимаем (хотя ваш хазрат не взял свидетельства), опираясь на написанное в солидных трудах. Все это мы написали для ознакомления всех тех, кто занимается законоположениями шариата. Чтобы этот Мазид сын Сафара не заявлял, что Хабиба дочь Сагида является его законной женой, выдали ему на руки эту бумагу. Имам, мударрис, старший ахун, комитетский духовный член, получивший в

RUHIAT

подарок от императора Павла Петровича золотые часы стоимостью 500 рублей, Ибрагим-эфенди Куджашев. 10 октября 1819 года».

В дополнение к этому написано: «17 октября 1819 года духовный член Старой слободы Казани Ибрагим-эфенди признает решение ахуна города Симбирска Шахингарея сына Ахмера на основе шариата, и я, буинский купец, Нигматулла сын меллы Башира, сочетал браком Хабибу дочь Сагида из Бездны с выкупом в 400 рублей, с Сайфуддином, сыном Бикбау из той же Бездны в присутствии справедливых свидетелей и поставил свою подпись». По этому поводу есть фетва муфтия Мухамеджана сына Хусаина, написанная на страницах 191 и 192. // (236)

Письмо шестое. Рапорт ахуна Ибрагима-эфенди сына Куджаша в Оренбургское духовное собрание:

19 октября 1822 года Рабига дочь Габида из деревни Чамак Казанского округа написала следующее: «1 октября 1822 года мой отец Габид отправил меня и мою двенадцатилетнюю сестру на жатву. (Это в октябре-то жатва!..) Когда мы жали хлеб, к нам подошел наш односельчанин Мустафа сын Сайдаша со своим спутником Ахадом сыном Шафи, которые сказали: «Мы приехали за тобой. Садись в телегу!» Мы начали громко плакать, а они связали меня и насильно увезли с собой. Развязали лишь тогда, когда доехали до слободы и завели к ахуну... Ахун пригласил одного муллу и велел ему прочитать никах. Мулла спросил, согласна ли я, а я рассказала, как все было. «Если все действительно так, я не могу прочитать никах», – сказал мулла и ушел. После этого [ахун] отправил своего работника к мелле Гуссамуддину и предупредил меня: «Скажи мулле, что между вами был никах и был уплачен выкуп в 400 рублей, скажи, что ты пришла сообщить ему об этом, иначе я отправлю тебя к земскому». Я, испугавшись, сказала мелле Гуссамуддину все, что он велел. После этого Мустафа заявил, что я теперь его жена, и увел с собой. Мой отец Габид объяснил суть дела ахуну Ибрагиму-эфенди. Мустафа, прослышав, что Ибрагим-эфенди написал обо всем волостному, хотел дать отцу 50 рублей и пошел к ахуну, который оформил письменно развод. Это свидетельство о расторжении брака и заявление Рабиги вместе с нашим рапортом было отправлено в Духовное собрание для разбирательства.

Да будет известно, что никах, прочитанный насильно даже в присутствии трех имамов, не является действительным. Великий муфтий Мухаммеджан сын Хусаина издал фетву о том, что при чтении никаха обязательным является присутствие свидетелей, даже если невеста согласна. Как мог ахун оформить развод, если брак не был заключен по правилам? Этого достаточно для подтверждения неправильности заключения брака. Известно, что у этого ахуна было много устных распоряжений насчет украденных девушек, однако он остерегался писать что-либо.

В деревне Акзигитово Цивильского округа его зять за прошедшие три года прочитал никах 18 парам с похищенными девушками. За каждый никах он получал по 40 рублей, половину оставлял себе, а другую отдавал ахуну. Говорят, этот мулла заявлял: «Мы действуем по приказу ахуна, иначе и не посмели бы». Об его признании перед всем обществом нам рассказали имам деревни Печек Свияжского округа Салимжан сын Юсуфа и имам деревни Бакырчи Цивильского округа Халид сын Ахмеда. Поэтому ахуна нужно снять с работы и призвать к ответу. Мы заявляем Духовному собранию: пусть больше не творятся подобные плохие дела и пусть не нарушают фетву муфтия. Имам, мударрис, старший ахун, комитетский член Ибрагим-эфенди сын Куджаша. 1822 год, 13 декабря». // (238)

RUHIAT

140. Амирхан бин Кучкар бин Якуб

Родом из деревни Утяк, что возле Стерлитамака. Умер в деревне Юбраш Елабужского уезда в 1837 году, местонахождение могилы известно. Сначала получил образование на родине. Потом отправился к наставникам в Египет, Турцию, Дагестан. Провел вдали от родины 13 лет, совершил хадж. Он получал образование вместе с одним человеком из деревни Сосна, который впоследствии за свой счет привез его в Сосну, женил на своей дочери.

Говорят, у этой жены от него появился сын Ахмедзян. Оставив сына и жену в деревне Сосна, он вновь отправляется в хадж. Вернувшись, служил имамом в селе Чалпы Бугульминского уезда, затем – в деревне Адаево Малмыжского уезда, после – в деревне Ушма Мамадышского уезда, занимался преподаванием. Последние 12 лет прожил в деревне Юбраш, где и умер в 70-летнем возрасте. Вместо него имамом стал некий Абдулвахид, вернувшийся из Бухары.

Жены Амирхан-хазрата: Минкя и Гайша бинте Ханафи. От первой жены появились сыновья – Ахмедзян и Мухаммедзян, от второй – слепой сын по имени Мухаммедамин. Кроме них, была дочь по имени Фатима. После его смерти Минкя стала жить в Казани у Хусаина сына Якуба Субаи. Сын Мухаммедзян успешно занялся торговлей в Казани. Его сын Мустафа в эти дни проживает в Казани. Дочь Фатима умерла, будучи замужем за имамом деревни Шингальчи Мензелинского уезда Ахмедзяном бин Абдуллой. Ахмедзян и Мухаммедамин умерли в родной деревне Утяково. У каждого из них, говорят, было много детей и родственников.

Ученики: Абдуллатиф бин Субханкул аль-Куручи, Сайфуддин бин Субханкул аль-Кичучати, Науширван бин Рахманкул, Сагдуддин бин Абдулджамиль ад-Думдуми, Музаффар ад-Думдуми и другие. Сам он был достойным и энергичным, уважающим знания человеком. У него были хорошие познания в тафсире, хадисе и арабском языке. Его сын Ахмедзян – один из редких ученых в нашей стране – выучился всему у отца. Так как на все вопросы он мог найти ответы в священных хадисах, то многие его деяния связаны не с мазхабом, а скорее с хадисом.

Приведем здесь письмо, написанное им собственноручно: «Во имя Аллаха, милостивого и милосердного. Дорогие родственники мелла Курбангали и вся ваша семья, сыновья! Дай Вам Аллах здоровья, счастья, удачи! Также просим у Аллаха здоровья для жены Минкя и Фатимы. Я получил два ваших письма. Что касается нас, то Ахмедзян и Сарви уже 9 дней лежат в постели с лихорадкой. Мелла Мухаммедзян тоже вот уже 2 дня лежит, но еще немного ест, пьет чай. Дай Бог им быстрее поправиться! Аминь! Возвращайтесь поскорее! Дети все соскучились, мы все за вас молимся. Вы тоже не оставьте нас в своих молитвах...» На этом письмо обрывается. Биографию упомянутого в письме Курбангали можно прочитать в «Мустафадель-ахбар» на 352-й странице.

141. Хамид бин Ислам бин Нурмухаммед бин Ишмухаммед бин Расмухаммед

Был мударрисом, имамом, шейхом в деревне Юртыш Казанского уезда. Умер в 1827 году.

Сыновья: Хасан, Хусаин, Сабит, Мухаммедъяр. Хусаин был имамом в деревне Юртыш, а Мухаммедъяр – в селе Серда. Сыновья Мухаммедъяра – Мухам-

медгали и Магсум – были имамами соответственно в Портнуре, что возле Вятки, и Серде.

Учителя: Бикчентай бин Ибрагим ас-Сабави, Ишнияз бин Ширнияз аль-Хорезми, Сагид бин Ахмед аш-Ширдани и другие.

Ученики: сын Хусаин, Салимджан бин Исхак аль-Альдермеши, Газиз бин Усман аль-Джабали, Мухаммедрахим бин Ягфар, Гумар бин Саидкул аль-Чуашили и другие. Абдуш (см.: 110) бине Абдуссалям был его сородичем. Был, говорят, суфием и религиозным человеком.

142. Мустафа бин Биктимер бин Давлетъяр

Был имамом в селе Каргалы (Сеитова слобода), умер в конце 1827 года. Могила его находится в селе Каргалы. Рассказывают, что занимался преподаванием. Валид бине Мухаммедамин делил с этим человеком обязанности имама.

143. Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмани

Выходец из деревни Яубаш из-под Яукирмана. Был имамом 1-й мечети села Каргалы вместе с Абдуссалямом бине Муллакул. Умер в 1827 году в 83-летнем возрасте. Местонахождение могилы в Каргалы известно. Был одним из образованнейших ученых нашей страны. Люди приезжали издалека, чтобы поучиться у него. Хабибулла бин Рахматулла аль-Атнафлы говорил: «Раньше знания Абдуррахман-хазрата были неполными, но постоянное чтение книг и занятия позволили ему пополнить свои знания, особенно помогла в этом работа с умными, способными учениками». Мы видели многие из книг, переписанных в его медресе. Ученики его пишут красиво и правильно. Чаще всего встречаются «Таузих» и «Талхис». Есть письма от бухарского эмира Хайдара бин Шагимурада.

RUHIAT

Его женой была дочь Исхака бин Абдулкарим бин Балтая. Дети: Хабибулла, Хайрулла, Гатаулла. Их многочисленные потомки разошлись по разным краям.

Учителя: Исхак бин Абдулкарим бин Балтай, Абдуррашид бин Абдулкарим, Мухаммед бин Али ад-Дагестани.

Ученики: Абдуллатиф бин Адхам аль-Юлыки, Абдулгафур бин Сайфулла аль-Балтачи, Абдуннасыйр бин Абдуррахим ат-Тайсугани, Губайдулла бин Ибрагим аль-Байрякави, Абдулхалим бин Зайнуддин, аль-Муртыши, Абдуннасыйр бин Рахманкули аль-Казани, муфтий Абдуссалям бин Абдуррахим, Габбас бин Абдуррашид аль-Кушари, Хисамуддин бин Абдулмукмин аль-Алькави, Абдулкадыр бин Сулейман аш-Шарафи, Абдулгаффар бин Абдулхамид ат-Тюнтери, Абдуссалям бин Абдуррахман аль-Курсави, Габбас бин Рахманкул аль-Асайи, Сабит бин Валид аль-Масгуди, Бадруддин бин Сайфульмулюк бин Абдулгазиз ас-Сагиди, Сагди бин Максуд аль-Атави, Хабибулла бин Рахманкули аль-Казани, Абдулфаттах бин Абдухамид ат-Тюнтери, Нигматулла бин Рахматулла ан-Наласави, Нигматулла бин Губайдулла аль-Альмети, Рахматулла бин Губайдулла аль-Кизлеви, Абдулджаббар бин Абдулкарим аль-Альмети, Нигматулла бин Максуд аль-Куккуяни, Гисматулла бин Абдуррахман аш-Шальчали, Ибрагим бин Усман аль-Манчали, Ахунзян бин Нияз аль-Хаджитархани, Абдуррахман бин Гашур аль-Хаджитархани и другие.

Перед смертью он завещал своему преемнику – Абдулмазиту бин аль-Хан: «Когда я умру, не разгоняй шакирдов, вместе с моим сыном Гатауллой в течение одного года оставайся здесь, занимайся моим медресе, а если тебе все это придется не по душе, отправляйся в медресе Абдуннасыра!..»

Сохранились письма, написанные рукой самого хазрата. Они адресованы его ученику – имаму деревни Кук Каен (Серая Береза) Нигматулле бин Максуду.

Сын Абдуррахман-хазрата по имени Гатаулла остался имамом в его мечети. Скончался в 1843 году. Его сын Хайрулла также был имамом в этой мечети. Умер во время совершения хаджа в сентябре 1882 года. Его могила находится в Медине. На могиле ошибочная надпись: «Гатаулла бин Хайрулла». Был одним из учеников Абдуллы бин Яхья аль-Чиртуши. И его сын Гиниятулла, служивший имамом в этой же мечети, скончался во время хаджа в Мекке в 1893 году. Он был одним из учеников Исхака бине Махмуд, Мухлисуллы бин Максуд аль-Мачкарави.

144. Хамза бин Мухаммед бин Хасан бине Джиханмухаммед аль-Казани аль-Бирезеви

Так как он был способен к арифметике, его прозвали «Хамза аль-Мунаджим»[148]. Он не занимался преподаванием, не был имамом, был торговцем и ремесленником. Умер в деревне Бирезе в 1827 году в возрасте 50 лет, не оставив после себя наследников мужского пола, поэтому род его прервался. Хорошо разбирался в мусульманском правоведении, степень осведомленности в математике была очень высока (видимо, по сравнению с мусульманами Казани). Вступил в противоречие с Мурадом бин Мухаррам бин аль-Менгери по поводу чтения ясту-намаза в короткие ночи и с Мухаммедамином бин Сайфуллой ан-Наласави по вопросу чтения молитвы в полночь. Рассказывают о бурных спорах с Менгери. Выходивший с давних пор в Казани «Календарь», говорят, был творением этого человека. Он получил образование и обучался ремеслу в Бухаре и Кабуле. Тесно общался с Фаизханом бин Хозырханом и Бухарским эмиром Хайдаром бин Магсумом. Также говорят, что дружил с имамом деревни Мендюш Мустафой бин Муртазой. Файзулла бин Мухаммедкул бин Маматай учился у него математике.

145. Бургануддин бин мелла Шариф (см.: 50) бин Сулейман

Родился в 1765 году. Был имамом и мударрисом села Шигаево Мензелинского уезда. Умер в 1827 году. Жена его, Маухуба бинте Фазылулла бин Абдулманнан ат-Тайсугани, умерла в 1858 году[149].

Дети: Фахруддин, Фаридуддин, Мауляви, Джаляледдин, Ахмедшах, Шарафуддин, Фатима, Гайша, Хадича.

4 декабря 1791 года он получил в Уфе, в Наместничьем управлении, указ под номером 17499, на право занятия должности имама.

Его собственноручные записи:

«В 950/1543 году было солнечное затмение;.

В 959 году Скорпиона второй день / 2 октября 1552 года Казань была взята русскими;

в 977/1569 – умер Шигай-хан, был год Барса; // (248)

в 1010/1601 – был большой голод;

1017/1608 – было восстание Метрия;

1024/1615 – восстание Янали;

1052/1642 – поход войска в Самару;

1053/1643 – князь Алексей Михайлович стал царем;

[148] Мунаджим – звездочет, астроном. – *Сост.*
[149] Возможно, ошибка при печати, точнее в 1247/1831 году. – *Сост.*

1065/1655 – был великий мор;
1071/1661 – была башкирская война;
1070/1661 – были: война Разина и Казанская война, погибло много горцев;
1092/1681 – была Саидовская война;
1105/1694 – поход русского царя на Азов;
1110/1699 – взятие Азова;
1117/1707 – была война, погибло много казанцев;
1155/1742 – сломали мечети, был год Собаки;
1188/1774 – Пугачевское восстание;
1735 – восстание Акая Кильмека;
1773 – новое восстание, то есть последнее восстание Пугачева.

В год этого последнего восстания, мне, Бургануддину сыну меллы Шарифа, исполнилось семь лет, пошел восьмой, так говорила моя матушка».

Примечание: кажется, эти даты были переписаны с полей старых книг, поэтому есть кое-какие изменения букв. Эти исторические бумаги – наше наследие, память о наших предках. Мы должны благодарить их за эти записи. Изредка на полях старинных книг встречаются такие вещи. На полях одной книги было написано:

1114/1702 – царь запретил ходить в лес.
1119/1707 – в пятницу было затмение солнца. // (249)
1147/1734 – было восстание Кулумета (должно быть, Кутлумухаммеда).
1155/1742 – были разрушены мечети.

146. Мухаммедханифия бин Салих бин Сулюк бин Бикчура бин Бикай бин Джанъегет бин Джаник бин Балтач бин Ябанчи

RUHIAT

Родился в 1744 году. Умер в 1828 году в деревне Бугады, что около Белебея. В конце переписанной им книги «Шархе Джами» есть такие слова: «Этот экземпляр закончил писать 16(27) мая 1773 года Мухаммедханиф бин Салих кади в медресе Мухаммеда аль-Казили». Отсюда видно, что его учителем был Мухаммед бин Али ад-Дагестани (Казакай-ахун).

147. Исмагил бин Габид бин Абдулла бин Муслим бин Бикбулад бин Ишкиня бин Ишбулат бин Шахфулад

Если верить рассказам, то Бикбулат бин Ишкиня был известен как Бутай-хафиз. Исмагил, бывший имамом деревни Менгер Казанского уезда, утонул во время хаджа в 1828 году. Учился он в Бухаре и долгое время жил там. У него остался один сын по имени Абдуссаттар. Учителем был Тагир бин Бигеш аль-Менгери. Исмагил приходится родственником со стороны отца считавшемуся великим ученым Ахмеду бине Халид аль-Менгери.

148. Абдулджалиль бин Абулай бин Юсуфкул бин Алтынбай бин Камыш-бий бин Урак-бий

Был имамом // (250) в деревне Каджмакты. Умер в 1828 году. Оставил сына по имени Мухаммедсадык. Сам был последователем Валида бин Мухаммедамина ас-Сагиди; говорят, был шейхом.

149. Амирхан бин Абдулманнан бин Исмагил бин Мурад бин Кадырмет бин Ахмед бин Джальмет бин Гарай ат-Талкыши

Был имамом в шестой мечети города Казани, умер в 1828 году. Похоронен на Казанском кладбище. Побывал в Бухаре, по возвращении был имамом в деревнях Верхняя Курса, Тимершаих, Турек Казанского уезда. В середине 1830 года переехал в Казань. Женой его была Газиза, дочь его учителя Мухаммедрахим-ахуна бин Юсуф аль-Ашыти.

Дети: Ибрагим, Хусаин, Фатима. Последняя умерла в конце 1855 года.

Учителя: Сафар бин Исмагил бин Мурад ат-Талкыши, Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти и другие.

Ученики: Фахруддин бин Мустай ан-Нурлати, Ярулла бин Бикмухаммед ас-Сатыши, Мифтахуддин бин Салимджаухар аль-Камышли и другие.

150. Хамза бин Ишкуат бин Баиш

Был имамом в деревне Тураево Белебеевского края, что на берегу реки Кудаш. Умер в середине 1829 года. О нем Али бин Губайдулла аль-Байрякави говорил: «Ученый, верующий человек, родственник моего отца Губайдуллы бин Ибрагим бин Ишкуата». Больше о нем ничего не известно.

151. Абдулджаббар бин Абдуррахман бин Мурадим бин Джиханмухаммед бин Альмухаммед бин Ярмухаммед бин Назар бин Юнус (см.: 33) **бин Иванай**

RUHIAT

В 1827 году был имамом мечети «Барудия» в Казани. // (251) Умер в 1829 году. Могила его на Казанском кладбище. Его знаменитый дед Акмухаммед Акман-хафиз жил в деревне Урнашбаш. Абдуррахман бин Мурадим также был имамом в Урнашбаше. Рассказывают, что одно время, после смерти муфтия Мухамеджана, Абдулджаббар исполнял обязанности муфтия в Духовном управлении. Был родным братом знаменитого Фахруддина бин Абдуррахман аль-Бахтияри. // (252)

152. Кутлуахмед бин Захид бин Абдулманнан

Был имамом и шейхом в деревне Дусмат под Оренбургом. Скончался в 1826 году. Учителем и шейхом у него был Валид бин Амин ас-Сагиди. После него разрешение [на занятие должности имама] получил Сагди бин Максуд. Сторонники, единомышленники: Мухамеджан бин Махмуд аль-Атави, Абдусаттар аль-Камиви и другие.

Дети: Мухаммед, Хамид, Махмуд, Наубахар. Дочь Наубахар была женой Абдуннасыра бин Рахманкули аль-Казани, а после его смерти – Нигматуллы бин Губайдулла аль-Альмети.

153. Ишимхуджа бин Давлетбирде

Был имамом деревни Тимач Орского уезда. Умер в 1829 году. Похоронен в тех же краях. Ему было более 70 лет. Его сын Хабибулла в течение 10 лет был имамом в той же деревне, что и отец. Умер в 40-летнем возрасте в 1839 году. Говорят, хорошо читал молитвы, имел красивый голос.

154. Абдуррашид бин Мухаммед бин Абдулла бин Кулмухаммед бин Акмухаммед бин Утяш-суфий бин Урманче

Выходцы из деревни Кушман. Абдулла бин Кулмухаммед переехал из Кушмана в деревню Бишмунча Бугульминского края. Абдуррашид сначала был имамом в деревне Кулшариф, что на берегу реки Зай, позже, переехав в деревню Шугурово на берегу реки Шушма, стал там имамом и мударрисом. Умер в 83-летнем возрасте 13 мая 1830 года. Местонахождение могилы известно.

Учителя: Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле, Абдулманнан бин Абдуррахман // (253) ат-Тайсугани и другие.

Ученики: Абдулла бин Муслим аль-Балыклы, Сагдуддин бин Уметай аль-Камышлы, Вильдан бин Сайфулла бин Каракай аш-Шугури, Таджуддин бин Мирзахан аш-Шальчали, Мифтахуддин бин Рахматулла аль-Урдали и другие.

Жена Фархана бинте Субханкул бин Бикмухаммед родилась в 1775 году в деревне Кичучатово, в 1830 году в 54-летнем возрасте умерла в селе Шугурово.

Дети: Гуссамуддин, Мугинуддин, Фаридуддин и другие. Гуссамуддин, должно быть, был сыном женщины, на которой Абдуррашид бин Мухаммед был женат до Фархани бинте Субханкул. Был имамом второй мечети в селе Шугурово. Потомки здравствуют и поныне.

Мугинуддин родился 22 февраля (6 марта) 1803 года, умер в ноябре 1874 года. 5 (17) ноября 1822 года женился на Фахриджамал, дочери Гисматуллы бин Абдуррахмана. Его сыновья: Зияэддин, Хайруддин, Фатхуддин, Шигабуддин, Бадруддин (далее будут приведены биография и письма последнего).

Мугинуддин-хазрат учился у Абдулгафура бин Абдулманнана и Исхака бин Сагида. Был очень терпеливым, понимающим, словоохотливым, красноречивым, обаятельным человеком, с красивым почерком. Был очень дружен с моим уважаемым отцом, они вместе обсуждали текущие дела, прошедшие события, знаменательные факты. Хотя я и был молод, но часто присутствовал при их беседах. Но, к сожалению, не вынес из этих разговоров ничего того, что могло бы быть использовано в моем «Асаре». Они, конечно же, знали очень много. Может быть, я и смог бы использовать что-нибудь, но тогда не было и капельки из тех мыслей, что занимают меня сейчас.

RUHIAT

Сегодня у него много потомков. // (254) Фаридуддин родился в 8-й день месяца мухаррам в 1223 году / 22 февраля (6 марта) 1808 года. В 1836 году в деревне Бигашево получил разрешение на занятие должности имама. Учителем его был Абдулхалим бин Зайнульгабидин в деревне Муртышбаш. Скончался в 1886 году. Остались родственники, потомки в деревне Бигашево. Этот человек был очень уважаем моим отцом, подчинялся Фазылулле бин Хабибулла ат-Тактави.

Из книг, написанных Абдуррашид-хазратом, можно назвать «Тухватуль-мулюк», «Шаригатель-ислам», «Шархе Джами». Первую он завершил в 1763 году, вторую – в 1765 году в медресе Абдулманнана бин Абдуррахман ат-Тайсугани, третью – в 1776 году в медресе Абдуссаляма бин Хасан аль-Кариле. Переписаны без ошибок. У представителей данного рода имеется на руках один трактат. Если верить ему, их род берет начало от Сальмана аль-Фарси (да будет Аллах им доволен). Остальные предки названы в биографии его отца – Сагида бин Ахмед аш-Ширдани.

155. Абдуссаттар бин Сагид

Был имамом и ахуном в Казани. Скончался 21 августа (2 сентября) 1830 года. Это печальное событие произошло во время исполнения им обязанностей имама на Макарьевской ярмарке. Похоронен в Казани.

Учителя: отец Сагид бин Ахмед, Салих бин Сагид аль-Кили, Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти и другие.

В Бухаре выучил наизусть священный Коран. С надеждой создать семью общался с эмиром Бухары Амир Хайдаром. В Бухаре же родились его сыновья: Гуссамуддин (в 1802 году), Абдулкахар (в 1805 году) и Галим (в 1808 году). Позже, по возвращении в Казань, совместно со своим отцом был имамом и ахуном. В то время, когда муфтием был Мухаммеджан бин аль-Хусаин, он хотел занять этот пост, но благодаря стараниям муфтия Абдуссаляма бин Абдуррахима это его желание не исполнилось[150]. После его смерти остались сын и три дочери. Хоть и был ученым, но преподаванием не занимался; говорят, был достоин стать и муфтием. Жизнь у него была не из легких. Каждый год он ездил на Макарьевскую ярмарку. Он получал здесь некоторый доход, на который и жил в течение года.

Здесь приводим два письма, написанных им собственноручно.

Письмо первое. «От старшего ахуна Абдуссаттара сына меллы Сагида из Казани указному имаму, мударрису и мухтасибу мелле Абдуннасыру сыну Рахманкула в деревню Нижние Иши Казанского уезда. Муфтий направил повеление всем имамам, духовным лицам и служащим мечетей Казанского уезда: читать молитвы во славу великого императора Николая Павловича. По этому поводу сообщаем мелле Абдуннасыру следующее: «Передайте всем // (259) уважаемым имамам в округе этот документ с текстом молитвы, чтобы каждый из них по пятницам и по другим дням совершал намазы, как указано, во здравие императора со всеми присутствующими в мечети мусульманами». Старший ахун Абдуссаттар сын меллы Сагида. 1826 год, 30 октября».

Письмо второе. «От старшего ахуна Казани Абдуссаттара сына Сагида указному имаму деревни Иши Казанского уезда мелле Абдуннасыру. О том, что Зульхижжа дочь Фаиза из деревни Тимерчи Казанского уезда отказывается жить со своим мужем – сыном Абдуллы, ушла к своему отцу Фаизу. Об этом нам сообщил отец этого Фаткуллы – Абдулла. По этой причине пишем Вам: «Поехав в эту деревню, дайте свои наставления и советы этой женщине и передайте ее в руки мужа. Если же дело этим не закончится, подайте нам рапорт». Старший ахун Абдуссаттар сын Сагида. 1828 год, 7 июля».

156. Абдулгаффар бин Сагид аш-Шырдани

Умер на неделю позже своего брата Абдусаттара бин Сагида в 1830 году в Казани в 53-летнем возрасте. Он тоже получал знания у именитых ученых Бухары. Став имамом в Казани, с большим усердием занимался преподавательской деятельностью.

[150] Точнее, после смерти первого муфтия М.Хусаинова в сентябре 1924 года казанские муллы, купцы и чиновники предложили на усмотрение Министерства народного просвещения на пост муфтия старшего ахуна Первой казанской мечети Абдуссаттара Сагидова. Его кандидатуру поддержал и Казанский вице-губернатор Жилкин. Однако по указанию Александра I право выдвинуть кандидатуру получил Оренбургский губернатор, таким кандидатом и стал Абдуссалям Абдуррахимов. – *Сост.*

RUHIAT

Учителя: отец Сагид бин Ахмед аш-Шырдани, Салих бин Сагид аль-Кили, Гайса бин Рахмет аль-Хуканди, Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти и другие.

Ученики: Абдуллатиф бин Яхуд аль-Джабали, Забир бин Абдулгазиз аль-Марджани, Шамседдин бин Забир аль-Ятим, Мауляви Джалаледдин бин Бурханеддин аш-Шыгаи, Абдуссалям бин Муртаза аль-Муслими, Гайнан бин // (260) Ахсан аль-Казани, Сагдуддин бин Хабибулла ас-Салихи и другие.

Дети: Абдулла, Абдулкадир, Сафия. Сегодня по мужской линии его род прервался.

Известен факт, как он принимал участие в научном споре в Бухаре с неким Абдулгазиз бин Абдулгани в присутствии эмира Хайдара. Позже, описав этот диспут в виде сочинения, даже получил подарок в 200 дирхем. Его сочинение на арабском языке упоминается и в работе [Ш.Марджани] «Мустафадель-ахбар», том 2, страница 95.

157. Абубакер бин Юсуф бин Ильяс аль-Джабали

Был имамом в Казани, умер в 1830 году. Родом из Горной стороны[151], из деревни Зия Баш. Проучившись у Абдуррахмана бин Мухаммедшарифа аль-Кирмани, для продолжения образования отправился в Бухару.

Ученики: Хабибулла бин Рахманкул аль-Казани, Нигматулла бин Мунасиб аль-Буби, Абдулджаббар бин Мустаким аль-Кайбычи, Максуд бин Абдулкарим, Хаммад бин Халид ас-Салави, Сибгатулла бин Абдулкадир аш-Шарифи, Фахруддин бин Мустафа ан-Нурлати, Салих бин Юсуф аль-Джабали, Хабибулла бин Исмагиль ас-Салмани и другие.

Жена Гафия – дочь Абубакера бин Ибрахим бин Юсуфа. От нее родился сын Садруддин, который был муэдзином в селе Зия Баш.

RUHIAT

158. Сагид бин Ахмед бин Хусаин (по некоторым рассказам его звали Ахмед бин Мухаммед бин Юсуф бин Абдулгазиз бин Галикей бин Юсуф бин Абдурразак бин Абдулла)

Говорят, Ахмед скончался в 1751 году. Происходил из деревни Большие Ширданы Свияжского уезда[152]. Кроме сына Сагида, у Ахмеда были и другие дети: Фазиля, Исламкол, Зулейха, Сахиба, Джагфар, Иманкул, Салима, Сагида. Джагфар бин Ахмед был имамом в деревне Большие Ширданы, Салима вышла замуж за имама деревни Ура Муртазу бин Тукмухаммеда. Фазиля была замужем за Абдуннасыром бин Хусаин бин аль-Мухаммедом и родила сына, будущего писателя Абдулкаюма[153]. Сагид бин Ахмед исполнял должность имама в деревнях Старый Ашит, Верхней Серде, Старый Кишит[154] Казанского уезда, затем, в конце 1810 года, стал имамом в Казани. Умер в возрасте 90 лет в мае–июне 1831 года[155]. Могила в Казани. Во всех указанных деревнях занимался обучением детей; известно, что обладал основательными знаниями по арабскому языку и

---

[151] Горная сторона – ныне Апастовский район Татарстана, имеющий холмистую территорию высотой 140–220 метров. – *Сост.*

[152] Ныне Зеленодольский район Татарстана. – *Сост.*

[153] Абдулкаюм Насыри (1825–1902) – известный татарский ученый-языковед, публицист, просветитель, издатель многолетнего ежегодного календаря полезных сведений на татарском языке. – *Сост.*

[154] Перечисленные селения известны со времен Казанского ханства и ныне административно входят в состав Арского района Татарстана. – *Сост.*

[155] По метрической записи дата смерти указана 2 июня 1831 года.

юриспруденции. В конце переписанной рукописи «Фараиз Сираджия» мы прочитали: «Эта книга написана в медресе Сагида бин Ахмед в деревне Ашит Хамидом бин Сагидом в 1780 году».

В 1811 году он, Нигматулла бин Рахматулла ан-Наласави вместе с провожатым – ишаном Дахби Мухаммед Тураханди отправился совершить хадж, однако, из-за отсутствия дороги, они были вынуждены вернуться из Крыма обратно. Об этом человеке почтенный Марджани сказал: «Поначалу, следуя за Ишниязом-эфенди, утверждал, что в короткие ночи намаз-ясту[156] необязателен, однако затем отказался от этого мнения!..». Известен даже его спор с тем же Ишниязом-эфенди // (262) по вопросу того, является ли Казань мусульманским городом.

Жена: Гульчара дочь Салавата бин Исмагиль бин Юныстана. Их дети: Абдуссаттар, Абдулгафар, Абдулвали, Ахмед, Джамиля, Фатима. Абдулвали умер в студенческие годы в Бухаре. Фатима была замужем за Абуннасыром Абдуннасыром аль-Курсави, но с ним разошлась, затем вышла замуж за Абдулвахаба бин Абдулла аль-Джабали.

Учителя: Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле, Ибрахим бин Абдулла ан-Нократи аль-Барыши, Ишнияз бин Ширнияз аль-Хорезми и другие.

Ученики: Абдуннасыр бин Сайфульмулек аль-Джабали, Габид бин Абдулгазиз аль-Кенари, Фаиз бин Абдулгазиз аль-Кенари, Хамид бин Ислам бин Нурмухаммед аль-Мамдали, Рафик бин Мурадим, Абдулгафур бин Адельшах аль-Балтачи и другие.

159. Фахруддин бин Муртаза бин Абдулгазиз бин Бикмухаммед

RUHIAT

После смерти отца был назначен имамом Второй казанской мечети, скончался в июне–июле 1831 года, могила на Казанском кладбище. Его жена Махбуба была дочерью Ибрагима-эфенди. От этого брака у них родился сын Шихабеддин. О Фахруддине почтенный Марджани говорил: «Сколько он не мечтал взять себе вторую жену, но из-за боязни жены мечта его не осуществилась. Его жена, сопротивляясь желанию мужа, заявила буквально: «Если приведешь жену, напишу жалобу Башир-баю, и он отстранит тебя от должности имама». Услышав об этом жены других имамов с горечью восклицали: «Эх, если бы и у нас был Башир-бай, мы бы тоже грозили своим мужьям-муллам отстранением от должности и не допустили бы появления вторых жен». Сегодня, чтобы запугать мулл, есть более простой путь закона, нежели Башир-бай. Имаму, состоящему на должности, прежде чем взять жену, необходимо согласие главной судебной [духовной] инстанции[157]. Женившиеся без согласия привлекаются к наказанию.

Фахруддин умер в 60-летнем возрасте. Похороны проводил ахун Абдуннасыр. // (264)

---

[156] Обычно мусульманин намаз-ясту читает перед сном, точнее – где-то через два часа после захода солнца. – *Сост.*

[157] Речь идет об издании специальных правил, изданных муфтием Абдулвахидом Сулеймановым 29 января 1841 года, где в пункте № 18 прописано о необходимости получать письменное удостоверение от начальников башкирского или другого казачьего сословия тем мусульманам, кто желает взять в жены вторую жену, при этом надо было объяснить причины такого намерения, доказать, «что содержать жен может безукоризненно и справедливо». Лишь при наличии упомянутого удостоверения имамы могли зарегистрировать второй брак. (См.: Сборник циркуляров и иных руководящих по округу Оренбургского Магометанского Духовного Собрания 1836–1903 г. Уфа, 1905. – С. 8). – *Сост.*

ЧАСТЬ ШЕСТАЯ

آلتنچی جزء — برنچی جلد .

آثار

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینك ومشهور کیمسه‌لرینك ترجمه وطبقه‌لری ، تاریخ ولادت ووفاتلری ، وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر .

RUHIAT

آلتنچی جزء

صاحبی
رضاءالدین بن فخرالدین

اذا عرف الانسانُ اخبارَ من مَضَى * توهمتَه قد عاش من اوّل الدهر
فکن عالما اخبارَ من عاش وانقضَى * وکن ذانوال واغتنم آخر العمر

« اوفا »
١٣٢٢ سنه

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 5 Іюля 1904 г.
Типографія М.-Ф. Г. Каримова Оренбургъ, 1904 г.

160. Шафи бин Али бин Орус бин Шигай бин Янгураз бин Байгура

Служил имамом в селе Мемдель Казанского уезда. Дважды избирался членом Духовного управления мусульман. В мае 1795 года, будучи в Уфе, переписал книгу «Мухтаратен-науазил», в течение 1806 года – «Фатави Баззазия». Точная дата смерти неизвестна. Его сын Мухаммедшариф служил имамом и ахуном в селе Мемдель и умер в 1839 году. Упоминается в 35-м письме муфтия Абдуссаляма – ученика Абдуррахмана бин Мухаммедшариф аль-Кирмени. Сведения о Шафи бин Али нужно было дать немного раньше, но я запамятовал, поэтому привожу здесь.

161. Бикчентай бин Джагфар бин Масалим

Был имамом деревни Казанбаш Казанского уезда, умер в 1818 году. Известно, что три срока подряд состоял членом Духовного управления мусульман. В Уфе он приобрел книгу «Ахтари» и в 1797 году надписал на ней свое имя. Из-за моей невнимательности и этот человек упоминается позднее, чем должно было быть.

162. Абдулвагап бин Абдулмазит

Был имамом деревни Нижние Аты Казанского уезда, умер в 1830 году. Предполагается, что родом был из Казани. Тесть Абдулгафара сына Сагида. Известно, что некоторое время состоял членом Духовного управления. // (265) Сын Гатаулла жил и умер в Казани.

RUHIAT

163. Усман бин Рахматулла

Был имамом села Нижняя Серда, умер 3 февраля 1831 года в 71-летнем возрасте. Совершил хадж в Хиджаз. Отпевал его имам деревни Большая Серда Губайдулла бин Абдуш.

Ученики: Хабибулла бин Муртаза аз-Зинничави и другие.

Об этом человеке почтенный Марджани писал: «В свое время был известной личностью. Первым предпринял паломничество в деревню Иши на могилы святых Хаджи Армали и его дочери Гайши. Возможно, все это он взял из книги Шарафуддина бин Хисамуддин аль-Муслими. Или же связал с ключом, бьющим из горы, так как в народе есть поверье: там, где есть могила святых, пробивается родник». Но слово «вали» означает друга Аллаха, все это узнать очень нелегко. В исламе сотни и тысячи раз доказано, что лучше посещать школы и тратить средства на приобретение знаний, чем проводить время в паломничествах на могилы и сорить деньгами на хранителей этих могил. И все же народ в силу своего невежества не стремится к знаниям. На деньги, потраченные мусульманами на могилы и кабаки, можно было построить огромные, как целый мир, школы и дома просвещения. // (266)

164. Абдуллатиф бин Адгам бин Абубакир бин Мукай

Родом из деревни Пукаль Казанского уезда. Абубакир был имамом в башкирском селе Юлых Орского уезда. Абдуллатиф родился в этом селе, стал просвещенным человеком, служил имамом и мударрисом. Умер в 1831 году во время эпидемии чумы.

Учителя: Сайфуддин бин Абубакир аль-Шинари, Абдурахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени, Валиэддин бин Хасан аль-Багдади и другие.

Ученики: Мифтахуддин бин Зайнульгабидин, Курбангаи бин Юлдаш аль-Акъяри, Абдулхаким бин Курбангали аль-Чардакли, Абдулкадыр бин Кахарман ас-Сафакули, Абдуллатиф бин Абдулкарим аль-Юлыки, Ашраф бин Сайфуддин аль-Кичучати и другие.

Дети: Мухаммеджан, Мухаммедшариф, Мухаммедвали, Фатима, Шарифа, Гафифа, Камиля. Фатима была замужем за Мифтахуддином бин Зайнульгабидином, Гафифа – за неким Мухаммедсафой бин Сайфульмулюком. // (267) […][158]

Перед нами сборник, составленный собственноручно Абдуллатиф-хазратом, состоящий из 200 страниц. В этом сборнике – несколько стихов на персидском и турецком языках, несколько кратких очерков Абдурахмана бин Абдуррахим аль-Утыз Имяни и другие произведения. // (268)

Имам владел также свидетельством на право быть ишаном и шейхом от Хаджи Багдади. // (272).

165. Зайнульгабиддин бин Абдулла бин Ярмухаммед аль-Юлыки

Был имамом села Юлык, умер в 63-летнем возрасте в октябре 1831 года от чумы. Родом из Касимово. Путешествовал в Бухару, Кабул. Учился у Фаизхана бин Хозурхана, после чего получил разрешение служить имамом. Был в очень дружеских и почтенных отношениях с Абдуллатифом бин Адгамом и умер вскоре после его кончины.

Его сыновья: Нажмуддин, Фахруддин, Мифтахуддин. Последний служил имамом в деревне Абдуррашид и умер на 45-м году жизни в 1849 году, у него остался сын Салих.

RUHIAT

166. Мухсин бин Биккул бин Ибрагим аш-Шанги

Родом из села Янык-Шаши Царевококшайского уезда. Его отец Биккул служил имамом в деревне Ашыт Казанского уезда. После обучения у ахуна Фатхуллы бин аль-Хусани аль-Ури Мухсин бин Биккул уезжает в Бухару и служит кадием в Кармине. Умер в 1831 году во время эпидемии чумы. Один из редких казанских татар, получивших уважение и признание в Бухаре.

Ученики: Хуснуддин бин Башир ат-Туктари, Фахруддин бин Бикмухаммед аль-Иши, Фахруддин бин Абу Язида аль-Атнави и другие.

167. Валиддин бин Хасан аль-Багдади

Коран-хафиз[159] и по сей день известный под именем «хаджи Багдади». // (273).

Родился в 1756 году в городе Багдад, получил некоторое образование. В 1788 году в 33-летнем возрасте отправился в путешествие по Индии, Хорасану, прибыл в Бухару. Оттуда, переправившись через реку Урал, прибыл в Оренбург. Оттуда перебрался в село Каргалы, где прослужил два года имамом в соборной мечети, но стараниями некоторых завистливых людей был обвинен в шпионаже и просидел 40 дней под арестом. После снятия обвинения был извещен, что волен остаться на прежней должности или уехать. Он отправился в Бухару. Побывал в Кабуле, где встретился с некоторыми почтенными людьми. Затем вернулся в Каргалы, служил официальным имамом в той же соборной мечети. Не щадя сил,

[158] Далее идет перечисление переписанных им 70 книг. – *Сост.*

[159] Коран-хафиз – знающий Коран наизусть. – *Сост.*

давал уроки по Корану, цитируя его наизусть. Умер в октябре 1831 года. Говорят, что было ему тогда 84 года. Написал книгу в стихах о пророке Мухаммеде, в конце которой дал описание своего жизненного пути.

Ученики: Хабибулла бин Рахманкули и его брат ахун Абдуннасиф бин Рахманкули аль-Биги, Фазыл бин Ибрагим аль-Кимеви, Рахматулла бин Губайдулла аль-Кизлеви, Тагир бин Сабхан аль-Мукраи, Абдулджаббар бин Абдулкарим аль-Альмети, Бадруддин бин Сайфульмулюк ас-Сагиди, Абдулгаффар бин Абдулхамид ат-Тюнтери, Хусаин бин Мухаммед аль-Кирмени, Мухаммед бин Хамид аль-Казани, Мухаммедсафи бин Абдуннасыр аль-Адаи, хаджи Али бин Абубакир аль-Хаджитархани, Абдуллатиф бин Адхам аль-Юлыки, Абдуннасыр бин Сайфулла, Губайдулла бин Ибрагим аль-Байранаки, Мухаммедамин бин Мустаким ас-Сапайи и другие. В 1817 году дал Байракяви свое благословение на должность имама.

Женился в селе Каргалы, имел детей. Могила его в этом же селе.

Почтенный Марджани писал об этом человеке: «Хотя не владел в совершенстве арабским языком, его чтение Корана было само совершенство. Голос красивый, мелодия душевна. В свое время был шейхом исполнителей Корана. Известные в Бухаре мастера чтения Корана Абдулбаки и Хафиз Гошур были его учениками и оттачивали под руководством учителя свое мастерство. Мастера чтения Корана на Болгарской и Казанской земле являлись его учениками либо учениками его учеников».

168. Зайнуддин бин Хашим бин Телякей бин Байкара бин Нурдафулат бин Гулъяр

RUHIAT

Был имамом и мударрисом в деревне Иделбай, что недалеко от Уфы; умер молодым в 1831 году. Женой его была Фарханаз, дочь его учителя Сагди бин Махсуд аль-Атави. После смерти Зайнуддина его жена вышла замуж за его брата Динмухаммеда бин Хашима, а после его смерти – за муэдзина Батыршаха бин Хурамшаха. // (276).

169. Магаз бин Бикмухаммед аль-Карамали

Родом из деревни Карамалы Стерлитамакского уезда. Служил имамом в селе Янга Гумар, что на берегу реки Ик, недалеко от Оренбурга. Скончался 10 ноября 1831 года, похоронен в этом же селе. Когда жители этого села переселились в другую местность, здесь обосновались русские, и поэтому могила Магаз-хазрата потеряна. После переселения жителей мечеть села более 40 лет стояла на месте, затем ее перенесли в деревню Ик Тамагы (устье реки Ик).

Магаз-хазрат обучался у Масгуда бин Зайнульгабидина в селе Тукай, что недалеко от Оренбурга, пополнил свои знания у Каргалинского имама Валида бин Мухаммедамина и получил разрешение стать суфием. Побывав в Бухаре и Кабуле, общался с шейхом Фаизханом бин Хозурханом. По возвращении на родину служил, не имея указа, имамом в городе Орске. Затем обосновался в селе Янга Гумар, где и умер.

Ученики: Абдулхалик бин Абдулла бин Тагир бин Ахмед, Абдуллатиф бин Адгам аль-Юлыки, Сагдуддин ат-Ташли и другие.

Жены: Хакима бинте Абдуррафиг бин Бикмухаммед аль-Белагури, Шамсениса бинте Абдуррафиг, Шахрибану бинте Байрамгали аль-Гумари.

Дети: Мухаммаделбаки, Гайша, Фатима, Разия, Мухаммедгариф.

170. Шамсуддин бин Абдуррашид бин Усман бин Абдулкадыр

Скончался в 1832 году в Египте, в городе Каир. // (277) Родина его – деревня Кышкар. Учился в Бухаре. По возвращении в родные края прославился своими уроками, которые давал в селе Ташкичу. Затем с целью совершения хаджа отправился в Каир, где общался с Ибрагим-пашой (умер в 1849 году). В Египте преподавал персидский язык в университете Каира и умер, так и не совершив хадж.

Учителя: Абдуссалям бин Абдуррахман аль-Курсави, Гатаулла бин Хади аль-Бухари и другие. О нем отзываются: ученый, одаренный, простой по природе, общительный, веселый и в какой-то степени расточительный человек. После его смерти в Ташкичу остались две дочери, в Египте – сын Али. Он остался на попечении состоятельного человека из деревни Ташкичу Абу Язид бин Ибрагим бин Абак бин Туйхуджа. Говорят, что к возвращению Али этот человек даже построил медресе.

171. Искандер бин Али бин Аит бин Хусаин бин Хасан бин Туйкилде бин Ильтимер бин Биктимер бин Аксаид бин Иман бин Байтугал бин Алдыргуш бин Алкеш-бий бин Ус-бий

После смерти Мухаммедкула бин Табая служил имамом и мударрисом в прославившейся в Бугульминском уезде великими мударрисами, шейхами и своими действующими по сей день медресе в селе Байряка[160] и скончался 17 июня 1832 года в 75-летнем возрасте. Могила его находится в селе Байряка. Некоторое время он был имамом вместе с Мухаммедшарифом бин Ибрагимом, // (178) затем Мухаммедшариф перешел в третью мечеть, и Искандер остался один. Медресе Мухаммедшарифа бин Ибрагима, Искандера бин Али, Мустафы бин Ахмара были расположены на одном месте, только их собственные комнаты были в разных зданиях. После их смерти все эти медресе переходят под попечительство имама третьей мечети – сына Мухаммедшарифа бин Ибрагима – Губайдуллы. И эти медресе с тех времен по сей день являются пристанищем для шакирдов, жаждущих знаний, и преподавали здесь великие и почтенные мударрисы.

Дети: Мухаммед, Ахмед, Мухуддин. Одна из дочерей была замужем за Шарафуддином бин Ярка в селе Каракашлы, другая – в деревне Уруссу за Баки-муллой, третья – Васида – в селе Байряка за Губайдуллой бин Ибрагимом.

Утверждают, что в селе Байряка известный до сегодняшних дней Исхак-бай был братом Искандера, и Искандер стал имамом и мударрисом благодаря его стараниям. Известен также Файзулла-бай, который был их старшим братом.

172. Мустафа бин Муртаза бин Мухаммедкул бин Маматай бин Таутик аль-Мендюши

Был имамом и мударрисом в деревне Мендюш[161] Казанской губернии, умер в феврале 1833 года в 70-летнем возрасте. // (279) Путешествовал по знаменитым городам Индии, был в Бухаре и Кабуле, трижды совершил хадж. Был большим ученым-имамом, превосходным педагогом, богатым и щедрым человеком, религиозным и непорочным шейхом.

Дети: Абдулла, Абдуррахман. Сын Абдулла учился в Бухаре, несколько лет был дервишем в Мекке и Медине, умер в 1850 году в Джидде.

---

[160] Село Байряка сегодня входит в Ютазинский район Татарстана. – *Сост.*

[161] Деревня Мендюш основана в период Казанского ханства и ныне входит в состав Атнинского района Татарстана. – *Сост.*

173. Габид бин Даухи бин Захид ад-Динеси

Был имамом села Динес Бугульминского уезда, скончался в 1833 году.

Учителя: Абдуррашид бин Юсуф аль-Ашыти и другие.

Имел одного сына по имени Муса. Он писал: «Сегодня у нас на руках книга «Байзави тафсире», переписанная отцом. Несмотря на то, что почерк не очень красивый и имеются ошибки, мы читаем ее, так как не в силах купить печатные издания, а с помощью отца мы владеем и пользуемся этим экземпляром книги. В нем 616 листов, а в конце есть приписка: «…этот тафсир переписан на болгарской земле Габидом бин Тауки. // (280) Закончена в деревне Динес Бугульминского уезда. 14 мая 1794 года.»

174. Давлетшах бин Адельшах бин Абдулла бин Богдан

Родом из деревни Богдан уезда Буре. Адельшах сын Абдуллы служил имамом и мударрисом в деревне Стерлибаш, умер в 1812 году в 80-летнем возрасте. Место погребения известно. Известный ахун деревни Балыклы Куль Хуснуддин бин Шамсуддин, Шамгун-мулла из деревни Вараш-Муслим Мензелинского уезда учились в его медресе. Говорят, что Адельшах бин Абдулла был ученым, весьма способным преподавателем. […][162].

Давлетшах бин Адельшах известен как «имам Давлетшах». Он служил имамом в селе Кышкар Казанского уезда, затем, прослужив 19 лет имамом и мударрисом в селе Курса, переехал в деревню Чебенле Оренбургского уезда, где и умер 3 декабря 1832 года в 75-летнем возрасте. Похоронен в этом же селе.

Наставники: Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени и другие.

Ученики: Ибрагим бин Абдуннасыр ас-Сагиди, Салих бин Сайфулла аль-Чыршыви, Нигматулла бин Абдуррахим аль-Пинзеви и другие.

Учился в Бухаре у шейха Абу Салих аль-Халеджи ат-Туркмени.

Жена Шамсия – дочь Усмана бин Абдуллы из деревни Мамыш Казанского уезда. Сыновья: Мугтамидшах, Мухаммедсадык, Абдулла, Губайдулла, Ахмедшах, Абдуррахман, Абдулгаллям. Дочери: Салиха, Латифа, Газиза и другие.

Абдулла 25 лет находился на государственной службе. Абдулгаллям служил имамом и ахуном в городе Илек. Ахмедшах умер во время учебы в Бухаре.

Салиха была замужем за Мифтахуддином бин Каибку в деревне Калкаш, Латифа – за ахуном Тимурбеком бин Вильданом в Куганаке.

Все редкие и дорогие сердцу книги, письма почтенных людей, все письма и указ на службу имамом от шейха Туркмени сгорели во время пожара, случившегося в городе Илек в 1879 году. Лишь в старой потрепанной рукописи обнаружилось несколько писем, адресованных имаму Давлетшаху[163].

175. Абдулвахаб бин Абдуррашид бин Шикуат

Был имамом и мударрисом в деревне Бакирово Бугурусланского уезда, умер в 1833 году в 45-летнем возрасте, оставив сына Кашшафа и двух дочерей. Его учителем был Сайфуддин бин Абубакир аш-Шинари из села Сабы. Во время учебы и после возвращения домой дружил с учеником Абуннасыра бин Абдуннасыр аль-Курсави Габбасом бин Мухаммедальамином и даже завещал отправить учиться сына в медресе Габбаса.

---

[162] Далее в оригинале приводятся два текста завещания муллы Давлетшаха. – *Сост.*

[163] Ризаэддин Фахруддин приводит тексты 7 писем на персидском языке. – *Сост.*

Сын Кашшаф живет в селе Бакирово и поныне. Внук Мухаммедзакир бин Кашшаф получил образование у ахуна Хаджиахмеда и шейха Зайнуллы аль-Халиди в городе Троицке. Сейчас преподает и служит шейхом в городе Алма-Ата. Выпустил в свет несколько своих произведений.

176. Субхан бин Абдулкарим бин Абдутават бин Абдулгани аль-Марджани

Скончался в 1833 году в 87-летнем возрасте в деревне Хусна. Был имамом в деревнях Большие Яки и Хусна, в 1810 году, оставив должность имама, занялся торговлей.

Учителя: Бикчентай бин Ибрагим аль-Берескеви, Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти и другие.

Дети: Багауддин, Гиззуддин, Сиразуддин, Латифа.

177. Мухаммедамин бин Сайфулла бин Абдулхамид бин Динмухаммад бин Шигай

Служил имамом и мударрисом в деревне Наласа Казанского уезда. В 1826 году отправился в хадж. В Египте, в городе Каир был принят Ибрагим-пашой. После смерти Шамсуддина бин Абдуррашида был назначен на его место учителем персидского языка. Скончался в 1833 году, так и не успев совершить хадж.

Учителя: Абуннасыр Абдуннасыр бин Ибрагим аль-Курсави, Абдулла бин Яхъя аль-Чиртуши и другие.

Учился Мухаммедамин в Бухаре, был сподвижником Абуннасыра и понял всю сущность его идейного пути. Почтенный Марджани писал о нем: «Будучи почтенным и ученым человеком, много читал и получил от этого большую пользу. Написал труды по философии и таухиду[164] // (293). О Курсави был высокого мнения, в своих работах старался соответствовать стилю учителя. Хотя в его работах и встречаются неточности, в целом же его сочинения правильные и хорошие».

Из полученных мною писем я удостоверился, что книгу «Магадинель-макасид», автором которой считали Кавамуддина аль-Булгари, написал Мухаммедамин. // (295) Это произведение написано таким же красивым и приятным стилем, как творения Газали и Курсави.

178. Абдуннасыр бин Сайфульмулюк бин Музаффар бин Муртаза аль-Чукали

Служил имамом и мударрисом в деревне Ашыт[165] Казанского уезда. Скончался в октябре 1833 года в 75-летнем возрасте.

Учителя: Абдуррашид бин Юсуф аль-Ашати, Сагид бин Ахмед аш-Ширдани, Сагид бин Ибрагим аль-Барыши ан-Нукрати, Хабибулла бин аль-Хусаин аль-Ури, Абдулмазид бин Яхъя аль-Бурнаги.

Ученики: Исхак бин Сагид аль-Казани, Фазыл бин Нигматулла бин Башир аль-Буави, Сагид бин Хамит аль-Берескеви, Абдуллатиф бин Яхуда аль-Тинчали, Сайфулла бин Башир аль-Чукали, Зайнулгабидин бин Яхъя ас-Суыксуви, Фаткулла бин Валид аз-Задури, Багауддин бин Субхан аль-Марджани, Хамади бин Суйфульмулюк аль-Чукали, Валид бин Суйфульмулюк аз-Задури и другие.

---

[164] Таухид – учение о единобожии. – *Сост.*

[165] Деревня Ашитбаш основана во второй половине XVI века, ныне Арский район Татарстана. – *Сост.*

Дети: Хабиба, Абдулмулюк, Абдулбасыр, Абдурракиб, Хубайба, Гайша и другие.

Жена Махбуба – дочь Туктамыша бин Абдулкадыр бин Идрис бин Юныса – умерла в декабре 1842 года. Почтенный Марджани сказал о нем: «Очень благочестивый и религиозный, сторонник чистоты и святости, суфий». // (296)

179. Габид бин Абдулгазиз бин Гайса аль-Кинери

Служил имамом и мударрисом в деревне Кинер Казанского уезда. Еще раньше давал уроки в деревнях Арбаш, Кариле, Урнашбаш. Скончался в 1833 году на Черном море при возвращении с хаджа. Могила его находится в городе Трабзон.

Учителя: Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле, Сагид бин Ахмад аш-Ширдани, Бикчентай бин Ибрахим аль-Берескеви и другие.

Ученики: Баймурад бин Мухаррам аль-Менгери, Абубакир бин Джагфар аль-Агерзеви, Абдуннасыйр бин Абдуррахим эт-Тайсугани, Фахруддин бин Абдуррахман аль-Бахтияри, Хисамуддин бин Сайфуддин аль-Уливи, Сагид бин Хамид аль-Берескеви, Абдуллатиф бин Адгам аль-Юлыки, Абдулджалиль бин Гаделшах аль-Бугадыши и другие.

Запись, сделанная рукой имама деревни Бахтияр Фахруддина бин Абдуррахмана, свидетельствует, что «мулла деревни Урнашбаш Габид бин Абдулгазиз 10 августа 1831 года отправился совершить хадж и все свои записи оставил нам, указному имаму деревни Бахтияр Фахруддину сыну Абдуррахмана».

180. Сафкул бин Кутуй бин Килмек

Родился в деревне Юртуш Казанского уезда. Служил имамом в деревне Большой Менгер. // (298) Умер в 1835 году в 78-летнем возрасте. Дед его в конце 16 века прибыл в наши края из Крыма в качестве пленника. Отсюда и имя его – Килмек[166]. Жены – Зубайда дочь Абдуссаляма бин Исмагила и Салимджаухар дочь Кутуя. Старший сын Садык учился у Фаяза бин Абдулгазиза и был имамом деревни Хусна Казанского уезда, умер в августе 1859 года. Второй сын Мухаммед был имамом деревни Менгер и умер в 80 лет.

Сафкул бин Кутуй родился в 1757 году, учился у Абуссаляма бин Хасан аль-Кариле, Ибрагима бин Худжаша, Мухаммедрахима бин Юсуф аль-Ашыти. Дважды был членом Духовного управления мусульман. По словам сына Мухаммеда, «после того, как отец остался в Духовном управлении на второй срок, мы переехали из Оренбурга в Уфу, мне тогда было около 6–7 лет. Меня случайно забыли на другом берегу Волги, им пришлось вернуться за мной». Мухаммед умер в 1875 году. Второго сына Нурмухаммеда, как свидетельствует некий некролог, убили жители деревни Менгер.

Примечание: хотя Марджани в некоторых своих произведениях утверждает, что Духовное управление мусульман первоначально открылось в Оренбурге, а затем в 1793 году переехало в Уфу, факт этот не подтвердился. Документ об учреждении Духовного управления, сохранившийся до сегодняшнего дня, свидетельствует об основании управления в Уфе. Это не может опровергнуть и приведенные выше воспоминания Мухаммеда бин Сафкула о том, что когда ему было 6–7 лет, Управление переехало в Уфу. // (299) Возможно, Мухаммед возвращался из Оренбурга с отцом, погостив там.

[166] Буквально «пришедший». – *Сост.*

181. Ибрагим бин Абдуррашид бин Ибрагим бин Абдуррахим ат-Тарави

Его отец Абдуррашид вместе с купцом по имени Саид построил в городе Тара, в Сибири каменную мечеть. Разрешение на постройку этой мечети за № 20898 было дано Тобольским уездным правлением 19 августа 1794 года. Судя по легендам, после получения разрешения на строительство соборной мечети в городе Тара все ученые-просветители, торговцы города и округи устроили по случаю заложения фундамента мечети большой праздник.

Ибрагим служил имамом и мутаваллием[167] в мечети города Тара, построенной отцом. В 1834 году вместе с сыном Мухаммедом отправился в хадж. На обратном пути они оба скончались. Ибрагиму тогда было 45, сыну – 17 лет. Похоронены они на кладбище города Бейрут.

Наряду с просветительством он занимался также торговлей. На меджлисах просвещенных людей он дважды в неделю читал книгу «Маснави». Переписал «Мухтасар аль-викайя»[168], «Джамигыр-ромуз».

Возможно, книга «Хадиятес-саглук», хранящаяся в Петербургской Азиатской библиотеке под № 121, также вышла из-под пера этого человека. Надпись в конце книги гласит: «Этот экземпляр переписан в 1788 году рукой Ибрагима сына муллы Абдуррашида в медресе Абдуррашида бин Абдулькарима в деревне Каргалы Булгарской губернии.»

У Ибрагима были сыновья Абу Язид и Гумар и несколько дочерей. Его внук Абдуррашид бин Гумар[169] служил имамом и ахуном в городе Тара с 15 июля 1892 года по 12 мая 1894 года и состоял членом Духовного управления мусульман в Уфе, затем по собственной воле оставил эту должность.

RUHIAT

182. Абдуррахим бин Усман бин Сармаки бин Крым

Служил мударрисом в деревне Тимяшево, что на реке Шешма Бугульминского уезда. Скончался 31 июля 1835 года в 80-летнем возрасте. Отпевал его имам и мухтасиб этой же деревни Сафарали бин Абдуррахман.

Жены: Хамида бинте Абдурразак, Бадигульджамал, Фатхия бинте Рахманкул бин Абдурразак.

Дети: Абдуннасыр, Сахибджамал, Сахибкамал, Бибиджамал, Бадигульджамал, Хабибкамал, Ахмеджан, Шайхисагди, Джамалуддин, Джалалуддин. Известно, что семья Абдуннасыра жила в Бухаре. Сахибджамал замужем за Мухаммедом в деревне Кубакай Челябинского уезда. Сахибкамал также под Челябинском, замужем за неким Зариф-хаджой, Бибиджамал замужем за имамом Гимадуддином бин Кутлугбаем в деревне Куакбаш Бугульминского уезда, Бадигульджамал в деревне Утыз-Имяни – за Ахмеджаном бин Фазлуллой, Хабибкамал в деревне Сарыбиккулово – за Ахмеджаном бин Шамсуддином. Сын Ахмеджан умер в 1848-м или 1849-м году в деревне Тимяшево. Сыновья его живут в деревне Мрясово, что на реке Уршяк, недалеко от Уфы. Сын Джамалуддин жил в этой же деревне, где и умер в 1890 году. Род по его линии очень большой и разбросанный.

---

[167] Мутаваллий – лицо в мусульманском приходе, ведающее делами мечети, медресе и т.п. – *Сост.*

[168] Мухтасар аль-викая – (Сокращения соблюдений [прав и обязанностей]). Сочинение по праву Губайдуллы Садрушшаригата II (умер в 1344 году). – *Сост.*

[169] Речь идет об Абдурашиде Ибрагимове (1857–1944), известном мусульманском общественно-политическом деятеле, издателе и писателе. – *Сост.*

Ахметжан бин Шамсуддин немного увлекался поэзией, писал красиво. По какой-то причине был арестован и сослан в Сибирь, жил неподалеку от города Тара, умер там же.

Абдуррахим-хазрат родился в деревне Утыз-Имяни Чистопольского уезда. Получив образование, с женами Хамидой бинте Абдурразак и Бадигульджамал и с сыном Абдуннасыром отправился в Бухару. Во время этой поездки, когда они находились в вилайяте Балх, в местечке Каурамич, умерла его жена Хамида. Затем, побывав в Бухаре и Самарканде, они отправились в Афганистан. Вернувшись снова в Бухару, вслед за Хаджи Багдади Валиддин бин Хасаном служил имамом в «Масджиде Мегак». Через несколько лет он вернулся в деревню Утыз-Имяни и женился на дочери Рахманкула Фатхии. Занимался обучением шакирдов в деревне Ислайкино Чистопольского уезда, затем в селе Сарыбиккулово Бугульминского уезда, и наконец в деревне Тимяшево. Специального указа не имел и имамом не служил.

На обратном пути из Бухары в деревню Мрясово Стерлитамакского уезда в государственных книгах с согласия обоих сторон записан как потерявшийся сын предводителя башкирского кантона Лукмана бин Усман бин Ибрагима по имени Абдуррахим. Таким образом, родившись на свет мишарином, умер башкиром. Дети его также записаны башкирами.

Учителя: Абдулкаюм бин Абдулкарим бин Аллаяр[170] бин Аллахкули, Атанияз бин Мескин аль-Хорезми и другие.

Ученики: Мухаммадияр бин Абдулла аль-Ахунди, Абдуннасыр бин Султангали аль-Кырмыскали и другие.

Его сочинения: «Шархе абате морадель-гарифин», «Шархе собатель-гаджизин», «Кашфель-лугат». Помимо этих у него имеются работы на арабском, персидском, турецком языках.

RUHIAT

В преподавательской деятельности он использовал следующие сочинения: «Мухтасарель-викая», «Гайнель-гилем», «Аль-фикхель-акбар», «Тарикаи Мухаммадия», «Маслакель-муттакин», «Морадель-гарифин», «Собатель-гаджизин» и др.

Нам посчастливилось увидеть множество экземпляров исправленных им книг, после чего я подумал: «Вот были бы в редакциях и книжных издательствах Стамбула и Казани такие редакторы, вот тогда издавались бы мусульманские произведения в исправленном виде».

Переписанная и отредактированная им «Джамигыр-ромуз» хранится в семье Гимадуддина бин Кутлугбая в деревне Куакбаш. Этот экземпляр состоит из 229 страниц, на каждой из которых по 35 строк. Письмо мелкое и тонкое. В конце рукописи написано: «Экземпляр книги Шамседдина аль-Бухари «Джамигыр-ромуз» переписан рукой Абдуррахима бин Усмана в благословенной Бухаре 7 марта 1794 года

[...] .

*Примечание***.** «Мусхаф-шариф»[171], переписанный Абдуррахим-хазратом, хранится в отделе рукописей Петербургской публичной библиотеки. 24 октября 1869 года генерал-губернатор Туркестана фон Кауфман направил эту рукопись под № 182 из Самарканда в Министерство народного просвещения. Сейчас она хранится с должным уважением и показывается каждому посетителю библиотеки.

Абдуррахим-хазрат в пяти-шести строках прозы указал, что это Коран Госман-хазрата.

---

[170] Этот учитель, видимо, был внуком знаменитого поэта-суфия Аллаяра, умершего в 1718 году.

[171] Речь идет о так называемом Коране Госмана, хранившемся в те годы в мечети Худжи Ахрар в Самарканде, затем перемещенном в Петербург. – *Сост.*

Русский писатель А.Ф. Шибунин написал об этом Коране весьма большую исследовательскую работу, которая была издана в типографии Петербургской Академии наук в 1891 году. Он пришел к выводу, что эта книга не Коран Госман-хазрата, но все же произведение, написанное в 1 веке хиджры. Чуть ранее почтенный Марджани, также исходя из вида письма куфи[172], пришел к выводу, что это не Коран Госман-хазрата, и в доказательство привел доводы одного из выдающихся ученых в области изучения письма Корана Хафиза Абу Габид Касым бин Салям аль-Багдади (умер в 1837 году).

Госман-хазрат считался последователем пророка Мухаммеда, знающим в некоторой степени письмо, однако не доказано, что он собственноручно написал Коран. Возможно, данный экземпляр Корана связывают с его именем, так как им были переписаны четыре экземпляра Корана, которые отправлены в Мекку, Басру, Куфу и Сирию. Известно, что один из этих экземпляров обнаружен в октябре 1157 года в соборной мечети Кордовы; экземпляр, названный «Имам», находится в Медине.

Шибунин сообщает, что до того, как данный экземпляр, исполненный на пергаменте, попал в Петербург, были исправлены другим пером и другими чернилами некоторые буквы и слова, а также утеряно несколько страниц.

Абдуррахим-хазрат был очень смелым на слово, откровенным, никогда не держал обиды и не любил подхалимства. В спорах ни о бренном, ни о вечном не терпел поражения. Написал несколько трудов, в которых критиковал деятельность и некоторые привычки своих современников-шейхов. Его ученики и последователи обучали в селах детей, в силу этого во всех селах, где они побывали, велико значение ислама. И сегодня известно, что даже простые люди из самых маленьких этих деревень, где бы и на какой службе они ни состояли, вовремя читают намаз и намного правильнее некоторых имамов произносят молитвы. Почтенный Марджани писал: «Любил читать и путешествовать, все, что было в виде креста, опровергал, даже оконные рамы. Несмотря на то, что написал много произведений на арабском, персидском и турецком языках, имеются и некоторые ошибки. Написал произведение в ответ на сочинение своего ученика Мухаммадияра бин Абдулла аль-Ахунди. Его комментарии к книге «Собатель-гаджизин», если не считать некоторых ошибок, изложены очень хорошо. // (317)

183. Мустафа бин Муса бин Иманкул бин Иманай бин Кутлуг бин Узбек бин Буджак бин Алкай аль-Казани

Известен как Хафиз. Служил имамом в Казани. Совершил хадж. До него никто из казанских имамов не отправлялся в Хиджаз. Прослужив имамом в деревнях Ашытбаш, Шушмабаш, переехал в Казань и 6 марта 1836 года в 67-летнем возрасте умер. Учился в Бухаре. В Кабуле встречался с шейхом Фаизханом бин Хозурханом. В 1817–1833 годах, отправляясь в хадж, с согласия народа назначил на свое место Сайфуллу бин Муртазу из деревни Миндюш, но мухтасиб Нурмухаммед бин Ибрагим 8 января того же года подал заявление в Духовное управление, которое отстранило Сайфуллу бин Муртазу и назначило на должность имама самого мухтасиба Мухаммеда.

Жена – Сагида бинте Абдуш бин Абдуссалям бин Исмагил аль-Ковали. Потомства не оставил.

Ученики: Шариф бин Сулейман аль-Хаерби, Нурмухаммед бин Бикбау бин Бикбулат, Абдулхалик бин Арслан аль-Казани и другие.

[172] Куфи – один из видов арабского письма. – *Сост.*

Среди древних рукописей, которые мне посчастливилось увидеть, наиболее правильными были рукописи Мустафы Хафиза. Марджани писал о нем: «Кари и хафиз, краткословен, свободен от клеветы, с тонкой душой, хорошо писал насех и таглих[173]. Но знаниями и учением не прославился. После его смерти муфтий Абдуссалям выразил свои соболезнования, написав мухтасибу Нурмухаммеду: «Узнав о смерти Мустафы-эфенди, очень переживали... Ушел из жизни аксакал. Ах, какое горе!»

184. Юнус бин Ибрагим

Служил имамом и мударрисом в деревне Какчырлы Челябинского уезда, умер 1 января 1836 года в 77-летнем возрасте.

Учителем его был Хабибулла бин Хусаин из деревни Оры. 40 лет занимался преподаванием, затем ослеп и в таком состоянии 10 лет давал уроки. Умер в городе Троицке, куда приехал к родственникам. Похоронен там же.

185. Исхак бин Сагид бин Юртбагыш бин Кулмухаммед бин Ишмухаммед аль-Лажи

Потомки его из села Лаж под Беренге, сам он выходец из деревни Кинер Казанского уезда. Вернувшись из Бухары, служил имамом и мударрисом в селе Серда[174], в 1818 году – городе Чистополе и в 1831 году – в Казани. Умер в 1836 году.

Учителя: Абдуннасыр бин Суйфульмулюк аль-Ашыти, Габид бин Абдулгазиз аль-Урнашбаши и другие.

Ученики: Фахруддин бин Садык ас-Суни, Муса бин Габид ад-Динеси, Хасан бин Хамид аль-Курсави, Хамидулла бин Шаммас ад-Динеси, Гаедмухаммед бин Джемайат-Тоболи и другие.

Дети: Салахуддин, Ахмед, Хасан, дочери были замужем за Фахруддином бин Садык ас-Суни, Ахмеджаном бин Абдулджаббар аль-Куекли, Мухаммедкаримом бин Абдуррахим ат-Таканыши. В свое время был знаменит своей просвещенностью и совершенством.

186. Абдуннасыр бин Рахманкули бин Мухаммедкул бин Абдуррахман бин Абдулкарим бин Бикхафиз аль-Биги

Родом из деревни Биги.

Мать – Джамиля бинте Субхан бин Юсуф бин Арслан. Служил имамом и ахуном в Казани. Скоропостижно скончался в апреле 1836 года. Похоронен в Казани. Жена – Наубахар бинте Котлугахмед бин Захид бин Абдулманнан ад-Дусмати. Сын Файзрахман умер в 1875 году. Дочь Фатима была замужем за почтенным Марджани, умерла в 1859 году.

Учителя: Валиддин бин Хасан аль-Багдади, Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени.

Ученики: Хабибулла бин Рахманкул аль-Биги (родственник), Миннебай бин Лукман аль-Чегодаи, Абдулкарим бин Абдуррафик ас-Сагиди и другие. Вначале был имамом в Каргалы под Оренбургом, затем переехал в Казань. // (324)

Марджани писал о нем: «Симпатичный на вид, красивый, прекрасно читал Коран. Его мелодичное и впечатляющее чтение Корана заставляло всех плакать.

[173] Насех, таглих – виды арабского письма. – *Сост.*
[174] Село Серда основано в период Казанского ханства, ныне Сабинский район Татарстана. – *Сост.*

Был известен мужеством, решительностью и силой, удалью, благочестием и суфизмом. Был в дружеских отношениях с муфтием Абдуссалямом бин Абдуррахимом со времен учебы в Каргалы. Поэтому муфтий отправил к нему учиться сына Ахмеда. Однако со временем отношения между ними испортились. Он даже был отстранен от должности ахуна, но в связи с его кончиной указ у него забрать не успели. Скончался он в 63-летнем возрасте».

187. Мустафа бин Ахмар бин Мансур

Служил имамом и мударрисом в селе Байряка, что к северу от Бугульмы, умер 14 марта 1836 года в 60-летнем возрасте. Похоронен в деревне Байряка. Дед Мансур переехал в Байряка из села Балыклы из-под Казани. Известно, что отец Ахмар в 1745, 1746, 1763 годах переписал «Аль-мисбах», «Афгаль», «Гульстан». В некоторых местах написал: «Услышано от Абдулкарима бин Балтай бин Баба шейха аль-Каргалы, то есть от ишана Мухаммедхади аль-Бухари». Масгуд-эфенди говорил: «Ахмар бин Мансур, хотя и имел средненький почерк, есть кое-что, свидетельствующее о том, чем он владел с большим совершенством».

Мустафа бин Ахмар получил образование на родине, затем отправился в Бухару и получал специальные уроки. Прожив там несколько лет, вернулся в эти края и служил имамом в деревне Япрук, расположенной на большой почтовой дороге между Уфой и Бугульмой. Спустя 9 лет народ этого селения стал относиться к нему недружелюбно, впоследствии, благодаря стараниям свояка Файзуллы-бая бин Али, он перешел во вторую мечеть села Байряка, давал уроки. Жену его звали Махруй.

Дети: Мухаммедшариф, Мухаммедзариф. Последний жил в селе Байряка и умер в феврале 1866 года.

RUHIAT

188. Фаиз бин Абдулгазиз бин Гайса аль-Кенари

Служил имамом и мударрисом в деревне Кышкар Казанского уезда, умер 21 мая 1836 года. Побывал в Бухаре и Кабуле, получил образование и привез оттуда очень дорогие и редкие книги.

Учителя: Бикчентай бин Ибрагим аль-Берескеви, Абдуссалям бин Хасан аль-Кариле, Сагид бин Ахмед аш-Ширдани, Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени, Гатаулла бин Хади аль-Бухари, Фаизхан бин Хозурхан аль-Кабули и другие. // (326)

Ученики: его сын Гатаулла, Садык бин Сафкул, Аухади бин Искандер аль-Кази и другие.

Дети: Закир, Гатаулла, Лотфулла, Губайдулла. Последний служил имамом во второй каменной соборной мечети города Семипалатинска, умер в ноябре 1901 года в 75-летнем возрасте. Сын Абдулла в настоящее время служит имамом в этом городе.

188а. Ахтам бин Ахмар[175]

Родился в селе Тимерка Бугульминского уезда, служил имамом в деревне Сарлы, построил медресе, собрал много шакирдов. Умер 23 мая 1836 года в 73-летнем возрасте.

---

[175] Об этой личности было написано выше под № 108. После выяснения даты его смерти решили еще раз написать о нем.

Ученики: Хабибрахман бин Махмуд аль-Альмети, Мухаммедкарим бин Исхак аль-Мечтаи и другие. Говорят: «Был прозаиком, метким на слово, юмористом. Некоторые его анекдоты народ помнит и поныне». // (327)

189. Юсуф бин Иманкул

Служил имамом в деревне Ильмет Елабужского уезда, умер 25 ноября // (328) 1836 года в 77-летнем возрасте. Предки его из села Киекле, что неподалеку от Чистополя. Получив здесь же образование, он отправился в Бухару, где продолжил обучение. Затем в Кабуле поступил на службу к Фаизхану бин Хозурхану и получил указ на должность имама. О нем отзываются как о просвещенной, умной, уважаемой личности. Иман Валид бин Мухаммедамин, один из его соратников, рассказывал о том, что специально встречался с ним, получил много пользы от этих встреч. В конце одного экземпляра «Шархи Амали», переписанного им собственноручно, обнаружил такие слова: «Переписывание завершил собственной рукой Юсуф Садык бин мулла Иманкули аль-Киекли аль-Булгари в медресе Абдуррашида бин Кадермухаммед ас-Сабави в феврале 1783 года». Почерк красивый и правильный.

Один из его сыновей – Мухаммедгата – служил муэдзином в деревне Ильмет. В 1897 году, в возрасте 97 лет был в полном здравии.

190. Мухаммед бин Хамид бин Муртаза

Служил имамом в Казани, умер 6 мая 1836 года. Встречался в Бухаре с халифом Ниязкули. Почтенный Марджани писал о нем: «Хотя был известен ученостью и религиозностью, но не имел уважения, так как не был в дружеских отношениях с состоятельными людьми и был резким на слово. Во время сдачи экзаменов в Духовном управлении муфтий Мухаммеджан бин аль-Хусаин задал ему несколько вопросов и в ответ услышал: «Не трать время на расспросы о никчемных вещах. Воспользуйся тем, что я нахожусь здесь и постарайся извлечь из этого выгоду, услышать полезное для себя!» Муфтий не хотел давать разрешения на служение имамом, но по доброте некоторых людей экзамен у него все-таки приняли. // (329)

191. Габбас бин Абдуррафис бин Яныс бин Муса бин Кучкар

Служил имамом и мударрисом в селе Муса Хвалынского уезда, умер в марте 1837 года. Было ему 49 лет.

Учителя: Сулейман в его родной деревне, Шамсуддин из деревни Ульге Казанской губернии, Абдуррахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмени из села Каргалы Оренбургского уезда.

Ученики: Абдуннасыр бин Абдуссалям аз-Зимничави, Хабибулла бин Хансюяр аз-Зимничави, Ибрагим бин Исмагил аль-Аджави, Гисматулла бин Сайфулла аль-Манчали и другие.

Дети: Фахруддин, Фахриджамал, Мухаммеджан, Мухибджамал, Хусниджамал. Мухаммеджан в настоящее время служит имамом в своем родном селе.

192. Шагиахмед бин Рафик бин Абдулмуэмин бин Хусаин ас-Симеки

Предки его из деревни Салавыч Вятской губернии. Отец – Рафик бин Абдулмуэмин переехал в Мензелинский уезд. Шагиахмед-хазрат сначала служил има-

мом и мударрисом в селе Такталачук[176], затем в селе Симек. Умер 8 апреля 1837 года, в среду, в 50-летнем возрасте. Похоронен в селе Симек. Остался единственный сын – Нуруддин. // (330)

Учителя: Валид бин Абдуррашид аль-Муслюми, Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашытый, Абеннасыр Абдуннасыр бин Ибрагим аль-Курсави.

Ученики: Абдулфаттах бин Абдулвахаб аль-Муслюми, Абдулгалим бин Яхуда аль-Бикбави, Мухаммедкарим бин Исхак аль-Мечтаи, Сагдуддин бин Абдулджамиль аль-Митраи, Абдулгазиз бин Хабибулла аль-Урманаи, Абдульгалим бин Тагир аль-Миякави, Гайнулькамал бин Абдулвахид аль-Карани, Насруддин бин Абдульхаким аль-Бураи, Абдулла бин Абдулгафур аль-Чакмали, Фазлулла бин Файзулла ат-Тактави, Галявуддин бин Мухсин аль-Каени, Ахмед бин Абдулкадыр ат-Тактави, Якуб бин Усман аль-Амирхани и другие.

Учился в Бухаре, после возвращения на родину с помощью известного купца Абдуррашида бин Аппакул бин Тимер бин Кунгыр бин Мути бин Януруса стал имамом и мударрисом в деревне Такталачук Мензелинского уезда. Увидев, что к нему приходит множество шакирдов, решил, что причина в том, что это медресе находится под покровительством богатого человека и является центром мусульманских селений. Он сказал: «Здесь любой может давать уроки, между тем как моя цель заключается в распространении религии среди безграмотного населения. Поэтому покажите мне самых темных и бедных мусульман, я пойду к ним». Ему указали на самую захудалую деревню Симек. Поселившись в этой деревне, он принялся просвещать народ и продолжил свои уроки. Жаждущие знаний шакирды того времени нашли его в селе Симек и с чрезвычайной страстью и желанием получали знания. В результате, благодаря его упорному труду, стараниям направить людей по праведному пути, благородным и прекрасным наставлениям, добрым намерениям распространить знания, деревня Симек[177] // (331) стала «центром просветительства». Истоки знаний будущих ученых и шейхов Уфимской, Самарской и Вятской губерний многими нитями связаны с этим человеком.

В свое время прославившиеся преподавательской деятельностью великие учителя Хабибулла-ишан бин аль-Хусаин и его родственник Фатхулла-ахун, Абдуррахим бин Усман аль-Утыз-Имяни, Баймурад бин Мухаррам аль-Кенари и его родственник Фаиз аль-Кышкари и другие объявили, что в данной местности в короткие ночи неправильно читать намаз-«ясту». Тогда Шагиахмед-хазрат выступил против них, но не в качестве врага, а как добрый друг и ученый, тогда же он написал по этому поводу книгу «Гомдатет-тадкикат ва зубдатет-тахкикат». Рукописный экземпляр ее хранится у сына ахуна Насруддина. // (332)

Почтенный Марджани писал о нем: «Изучил множество наук, в совершенстве знал арабский язык, был проницательным – все это выделяло его среди ученых. Доброе имя его до сих пор на наших устах. Написал прекрасные произведения».

193. Равиль бин Абдулвахид бин Салим биг Ишмухаммед аль-Карани

Служил имамом сначала в деревне Байбулат Мензелинского уезда, затем – в деревне Бикметьево Белебеевского уезда. Скончался в 1836 году в 46 летнем возрасте.

Учителем его был Шагиахмед бин Рафик ас-Симаки. В настоящее время жив сын Салахуддин. Обладал хорошей памятью и знал наизусть более 500 хадисов. Правильно и красиво читал Коран. Рассказывал на турецком языке баиты, стихи,

---

[176] Село Такталачук основано в XVII веке, ныне Актанышский район Татарстана. – *Сост.*

[177] Возможно, речь идет о селе Семекеево, основанном в 1795 году, ныне Тукаевский район Татарстана. – *Сост.*

касыйды. Родом из деревни Каран. Он является братом известного Гайнулькамал бин Абдулвахида и двоюродным братом Низамуддина бин Сиразуддин аль-Илхами. Должно быть, похоронен в деревне Бикметьево. // (333)

194. Абдуллатиф бин Чураш бин Чуакай бин Кугеш бин Кучман

Его дед Чуакай родом из деревни Муса Стерлитамакского уезда. Отец Чураш бин Чуакай учился у Абдуссаляма бин Хасана в деревне Кариле. Сам переписал книгу «Кахестани» и в конце приписал: «В медресе Абдуссалям-муллы бин Хасан в деревне Кариле в 1764 году». Затем служил имамом в деревне Кулшарипово Бугурусланского уезда и умер там же. Сам Абдуллатиф служил имамом в деревне Мукмин. Умер в 1837 году в 72-летнем возрасте. Родился в деревне Кариле в 1767 году. Жена его – Шамсекамар дочь Курбангали бин Мукмина.

Учителя: Габид бин Абдулгазиз аль-Кинери, Сафар бин Исмагил ат-Талкыши, Абдуррашид бин Абдулкарим ас-Сагиди, Нигматулла бин Рахматулла ан-Наласави и другие. В переписанной им самим книге «Гакаид шархи» написал: «Рукой Абдуллатифа бин Чураш в 1794 году в месяц рамазан». На полях книги «Кара Камал» надписал следующее: «Я, Абдуллатиф бин Чураш, с целью повысить свое образование 2 марта 1789 года выехал из села Кулшарипово. Вместе с Абдуррашид-ага доехал до деревни Уруссу. Оттуда пешком дошел до Бугульмы, где получил на два года паспорт. Отправился с возами Назир-ага из деревни Янцубино. В это время учился у Габид-хазрата в селе Кариле, через два года меня забрал Абдулгазиз-ага. Тогда уже мы учились в медресе Сафар-хазрата в селе Сосна. Лето пробыл дома. Зимой вместе с Хасан-ага из деревни Тимершаех снова отправился в Кариле. Там прожил год. На второй год, в начале зимы, наняв Аликой-ага из Кариле, вместе с Ибрагим-муллой вернулся домой. Зиму и лето провел дома. Осенью, наняв Тазуддин-ага, отправился в медресе хаджи Абдуррашид-хазрата в Каргалы. Весной вернулся домой. Это было 2 июня 1795 года. Лето провел дома. Зимой Абдулгазиз-ага отвез в Уруссу. Оттуда, наняв Абдухай-ага из деревни Байряка, снова отправился в Кариле, где в течение года проучился у Габид-хазрата. Летом следующего года переехали в Арбаш и лето провели там. Зимой отправились учиться к Нигматулла-хазрату в деревню Наласа. Весной, наняв некоего Халила из деревни Хасаншаех, вместе с оренбуржцами вернулся домой. Это было в 1797 году».

195. Шамсуддин бин Минле бин Абдулла аль-Джабали

Предки из деревни Балтай, что на правом берегу Волги. Жил в Бухаре. В 1837 году отправился в хадж и не вернулся. // (335)

Ученики: Абдулвахид бин Кули аль-Буави, Фахруддин бин Мустафа ан-Нурлати и другие.

Почтенный Марджани говорил об этом человеке: «Прочными знаниями не обладал. Написал книгу в ответ на книгу Абеннасыра Абдуннасыра аль-Курсави, где изложил совершенно неописуемые вещи». Нам посчастливилось увидеть его письмо в отношении Абеннасыра аль-Курсави, адресованное одному из его наставников.

RUHIAT

196. Рахматулла бин Абдуш бин Ишман

Был шейхом в селе Такталачук Мензелинского уезда. Скончался в мае 1838 года. Могила его известна, дата его смерти написана на надгробном камне. Был преемником известного Фаезхан аль-Кабули и занимался воспитанием мюридов.

197. Яхъя бин Сафар бин Арслан

Служил имамом и шейхом в селе Шека[178] Казанского уезда, умер 1 февраля 1838 года в 80-летнем возрасте. Предки его из села Верези. Говорят, большинство его мюридов были из мишар. Мы видели письмо ахуна и мухтасиба Исхака бин Абдуррашида из села Иса Инсарского уезда[179], написанное 27 мая 1829 года. Содержание его таково: «В нашем уезде в селе Ендовище // (336) ахун Ахмед бин Исмагил Аликов, ученик Яхъя-ишана. В нашем уезде всего 20 мусульманских сел, все жители которых – мюриды казанского ишана Яхъи. Что скажет Ахмед-ахун, то же говорит и население всего уезда».

Почтенный Марджани говорил об этом человеке: «Был известен в округе, как «укротитель чертей». И в наши дни при сильном ветре или урагане в народе говорят, что это «черти Шека». Некоторые из его современников считали это пустым делом, некоторые решили, что это хитрость для покорения сердец простого народа. Муса бин Абдуррашид ат-Тюнтери, будучи истинным мюридом, верил в укрощение чертей. Намазы совершал очень тщательно. До сих пор намазы, совершаемые очень долго, называют «намазами Яхъи-ишана». Написал в прозе произведение, призывающее к искренней вере в Аллаха и поэтическое сочинение «Касыдаи борда».

RUHIAT

198. Таджуддин бин Ялчыгул бин Маматкул бин Янтимер бин Джаянчура бин Кутлугбулат

Родился в 1768 году, служил имамом в селе Малем Мензелинского уезда. Умер 26 июня 1838 года в возрасте 71 год.

Учителями его были Абдуннасыр бин Турумтай и другие. Получив образование на родине, отправился в Дагестан, где брал уроки у некоторых просвещенных личностей. После себя оставил сыновей – Багауддина и Джалялуддина. В конце некоторых переписанных им самим книг имеются приписки:

1) «Хидаятел-хикмет». Написано: «По этому предмету получал уроки в Дагестане, в городе Аль-Джаксай в медресе Джумгакилде-эфенди. Этот экземпляр переписан рукой Таджуддина бин Яхшыкули аль-Булгари аль-Иштеки в 1828 году в месяц рамазан». // (337)

2) «Кахестани». «Написан рукой Таджуддина бин мулла Яхшыкули аль-Булгари аль-Иштеки в 1832 году в селе Малем Мензелинского уезда».

В начале книги «Рисаляи Газиза», на третьей странице, есть следующие слова: «Задумал комментировать книгу «Собатель-гаджизин»[180], закончил в 1797 году и назвал «Рисаляи Газиза». Кроме того, написал комментарии к «Хафтияку». Мы думаем, что все его произведения написаны в начальный период твор-

[178] Село Шека основано в 17 веке, село Большие Верези (тат. Зур Бираза) основано во времена Казанского ханства, ныне оба села входят в состав Арского района Татарстана. – *Сост.*

[179] Инсарский уезд входил в состав Пензенской губернии. – *Сост.*

[180] «Собатель-гаджизин» – религиозно-поэтическое произведение, принадлежащее перу известного узбекского поэта и суфия Аллаяра, жившего в XVII веке. – *Сост.*

чества, им самим не исправлялись, отпечатаны с черновиков и отдельных сохранившихся листов.

Хаджи Мухаммедсалим Ишмухаммед бин Омидбай сказал об этом человеке: «Таджуддин-хазрат бин Ялчыгул с отцом отправились в хадж. Пройдя Астрахань, дошли до Дагестана, оттуда до Диярбакыра[181]. Оставив там Таджуддина учиться, отец отправился в Хиджаз. Таджуддин прожил в этом городе 14 лет, к этому времени вернулся из хаджа Ялчыгул. Вместе они поехали в Стамбул и прожили там 2 года. Оттуда с караваном направились в Москву, где пробыли 6 месяцев. Затем три недели жили в Макарьево и 2 месяца – в Казани. Оттуда, наняв за 40 рублей лошадь, отправились в город Троицк. Отец Ялчыгул умер своей смертью в деревне Сюнь[182] в 65-летнем возрасте. Это было в 1786 году. Почтенный Марджани говорил: «Таджуддин-хазрат очень любил писать, был путешественником и любил ходить пешком. Написал комментарии к касыйде «Кафия», книгам «Тагаллемес-салят», «Шорутес-салят». Почерк у него был красивый, письмо – совершенное. Собрал в один сборник произведения «Кафия», «Фауаиде зияия» и «Госсам джомласе».

199. Вайс бин Худжакули бин Ямак

Служил имамом и мухтасибом в селе Саз Пермской губернии, где скончался в 1838 году.

Учителя: Валид бин Абдуррахим аль-Кайпани и другие.

Сын Низамуддин из известных личностей. Предки его из Нагорья, после Пугачевских событий переехали в Пермь. Худжакули бин Ямак также был имамом в том же селе Саз. // (340)

RUHIAT

[181] Диярбакыр – город на территории Османской империи, сегодня территория Турции. – *Сост.*
[182] Деревня Сюнь входила в состав Мензелинского уезда Уфимской губернии. – *Сост.*

ЧАСТЬ СЕДЬМАЯ

بدنچی جزء   برنچی جلد

آثار

مملکتمزده اولان اسلام عالملرینك ومشهور کیمسه‌لرینك ترجمه وطبقه‌لری ، تاریخ ولادت ووفاتلری ، وباشقه احواللری حقنده یازلمش کتابدر .

RUHIAT

یدنچی جزء

صاحبی
رضاء الدین بن فخرالدین
« اوفا »

لیس بانسانٍ ولا عاقلٍ من لایعی التاریخَ فی صدره
ومن دری اخبار من قبله اضاف اعمارًا الی عمره

Дозволено цензурою С.-Петербургъ 19 Августа 1904 г.
Оренбургъ, типографія М.-Ф. Г. Каримова, 1904 г.

200. Абдуссалям бин Абдуррахим бин Абдуррахман бин Мухаммед

Второй муфтий Оренбургского духовного управления мусульман Российского государства. Скончался 30 января 1840 года, похоронен 2 февраля. Ему было приблизительно 70 лет.

На похороны собралось много народа, так как в эти дни в Уфе была большая ярмарка. Заупокойную службу в деревне Балыклы Куль провел известный мударрис и ахун Хуснеддин бин Шамседдин бин Джагфар аль-Ижданый. Кончина муфтия не зарегистрирована ни в метрической книге мусульман города Уфа, ни в метрической книге деревни Балыклы Куль.

В сборнике, изданном на русском языке в 1891 году к 100-летию Духовного управления, на 42-й странице год смерти муфтия ошибочно указан как 1839-й. Во многих старинных книгах год кончины муфтия указан тот же, что и у нас. Кроме того, журналы Духовного управления подтверждают этот факт. // (341)

Могила

Могила муфтия расположена на северо-восточной стороне кладбища, у самого края. Сохранились остатки каменной ограды могилы. Вероятно, из-за сыпучести камня ограда развалилась за очень короткий срок. В настоящее время у могилы деревянная ограда, покрашенная в зеленый цвет. Супруга – Марфуга дочь Абдуррахмана – похоронена рядом. У изголовья обеих могил имеются потрескавшиеся камни, видимо, некачественные. Надписи не сохранились. Когда я летом прихожу на кладбище, каждый раз посещаю и эту могилу, читаю молитву. Прискорбно, над могилой нет надгробного камня с датой смерти, и, видимо, никого это не волнует, поэтому через несколько лет могила муфтия может совсем затеряться.// (343)

RUHIAT

Наследство

На день смерти все имущество муфтия было оценено в 4849 рублей 34 копейки. Совершеннолетние наследники признали это с долгом в 1100 рублей. Для разделения этого имущества Оренбургское губернское правление назначило членов Духовного управления Габдельджаббара сына Рахманколыя и ахуна деревни Кыргыз Мияка Белебейского уезда Габдельгалима сына Тахира. Сын Ахмади в это время учился в Бухаре, и вместо него был назначен переводчик Салих-мирза бин Хан-мирза Мамлиев. Однако в книге учета имущества муфтия не указано количество принадлежавших ему книг и их названия. Неизвестно также, кому из наследников досталась та или иная книга.

Происхождение и время появления на свет

Муфтий-хазрат родился в 1774 году на родине своих предков, в деревне Абдрахманово Бугульминского уезда. Это село находится на левом берегу реки Зай, на почтовой дороге, между станциями Альметьевск и Карабаш. Сам он был из типтяр. Деревня Абдрахманово получила свое название от имени его деда Абдуррахмана.

Период зрелости

Проучившись в некоторых местах Бугульминского уезда, отправился в Казань учиться у Ибрагим-эфенди Ходжама. Ибрагим-эфенди был родом из деревни Шарлама, что неподалеку от деревни Абдрахманово. Наверняка, между ними были родственные отношения. Прожив некоторое время в Казани, по неизвестной нам причине переехал в Сагид (Каргали) и обучался там у Абдуррахмана бин Мухаммедшариф аль-Кирмани.

Российское государство построило в г.Оренбурге для приезжавших из Бухары, Хивы и Ташкента и вообще // (344) для мусульман Азии первую соборную мечеть. Этот человек служил там имамом, хатибом, а затем ахуном. Кроме добросовестного исполнения своих обязанностей, был очень красноречивым, приветливым, чем завоевал сердца приезжающих в Оренбург мусульман, особенно состоятельных.

Официальная биография

Согласно формуляру, в 1826 году муфтию Абдуссаляму бин Абдуррахиму было 53 года, его сыну Абдурраифу – 20 лет, Ахмади – 11 лет, Гиниятулле – 1 год, и все они жили вместе. 17 октября 1799 года был назначен имамом Каменной мечети города Оренбурга, 14 августа 1805 года – ахуном и мударрисом. 16 августа 1806 года за заслуги перед Российским государством назначено 150 рублей вознаграждения в год. В 1814 году был награжден золотой медалью, к прежней сумме прибавили 80 рублей, теперь в год он получал 230 рублей. В 1817 году был освобожден от всех выплат в казну, и в сентябре месяце прибавили еще 70 рублей, в итоге годовое вознаграждение составило 300 рублей. В 1820 году по просьбе генерал-губернатора Оренбурга Эссена был одарен еще 100 рублями. 14 октября 1823 года было организовано общество для проверки деятельности Киргизской орды, и он был в нем членом при хане Ширгази бин Айчуак бин Нургали-хан бин Абельхаер-хане. За добросовестную деятельность // (345) при хане 28 апреля 1824 года он был награжден государством золотыми часами стоимостью 500 рублей. По указу императора Александра I от 30 сентября 1825 года назначен муфтием Духовного управления мусульман. Для покупки дома 7 мая 1826 года из казны получил 4 тысячи рублей. Вероятно, и в дальнейшем награждался медалями и денежными премиями. Последнего формуляра мы не видели.

Жены

Одна жена – дочь известного ученого Абдуррахмана бин Туймухаммеда – Марфуга из деревни Тайсуганово, что недалеко от деревни Абдурахманово на той же реке Зай. Скончалась после переезда в Уфу раньше муфтий-хазрата. Когда умирал муфтий-хазрат, его женой была Фархибану дочь Рахматуллы.

Дети

Дети муфтий-хазрата: Абдуррауф, Ахмади, Гиниятулла, Бибибадарсафа, Бибимахиджихан, Бибисарвиджихан, Бибифахриджихан. Говорят, что кроме них была дочь Анвархан, выданная замуж за начальника каравана из Бухары хаджи Назарбая бин Ишмухаммеда, но дата ее смерти неизвестна, может быть, она скончалась раньше муфтия-хазрата.

RUHIAT

Бибисарвиджихан была замужем за башкирским кантонным Шайхелисламом бин Мухаммедрахим Султановым в деревне Масти Мензелинского уезда. У нее были дети: Нафиса, Шайхеззаман, Амиртимер, Марьям. Нафиса была замужем за переводчиком Духовного управления в Уфе мирзой Салихом бин мирза Хан Мамлиев бин мирза Рахматулла, умерла 4 марта 1866 года в 34-летнем возрасте. Захоронена на 25 аршин севернее от могилы муфтия Абдуссаляма. Надгробный камень с датой смерти и количеством детей раскололся, и вскоре эта могила забудется. Остальные дети живы.// (326)

Бибифахриджихан была замужем за известным купцом Исхаком бин Мустафа бин Муртаза бин Дауд бин Юсуф бин Мухаммед бин Апак. У них были дети Шайхегаттар, Бахтигарай, Махиджихан, Хусниджихан. Бахтигарай умер в 1880 году в Казани.

Абдуррауф в то время, когда отец был муфтием, служил имамом в Первой каменной соборной мечети в Оренбурге и известен под именем «эфенди-хазрат», впоследствии был удостоен звания ахуна. Преподавал кадетам-мусульманам кадетского корпуса учение ислама, за что получал в год 500 рублей. По решению Кабинета Министров от 17 июня 1830 года и по утверждению императора вместе с братом Гиниятуллой получил вольную грамоту. В 1843 году был освобожден от должностей имама и ахуна, но был под покровительством больших чиновников и поэтому сохранял за собой должность учителя, уйдя по собственному желанию и с этой должности, получал пенсию. Умер в 76-летнем возрасте в 1881 году. Похоронен в Оренбурге. О методах обучения и воспитания шакирдов никаких сведений нет. Сам изучил персидский язык и хорошо говорил на нем. Женой его была дочь казыя Астрахани Джиханирхана Джабир ахуна. У них был сын Хабибулла. Он также был имамом той же соборной мечети. Скончался, будучи в этой должности. Найдена следующая запись в экзаменационной тетради Духовного управления:

11 ноября, 1861 года я, живущий в Оренбурге вольной жизнью Мирхабибулладжан // (347), сын старшего ахуна Абдурраруфа Абдуссалямова, предстал перед муфтием, находящимся на высокой государственной службе в Уфе, с целью получить должность имама соборной мечети города Оренбурга. В городе более 200 душ населения. Не женат. Изучил «Мухтасар», «Шархе викая», «Фараиз». Учитель – дамелла Абдулла эль-Мачкарави».

Оренбургским губернским правлением Ахмади был назначен в декабре 1834 года имамом и старшим ахуном Каменной мечети Уфы. Во времена муфтия Абдулвахида Сулейманова, после некоторых событий, в июне 1843 года Духовным управлением был освобожден от должности. Говорят, что поведение его было не совсем пристойным, да простит его Аллах. Учился в Казани у ахуна Абдуннасыйра бин Рахманкула, у Исхака бин Сагида, в Маскаре – в медресе Абдуллы бин Яхъя аль-Чиртуши, стал имамом в той же мечети. Затем отправился в Бухару и жил в медресе «Кугельташ». После смерти муфтия вернулся домой и приступил к своим обязанностям. Был женат на дочери Шарафеддина аль-Эстерли – Бибигабиде и имел сына Махди. Развелся с ней 21 марта 1843 года. Махди был женат на вдове – дочери ахуна Джабира из Астрахани Зухре и жил в Стерлитамаке. Умер в 1878 году.

RUHIAT

По слухам, у Ахмади, кроме Махди, был еще один сын по имени Хайдар. После того, как Ахмади был отстранен от должности, он уехал из Уфы и жил в деревне Масти у зятя. Там и умер. Матерью Абдуррауфа, Ахмади, Сарвиджихан, Фахриджихан была дочь Абдуррахмана Марфуга. Об остальных детях сведений нет.

Родственники

Абдулмукмин, Махбубджамал, Махбубджихан. Абдулмукмин жил и умер в деревне Эстерлебаш. Его сын Абдурракип служил имамом в приходе Барудия города Казани. Второй сын Абдульхаким был имамом деревни Абдрахманово. У обоих было много детей и большое потомство. // (348)

Махбубджамал была замужем за известным кантонным Оренбургского уезда Абдуллой бин Давлетшах бин Адельшахом. Ее род также известен.

Махбубджихан была замужем за неким Хамзой в Оренбурге. Говорят, у нее есть дети и внуки.

Прочие сведения

Благодаря стараниям муфтия Абдуссаляма купец из Казани Мукмин бин Тахир бин Назир бин Туктамыш бин Ходжасаид построил в Уфе Первую каменную мечеть. Неизвестно, была ли до этого в этом городе мечеть. При входе в мечеть на камне над второй дверью такая надпись: «Эту мечеть стараниями муфтия Абдуссаляма бин Абдуррахим построил мирза Мукмин-бай бин Тахир эль-Казани... 7 марта 1836 года».

Став муфтием, поехал в деревню Урсаево Бугульминского уезда на свадьбу. Согласно преданиям, навстречу муфтию на окраину деревни вышли его ученики. Они читали хвалебные стихи. Когда муфтий-хазрат сошел с саней, ученые и великие мужи, собравшиеся со всех краев, вышли поздороваться с ним.

Войдя в дом, муфтий-хазрат сначала прочитал никах и в метрической книге сделал собственноручную запись: «В деревне Урсаево Бугульминского уезда начальник 12-го кантона Шахингарай сын Курмакая господин Нугайбеков отдал свою дочь Газизу-Мафтуху в жены уважаемому майору князю Асфандияру сыну Мустафы господину Максудову. 11 февраля 1835 года. (Здесь их подписи по-тюркски и две–три подписи свидетелей-мурз по-русски). Выкуп в размере 11 тысяч рублей полностью выдан на этом свадебном празднестве, господин Шахингарай сын Курмакая собственноручно принял его, чтобы отдать своей дочери. Согласно указу императора, каждый мусульманин, вступающий в брак, должен отдать 30 копеек на постройку мечети. Господин Шахингарай Нугайбеков достойно своему положению внес 30 рублевую бумажную купюру. Муфтий Абдуссалям бин Абдуррахим, исполняя желание обеих сторон, исполнил свадебный обряд и своей рукой поставил свою печать». Печать его официальная, скрепленная сургучом. // (350)

Упомянутые здесь фамилии Нугайбеков и Максудов были известными для своего времени. Асфандияр-мирза был родным братом матери будущего муфтия Салимгарай-мирзы бин Шахингарай Тафкилева-Зулейхабики. Жил в деревне Килем Белебейского уезда. После смерти Асфандияр-мирзы его жена Мафтуха 30 лет прожила вдовой и вышла замуж за кантонного Гарди Сыртланова. Вто-

рично овдовела. Умерла в 1893 году. Похоронена в деревне Килем. Сведений о продолжении ее рода нет. Наши прославленные мирзы, имевшие огромные состояния и богатства на уровне Ротшильдов, к сожалению, не смогли написать и издать какую-нибудь книжонку о своем племени и роде.

Из-за отсутствия в то время в Уфе официально назначенного имама пятничный намаз гаид муфтий проводил сам, он же исполнял и другие обязанности, иногда поручал их членам Духовного управления.

Когда я приехал в Уфу в первый раз (17 февраля 1891 года), из тех, кто знал муфтия Абдуссаляма, я встретил лишь Терегулова Гадельшаха сына Валиуллы. Он рассказал о муфтии следующее: «Он был крупного телосложения, с большим открытым лицом, широкой бородой. Имел красивый голос, и народ с наслаждением слушал его чтение. Иногда, во время чтения хутбы у него появлялись слезы, они катились по его белой бороде. Видя это, народ тоже плакал». Могила мирзы Валиуллы на кладбище Уфы. // (351)

Муэдзин Первой каменной мечети Уфы Хайруддин бин Хашим тоже был знаком с муфтием, но ничего заслуживающего пера сообщить не смог. Этот муэдзин скончался в 80-летнем возрасте в 1898 году.

Почтенный Марджани сказал о муфтии Абдуссаляме: «После смерти муфтия Мухаммеджана по просьбе народа губернатор Казани предложил на эту должность ахуна Абдуссаттара бин Сагида, но Абдуссалям-хазрат был прославлен своей ученостью в высших кругах и по предложению губернатора Оренбурга на эту должность все-таки был назначен он».

RUHIAT

Дом

Дом муфтия-хазрата был в восточной стороне Первой каменной мечети, между улицами Воскресенская и Бельская. После него этот дом был продан Тафкилевым и разделен пополам. К южной части муфтий Салимгарай пристроил себе дом. Северная часть дома и старые постройки стали сиротским домом. Старые постройки по обе стороны дома для сирот были возведены еще при муфтии Абдуссаляме. В доме со стороны мечети он жил сам, а здание с восточной стороны арендовало Духовное управление. Кроме того, в западной части также было некоторое пространство, которое муфтий подарил своей служанке Марьям. Сейчас здесь прекрасный сад. Марьям одно время в Уфе // (352) была известной женщиной, приезжавшие в Уфу кантонные и другие чиновники, экзаменующиеся шакирды, хазраты и ахуны, башкиры, приезжавшие продавать землю, – все приходили в ее дом. Умерла много лет тому назад.

Письма

Здесь приводятся тексты писем муфтий-хазрата, сохранившиеся в нашей библиотеке. Быть может, они и не столь значимы, но мы думаем, они помогут в какой-то мере понять ученых, науку и просвещение, мораль и нравы народа того времени. Некоторые из этих писем даются в оригинале, некоторые – с небольшими исправлениями. Для желающих удостовериться, в какой степени был просвещен муфтий-хазрат, письма, данные в оригинале, будут доказательством. Из всех писем, имеющихся у нас, официальные даны в первой части, личные письма – во второй.

Часть I[183]

Письмо второе

«О, наши братья по религии и по крови! Мы, раб божий, по воле Аллаха и повелению императора, 30 сентября 1825 года были назначены на пост муфтия. Но проживая в Уфе, ввиду отсутствия в этом городе мечети, мы лишены возможности творить молитвы сообща с народом. Очень странно отсутствие мечети в городе, где очень много просвещенных верующих мусульман и где проживает сам муфтий, не только странно, но и обидно. В этот город приезжает много ученых, проживают купцы и мещане, мирзы и солдаты, т.е. военные, поэтому мы видим необходимость и потребность [в мечети].

Мы желали бы построить в этом городе соборную мечеть из камня и кирпича, рядом построить дома для имамов и муэдзинов, для приезжающих шакирдов и учителей, чтобы тем самым оставить светлое воспоминание о себе.

Пусть каждый, кто по своей воле и соответственно возможностям с открытой перед Аллахом душой внесет денежный взнос на постройку мечети и перечисленных зданий, запишет это собственной рукой в тетради, отправленной с этим письмом. Им несомненно будет святое вознаграждение и откроются врата рая. 1827 год, 24 сентября». // (375)

Письмо десятое

«Для наставления мусульман, заключенных в тюрьмы, в каждый уездный город Оренбургской губернии назначаются следующие муллы:

1) в г.Оренбург – имам мечети «Шахане», старший мухтасиб и мударрис, мулла Абдуррауф сын муфтия Абдуссаляма;

2) в г.Уфу – ахун села Уразбакты Абдулгаллям сын Юсуфа;

3) в г.Белебей – имам и мударрис села Тукай Абдулхалик сын Китаба;

4) в г.Бугульму – имам и мухтасиб деревни Абдрахманово Абдурракиб сын Абдулмукмина;

5) в г.Бугуруслан – имам села Гали Котлуахмед сын Мурада;

6) в г.Баузаулик – имам деревни Жаик Иманкул сын Худайвирде;

7) в г.Мензелинск – ахун деревни Буеч Мухаммедлатиф сын Яхуди;

8) в г.Бирск – ахун села Аджак Ахмедшах сын Атъятбара;

9) в г.Челябинск – ахун села Уркей Мухаммедвали сын Ярмухаммеда;

10) в г.Троицк – имам и мухтасиб Мухаммедзариф сын Габдельжамиля;

11) в г.Верхнеуральск – имам села Козгын Ахмер Габдельгаффар сын Саидкула;

12) в г.Стерлитамак – ахун Шарафеддин сын Зайнеддина;

13) в г.Уральск – помощник ахуна Абдулхалик сын Халила».

RUHIAT

[183] Ризаэддин Фахреддин в первой части опубликовал тексты 11 писем. Они написаны в 1826–1837 годы на татарском, арабском, персидском и турецком языках. Большинство обращены к мусульманам и посвящены проблемам шариата, женщине в исламе и т.д. Также имеются письма о врачевании у мусульман, подчинении государственным законам, об указе губернатора Оренбурга о посеве и уборке урожая, о визите в 1836 году императора Николая I в Казань. Мы решили ограничиться представлением текстов двух, наиболее важных, на наш взгляд, писем. – *Сост.*

Часть II

В настоящее время перед нами 146 писем из частной переписки муфтия Абдуссаляма к известному в Казани мухтасибу Ибрагиму-эфенди бин Хужаш бин Нурмухаммеду.

Копирование этих писем, состоящих из длинных фраз, приветствий казанских баев, привело бы к увеличению объема книги и не пришлось бы по душе читателю. Поэтому приведены в сокращенном виде лишь некоторые предложения, могущие быть полезными, и даты написания писем[184]. // (377)

Письмо четвертое

«По приглашению военного губернатора, которому мы благодарны, прибыли в Оренбург. Из Ургенча прибыл караван из 300 верблюдов и вошел 13 июня на Меновой [рынок]. Груз сложили в караван-сарае. Казахи тоже начали прибывать. Из Бухары вернулись гонцы с известием, что караван готовится в путь. После смерти хана Бухары Амир Хайдара на престол взошел его сын Амир Хусаин, который скончался спустя 80 дней. Ханом стал его родственник Амир Гусман, через несколько дней его родственник Бахадирхан привел из другого города войска и захватил Самарканд и другие города, в течение 50 дней осаждал Бухару. Тогда Гумар-хан сбежал из города и перед рассветом 27-го дня месяца рамазан Бахадирхан вступил в город и занял престол. Убил сподвижников Умар-хана, ученым и просветителям оказал почести. 1827 год, 15 июня. Оренбург». // (386)

RUHIAT

Письмо тридцатое

«Перед нами книга по медицине. Название – «Китабе канун», состоит более чем из 300 страниц, большого формата[185]. Вы написали «Меньше, чем за 60 рублей ассигнациями, не дает». Вероятно, «Канун» – труд Авиценны. Если это так, то она должна быть на арабском языке, некоторые слова из этой книги мы уже встречали. В наших краях книга неизвестная, покупатель найдется не сразу. Если хозяин невежа, то пользы из нее не извлечет, и если за 50 рублей отдаст, – купите, деньги отдадим. Если понравится, можете купить и на 10–15 рублей дороже. Еще не встретятся ли словари, изданные в Стамбуле? Поспрашивайте. Дочитал ли еще сын «Аплизаж» [?] Если нужны какие-нибудь книги, пусть напишет. 1832 год, 12 мая». // (378)

Письмо тридцать четвертое

Наверное, 1-й и 2-й тома книги по медицине в одном переплете, потому что книга, которая находится у нас, начинается с 278-й страницы. Хорошо бы найти [1-й и 2-й тома]. Юсуф-мулла обещал спросить у лекаря, который врачует в слободе. Как-то раз Вы говорили, что у вас есть печатная книга по истории. Хорошо

---

[184] Во второй главе опубликовано в сокращенном виде 78 писем. Письма написаны в 1826–1838 годы. Речь идет в основном о проблемах шариата, о новостях в мире, о строительстве мечети в Уфе, об имамах, кадиях, о посещении Казани императором Николаем I и др. Мы решили представить наиболее интересных письма. – *Сост.*

[185] До этого книга «Канун» в четырех томах была издана один раз в Риме в 1593 году. Вероятно, у муфтий-хазрата имелся экземпляр именно этого издания.

было бы, если бы Вы переслали эту книгу нам посмотреть. Граф прислал нам одну книгу по истории на тюркском языке. Должно быть, издана в Казани. Названа «Шаджараи тюрк». Произведение Абельгази Мухаммед Бахадир-хан бин Араб Мухаммед-хана» 1832 год, 14 июля». // (403)

Письма, адресованные муфтий-хазрату[186] // (409)

Библиотека

Известно, что муфтий Абдуссалям любил собирать книги, но в Духовном управлении сохранилось всего лишь 10 книг:

1. «Тафсире Байзави». Переписана рукой Махмуда бин Максуда в Сагиде (Оренбург, Каргали) в 1762 году. Почерк некрасивый, в общем неправильный, встречаются даже грубые ошибки. На 388 страницах, в одном томе. Осталась незавершенной сура «Фатих». В 1835 году муфтий подарил книгу управлению, подписал собственноручно и поставил свою печать.

2. «Тафсир». Это произведение начинается с суры «Ясин», написано 14 строк из «Саффат», завершается сурой «Фатих». Автор не известен, но известно, что это один из шиитов. В толковании слишком большое внимание уделено фанатизму. Пусть Аллах не обратит внимания! Написан этот экземпляр плохо и с ошибками. Подарен муфтием в 1859 году.

3. «Шархи алманзумати-лильвазин». Прекрасное рукописное произведение, пришедшее из другой страны. Написано просто, однако – правильно.

4. «Мухтасар Карамвари». Плохо написанная, несущественная книга. Написана в 1712 году, подарена муфтием в 1838 году. На одной из страниц этого экземпляра есть такая надпись: «Собственность Абдулджамиля бин Ишмухаммеда, название «Карамвари», автор – Ибн Хибатулла. Переписал Аббас бин Рахимкули в 1789 году.» // (410)

5. Книга Кахистани «Шархель-мухтасар» подарена в 1838 году. Написана хорошим почерком и правильно.

6. «Табайинель-хакаик лиль-имам аль-Зайлаги». Эту книгу муфтию дал мухтасиб Нурмухаммед бин Ибрагим-эфенди аль-Казани в 1837 году. Написана в двух томах. Каждый том переписан рукой Хозура бин Абдулла ас-Сагъи аль-Малики. 1-й том завершен в 1561 году, 2-й – в 1562 году. Написаны правильно, письмом, но, не зная секреты этого почерка, прочитать книгу тяжело. Эта книга принадлежала Ибрагиму-эфенди, этому есть подтверждение на 231-й странице.

7. «Таузих ва танких». Почерк правильный и красивый. Написана на зеленой бумаге. Имя переписчика и дата не указаны. Полагаю, что написано [в медресе] Абдуррахмана бин Мухаммедшариф аль-Кирмани в Каргали.

8. «Аль-анвар». Произведение составляет 379 страниц, написано Салманом бин Касимом в 1579 году. Почерк красивый и правильный. Муфтий купил эту книгу у кого-то в 1838 году. Затем в 1841 году сын Ахмади продал эту книгу за

---

[186] В этот раздел автор включил четыре письма, адресованных муфтию Абдуссаляму. Написаны они в 1827–1834 годы. Письма из Кузнецкого уезда, Москвы, Тетюшского уезда и Пермской губернии. В них затронуты вопросы бракосочетания и рассматриваются жалобы на деятельность некоторых имамов. – *Сост.*

20 рублей муфтию Абдулвахиду бин Сулейману. Впоследствии сын муфтия ахун Шарафеддин бин Абдулвахид бин Сулейман подарил эту книгу управлению.

На всех этих книгах есть надписи, сделанные муфтием, но лишь о покупке или дарении. В самой книге никаких записей и исправлений нет, и я вдруг подумал: «Может, он любил лишь собирать книги, но не горел желанием читать?» Иначе по привычке старых мударрисов значимые места должны были бы быть помечены.

Мнение о правильном и красивом почерке муфтий-хазрата, о том, что он писал только изречениями на арабском языке, неверно. Мы описали все, что знали о биографии муфтий-хазрата. // (412)

RUHIAT

ЧАСТЬ ВОСЬМАЯ

سکزنچی جزء　　　　　　　　برنچی جلد

آثار

[ت]کنمزده اولان اسلام عالملرینک ومشهور کیمسهلرینک ترجمه وطبقهلری .
[ت]اریخ ولادت ووفاتلری ، وباشقه احواللری حقنده یازلش کتابدر.

RUHIAT

سکزنچی جزء

صاحبی

رضاءالدین بن فخرالدین

« اوفا »

والناس لا تبقی سوی * آثارهم والعین تفنی
اوما سمعتَ بمن مضی * هذا یذم وذاك یثنی

Дозволено цензурою С.-Петербургъ, 11 Октября 1904 г.
Типографія М.-Ф. Г. КАРИМОВА, Оренбургъ.

201. Файзулла бин Гусман

Будучи из нашего Булгарского вилаята, уехал в Дагестан. Там он общался с шейхом Мансуром-эфенди, являвшимся эмиром чеченцев и дагестанцев. После или, возможно, до пленения шейха Мансура[187] он уехал в Стамбул, откуда переехал в Египет, в Каир. Будучи в Египте, он совершенствовал свои знания у выдающегося ученого Сеидмухаммеда бин Мухаммед бин Мухаммед Абельфаиз Муртаза аль-Хусаени аз-Зубайди аль-Ханафи (да пребудет над ним милость Аллаха). Неизвестно только, точно ли он не вернулся в эту страну (т.е. в Россию).

Если же он вернулся, и была возможность получить знания от человека, учившегося у настоящего ученого, Сеид-хазрата[188], то как был бы счастлив наш народ и наша нация! // (413)

Если этот человек был известен почтенному Марджани, то, хотя бы кратко, он должен был быть упомянут во второй части «Мустафад ель-ахбар...». С этой мыслью я проверил это сочинение: всего, с учетом женщин, в нем упоминается около 1200 человек. Среди них с частицей «Фаиз» упомянуто 9 имен, однако имени Файзуллы бин Гусмана среди них нет. В сочинении «Вафияталь-аслаф...», в биографии Сеида Муртазы это имя также не упоминается. В своей книге «Гаджаибель-асар фит-тараджим ва ль-ахбар» Абдурахман аль-Джабарти[189] и некоторые другие имеющиеся в нашем распоряжении авторы при пересказе биографии этого Абульфаиза Зубайди о Файзулле бин Гусмане совершенно не упоминают. Поэтому нам неизвестно, в каком уезде нашей страны он родился, каковы его род и племя, время его рождения и смерти. Если бы Сеид-хазрат записал место, где он жил, его высказывания, достойные внимания исторической науки, сведения о его учителях и наставниках, это было бы для нас более ценным памятником, чем комментарий сочинения «Ихья»[190].

Но увы, несчастье для нашего народа – ни один любознательный человек даже пальцем не пошевелил для этого. // (414)

RUHIAT

202. Сайфеддин бин Халил бин Дурас-баба

Происходит из деревни Наласа Казанского уезда. Его отец Халил, будучи имамом и учителем в нескольких деревнях, умер в деревне Торналы. Сайфеддин родился 21 февраля 1775 года в четверг, год смерти неизвестен. После обучения у ученых этой страны, он уехал в Бухару, некоторое время жил в городах Самарканд и Насеф. В конце переписанных им книг имеются следующие его собственноручные подписи:

1) «Этот благородный экземпляр в 1802 году закончил бедный, ничтожный Сайфеддин бин Халил».

---

[187] Известен как Имам Мансур или Мансур Гази. Был взят в плен российскими войсками во время боя в городе Анафа и отправлен в Санкт-Петербург. Затем был заключен в Соловецкий монастырь, где и умер в 1785 году. Был направлен Турцией дагестанскому и чеченскому народам. Год его смерти нам неизвестен. Обстоятельства его жизни подробно описаны в русских исторических сочинениях.

[188] Этот человек родился в Индии в 1732 году. Много путешествовал с целью получения знаний, совершил хадж и заслужил почет и уважение. В ноябре 1656 года переехал в Каир, где занимался. Имена его наставников и учеников известны лишь Аллаху. Умер в апреле 1791 года, в воскресенье.

[189] Поскольку шейх Абдурахман ал-Джабарти был учеником Сеида Муртазы-хазрата, он написал весьма подробную его биографию. Мы обратились к нему. 2-я часть, с.196–210.

[190] Очевидно, речь идет о комментарии к сочинению мусульманского теолога и философа аль-Газали «Ихйа ‘улум ад-дин» («Воскрешение наук о вере»). – *Сост.*

2) «Переписка книги завершена в июле 1808 года, в пятницу, в городе Насеф Сайфеддином бин Халил аль-Булгари».

3) «Переписка завершена 7 января 1810 года».

Его жены: Фатыма, Сагида. На Фатыме он женился в 1808 году в Самарканде, а Сагиду взял в жены, вернувшись в эту страну, после помолвки в деревне Ямаширма в 1812 году. Последняя – дочь хаджи Габдуша бин Абдуссалям аль-Кавали аль-Мамдали. Его дочь от первой жены, Шамсениса, в Томской губернии в стороне Каинска вышла замуж за одного из его шакирдов – Габдельгазиза, от которого у нее родился сын Магсум. Другая дочь от первой жены, Рабига, была выдана замуж за сына знаменитого казанского купца Абдулгазиза, ездившего в город Тахту, Губайдуллу.

Сайфеддин долгое время был имамом и занимался обучением детей в деревне Ямаширма. С целью совершения хаджа он отправился в путешествие. Когда он возвращался после хаджа, возле Стамбула затонул их корабль, и он с товарищами принял мученическую смерть. У него есть потомки в Уфе и Казани от дочери Рабиги.

203. Нуреддин Мухаммед бин Тухфатулла бин Забир ал-Мамалави

Умер в Бухаре в 1840 году.

Его учителями были: Абдулла бин Яхъя аль-Чиртуши, Салих бин Надирмухаммед аль-Худжанди, Мухаммед бин Гата аль-Бухари и другие. Был праведным ученым; рассказывают лишь, что он умер в молодости. Почтенный Марджани о нем сказал: «Был ученым и превосходным [человеком], его взгляды были верными, речи – прямыми, он узнал много полезного, изучая книги стремящихся к истине ученых. После кончины Нуреддина ал-Мамалави его духовный наставник казый Шариф аль-Бухари сказал: «Этот человек с головы до ног состоял из знаний».

RUHIAT

204. Нигматулла бин Максуд

Скончался 9 июня 1840 года в 86-летнем возрасте, будучи имамом деревни Куккуян Бирского уезда. Его могила находится в той же деревне. Его наставник – Абдурахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмани из Сеитовой слободы. Частично сохранилась его переписка со своим учителем и близкими. Здесь приводятся некоторые собственноручно написанные им письма.

Первое письмо

«Предводителю башкирского, тептярского и мишарского народов, // (416) начальнику 10-го кантона господину Нигматулле бин Мухаммедшарифу Киекову и его детям посылаем искреннее приглашение. Затем извещаем Вашу милость, что Духовным собранием нам выдан указ с распоряжением уладить вопрос о разводе находящегося при Вашей милости Давлетбая бин Юсуфа и Фархисорур дочери Ардашира.

Но очевидно, что в наше время люди считают мудрыми и просвещенными тех, в ком много лжи и коварства. Исходя из этого, мы пишем Вашей милости, учитывая, что он является Вашим близким, с просьбой принять меры по этому вопросу и известить нас об этом. Объяснив этому человеку, о результатах напишите нам.

Белебейского уезда деревни Чекмагушево ахун Хабибулла бин Габделваххаб, со своей стороны уполномочил и написал обоснование Нигматулле бин Максуду при мечети деревни Куккуян. 17 января 1830 года». // (418)

Второе письмо

Написано 16 февраля 1832 года о выяснении причин конфликта между тептяром деревни Янтуз Бирского уезда Тимеркаем сыном Биктимера и его женой Лейлибадар дочерью Абдулджалиля.

Третье письмо

Написано 16 февраля 1834 года о наблюдении новолуния в деревне Талпазы Бирского уезда. // (422)

205. Нигматулла бин Хабибулла бин Абдулманнан бин Акходжа

Известно, что их род происходит от мурз Горной стороны. Упомянутый Нигматулла бин Хабибулла, будучи имамом в деревне Кыр Бикуле Чистопольского уезда, умер в конце октября 1840 года. Его супруга Шамседжихан дочь Башира происходила из деревни Ильяс Малмыжского уезда Вятской губернии.

Его дети: Масгуд, Мурадулла, Шахимурад, Джалаледдин и другие.

С восемнадцати лет он решил учиться, и для достижения этой цели пешком ушел из своей деревни в сторону Казани. Нигматулла непрерывно в течение 18 лет получал образование в деревнях Мачкара, Серде, Мамсе. После этого, получив приличные по тем временам знания, вернулся в родные края. Будучи во время учебы в медресе очень нуждающимся, жил тем, что находил на полках остатки хлеба, размягчал его и съедал с поскребками из казанов (котлов). Прожив некоторое время в деревне Кыр Бикуле, 6 июля 1804 года получил Указ за №9391. Указ был ему выдан в губернском правлении в городе Казани. Указ имеет следующее содержание:

«Выдан Казанским губернским правлением татарину Чистопольского уезда Нигматулле сыну Хабибуллы. По сообщению Оренбургского мухамеданского законного собрания он достоин должности имама, мударриса и мухтасиба. Посему он назначается на указанное место в деревне Абдрахманово (Степное Белое озеро)».

Хотя он и обладал правильным и красивым почерком и признавался современниками ученым человеком, он не занимался преподаванием и не содержал медресе. Известно, что был он простым, не заносчивым человеком, обладал крупным телосложением и необыкновенной силой. Когда он вернулся в свою деревню, то выносил на поле семена в четырехпудовых мешках и сеял их. В противоположность нищете в годы учебы, во взрослой жизни ему сопутствовало счастье, он стал обеспечен и богат. (Обычно старательные шакирды, бедные во время учебы в медресе по выходе «в люди» становятся счастливыми и богатыми.) Говорят, у него было 30–40 голов лошадей, 700–800 голов овец, да и зерна бывало не менее 400–500 телег.

Он обучал своих детей согласно вере, но даже своему сыну Джалаледдину, ученику Абдуррахима бин Гусман ат-Тимаши, который относился к разряду ученых, не давал согласия на то, чтобы стать имамом. Он объяснял это так: «Хотя я и знаток шариата, и богат, тем не менее [в случае избрания на должность имама], я бы возжелал от народа подношений и подарков, с удовольствием бы их принимал. А уж если имамами станут мои дети, они не стесняясь будут домогаться [подарков и подношений], возможно, безбоязненно назовут необязательные подношения обязательными, а может быть, не постесняются и клеветы на

RUHIAT

шариат, говоря: «Не делайте подношения никому, кроме нас, имамов, поскольку они [подношения] причитаются лишь имамам прихода». Боюсь, что мое пребывание имамом станет причиной таких их гнусных действий. Я обучил их наукам, // (424) пусть теперь действуют, опираясь на свои знания, не ожидая чего-то от людей, находят хлеб свой насущный своим делом и своими руками. Хотя для слабых и немощных и не предосудительно принимать милостыню, для здорового мусульманина это большой грех!». Но своих дочерей он почему-то выдал замуж за имамов. Поскольку среди народа распространились его слова о том, что «земли этой страны не облагаются ушром[191], для малоимущих подаяние «фитр» необязательно, состоятельные имамы не должны брать подношения», его невзлюбили окрестные муллы, и он не мог с ними общаться.

Однажды он, одев на голову колакчин[192], в лаптях и чулках, в белом суконном чекмене пришел на собрание преподавателей и шакирдов одного из знаменитых мусульманских медресе Казани. Шакирды, приняв его за простого, необразованного человека, всячески над ним насмехались. Он обратился к одному из уважаемых среди них учителей: «По какой книге преподаешь?» Учитель, гордо выпятив грудь, ответил: «Хикмат!..»[193]

«Не найдется ли хлеба, если не читать «Хикмат», – подумали мы»[194] – ответил Нигматулла, и поинтересовался, в чем польза и каковы результаты этого преподавания. Слово за слово начался диспут, из которого Нигматулла вышел победителем, после чего наш скромный бабай ушел из медресе.

206. Таджуддин бин Абдуррашид бин Муртаза ал-Иштиряки

RUHIAT

Скончался 12 апреля 1841 года вечером в понедельник, достигнув 74-х летнего возраста и будучи имамом и мударрисом в деревне Сосна Малмыжского уезда. Известна его могила в деревне Сосна. Родился он 5 января 1768 года на рассвете.

Сначала был имамом в родной деревне Новый Иштиряк Бугульминского уезда. Затем, при жизни своего отца Абдуррашида, переехал в деревню Сосна. После того, как Сафар бин Ибрагим ат-Талкыши уехал в свою родную деревню Талкыш, стараниями бая деревни Сосна Мусы бин Ягкуби и других Таджеддин пришел на место Сафар-хазрата. Начало его жительства в деревне Сосна относится к 30 сентября 1794 года.

После того, как Таджуддин-хазрат прожил в деревне Сосна 29 лет, жители деревни Новый Иштиряк избрали имамом вместо него мужа дочери его родной сестры Хафизы бинте Абдуррашид – Бадрелджамал – Мухаммедкарима бин Мухаммедамин ал-Байракави. В оригинале официального документа говорится:

«1823 года августа 31 дня община деревни Новый Иштиряк Бугульминского уезда Оренбургской губернии записанные по 7-й ревизии ясачные и тептяри, всего 198 душ – единогласно дали это доверение в том, что ранее в нашей деревне был указной мулла Таджеддин сын Габдеррашида. Однако этот человек в течение долгих лет проживает со своей супругой в деревне Сосна Уржумского уезда (Не Малмыжского ли уезда? Или в то время эти земли относились к Уржумскому уезду? Мы много лет ждали этого муллу, однако он до сих пор не возвра-

[191] Ушр (гошер) – налог на десятую часть имущества или урожая. – *Сост.*
[192] Старинный татарский головной убор. – *Сост.*
[193] Очевидно, имеется в виду руководство по логике мусульманского автора XIII века Асир ад-Дина ал-Абхари «Хикмат ал-‘Айн», широко использовавшееся в татарских медресе. – *Сост.*
[194] Игра слов, в оригинале – остроумная рифма. – *Сост.*

щается. Поэтому сейчас имамом, мударрисом и мухтасибом нашей мечети мы избрали живущего в нашей деревне торгового татарина Мухаммедкарима сына Мухаммедамина (В этом месте стоят тамги 41 человека и подписи 3 человек, которые мы не приводим). По просьбе вышеподписавшихся стариков и выборника написал имам деревни Иштиряк Бакир Бугульминского уезда Зайнельгабидин сын меллы Абубакира».

Деревня Новый Иштиряк расположена на правом берегу знаменитой в Бугульминском уезде речки Шешма. Сегодня Новый Иштиряк является весьма большой деревней. Известно, что основали ее жители находящейся в десяти верстах ниже по течению этой речки деревни Старый Иштиряк. // (426) Старый Иштиряк же основан тептярями, укрывшимися во время завоевания русскими города Казани.

Деревня Иштиряк Бакир находится напротив деревни Старый Иштиряк, являясь третьей деревней по правому берегу реки Шешмы.

В дни нашего детства старики рассказывали о том, что эта деревня была окружена одним из отрядов знаменитого Пугачева и пугачевцы разбили свой лагерь на вершинах высоких окрестных холмов. Мы, затаив дыхание, с наслаждением слушали эти рассказы. Хотя позднее распространился и усилился слух, что на берегу одного ручья близ этих трех деревень есть могила Гали Карамуллы-хазрата-эфенди[195], но, Божьим соизволением, он быстро забылся, и мусульмане избежали большого греха.

Судя по рассказам, Таджеддин-хазрат, чтобы не быть вынужденным возвращаться из деревни Сосна, упросил жителей деревни поставить [имамом] упомянутого сына Мухаммедамина. Поскольку в Сосне были хорошие медресе, и Таджуддин-хазрат пришел туда по просьбе влиятельных баев, а также потому, что эта деревня расположена недалеко от Казани, близко к его тестю и наставнику Ибрагиму-эфенди, ему были созданы все условия для хорошей жизни.

RUHIAT

Поскольку его земля находилась в деревне Иштиряк, связанные с ней хлопоты вынуждали его хотя бы раз в год уезжать из деревни Сосна. Порой он выезжал даже зимой, в холодные бураны. Так как его путь пролегал через нашу деревню Кичучатово, а наш дед Сайфеддин бин Субханкул был его учеником, то он часто останавливался в его доме.

Его наставники: Абдульмаджид бин Абубакир из деревни Чаллы Башы Казанского уезда, Абдулхалик бин Агзам ат-Тенеки, Ибрагим бин Худжаш аль-Казани, Ишмухаммед бин Захид аль-Кубяки аль-Уфави и другие.

Его ученики: Гали бин Сайфулла ат-Тюнтяри, его собственный сын Зияэддин, // (427) Сайфеддин бин Субханкул ал-Кичучати, Гайса бин Абдулмаджид ал-Камыви, Ягкуб бин Габдеррафик ал-Мараси, Мухаммедшариф бин Мустафа ал-Кабили, Ибрагим бин Мухаммед аль-Барсуани, Фазлулла бин Мухаммедамин ал-Барсуани, Абдулхаким бин Абдулкарим аль-Батракси, Мухаммедзакир бин Абдулваххаб ас-Саснави и другие.

Его жена Маудуда, дочь Ибрагима-эфенди из города Казани, скончалась в 73-летнем возрасте, в один год с мужем в третью субботу месяца рабигуль-авваль. Ее могила находится рядом с могилой мужа. Других жен у него не было.

Его дети: Мафтуха, Маусуфа, Дильшад, Маухуба, Зыяэддин. Поскольку Таджеддин-хазрат – один из наиболее известных ученых этой страны и его потомство весьма многочисленно, мы посчитали необходимым остановиться на этом подробнее.

---

[195] Возможно, имеется в виду четвертый праведный халиф ‘Али, а слово «Карамулла» следует читать как «каррама-ллаху» («да помилует его Аллах»).

Первый ребенок Таджеддин-хазрата Мафтуха родилась 19 декабря 1800 года и скончалась в воскресенье, 3 августа 1848 года. Ее мужем стал один из шакирдов отца Ибрагим бин Мухаммед ал-Барсуани из деревни Барсуан, что близ Уфы. Он скончался, будучи имамом расположенной в 135 верстах севернее Казани деревни Нуринер.

Их дети: Закия, Сабира, Гарифа, Зияия, Асгадеддин, Фатима. Закия была замужем за имамом расположенной в 100 верстах от Казани деревни Арбаш Хибатуллой. Этот имам скончался в 1896 году. Сабира вышла замуж за имама расположенной в 70 верстах от Казани деревни Культас Нурмухаммеда. Нурмухаммед скончался примерно в 1888 году. Гарифа была замужем за имамом расположенной в 100 верстах от Казани деревни Кена Шарафеддином и скончалась в возрасте 25 лет. Зияия была замужем за имамом деревни Кушкетбаш Абдуссаттаром. Имамом этой деревни после кончины Абдуссаттара стал Асгадуддин. Он был учеником знаменитого шейха Мухаммедгали бин Сайфуллы из деревни Тюнтяр. Он умер, помнится, в 1900 году, возвращаясь на пароходе из путешествия // (428) в Бухару, и похоронен на Казанском кладбище.

Фатима была замужем за имамом Абдуллой бин Музаффаром аль-Утари из деревни Нусы Казанского уезда. Вторая дочь Таджуддина-хазрата Маусуфа родилась 20 февраля 1798 года и скончалась в 1863 году в расположенном на берегу реки Ай деревне Кабил, будучи замужем за вторым мужем Мухаммедшарифом бин Мустафа. Ранее она была замужем за имамом расположенной в 100 верстах от Казани деревни Хасаншаих Абдуннасыром бин Абдуррахим бин Муслим бин Альмухаммед аш-Шункари. От него у нее родились: Мухаммедшакир, Мухаммедфатих, Фарида. Мухаммедшакир скончался в 1860 году, путешествуя среди казахов близ города Капал. Его дети и другие потомки остались там. (Биография Мухаммедфатиха будет дана ниже).

RUHIAT

Фарида воспитывалась матерью в доме ее второго мужа. По достижении совершеннолетия она была выдана замуж за имама деревни Кыйгый Ахмадшаха бин Абдулгафур бин Джагфара.

Третья дочь Таджуддин-хазрата Дильшад родилась в мае 1806 года и скончалась в июле 1891 года в городе Троицке. Была замужем за имамом расположенной в 80 верстах от Казани деревни Сабабаш Мустафой бин Абдулкаримом. После кончины мужа она с детьми переехала в город Троицк.

Четвертая дочь Маухуба родилась в апреле 1808 года и умерла в январе 1889 года. Ее мужем был Фазлулла бин Мухаммедамин аль-Барсуни. Он был учеником Таджуддин-хазрата и совершил путешествие в Аравию и хадж. Сначала стараниями Мукмин-бая он был определен помощником имама деревни Оры ахуна Фатхуллы бин аль-Хусаина, затем, после кончины двоюродного брата Ибрагима бин Мухаммед аль-Барсуани, стал имамом деревни Нуринер Малмыжского уезда[196] Вятской губернии, расположенной в 10 верстах от Малмыжа. Говорят, он обладал красивым голосом, правильно читал [намаз] и аккуратно придерживался поста. Он скончался 23 марта 1868 года.

О пятом ребенке Таджуддин-хазрата будет рассказано отдельно, в соответствующем месте.

Названия книг, которые переписал Таджуддин-хазрат во время своего обучения и даты их переписки: [...][197]

---

[196] В «Мустафадель-ахбар...» ошибочно написано «деревня Менгер Мамадышского уезда» (Ч.2, с.194–195).

[197] В татарском тексте приведен список 40 книг, переписанных им в 1780–1840 годы. – *Сост.*

На обложке экземпляра трактата «Хидая» он написал: «Эту книгу «Хидая» переписал я, ничтожный Таджуддин и передал мулле Зыяэддину 20 июня 1833 года. На память ничтожный Таджуддин сын муллы Абдуррашида».

Безусловно, если собрать эти книги в одном месте, их получилось бы не меньше стога сена. Сегодня же мало кто не поленится не то что переписать их, а хотя бы прочитать их названия.

Письма Таджуддин-хазрата

Первое письмо. [Написано 1 февраля 1822 года в стихотворной форме, состоит из 42 строк. Адресовано Мусе-баю бин Ягкуб бин Исмагил ас-Саснави].

Второе письмо. [Адресовано сыну Зыяэддину, переписывающему Коран при хаджи Багдади. Написано 18 августа 1825 года на персидском языке.]

Третье письмо. [Адресовано мулле Сайфулле-хазрату. Написано 16 сентября 1828 года.] Это письмо отправлено уехавшему из деревни Сасна в Бухару человеку по имени Сайфулла бин Юсуф. Его отец, Юсуф, был авторитетным человеком, несмотря на то, что именовался «незаконным муллой». По прибытии Тафкеддина ал-Иштиряки в деревню Сосна Юсуф был одним из его помощников и выполнял его поручения. Дед одного из знаменитых жителей деревни Сасна Мусы-бая бин Ягкуб бин Исмагил, Исмагил и Юсуф-мулла – родные братья. Их род известен как род «Караджиен». Сайфулла же был дядей по материнской линии отца чистопольского мударриса и шейха Мухаммедзакир-хазрата – Абдулваххаба бин Абдулкарима.

*Четвертое письмо***.** За его высочество любезного, милостивого муллу Нурмухаммеда многие молитвы... Выехав в 15-й день месяца рамазан в город Вятку, мы вернулись на день раньше праздника[198]. Оказывается, из Духовного собрания запросили взятый из деревни Сасна приговор и полученные из деревни Иштиряк бумаги, которые остались неотправленными. Без них не дают права [исполнять обязанности духовного лица, муллы]. Вы бы знали об этом, если бы поинтересовались у тех, кто такие бумаги уже отправлял. Я имею в виду, что, когда писалось после этого, пришлось испытать большое беспокойство, и // (434) было написано много нелестных слов. Не будьте забывчивым. Имея силы носить свое тело, не надо бы вешаться на людей. Да возложит Всевышний заботы о пропитании на каждого из нас. Постоянно молящийся [за Вас] Таджуддин бин мулла Абдуррашид ал-Иштиряки. 22 апреля 1829 года».

*Пятое письмо***.** «Его высочеству любезному, милостивому мулле Нурмухаммеду с молитвами... [Мы], ничтожные, Вашими молитвами живы-здоровы, слава Аллаху. Я написал письма муфтию-хазрату, кази Шакуру и кази Амину. Если Вас не очень затруднит, отправьте, пожалуйста, [их] по почте.

Говорят, что выдача нам права [исполнять обязанности муллы] зависит от Вашего ответа. Вы лучше всех знаете шариат и [религиозные] предписания, будет ли дан Вашему покорному слуге необходимый ответ? Или укажете ничтожному идти к Вам на службу? Мы дали земскому человеку рубль и один фунт чая, он ушел, взяв подписку в моем отказе от должности муллы, мы очень беспокоились. Потрачено 400 рублей денег, а конца дела все еще не видно. Во время моего зимнего приезда я ехал с мыслью рассказать мулле Нурмухаммеду свою тайну, но не решился сказать ни слова. Поехать самому – так нет сил, все наши дела остались без присмотра. Если Вы не смилостивитесь и не поможете мулле Зи-

[198] Имеется в виду праздник окончания поста у мусульман – «Ураза-байрам». – *Сост.*

яэддину как [своему] родственнику или сыну, больше неоткуда ждать помощи. Некоторые люди говорят, будто есть указ о том, что муллой должен быть человек только из своей губернии. В таком случае нам необходимо хлопотать о переводе своего [подушного] надела. Как бы то ни было, кроме Вас нам обратиться не к кому! С каждым посторонним человеком нужно учтивое обращение, жители же деревни не относятся [ко мне] с должным уважением. Сейчас месяц рамазан, когда он закончится, не закроются ли дороги? Вроде бы, когда сойдет снег и обнажится земля, можно будет проехать в любую сторону. Прошу Вас, мулла Нурмухаммед, как родственнику помочь мулле Зыяэддину, одолжив ему 100 рублей денег. Даст Бог, он, конечно, рассчитается. Пишем не от хорошей жизни. Все наши просьбы обращаем к Вам потому, что не у кого занять даже 100 копеек, не обессудьте. Милостью Всевышнего, с надеждой на Вашу помощь, направили Вам свою просьбу. Конец. 4 марта 1829 года».

Шестое письмо. [Адресовано сыну Зыяэддину, написано 6 марта 1831 года.]

Седьмое письмо. [Адресовано сыну мулле Зыяэддину и мулле Губайдулле, дата неизвестна.]

Восьмое письмо написано 9 мая 1832 года, *девятое* – 25 августа 1833 года, *десятое* – 14 сентября 1834 года, *одиннадцатое* – 26 декабря 1834 года, *двенадцатое* – 28 июня 1836 года, *тринадцатое* – 29 октября 1836 года, *четырнадцатое* – 22 декабря 1837 года, *пятнадцатое* – 20 апреля 1838 года, адресовано «мулле Нурмухаммед-тархану, хазрату мухтасибель-ислам». В тринадцатом письме речь идет о помолвке сына муллы Зыяэддина и дочери «Габид агая» из деревни Нурма.] // (439)

Пятнадцатое письмо. «Молитвы за его высочество, любезного, милостивого муллу Нурмухаммеда... Сказали, что передадут наше дорожное письмо мулле Хабибрахману из деревни Альмет-мулла. Я очень просил этого муллу: «Если Вам принесут это письмо, пожалуйста, передайте мулле Нурмухаммеду». Он ответил: «В нашей деревне гостит сын Миннебая из слободы, и мы [обязательно] передадим письмо мулле Нурмухаммед-хазрату через него // (440) или через другого человека». Что было дальше, нам неизвестно. Если до Вас дошло это письмо, отправьте [ответ] с этим едущим Ибрагимом, сыном Мухаммедрахима. Маудуда, прочтя письмо, очень обидевшись, что Вас не пригласили, наказала написать: «Мулла махдум тархан хазрат! Мы живем в достатке, приезжайте к нам с супругой погостить дней десять, дабы очиститься от грубости города». Все, что надо было написать в начале письма, написано.

Пребывающий в молитвах ничтожный Таджуддин сын муллы Абдуррашида аль-Иштиряки. 20 апреля 1838 года».

Упомянутый в этом письме мулла Хабибрахман[199] был имамом деревни Альмет, расположенной в Бугульминском уезде на берегу реки Зай, у большой дороги, в которой имелись почта и телеграф. Биография Миннебая приводится в «Мустафадель-ахбар...» (т.2, с.341).

Шестнадцатое письмо. [Написано в стихотворной форме и адресовано «мулле Аббасу». Дата неизвестна].

Некоторые записи Таджуддин-хазрата:

«2) Мой предок по отцу Янгильде-абыз, его сын Джанъегет-абыз. Дал русским место [нынешнего] Симбирска для постройки крепости. Это его место. За

[199] Его жену звали Сиддика. Ее биография приводится в книге «Знаменитые женщины».

это царь дал [ему] много русских крестьян. Сын Джанъегета Сюка, сын Сюки Метри, сын Метри Шафи.

3) 14 декабря 1874 года, в пятницу, я покинул медресе дамеллы Абдурахман-хазрата».

Помимо приведенных здесь писем, остались его записи на полях принадлежавших ему учебных трактатов, сочинений и комментариев.

Хотя Таджуддин-хазрат и не приобрел авторитета, побывав в Бухаре, тем не менее известно, что он был не менее авторитетен, чем такие знаменитые люди, как его современник Фатхулла ахун бин Альхусаин. В нашем распоряжении имелось несколько писем, написанных ему из Бухары Сайфуллой бин Юсуф ас-Саснави. Но поскольку, по словам месье Вамбери[200], они содержали лишь лесть и лицемерие, мы не нашли необходимым приводить их здесь.

207. Ишмухаммед бин Захид бин Бикмухаммед бин Альмухаммед бин Улуш бин Кулуш бин Теляш бин Кызылбай бин Урманче бин Чытырман бин Аяз бин Бишмет

Скончался в 1841 году в возрасте 100 лет, будучи имамом и мударрисом в деревне Кубек Белебейского уезда. Его родословная приводится по нескольким спискам, хранящимся у его родственников. Поскольку его надгробный камень затерялся, // (449) было поставлено новое надгробие со следующей надписью: «Хаджи ахун Ишмухаммед Заидов. Скончался в возрасте 95 лет[201] 1 февраля 1841 года. Написал я, Абдуллатиф сын Ишмухаммеда, 3 сентября 1870 года».

Деревня Кубек расположена в 80 верстах от Белебея и в 100 верстах от Уфы.

Рядом с могилой Ишмухаммед-хаджи расположена могила известного в это время и в этих краях ученого Амирхан-ахуна бин Абзая. Амирхан ахун скончался в 1812 году, в 73-летнем возрасте. Он переехал из деревни Кубек в деревню Таулар, откуда позже вновь вернулся в Кубек. Его сын Абдуррафиг был кантонным башкир, умер в 34-летнем возрасте, в один год с отцом. Его второй сын, Абдулгани, умелый каллиграф, был ахуном в деревне Таулар. Их род, известный сегодня как род Амирхановых, входит в состав дворян. Биография Амирхан-ахуна здесь приведена в качестве дополнения.

Женой Ишмухаммед-хаджи была Фатима, дочь Умера.

Его ученики: Тахир бин Субхан Аладаи, Абдуллатиф бин Субхан аль-Карачи, Хабибулла бин Абдулваххаб аль-Чекмагуши, Таджуддин бин Абдуррашид ал-Иштиряки, Тавабиль бин Сабак ал-Йугамеши, Нурмухаммед бин Ибрагим аль-Казани и другие.

В юности Ишмухаммед-хазрат был неграмотным. // (450) Вместе со всеми простыми деревенскими детьми он работал и отдыхал. Поскольку он красиво пел, его приглашали на разные праздничные застолья, где он развлекал гостей. За короткое время он выучился играть на скрипке и, таким образом, освоил эти две популярные в своих кругах профессии. Видимо, никто и не предполагал, что из этого молодого человека, бывшего своим среди гуляк и прожигателей жизни, выйдет известный и степенный ученый и учитель. Продолжая разгульный образ жизни, он женился, и в один из дней исчез из деревни. Ему тогда было 22 года.

Пешком совершив хадж, он провел 8 лет в Каире, остальные годы проведел в путешествиях и в других городах, через 25 лет вернулся в деревню Кубек.

---

[200] Армени Вамбери (1832–1913) – тюрколог, лингвист, известный венгерский ученый-ориенталист, переписывался с татарскими богословами и общественными деятелями. – *Сост.*

[201] По солнечному летоисчислению, по лунному летоисчислению – 100 лет.

RUHIAT

В это время Ишмухаммеду было уже 47 лет. Однако на этот раз он предстал уже не как «скрипач Ишмухаммед», а как ученый Ишмухаммед-хазрат. По возвращении женился на женщине по имени Фатима, с которой прожил до конца жизни.

Хотя для извлечения морали и с точки зрения педагогики и необходимо знать, что с ним было в молодости и что его побудило оставить жену и всех близких, к сожалению, мы не встретили человека, который бы это знал. Мы не знаем людей, которые посвятили бы себя изучению таких событий и проблем психологии. Несмотря на то, что изучение жизни, понимание привычек и характера выдающихся людей является первой дверью в воспитании детей и шакирдов, по мнению нашего народа, это никчемное занятие.

Хотя и ходят разговоры о том, что Ишмухаммед-хазрат оставил свои путевые заметки, их наличие сегодня сомнительно.

По сведениям из опубликованного в 1902 году «Вестника Общества археологии» Оренбургской губернии, императрица Екатерина II в 1782 году // (451) в своем указе управляющему (губернатору) Уфимской и Симбирской губерний генерал-поручику Ивану Варфоломеевичу Якоби предписала построить соборные мечети на внешних границах Уфимской и Тобольской губерний. Указ такого же содержания от 2 мая 1783 года был направлен управляющему (губернатору) этих губерний генерал-поручику Акиму Ивановичу Апухтину. Поэтому в городах Петропавловск, Троицк, Верхнеуральск и Оренбург было построено четыре мечети.

Причиной строительства мечети в Оренбурге на Меновом рынке была близость правителя Малой орды Нургали-хана. Имаму этой мечети было установлено годовое жалованье в 150 рублей, каждому из двоих муэдзинов – 20 рублей в год, каждому из двоих имамов на пятикратных намазах – по 60 рублей в год, мударрису (преподавателю) – 60 рублей в год.

RUHIAT

В первую очередь генерал-губернатор 17 сентября 1789 года назначил на должность мударриса при мечети хаджи Мухаммеда сына Захида из тептяр[202] деревни Кубек Белебейского уезда, на должность имама Абу Язида сына Уразмана из деревни Думай, на должность муэдзина – Абдуррахмана сына Абдулгазиза из Сеитовой слободы. Набор других людей, необходимых для исполнения разных обязанностей, он возложил на хаджи Мухаммеда сына Захида. Затем, в 1790 году, для исполнения обязанностей мударриса при этой мечети был назначен мишарин[203] Муслим сын Мажура из деревни Бавлы Бугульминского уезда. Отсюда следует, что мечеть на Меновом рынке была построена в 1789 году, за 1–2 месяца до открытия в Уфе Магометанского духовного собрания, и действовала не более года.

Поскольку Ишмухаммед-хазрат в Оренбурге, Казани и относящихся к ним деревнях преподавал науку // (452) чтения Корана, у него училось много людей. Из-за этого, а также из-за того, что он обладал необыкновенно красивым голосом и с соблюдением всех правил читал Коран и молитвы, а также чрезвычайно красиво писал, он приобрел необыкновенный авторитет среди выдающихся людей этой страны. Говорят, это отразилось и на его материальном положении. Обладая большим состоянием, для использования мирского богатства он вернулся

[202] Тептяри – народы, ставшие известными под этим именем после присоединения Казани к Российскому государству. Сегодня в Самарской, Оренбургской и Уфимской губерниях их насчитывается более двух миллионов.

[203] В дореволюционной России термины «башкир», «мишар», «тептяр» применялись прежде всего для обозначения сословной принадлежности мусульманского населения Приуралья. – *Сост.*

в свою деревню, построил мельницы и мастерские, стал хозяином многих лесов и земель. Лишь к концу жизни его дела ухудшились, он потерял леса и земли и обеднел.

Хотя в Хиджазе он и получил от некоторых шейхов благословение быть суфийским наставником, у него то ли не хватало времени, то ли не было желания заниматься воспитанием мюридов. По рассказам, первый экземпляр трактата «Аль-миркат шарх аль-Мишкят» в нашу страну был привезен Ишмухаммед-хазратом из Хиджаза. Каллиграфически исполненный список этого сочинения был приобретен муфтием Салимгареем Тевкелевым и завещан им для пользования шакирдами медресе деревни Килем. Однако, как рассказывают, этот список погиб при пожаре, случившемся в понедельник, 12 мая 1897 года.

Экземпляр сочинения «Фатави», которым пользовался Ишмухаммед-хазрат, сегодня хранится в шкафу Духовного управления.

В одной из его книг есть сделанная им запись: «13 января 1823 года я, ничтожный хаджи Мухаммед, снова начал исполнять намазы, которые не смог совершать раньше, хотя не исполнял я их во время путешествия»[204].

Несмотря на то, что его действительное имя Ишмухаммед, в большинстве его записей написано «Мухаммед». Может быть, для этого была какая-то причина.

208. Мухаммедшах бин Мирас

Был имамом в городе Троицке. // (453) Совершая путешествие по Хиджазу, скончался в начале 1841 года в Пресветлой[205] Медине. Я слышал похвалы в адрес этого человека от шейха Зайнуллы аль-Халиди.

RUHIAT

209. Давлетбаки бин Галиасгар

Был признанным ученым Сибири. Скончался во время возвращения в город Тару из Бухары, выйдя из Каруткела и пройдя 8 или 10 верст. Он похоронен возле одного водоема, известна его могила. Говорят, это произошло после 1840 года. Давлетбаки происходил из деревни Иманкул, что близ Оренбурга. Служа в кавалерии, он по какой-то причине был направлен в Бухару. Там он усердно изучал науки и, придя в селение Тара, стал имамом и мударрисом. Некоторое время преподавал в этом городе, убедился, что не может решить вопрос о начале и окончании поста в месяц рамазан, и вообще вопрос о начале новых месяцев и о том, как поступать, когда месяца не видно, поэтому он опять направился в Бухару для обучения астрономии. В это время на месте Давлетбаки в Таре остался его брат Файзулла бин Галиасгар.

После того как Давлетбаки достиг совершенства в науках рациональных и науках, передающихся изустно, при возвращении по Ташкентской дороге он скончался в вышеуказанном месте. Наследникам остались его книги и приспособления по астрономии. Круглый бронзовый прибор с надписью «Вәсәгать көрсиййәтес-сәмават вәл-әрыз» был приобретен одним из известных баев города Тара хаджи Насретдином бин Ниязом и подарен им музею города Тобольск. Го-

---

[204] Во время путешествия, согласно нормам шариата, разрешается не совершать религиозные обряды, так как практически невозможно соблюсти чистоту.
[205] Пресветлая (Манавара) – эпитет г.Медины. – *Сост.*

ворят, что и сегодня этот прибор бережно хранится и вопрошает: «Не родился ли мусульманин, который меня посетит?»[206]

Им написано следующее письмо Хайдару ат-Тарави из Ташкента:

«...В прошлом письме, написанном с Асадуллой-ага, мы писали, что проведем эту зиму здесь, а затем, с направляющимися на Макарьевскую ярмарку купцами, даст Всевышний, вернемся. Теперь мы уже, с помощью Аллаха, собираемся возвращаться. Даст Аллах, продав нашу здешнюю комнату, уедем в Ташкент. Было бы хорошо, если бы кто-то выехал раньше этого каравана, до отъезда наших братьев. Мы бы выехали отсюда в Ташкент. Если бы мы успели до Вас добраться, можно было бы ехать вместе. Если не успеем, будет видно.

То ли потому, что не подходит климат Бухары, то ли по какой-то другой причине, мы себя чувствуем неважно и не можем работать в полную силу. Мы после меллы Зайнельбашара немного кашляем, наверное, из-за простуды. Желающих купить нашу комнату много, если мы продадим ее сейчас. Если, дай Бог, ее купит мулла Зайнельбашар, ее стоимость будет дешевой. ...В комнате сына нашего муфтия увидел одного его уважаемого наставника. Он обладатель желаемых качеств и хорошей репутации. Ничтожный Давлетбаки, сын покойного Асгара. 28-й день месяца джумади аль-ахир 1255 года». // (456)

210. Абдуннасыйр бин Сабит бин Сафаргали аль-Эчкени аль-Альмени

Его род происходит из деревни Терсук Шадринского уезда. Сам Абдуннасыйр родился в деревне Эльмен Челябинского уезда, умер на 95-м году жизни весной 1841 года. Его наставником был некто Абдуннасыр из деревни Яугильде Бирского уезда.

Ученики: Мухаммедзариф бин Габдельжалиль и другие.

Его дети: Абдулкарим, Насреддин, Абдулахад, Хисамеддин.

Им переписано много книг, и он был в высшей степени авторитетом. Говорят, сохранились два тома трактата «Гыйная» и два тома «Тафсира казыя Бейзави» с его пояснениями в трудных местах. Известна следующая сделанная им надпись на полях упомянутого списка трактата «Гыйная»: «С учетом этого списка мной переписано 223 тома; начал я переписывать книги с 20 лет. Сейчас мне 95 лет, никогда я не одевал очков, писал при свете лучины. Хотя сейчас и появились свечи, у меня нет средств купить свечу даже на один вечер. Я уже стар, может быть, после этого у меня уже не станет сил писать!..»

Примечание. Потомки самоотверженных дедов, переписывавших при свете лучины 200 томов книг, сегодня – в век просвещения и культуры, когда нужны инженеры для строительства в Сибири и преподаватели, которые завалили бы мир книгами и знаниями, – к сожалению, стали дикими животными в человеческом обличье. В нас погасло усердие, не осталось и упоминания об иджтихаде[207], [многие] жизни разрушились, обессмыслились. Эти мои слова относятся к моим сородичам и соплеменникам – уральским мусульманам. Поэтому, читая эти строки, пусть не обижаются мусульмане Казани и Приказанья, поскольку они участвуют в прогрессе в соответствии с требованиями времени, и не входят // (457) в это число. Говорят, что их золотые очки, украшенные жемчугом калфаки, загнутые трости, дорогие часы, велосипеды и дачи не отличаются от французских. Говорят даже, будто в адрес некоторых молодых баев и обладателей мод-

---

[206] Ирония автора, критикующего недостаточное стремление татарского общества к знаниям. – *Сост.*

[207] Иджтихад – здесь: усердие к знаниям. – *Сост.*

ных бород слышатся такие похвалы от обладательниц красивых глаз: «Настолько образованный, жаль, что татарин!» Вот это – прогресс!.. Действительно, столь быстрое приобретение цивилизованности потомками дедов, распространявших интересы России в Туркестане, водивших через Кызылкумы караваны с товарами из Бухары и Ташкента, достойно удивления!..

211. Абдулджалиль бин Мекей бин Капкын бин Чапкын

Скончался в возрасте 110 лет 2 мая 1841 года в субботу, будучи имамом и ахуном в деревне Радуд, что близ Оренбурга.

Родом из деревни Ендовице Симбирской губернии. Имел сыновей Нигматшаха и Газыймшаха, ныне покойных. Свое настоящее имя Абдулкарим по прибытии в деревню Радуд он сменил на Абдулджалиль.

212. Хуснеддин бин Башир ат-Тюнтери

Имея настоящее имя Арслан, стал известен под именем Хуснеддин. Скончался в 1841 году в местечке Еландыклы, возвращаясь из Бухары.

Его наставники: Салих бин Надирмухаммед ал-Худжанди, Мухсин бин Биккул аш-Шаши.

Его ученики: Фаварис бин Абдулджалиль ат-Тимерджани, Шахиахмад аль-Карили // (458) и другие.

Про этого человека превосходный Марджани сказал: «Он был религиозен, учен и красиво писал, однако был легкомыслен, хвастлив, высокого мнения о себе и низкого о товарищах, злословен, любил на занятии показать свои знания, независимо от того, имели они отношение к теме лекции или нет, причем добавлял к своим высказываниям сплетни. Он не женился, не содержал любовницу, мало спал и много работал. По его словам, из всех побывавших в Бухаре казанцев лишь Абуннасыйр Абдуннасыйр Курсави, Мухсин бин Биккул аш-Шаши, Абдулла бин Яхья ал-Чиртуши, Багауддин бин Субхан аль-Марджани вернулись оттуда, приобретя знания».

Мы видели длинное письмо, написанное им из Бухары Гали бин Сайфулла ат-Тюнтери.

213. Мухаммедшариф бин Ибрагим аль-Байрякави

Будучи ишаном в Ургенче и местечке Чека, что в 4 верстах от города Новый Ургенч, скончался в 1841 году. (Со слов некоторых людей, он скончался в 1842 году.) Будучи происхождением из тептяр, в какое-то время уехал в Бухару. Общался с халифой Ниязкули ат-Туркмени. Вернувшись в Россию, стал имамом и мударрисом в деревне Байряка Бугульминского уезда. В это время он женился на дочери известного байрякинского бая Исхака бин Гали бин Аит бин Хусаин бин Хасан бин Туйгильде бин Ильтимер бин Биктимер бин Аксаид бин Имин бин Байтевкиль бин Аддаргиш бин Алькешби по имени Шамсикамар. Прожив с ней долгое время, то ли по своей воле, то ли по указанию своего шейха, оставив своих детей в деревне Байряка, в 1815 году уехал в Бухару к шейху Туркмени, оттуда переехал в вышеупоминавшуюся местность Чека в Ургенче.

Его дети, оставшиеся здесь: Абунагим, Тадженниса, Марьям. // (459)

Абунагим, прожив в Байряке в бедности и нищете, скончался 17 апреля 1881 года в возрасте 60 лет. От него остались дети: Мухаммедгалим, Мухаммедша-

RUHIAT

риф, Бибигазиза и Фатима. На сегодняшний день Мухаммедгалим скончался, не оставив потомства, Мухаммедшариф также скончался, оставив дочь по имени Гарифа. Газиза была замужем за человеком по имени Ахмед в деревне Каракашлы, а Фатима была замужем за неким Абдулгали из деревни Байряка. Все они относятся к простолюдинам. Абунагиму от своего ученого отца почти никаких знаний не досталось. Несмотря на это, говорят, что он был великодушным человеком. Из уважения к его отцу к нему прислушивались и, куда бы он ни пошел, все двери были для него открыты.

В юности мне приходилось видеть его в доме моего отца. К сожалению, я не помню его слова. Чрезвычайно высокий, крупного телосложения, как бы ни пригибался, он все равно на четверть аршина был выше самых высоких участников меджлисов (званых обедов). Он ездил на маленькой телеге, в которую впрягал очень маленькую лошадь. Когда он садился в телегу, то занимал там все место...

Таджиниса была выдана замуж за одного из байрякинских имамов Мухаммеда бин Мавлекая, известного как Хаджи-хазрат. Она скончалась 29 декабря 1834 года. Ее муж скончался в конце 1883 года в возрасте около 95 лет. Говорят, что из-за ограниченности и небольшого стремления к знаниям она раздала оставшиеся от Мухаммедшариф-хазрата драгоценные книги. В одной из этих книг есть запись: «Я, мулла Мухаммед сын Мавлекая, имам при первой соборной мечети деревни Байряка, в присутствии и с согласия моей жены Бибимарьям, дочери ишана дамуллы Мухаммедшарифа, продал эту книгу за 3 рубля имаму 3-й махалли ишану дамулле Абдулгали бин Губайдулла-хазрату // (460) и причитающиеся деньги сполна получил. 19 мая 1784 года». Масгуд-эфенди говорит, что эта книга переписана собственноручно Мухаммедшариф-хазратом. От Таджинисы остались дети: Мухаммедхафиз, Мухаммедлатиф, Махитаб, ныне покойные. Они оставили потомство. Бибимарьям в 1835 году, после смерти Таджинисы, была выдана замуж за своего зятя – имама Мухаммеда бин Мавлекая. У них родились дети Мухаммедсадык, Мухаммедзакир, Бибисайда. Говорят, Мухаммедсадык и Мухаммедзакир сегодня живы, у них много детей и все они составляют потомство Мухаммедшариф-хазрата в деревне Байряка. Рассказывают, что во время проживания в Ургенче он женился и от него остались дети.

После его кончины на его месте [ишана] остался один из его сторонников Губайдулла бин Ибрагим.

Его ученики: Абдулджалиль бин Утякул аль-Утяки, Исламкул бин Фулад ас-Сайрани, Мухаммедвафа бин Губайд ал-Бигаши, Хасан бин Забир аль-Килеми, Гилязетдин ат-Тукаби, Мухаммедкарим бин Мухаммедамин аль-Байрякави аль-Иштиряки, Губайдулла бин Ибрагим ал-Байрякави и другие.

Его письма:

*Письмо первое***.** [«От Мухаммедшарифа бин Ибрагим свояку ахуну Абдуссаляму». На арабском языке, дата не указана.] // (461)

По сообщению Масгуд-эфенди, это письмо написано Мухаммедшариф-хазратом, когда он жил в Байряке, Оренбургскому имаму и ахуну Абдуссаляму бин Абдуррахиму (муфтию Абдуссаляму). Неясно, почему он называет его «свояком». Возможно, существует какая-то родственная связь тайсуганского Абдуррахима бин Туймухаммада или его жены с Исхак беем.

*Письмо второе***.** «От Мухаммедшарифа моему родственнику дамулле Нигматулле... Ваш покорный слуга, слава Аллаху, до сего дня жив-здоров. Мулла Абдулбаки-хазрат также жив-здоров. Наш родственник стал имамом в деревне Япрук на берегу реки Ик. Мы очень по Вас соскучились. Очень хочется увидеть дамеллу Шарафеддина, дай-то Аллах. Передайте, пожалуйста, дамелле Шарафед-

RUHIAT

дину наши многие молитвы и приветствия. У нас побывал дамелла Давлетшах, и мы были счастливы получить Ваш привет и узнать, что вы живы-здоровы. Сами мы проводим время в подготовке мулл».

Записи детей Мухаммедшариф-хазрата

1) «...Как известно, наш отец взял в жены дочь Ихсак бая из деревни Байряка и некоторое время преподавал в медресе этого бая. Когда умерла эта его жена, Исхак бай решил выдать за него другую дочь. Однако отец, не согласившись на это и оставив все свои книги, имущество и другие вещи сыну и дочери, уехал в Бухару. После нескольких лет учебы, придя в Хорезм, он стал имамом в одной из мечетей близ Ургенча и из той же махалли взял жену. Здесь более 30 лет преподавал религиозные науки. Он скончался во время правления Аллакули хана. Ко времени кончины от него с новой женой осталось трое сыновей и дочь. В это время отцу было 56 лет».

[С.463] Список с оригинала этой записи мне выслал Масгуд-эфенди. На полях им дано примечание: «В письме нет ни имени автора, ни даты написания. Можно лишь сказать, что написано оно грамотно и красивым почерком». По нашему мнению, письмо написано сыном Мухаммедшариф-хазрата Мухаммедзакиром-эфенди.

2) «...После кончины нашего отца нас осталось три сына и одна дочь. Имена сыновей: Мухаммедбакыр, я – Мухаммедзакир, Давлетжан и наша сестра Бибизайнаб. От нашего старшего брата Мухаммедбакыра остались две дочери: Нафиса и Падишах. От Нафисы остались сын и дочь, которые ныне живы. От Бибизайнаб остались сыновья: Аллаяр, Хасан, Саидхан и дочери: Бибизарнаб и Бибимарьям. Все они, кроме Аллаяра, живы и поныне. От Аллаяра осталось три сына. И у нас, Мухаммедзакира, есть сыновья: Мухаммедсагид, Мухаммедсалих, Мухаммедгазиз и две дочери. Наш младший брат Давлетжан покинул этот мир в 17 лет. У него остался сын. // (464)

Эту запись со слов отца сделал я, Мухаммедгазиз бин Мухаммедзакир аль-Ургенчи в январе 1900 года».

Письма про этого человека, адресованные нам

«Нам неизвестны предки Мухаммедшариф-хазрата далее Ибрагима. Осталось невыясненным также происхождение его рода. Сегодня в деревне Кугарчин у мирзы Захида бин Мухаммедлатифа бин Мухаммед бин Маулекая хранится один экземпляр принадлежавшей Мухаммедшариф-хазрату книги «Субат ал-аджизин». Масгуд бин Габдулгали бин Губайдулла аль-Байрякави. 4 января 1904 года». // (465)

«Мухаммедшариф ишан бин Ибрагим аль-Бикчури аль-Байрякави аль-Ургенчи. Родился в знаменитой деревне Байряка на берегу реки Ик. Со стороны отца его род связан с Бикчура-ханом. Живущий в Оренбурге Мирсалих Бикчурин, также будучи родом из деревни Байряка, тоже имеет отношение к Бикчура-хану».

«После кончины Мухаммедшариф-ишана его сыну Мухаммедзакиру было 11 лет, мать его была из Ургенча. После получения образования и достижения совершеннолетия он получил [суфийское] посвящение от ишана из племени кочевавших в Каракумах (между Аральским морем и Амударьей) каракалпаков Кутлуходжи. // (467)

После этого он очень прославился».

1) «О намазе ясту».

2) «О ясту».

3) «О конце чалмы».

4) «О том, правильно или неправильно нахождение женщин на свадьбах и званых обедах».

Мухаммедшариф-хазрат был учен, превосходен в науках, благочестив, мудр, в совершенстве знал арабскую филологию, знал книжную науку и сунну, был личностью, подобной Абдуннасыру Курсави. Рассказывают, что из-за своего чрезвычайного благочестия он предпочитал избегать людей. Будучи не в силах смириться с самодурством богачей, заносчивостью лжеученых, он оставил свой дом. А иначе, говорят, он не покинул бы свою родину и принес бы много пользы своему народу и своей религии, распространяя знания.

214. Абдулхалим бин Зайнельгабидин

Скончался летом 1842 года, будучи с 1816 года имамом в деревне Шингальчи и затем в деревне Муртышбаш. Потомства не оставил. Был одним из знаменитых мударрисов Мензелинского уезда.

Его наставники: Абдуссалям бин Хасан аль-Карими, Абдурахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмани, Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти, Абуннасыйр Абдуннасыйр бин Ибрагим аль-Курсави.

Его ученики: Мухаммедкарим бин Исхак ал-Мачтеи, Абдуррахим бин Салих аль-Карани, Абдурракиб бин Исмагил аль-Кудаши и другие.

Рассказывают, что в основном он преподавал по книгам «Мелла Джами» и «Талхис». По тому, что из его учеников вышли ученые и уважаемые люди, ясно, что его лекции приносили пользу. По сообщению Султанбек ахуна бин Сагындыка, во время учебы в медресе отца его матери Мухаммедрахима бин Юсуф аль-Ашыти, Абдулхалим, увидя Абуннасыйра аль-Курсави и испытывая жажду знаний, безо всякого разрешения ушел к нему в обучение.

RUHIAT

По рассказам, в своей школе он ничем не отличался от шакирдов, не заносился, ходил пешком и носил простую одежду. И это несмотря на то, что шакирды в результате полученных от него знаний, как говорят, ездили на хороших лошадях, впряженных в хорошие телеги, жили в красивых домах и одевались в дорогие одежды.

Когда Абдулхалим-хазрат узнал, что отец одного из шакирдов, скончавшегося в его медресе, проезжал мимо // (470) деревни Муртышбаш и, зайдя на кладбище, читал Коран [на могиле сына], он сказал: «Можно было читать Коран и дома, но раз уж заезжал в эту деревню, надо было со мной повидаться». Когда во время лекции зашел один странник и, поприветствовав Абдулхалим-хазрата, дал ему 20 копеек, после его ухода хазрат, показав шакирдам эти деньги, сказал: «Я не испытываю к этому никакой любви, для меня это то же, что и прах!» В ответ один шакирд сказал: «Раз так, хазрат, дай их нам!..» Хазрат ответил: «Они нужны мне самому, без них не продают чай!..»

Однажды, во время большой засухи, он пешком направился в деревню Карамалы. Стоило ему войти в деревню, как прошел обильный и теплый ливень, который вдохнул жизнь в окружающую природу и хлеба. Каждый возблагодарил Всевышнего. Имам махалли Ашраф бин Сайфеддин (мой дядя) зашел в дом, в котором остановился Абдулхалим-хазрат и, поприветствовав его, сказал:

«Счастливо пришли, хазрат! Аллах послал нам дождь, мы радуемся и полагаем, что это от Вашей благословенности!» Хазрат ответил: «Вы говорите, не подумав! Мои, мортышбашские, думаю, полагают, что Всевышний не давал дождя из-за каверз старика Халима». Эти слова служат доказательством чистоты его души и его богобоязненности.

Отец Абдулхалим-хазрата Зайнельгабидин, несмотря на то, что был из видных ученых, торговал солью и дегтем. Рассказывают, что он умер в 1810 году.

215. Амин бин Дамин бин Мухаммедкул бин Бимат бин Аджи

Скончался в 1842 году, будучи имамом в деревне Танаево, в Горной стороне[208]. // (471)

Его сыновья: Мухаммедшах, Мустафа, Хайдар.

Состоял членом Духовного управления мусульман. В его формуляре, составленном в 1826 году, записано, что ему 34 года. После кончины муфтия Мухаммеджана он исполнял обязанности муфтия. После назначения муфтия Абдуссаляма, по его просьбе, остался на прежнем месте.

Хотя его и приглашали после окончания срока службы на должность имама в Пороховой слободе Казани, из-за несогласия муфтия Абдуссаляма бин Абдуррахима, это его намерение не осуществилось. Женившись на дочери имама из деревни Исаково Ахмада бин Бахтияра по имени Хусни, он стал свояком кази Хабибуллы бин Рахманкула и кази Абдулджаббара бин Мустакима. Рассказывают, что был он человеком приветливым, доброжелательным, знал русский язык и российские порядки лучше равных себе.

RUHIAT

216. Хибатулла бин Динмухаммед бин Бикмухаммед

Скончался в 1842 году в 73-летнем возрасте, будучи имамом и мударрисом в деревне Салауч Малмыжского уезда. Происходит из деревни Динес Бугульминского уезда. Учился в Бухаре. В Кабуле получил суфийское образование у Фаизхана бин Хызырхана. Занимался суфийской практикой и по возвращении на родину.

Его наставники: Мухаммедрахим бин Юсуф аль-Ашыти, Абдулхалик бин Агзам ат-Тенеки и другие.

Его ученики: Нугман аль-Кыргани, Ахмед бин Нигматулла ат-Таузари и другие.

Его дети: Губайдулла, Мифтахеддин, Мингазеддин, Сахибджамал, Фатима, Хадича, Сара. Губайдулла, получив образование у отца, стал имамом в деревне Сосна и через некоторое время умер. Вспоминают, что он был ученым и благочестивым человеком, но прожил недолго. Мифтахеддин, хотя и оставался после кончины отца на его месте имамом, через шесть лет скончался. Сахибджамал скончалась, будучи замужем за имамом деревни Таузар Нигматуллой, Сара скончалась, будучи замужем за имамом деревни Кырган Белебейского уезда Нугманом[209]. // (473)

---

[208] Ныне находится в Апастовском районе Татарстана. – *Сост.*

[209] Эти сведения взяты из записей Сулеймана-эфенди ас-Саснави и Габдельхака-эфенди ас-Саснави.

217. Мухаммед бин Касым бин Диван аш-Ширвани

Скончался в 1842 году в Бухаре. Происходил из города Ширван; в Казани одно время занимался чтением Корана и каллиграфией. Говорят, был превосходным ученым, красиво декламировал Коран.

218. Абдулла бин Абдулгафур

Скончался в конце 1842 года, будучи в должности имама и старшего кади в Астрахани.

219. Абдуннасыйр бин Гаид бин Рахманкули бин Исай бин Бита бин Буюрган

Скончался в 1843 году, будучи имамом в деревне Баллыкуль Спасского уезда.

Его наставником был ишан Хабибулла бин аль-Хусаин.

Был избран и долгое время состоял членом Духовного управления мусульман в Уфе. Родившемуся в 1824 году в Уфе сыну дал имя Казыйзаде. Да простится мне сказанное, но этим он совершил и неприглядный, и бессмысленный поступок[210]. Его подпись встречается среди бумаг Духовного собрания за 1815, 1817, 1821, 1822, 1824 годы.

[Здесь приводится его решение по рассматриваемому им вопросу о разводе Ахмеда сына Хусаина и Зубайды дочери Галиакбара. Составлено на татарском языке, относится к 21 августа и 13 декабря 1821 года.] // (475)

RUHIAT

220. Сагди бин Максуд бин Альмухаммед бин Исмагил

Скончался в 1843 году в 84-летнем возрасте, будучи имамом и мударрисом в деревне Туймы Златоустского уезда.

Его наставники: Сайфульмулюк бин Муртаза бин Салим, Абдуннасыйр бин Тумтай аль-Арсаи, Абдурахман бин Мухаммедшариф аль-Кирмани. Его шейхи[211]: // (476) Валид бин Мухаммедамин ас-Сагиди, Кутлугахмед бин Захид ад-Дусмати.

Его ученики: Зайнеддин бин Хашим аль-Идельбаи, Мурадим бин Юсуф, Абдулгаффар аль-Кигуви, Кулмухаммед ат-Тугузли, Мухаммеджан бин Махмуд аль-Атави, Ибрагим бин Мухаммедрахим аль-Идельбаи, Шарафеддин аль-Юкави, Саидбаттал аль-Муслими и другие.

От него остался один превосходный сын по имени Вильдан.

Говорят, он был вежлив, гостеприимен, мало спал, много молился, был правильно и много образован, говорил правду, держал слово, придерживался тех же правил, которые проповедовал.

221. Абдулхалик бин Ибрагим бин Ярмухаммед аль-Курсави

Брат Абуннасыра Абдуннасыра аль-Курсави. Скончался в 1843 году, похоронен на кладбище деревни Курса. // (477) Его дочь Газиза была замужем за Хасаном бин Хамид аль-Курсави. Его шейхом был Абу Салих Ниязкули бин Шахнияз ат-Туркмени.

---

[210] Казыйзаде переводится как «сын кади». – *Сост.*

[211] Суфийские наставники. – *Сост.*

Его ученики: Хасан бин Хамид аль-Курсави, Хасан бин Салим аль-Альдермыши и другие.

Проучившись некоторое время у местных ученых, он уехал в Бухару, где общался с шейхом Туркмени. После посвящения в суфийское братство он вместе с братьями Абуннасыйром Абдуннасыйром и Абдулкаримом отправился в хадж. Живя некоторое время в Каире, учился у египетских ученых правилам рецитации и правильного чтения Корана.

Вернувшись на родину, он стал имамом мечети в деревне Курса и мударрисом в медресе брата Абуннасыйра.

По науке рецитации Корана его наставником был муфтий Диярбакра Абу ас-Сауд-эфенди, по остальным наукам его наставлял брат Абуннасыйр.

Про этого человека превосходный Марджани сказал: «Он был благочестивым, религиозным, богобоязненным. Его братья были похоронены: Абуннасыйр – в Ускедаре, Абдулкарим – в Каире, Абдуррашид – в Бухаре, сам он – в Курсе...»

После кончины Абдулхалика имамом и руководителем тариката вместо него стал его ученик и зять Хасан бин Хамид. // (479)

222. Насреддин бин Зайнаш аль-Калмыки

Скончался 22 сентября 1843 года, будучи шейхом в деревне Калмык Бирского уезда.

Родился в 1792 году. После обучения в медресе Фахруддина бин... в деревне Иске Тазлар практиковался [в суфизме] у ишана Джагфара бин Габди и получил разрешение быть ишаном.

RUHIAT

Его преемники: Фахруддин бин Мустафа аль-Агерджеви, Абдулгафур ан-Наджари, Арменшах бин Ахмади бин Абдуррашид ас-Султанаи и другие.

Его жены: Гульджамал бинте Абдуррахим, Гульджихан бинте Биктимер, Зайнаб бинте Абдулджаббар аль-Максуди. Детей у него не было, и род его прервался.

В мнениях о Насреддин-ишане, как и о его шейхе Джагфар-ишане, народ разделялся на две части: одни его порицали, другие хвалили. Однажды улемы[212] Бирского уезда даже написали на него жалобу муфтию Абдулвахиду бин Сулейману.

Рассказывают, что на его надгробии написано: «Он живой, который не умирает. Года 1252-го в 10-й день священного месяца рамазан аш-шейх мавлана Насреддин мелла сын Зайнаша в 53 года скончался». // (480)

---

[212] Улемы – мусульманские ученые, знатоки мусульманского права. – *Сост.*

Заключение к первому тому

Первый том в восьми частях окончен. Второй том начнется девятой частью. В первой части «Асар» мы уже писали о трудности составления исторических и биографических сочинений в нашей стране и, в частности, среди нас. Поэтому повторять причины этих трудностей нет нужды.

Приятнейшей нашей обязанностью почтем от всей души выразить благодарность соотечественникам, читавшим написанное нами и высылавшим сведения для приобщения к этому с большим трудом написанному сочинению.

Однако единодушное согласие всего народа с написанным – дело невозможное. Известно, что даже самые гениальные писатели мира, вызвав одобрение написанным части народа, не добивались всеобщего признания. Поэтому подобные нам ничтожные писаки, надеясь завоевать всеобщее признание, будут обмануты пустой надеждой.

В основном мы писали эту книгу, не столько ставя целью ознакомить с написанным своих современников, сколько желая оставить памятник поколениям, которые будут жить через сто, тысячу, может, миллион лет после нас. Очевидно, люди, не имеющие писательского опыта, не ощутят до конца наслаждения, доставляемого этим желанием, я же не пожертвую им даже за обладание всем миром.

Ризаэддин бин Фахруддин

RUHIAT

Один общий ответ

Читателями опубликованных частей «Асар» нам присылаются многочисленные письма, в которых критикуются некоторые наши замечания или содержатся просьбы подробнее ответить на тот или иной вопрос. Если бы у меня была возможность, я, приняв как помощь письма и замечания этих людей, разослал бы всем персональные заверения в признательности и подробные ответы, однако до сего дня мне такой возможности не представилось. Поэтому на этот раз я вынужден ограничиться этим общим ответом.

Верным доказательством значимости той или иной книги или трактата не может быть даже критика (одобрение) человека ученого, обладающего хорошими качествами. Поскольку для критики необходимо внимательно прочесть критикуемое сочинение, ради объективности знать убеждения автора, а для того, чтобы написанная рецензия была верной и справедливой, надо ознакомиться с множеством сочинений. Для сочинений незначительных таких усилий обычно не тратится. Наверное, каждому известно, что насколько легко хвалить или порицать опубликованные сочинения, не придавая [им] значения, настолько же нелегким делом является их обстоятельное изучение и критика.

По этой причине для занимающихся писательским трудом нет ничего приятнее, чем видеть серьезное критическое исследование их сочинений. В общем, исследователю, как бы ни был он силен в своих познаниях и в своих сочинениях, следует признавать справедливую критику.

В издательском и ученом мире святой обязанностью является предоставление права на правдивое слово.

Поскольку готовится сочинение «Правила диспута», мы не находим нужным открывать здесь дискуссию о правилах критического исследования [сочинений]. Однако некоторые причины заставляют нас привести здесь следующее замечание: «Искренняя вера в доказательство, не являющееся категоричным с точки зрения его бесспорности и доказательности, невозможна. Критерием исследования и критики [сочинения] не может быть лишь субъективное мнение какого-либо человека, будь то даже Газали или Аверроэс. Что же можно сказать о критике, опирающейся на молчание видных мударрисов Приказанья?! В религии[213] молчание по какому-либо вопросу является доказательством, свойственным лишь видным законоведам – знатокам шариата!..»

Для человека, знающего цену науки и находящемуся в поиске истины, нет никакой нужды хулить или открывать ворота клеветы, потому что сфера справедливости настолько обширна, что нет никакого затруднения в объяснении любой мысли или наличии любой цели.

Да будет обращено внимание! Всевышний, посылая своих пророков к своим самым заносчивым и несправедливым врагам, наставлял их: «Идите и говорите с ним мягко и красиво, может быть, он одумается, извлечет мораль».

Плохие слова и кляузы, хотя и приносят удовлетворение переменчивому настроению толпы неразумных, людей разумных не удовлетворяют. Это объясняется тем, что мыслящие люди не пишут все, что знают и не обнародуют все, что придет им в голову. Ведь кто не сможет высмеять, оскорбить личность?..

Если бы я смог показать путь следования за обладателями благопристойности и воспитанности в противоположность следующим путем непристойности и склок, я почел бы себя счастливым.

RUHIAT

Ризаэддин бин Фахруддин.
Уфа, 21 июня 1904 года

[213] Здесь: мусульманской. – *Сост.*

Эчтәлек
Содержание

Төзүчеләрдән ... 3
Мәдәни тормышыбыз тарихында
«Асар»ның урыны. *Миркасыйм Госманов* ... 4

Сүз башы ... 13
Беренче кисәк ... 15
Икенче кисәк ... 37
Өченче кисәк ... 65
Дүртенче кисәк ... 91
Бишенче кисәк ... 107
Алтынчы кисәк ... 125
Җиденче кисәк ... 153
Сигезенче кисәк ... 163
Беренче җилднең хатимәсе [ахыр сүзе] ... 185
Шәхесләр күрсәткече ... 187
Географик атамалар күрсәткече ... 193

От составителей ... 204
Место «Асар» в истории нашей культуры. *Миркасым Усманов* ... 205

Введение ... 214
Часть первая ... 215
Часть вторая ... 235
Часть третья ... 259
Часть четвертая ... 279
Часть пятая ... 293
Часть шестая ... 309
Часть седьмая ... 327
Часть восьмая ... 337
Заключение к первому тому ... 357

RUHIAT

RUHIAT

Ризаэддин Фахруддин

Асар

(на татарском и русском языках)

Ответственный редактор *Р.Миннуллин*
Корректоры *Г.Гарифуллина, С. Ярмухаметова*
Оформление и верстка *Ш.Насыров*

Формат 70х108 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс . Печать офсетная.
Печ. л. 22,5. Тираж 2000 экз. Заказ №

Издательство «Рухият».
г. Казань, ул. Солдатская, 8-306, т./факс 5187402

Отпечатано в ГУП ПИК «Идел-Пресс».
420066, г. Казань, ул. Декабристов, 2